

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A KOLOZSVÁRI HÓSTÁTIÁK TEMETKEZÉSE

IRTA:
K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Megjelent Kolozsvár thj. sz. kir. város támogatásával

KOLOZSVÁR

1944

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

Bevezetés.

Kolozsvár Kelet, Északkelet és Nyugat felé eső külvárosainak mezőgazdálkodással és kertészkedéssel foglalkozó lakosait nevezik hóstátiaknak, a külvárosok hóstát neve után.

Abban az időben, amikor Kolozsvár még mint erősség szerepelt, tehát még a 18. században is, ezek a Hóstátnak nevezett külvárosok kívül estek a város falain, de a várarok közelében települtek és önálló falvak voltak.¹ Lakosságuk falusi lakosság volt, akik a régebbi századokban szőlőműveléssel² és marhatenyésztéssel³ foglalkoztak; ezenkívül a fuvarozás és a földművelés biztosította megélhetésüket.

A hóstátiak, a családok eredetére vonatkozó gyűjtésünk alapján, továbbá az anyakönyvi bejegyzések tanúsága és okleveles adatok bizonyossága szerint, Erdély legkülönbözőbb tájairól verődtek össze. Igen sokan költöztek ide székelyek, sok a betelepültek között a kalotaszegi, vannak szilágyságiak, szolnok-dobokaiak, mezőségiak stb., sőt egy még oklevélileg kellően nem támogatott hagyomány szerint Bocskay István hajdúkat is telepített ide a 17. század elején.⁴ A hagyomány szerint Hajdúhadháztól telepítődtek ide a

¹ Pl. *Szent Péter*, a mai hóstáti u. n. *Szentpéteri templom* helyén, a középkorban falú volt; vö.: Jakab, oklt. I. 1450—60. Ez a Szent Péter azonban a XV. században már Kolozsvár része volt. (Jakab, Oklt. I. 1450—60.)

² A kuruc háborúk befejezése után Kolozsvárnak még 700 hold szőlője volt. (Vö.: Jakab, Kolozsvár története. Budapest, 1888. Oklt. II. 713.)

³ Jakab Elek „hóstáti marhas emberekről“ ír. (vö.: Kolozsvár története III. k. oklt. 246., 247.)

⁴ Kelemen Lajos főigazgató úr valószínűbbnek tartja, hogy I. Rákóczi György telepítette volna ide a hajdúkat; Biás István közölte, ugyancsak Kelemen Lajos főigazgató úrral, hogy a Teleki levéltárban látta I. Rákóczi György kiváltságlevelét, amit a Hóstáthba telepített hajdúknak adott. Két utcájuk volt a betelepülőknek (kiknek neve a város jegyzőkönyveibe be van írva) az egyiket *Berettyó utcának* hívták. Lehetésgesnek tartja Kelemen főigazgató úr azt is, hogy Báthory Gábor telepítette ide a református hajdúkat, hogy az unitáriussá lett városi tanácsban nagyobb befolyásra tegyen szert. (Szíves szóbeli közlés alapján.)

hajdúk.⁵ Bármint áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy az elmúlt századok viharai: az örökös háborúk, különösen a törökök rabló hadjáratai, nemkülönben a törökökkel együttműködött tatár csapatok betörései, számtalanszor futásra kényszerítették a védtelen falvak lakóit. Nem sokkal voltak szívesebben látottak, tatárnál, töröknél, a császári és egyéb hadak sem, akik elől, ha nem is olyan nagyon, mégis sokszor elmenekült a lakosság és bizony nem szívesen hagyták el azután a menedéket nyújtó erősségek közelségét, különösen, ha földes uraik bánásmódja eszüikbe jutott. Másrészt vonzotta őket az is, hogy mint mezőgazdasági termelők, jószágtenyésztők és fuvarozók, a városi polgárság szomszédságában nagyon jól tudták értékesíteni termékeiket és munkájukat. Sőt a polgárjogot is elnyerhették.

Nagy vonásokban ezek azok a külső körülmények, amelyek a múltban és a jelenben is, Erdély minden részéből vonzották ide a magyarságot. Más népelem csak igen csekély számban települt a Hóstátba és úgyszólván teljesen fel is oldódott a magyarságban. Ilyenformán a régen önálló falvakból alakult külvárosok, vagy szokott nevén, a Hóstát lakossága, nem egy régi magból, a századok folyamán önmagában kifejlődött társadalom, hanem az idők haladtán folyton-folyvást keveredett, egymás ötvöződött, ma is alakuló népesség. Ezt a tényt figyelembe kell vennünk, a Hóstát bármilyen szempontú vizsgálata alkalmával, jelen esetben különösen tanulságos, mert a fenti körülmények folytán a Hóstátban nemesak Erdély különböző tájainak lakossága, hanem az idetelepültek által hozott népi kultúra is itt ötvöződött a hóstátiak sajátos népi műveltségévé.

Meg kell még jegyeznünk a következőket: Jelen dolgozatban célunk a hóstátiak temetkezési szokásainak lehető pontos rögzítése, saját gyűjtés alapján. Igyekeztünk olyan módon eljárni, hogy az eddigi gyűjtések szempontjait és leírásmódját bizonyos vonatkozásokban kiszélesítsük. Az eddigi gyűjtések hiányossága az volt, hogy a szokások többé-kevésbé pontos leírása mellett elhanyagolták a technikai elemek (pl. sírgödör ásás, stb.) rögzítését s a valószínűleg igen ősi, egykor értelmes, hagyományokat őrző sorrend és mozdulat rögzítéseket. Dolgozatunk ennek a módszeri hiánynak a

⁵ *Hatházi* nevű családok vannak is a Hóstáton szép számmal, de ők maguk mitsem tudnak származásukról. A régiak emlegették a hajdú eredetet, mondják a mostani öregek. Most, hogy a hajdúhadháziak, a *visszatérés* alkalmával, az említett hagyomány alapján, zászló ajándékozással is igyekeztek a testvériséget ápolni, szélesebben elterjedt a tudat, a Hóstáton, hogy ők hajdú eredetűek.

kiküszöbölésére íródott, egy zárt városban lévő falu szokásanyagának leírásával és fényképes közlésével.

Az anyag közlésén kívül mindezzel még kettős célunk volt: Az elmúlt nyáron a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége egy csoportja, Bálványosváralján végzett falukutató munkát. A néprajzi gyűjtők munkáját előadásokkal vezettük be és kérdőívekkel igyekeztünk teljesebbé és eredményesebbé tenni. Kiderült azonban ismételtelen, hogy a kérdőív egymaga nem elegendő, bármilyen részletesen legyen is abban a témakör feldolgozva. Kellenek feldolgozások is, amelyek az anyagot szerves egységben ábrázolják és az anyaggal kapcsolatos párhuzamokat is közölnek, amelyek alapján a kezdő gyűjtő — a kérdőívek ösvényén is járva — türethetően elvégzi gyűjtő, cédulázó és leíró feladatát. Az egyik célunk tehát az volt, hogy a kezdő gyűjtők, főleg az egyetemi hallgatók falukutató mozgalmában résztvevők kezébe ilyen, a kérdőívet kiegészítő, dolgozatot adjunk, hogy az ország bármelyik részében ezután következő anyagfelvételt gazdagabbá tegyünk. Ez tehát részben pedagógiai cél. Második célunk pedig, éppen a halállal kapcsolatos szokások ilyenféle rögzítésével, híd teremtése a régészeti anyag felé.

E kettős célkitűzés indokolja, hogy nem maradtunk meg a hóstáti anyag egyszerű közlésénél, hanem a szükséghez képest párhuzamos adatokat is közöltünk. A párhuzamos anyag összeállításakor még hazai viszonylatban sem törekedtünk teljességre, hanem igyekeztünk úgy összeállítani, hogy az egyes szokások minél gazdagabb változatosságban dokumentáltassanak s így a gyűjtők figyelmét s szempontjait tágítsuk. Ezért tettük azt, hogy egyes esetekben (pl. halálmadár, a vas, a gyászszínek, stb.) a már mások által összeállított anyagot is részben újra közöltük. A Magyarország területén kívülről közölt párhuzamokban akaratlanul hangsúlyoztuk a rokon népeknél fellelhető párhuzamokat, éppen azért, mert a temetkezéskor sokkal inkább, mint az élet bármelyik területén, ősi, megkövesedett szokásokat találunk s így valószínű, hogy ezek egy részének értelmezését éppen a rokon népek szokásával való egybevetéséből kapjuk. Ezzel azonban távolról sem akartuk a temetkezési szokásaink európai rétegét kirekeszteni, merthízen a mai szokások igen nagy hányada kétségtelenül közös európai és egyházi népi hagyományt tükröz.

Hangsúlyozni kívánjuk továbbá, hogy a magyar temetkezési szokások értelmezése, addig megoldatlan feladat lesz, amíg az ország különböző területéről a monografiák sorozatával nem rendelkezünk, éppen ezért a párhuzamokból egyelőre semmiféle vég-

leges következtetést (eredetkérdés, értelmezés, elterjedés stb.) nem vonunk le. Erre csak akkor kerülhet sor, ha a magunk munkájának elvégzésével párhuzamosan az eurázsiai területekről is hasonló monografiákkal rendelkezünk.

Jelen dolgozatunk során leírjuk továbbá a Hóstátban még ma is fennálló temetkezési társaságokat, az úgynevezett *kalandosokat* is.⁶

Megemlítjük azt is, hogy az anyagot három részre tagolva (I. Halál, II. Temetés, III. Gyász) közöljük. A tagolásnak ez a módja azt is jelenti, hogy a hóstátiak temetkezési szokását, annak természetes lefolyási rendjében írtuk le. A részeken belül kisebb csoportokba (pl. Halottmosás, ravatal, ravatalozás, a halottak öltözete stb.) foglaltuk mondanivalónkat. Ezek a kisebb csoportok azonban nem szigorúan elhatárolt keretek; a bennük tárgyalt anyag átmegegy más csoportokba is: pl. a *halott öltözetével* kapcsolatban elmondottak megismétlődnek a halott *útravalójáról* szóló szokáscsoport tárgyalásakor stb. Ezt a módját a közlésnek, a temetkezési szokások természete (egy hajdani egységes világkép belső lényege) szabja meg. A temetkezési szokások zöme u. i. a következő ősi képzetsorokban gyökerezik: a halott a másvilágon folytatja életét (a halál tehát születés; belszületés egy újabb életbe) ezért a másvilágon mindenre szüksége van, nem lehet tehát semmivel sem megbántani vagy megrovidíteni az elhunytat, ha nem akarják, hogy visszajárjon és kárt okozzon, bajt, betegséget zúdítson rájuk, sőt halálukat okozza. Mint Wundt állítja, ez a félelem vonul végig a halottkultusz minden mozzanatán. Ez igaz, de még más képzetek is közrejátszanak: pl. a családi kötelék a másvilágon is egybetart (vö. pl. az együvé temetkezéssel kapcsolatban mondottakat) sőt az egyén helyzete is az a másvilágon, mint itt volt. Ez magyarázza, hogy igyekeznek minden szertartásos cselekedetet végrehajtani, ami az elköltözöttet megillette életében (vö. a *halott körülállása*, a kor, rang és nemek szerint megillető színek stb.). Ezek az okok azok, amelyek arra készítettek bennünket, hogy az egyes szokáscsoportokat ne határoljuk körül mereven, hanem az anyag természetét követve több cso-

⁶ A Kalandos Társaságok vagy ahogyan a Hóstáton mondják. *Kalandosok*. leírásakor elsősorban Lindner Gusztáv dr., A Kolozsvári Kalandos-társulatok című tanulmányát, (Megj. az *Erdélyi Múzeum* 1894. évf.-ban) és a kalandos-társaságok ma is meglévő iratait használtam fel. Az általam közölt kalandos iratokat nagyobbrészt Lindner is közölte már, a mostani közlést az indokolja, hogy Lindner tanulmánya ma már, meglehetősen hozzáférhetetlen, másrészt jelen dolgozatom a rendtartások stb. közlése nélkül csonka és nehezen érthető lenne. De egyébként is a művelődés és jogtörténeti szempontból oly becses iratok megérdemlik az újraközlést.

portban is foglalkozzunk ugyanazzal a szokással, hiedelemmel és csak arra törekedjünk, hogy az egyes csoportokban az oda szorosabban vágó szokásanyag szellemi hátterére rámutassunk, amennyiben ezt adataink lehetővé teszik. Pl. a *halott ötözete* c. csoportban a felöltöztetés szellemi hátterét nem adjuk véglegesen, a kérdés átmegy a *halott útravalója* c. csoportba, de innét is tovább halad a *tor* c. csoportba, ahol véglegesen kirajzolódik a szokás szellemi háttere, sőt a *hazajáró lélekről* szóló csoportban is szóba kerül. A közlésnek és a párhuzamok felsorolásának ilyen módjával tehát a halottkultusz természetét, a szokás és hiedelem anyag szövevényes voltát s a mögöttük létező, egykor ép és logikusabb, szellemi háttér föredékeit igyekeztünk bemutatni, mint fentebb mondtuk, azzal a céllal, hogy az etéren még reánkvaró gyűjtést szolgáljuk.

Szólanunk kell arról is, hogy jelen munkánk anyagának tekintélyes részét már 1942-ben megírtuk és az azóta is folyó gyűjtésünk anyagát, amennyire a kiszedett és betördelt részben lehetséges volt, szintén közöljük. A közlésnek, külső formailag, azt a módját választottuk, hogy a hóstátiak temetkezési szokásanyagát mindig külön adjuk, vagyis nem dolgoztuk bele a párhuzamként összegyűjtött anyagot. Így a hóstáti anyag a maga teljes egységében áttekinthető. A párhuzamos anyag is könnyen kezelhető, mert a tartalomjegyzékben megadott hóstáti anyag kisebb csoportjának címe után *Párhuzamok* utalással adjuk az oldalszámot, ahol az illető párhuzamos anyag található. A megfelelő oldalon pedig széljegyzetet alkalmaztunk. Pl. ha a hóstáti anyag kisebb csoportjának a címe: *A halottra sarlót tesznek*, akkor az idevágó párhuzamos anyag széljegyzete ugyanez a cím, vagy hosszú cím esetén, rövidebb, de a cím lényegét kifejező, széljegyzet.

Külön ki kell emelnünk, hogy a felhasznált nyomódúcok nagyobb részét az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára bocsátotta rendelkezésünkre, amiért a nevezett Múzeum igazgatójának, Roska Márton professzor úrnak, e helyen is hálás köszönetet mondunk.

I. A halál.

Halál előjelek, halálhírnökök.

A másvilágról általában derűs, békés és kellemes képet festett magának már a vallás kezdeti formáiban élő ember is. Ez a kép kárpótlás és vigasz az életért, a halál határkövénél azonban ez a vigasztaló elképzelés is — szinte teljesen — szertefoszlik. Helyébe lép a szorongás, a félelem, amaz „ismeretlen tartománytól, ahonnet még nem tért meg utazó“. A halál megváltás az élet gondjaitól — szokták mondani — mégis menekül mindenki a halálnak még a gondolatától is. Tudjuk, hogy mindenki meghal, de senki sem hajlandó elhinni, hogy ez a törvény reá is vonatkozik. Akkor is, amidőn pl. a nép egyszerű fia, sokféle jelből igyekszik a halál jöttét megjósolni, sohasem az ő, hanem mindig valaki másnak a haláláról van szó.

A következőkben nézzük, mik azok a jelek és egyéb körülmények, amelyek a hóstáti embert halálesetre figyelmeztetik:

1. Ha a *halálpillangó* berepül este a házba és ide-oda repdes, anélkül, hogy leszállna valahová: az illető házban hamarosan meg fog halni valaki. A halálpillangó kis fehér lepke; arról lehet megismerni — mondják a hóstátiak, — hogy a teste a szárnyaihoz viszonyítva nagyobb, mint a közönséges lepkéké. A halálpillangó nagyon ritka — mondják — sok év elmúltával egyszer-egyszer lehet látni. Rendszerint csak este repül. Hogy fiatal, öreg, férfi vagy nő hal-e meg, azt a halálpillangó nem jósolja meg, csupán azt, hogy *valaki* meghal.

2. Halált jelent a hóstátiak szerint az is, ha a kutya lefelé tartja a fejét és *tutul*, sajtáságos elnyújtott mély hangon vonít. Ha ugyanígy vonít, de a fejét felfelé tartja, akkor valami kárt, dögvészt vagy tüzvészt jelent. Az is halált jelent, ha a kutya a házfal tövét kaparja. Ugyancsak haláleset lesz, ha a kutya a konyhában az asztal alatt gödröt kapar és eközben szűkül. Mondják is ilyenkor: „Meglássátok, ez a kutya elkapar valakit.“ Ha vonít, akkor

azt mondják: „Ez a kutya elordít valakit.“ A kutyát az öregek nem igen szólítják meg, sem akkor, ha vonít, sem akkor, ha a konyhaasztal alatt kapar. A fiatalok közül már sokan rákiabálnak és elkergetik. Az öregektől megkérdeztem, miért nem szólnak rá a kutyára, ha vonít, vagy kapar, hátha akkor nem következik be a haláleset? Azt válaszolták, majdnem egybehangozón: „a halált nem lehet megállítani, ha az útban van.“

3. Halált vagy szerencsétlenséget jelent az is, ha a tyúk kukorékol.

4. Halált jósolnak továbbá abból is, ha a bútorok a szobában, minden ok nélkül ropognak. Azért ropognak — mondják — mert valaki meghaltnak a lelke jött vissza és jár a szobában. Ez halálesetet jelent, de nem mindig, tudnak rá esetet, hogy valakinek a szobájában nagyon ropogtak a bútorok, hogy még aludni sem tudtak tőle, ezért elhagyták a szobát és átköltöztek a másikba. A bútorok ropogtak tovább, de nem halt meg senki.

5. Halált jósolnak abból is, ha láthatatlan valami kaparja a falat, megkopogtatja az ablakot. Halálnak a jele az is, ha az ablaküveg vagy a tükör magától elreped.

6. Kivétel nélkül halált jelent, ha a *bagoly*, *csuhik bagoly* vagy *kuvik* a kéményre száll és kiabál. Ezt sem szokták elriasztani.

7. Halált jelent a *szárnyas egér* (denevér) is, ha a kéménybe száll (régén szabad, u. n. pendelykémények voltak).

8. Halált jelent az is, ha valakinek álmában kihúzzák a fogát, vagy ha fehér ruhában van álmában esetleg más valakit lát fehér ruhában.

9. Az öregek közül egyesek úgy tudják, hogy minden embernek van egy csillaga és ha az égen leszalad egy csillag, arra felé ahol leszaladt, meghal valaki.

* * *

Mielőtt az elmondottakkal kapcsolatban néhány párhuzamot, hasonló szokást, felemlítenénk, megjegyezzük, az előszóban mondtuk kiegészítésképpen, hogy ezzel nem szándékozunk a szokások eredetét igazolni. Jóllehet a temetkezési szokások talán az egyedüliek, amelyek valamennyi szokás közül a legmélyebben átjárják a népek kultúráját. Időben és térben végtelen távlatok nyílnak meg ezen a téren; az egyezések kontinenseken át, szinte az egész világon föllelhetők. Az eredet vizsgálat éppen ezért, semilyen terén a népi kultúrának nem olyan nehéz, mint éppen a halottkultusz területén. Ezzel szemben viszont az elszármazás módja és

útja talán éppen a halottkultusszal kapcsolatban vehető szemügyre legeredményesebben. Az archeológus ásója nyomán feltárult régi sírokból legelőször is a temetkezők halotti kultusza bontakozik ki. Ez a kultusz a kulcs a temetkezők általános kultúrájához. A ma közöttünk élő temetkezési szokások is nagyon sokszor éppen úgy archeológiai maradványok, éppen olyan régiiek, mint amelyek a sírokból bontakoznak ki. Ez teszi a temetkezési szokásokat alkalmassá valamely nép őskultúrája eredetének kutatására. Munkácsi Bernát a ma élő halotti szokások közül összeválogatott olyanokat,⁷ „... amelyeknek teljesebb fejlettségű s lélektani kapcsolataikban világosan szemlélhető másai megtalálhatók a magyarral régibb történeti korszakokban érintkezett keleti, különösen a nyelvileg rokon népek között.”⁸ Ez igaz és csak annyiban eredményes Munkácsinak ez az eredetkutatása, amennyiben halotti szokásaink zömének eredetét keleti rokonaink között, más szóval az eurázsiai steppe kultúrák őstalaján keresi, de — ismét hangsúlyozom a fentebb mondottakat, — ma még sem a magyar, sem a velünk rokon népek, sem pedig a bennünket és rokonainkat környező és közbeeső népek halotti szokásait nem ismerjük annyira, hogy az eredetkérdés dolgában végleges megállapításokat tegyünk. Ezt nem tette Munkácsi sem és mások sem s így érthető, ha az általunk felhozott néhány párhuzam is inkább csak a hóstátiak halotti szokásainak a teljesebb kifejezését és a halotti kultusz egyetemében való megjelenését kívánja szolgálni.

*

A fenti hóstáti halált jósoló esetekkel kapcsolatban a következő megegyezéseket említhetjük.

**Halál-
pillangó**

A halálpillangót ismerik, mint halált jósólót *Csanáloson*⁹ (Szatmár m.), úgy tartják, ha berepül a házba, akkor meghal valaki abból a házból, amelyikbe beszállott, de halált jelent akkor is, ha valaki álmában látja. Ez esetben az álmodó halálát is jelentheti. *Szatmárnémetiben* is azt tartják, ha a halállepke berepül a házba, meghal valaki. Halált vagy súlyos betegséget jelent, ha a halálpillangó a házba berepül a *gyimesi csángóknál* is (s ugyanott a *románok* is ezt tartják). Halált jelent a kis szürke halálpillangó *Nyárád-szentannán* is. A Szolnok Dobokai *Vad* községben lakó *románoknál*

⁷ Munkácsi, Adalékok 97—111.

⁸ Munkácsi, Adalékok 97.

⁹ Az idevonatkozó adatokat magam gyűjtöttem, de számos adatot köszönök Varga Valéria tanárnőnek is, aki gyűjtését szíves volt rendelkezésemre bocsátani.

is halált jelent a halállepke; ha valakire rászáll, az meghal. A *nagyszebeni szászok* is ismerik a halállepkét, de szerintük, nem jelent a megjelenése se betegséget, se halált. A *sopronkövesdi* (Sopron m.) néphit szerint csak akkor jelent halált a halállepke, ha rászáll az emberre. *Ditrón* (Csík m.) is ismerik a halálpillangót, de nem jelent halált, ellenben azt tartják róla, hogy *a halott szelvéme*; ha feltűnik így szólnak: „Né! valakinek a szelleme itt jár. Imádkozzunk érte!” A Szaboles megyei *Mándokon*, ha idős ember halállepkét lát, elkészül a halálra. (A Szaboles megyei tírjákok között eléggé elterjedt a halállepke haláltjósító hiedelme.) Halált jelent a szürke kis esti *halállepke Polgáron* (Szobles m.) és *Tisza-esegén* is, ha a lámpa körül kering és onnét valakinek a feje fölé *elikázik*. Halált jelent *Csanádon* is (Csanád m.) a *szászoknál*. Hasonlóképpen halált jelent, ha a házba repül *Viczén* (Szolnok Doboka m.) *Bálványosváralján* (Szolnok Doboka m.), *Kidén* (Kolozs m.), *Bádokon* (Kolozs m.), *Csomafáján* (Kolozs m.), *Borsán* (Kolozs m.), *Györgyfalván* (Kolozs m.), *Kolozson* (Kolozs m.), *Nagy-Kapuson* (Kolozs m.), *Egeresen* (Kolozs m.), a *kolozsvári románoknál* és magyaroknál, *Pap-Tamásiban* (Bihar m.), *Borsaújfaluban* (Kolozs m.), *Bonchidán*, a románoknál (Kolozs m.), *Csíkszép-rízen* (Csík m.), *Kézdivásárhelyen*, *Varságon* (Udvarhely m.), *Magyarbolyán* (Baranya megye), *Sümegeen* (Zala m.), *Pojenben* (Szolnok Doboka m.), *Görcsön* (Maros-Torda m.), *Tordaszent-lászlón*, *Havadon* (Maros-Torda m.), *Bözödön* (Udvarhely m.), *Zsibón* (Szilágy m.), *Szentábrahámiban* (Udvarhely m.), *Madoron* (Udvarhely m.), *Gyulatelken* (Kisküküllő m.), *Érmihályfalván*, *Biharon* (Bihar m.), *Apagyon* (Szaboles m.), *Pribékfalván* a románoknál (Szatmár m.), *Kolozson* a románoknál is (Kolozs m.), *Alsó- és Felsőzsukon* a románoknál (Kolozs m.), *Vasrábon* a románoknál (Csík m.), *Somlóújfaluban* a románoknál (Szilágy m.) és ugyan- csak halált jelent *Vasvárott* (Vas m.) is a halállepke, amely este szokott repülni, „a teste a szárnyakhoz viszonyítva aránytalanul nagy és a fején valami halálfejszerű van.” Halált jelent továbbá a hunyadmegyei *Piskin* és a *ploesti* magyaroknál és románoknál.

Bonchidán, *Pribékfalván*, *Gyulatelkén*, *Kisesküllőn* *Alsó- és Felsőzsukon* és a szilágymegyei *Somlóújfaluban* is ismerik a halállepkét, de csak nagyon kevesen tartják, hogy megjelenése halált jelent. *Orcszhegyen* (Udvarhely m.), ha a kis szürke halálpillangó be-repül a házba, halált jelent. *Küküllőkeményfalván* ha valaki meg-fogja, az meghal. *Atyhán* (Udvarhely m.), ha a lámpa fölé kerül és meggyúl, nagy betegség lesz a házban. Ismerik még *Székelyszent-*

imrén, Arapatakán (Háromszék m.), *Zetelakán, Székelypálfalván* és *Bogárfalván*, de nem tartanak semmit róla (esetleg *vacsora-pillangónak* mondják).

A cseremiszek hite szerint az emberben három szellemi rész van:¹⁰ *šülaš*, a lélek, amely a testet a halálig sohasem hagyja el, csak az utolsó lehelettel; a másik a *t'son*, amelynek a testben nincs meghatározott helye, hanem járkal a test különböző részeiben és ha ott éri az embert súlyos ütés vagy szúrás — mondják a cseremiszek — ahol éppen a *t'son* tartózkodik, meghal az ember. Egyébként bezúzatják a fejüket, ha a *t'son* az ütés pillanatában nem volt a fejben, nem halálos a sérülés. A harmadik és ezuttal bennünket közelebről érdeklő szellemi része az embernek — a cseremiszek szerint — az *ört*. Ez az élet folyamán gyakran elhagyja a testet és pedig az álmok alkalmával. Az alvó csak akkor ébred fel, midőn az *ört* visszatért.¹¹ Betegség idején is elhagyja az *ört* a testet; gyakran megesik, mondják a cseremiszek, hogy a nagybeteg *örtje* elmegy a másvilágra, de egy idő múlva visszatér és akkor a beteg meggyógyul.¹²

A halál után az *ört* többé nem egyesül a testtel, de ettől eltekintve, továbbra is a test közelében marad, noha, a cseremiszek hite szerint, nem függ többé úgy a testtől, mint azelőtt. Úgy mondják, a halál utáni közvetlen időben az *ört* gyakran jár a faluban vagy láthatatlanul, vagy pedig *kis szürke lepke alakjában* (*ört-lepeša*, *ört-lepke*).¹³ A cseremiszt *ört*-nek megfelelő a zürjéneknél az *ort* és a votjákoknál az *urt*.

Holmberg szerint a permi finneknél az a felfogás, hogy az ember testének láthatatlan része kettős: *lul* (lélek) és *urt* (szellem).¹⁴ Álom idején az *urt* éppúgy, mint a cseremiszeknél az *ört*, elhagyja a testet. Ha az alvót hirtelen felébreszteni próbálják s az serken is, de *urtja* még nem szállhatott vissza belé, az alvó holtan marad.¹⁵ Az *urt*, alvó gazdáját denevér alakban hagyja el. A *lul* viszont álom alkalmával, *mint lepke* hagyja el a testet. Ezzel kapcsolatban a következő esetet írja le Holmberg a Kazán vidéki Mamadys kerületéből: „Két férfi kiment az erdőbe fát dönteni, délben lepihentek. Az egyik elaludt. Társa látta, amint a lelke (*lul*) *lepke alakban* kirepült a száján és a vizesvödörre szállt,

¹⁰ Holmberg, Tshëremissien uskonto 11.

¹¹ Holmberg, Tshëremissien uskonto 11.

¹² Holmberg, Tshëremissien uskonto 11.

¹³ Holmberg, Tshëremissien uskonto 11.

¹⁴ Holmberg, Permaláisten uskonto 14.

¹⁵ Holmberg, Permaláisten uskonto 15.

amely velük volt az erdőn. A vízről egy hársfa odvába repült, onnan vissza a vizesvödörre és onnét pedig vissza ismét az alvó szájába. Az alvó ekkor felébredt. És felébredvén így szólt társához: Szenderegtem és álmat láték, voltam fürödni a folyóágban, amelynek a tulsó partján van egy fa, abban odú van és az odúban sok arany pénz. Munkájuk végeztével hazatérték, azonban kevés várta az alvó társa, aki látta, hogy amannak a lelke lepke alakban hol járt. visszatért az erdőbe, megkereste az említett fát és az odúban sok arany pénzt talált.¹⁶

Holmberg valószínűnek tartja, hogy lepke alakban a permi finneknél sem a *lul* (lèlek), hanem az *urt* száll ki az emberből. Ezt igazolja szerinte, a halállepke permi finn neve is: *urt-bugl'i* (szellem-lepke).¹⁷ A *szellem-lepke* (halállepke) és a vele kapcsolatos ólom öntési próba, Holmberg szerint nem tartozik a finnugor népek hitvilágához. Ezek idegen eredetűek a permi és a volga-finneknél. Lehet, hogy szláv eredetűek, de a szellem-lepke hit hajdan az indogermánoknál is általános volt.¹⁸

Mészáros Gyula írja a csuvasokról, hogy a lepkét, a kis fehér lepkét, különös tiszteletben tartják. „A halott lelke, — írja — főképpen a kisgyermek lelke kicsiny *fehér lepke šüre ləBəš* alakjában visszajár a sírból, hogy apját anyját lássa. Berepül a szobába, és meglapul valahol a falon. Nem szabad megölni.“

„Ha a nyár vége felé, a hűvös idő beálltával, didergő lepkét látnak, a mint odaül a ház falára, a tenyerükbe fogják, felmelegítik a leheletükkel és eleresztik.“¹⁹

A permi finnek hite szerint is a lepke, mégpedig a halállepke megölése nagy veszedelmet hozna arra, aki elpusztította.^{19a}

A görögöknél a lepke a lélek ábrázolásában játszott szerepet; a lélek (psyche) jelképe a lepke volt.

*

Vasvárott. ha a kutya lefelé tartja a fejét és elnyújtottan vonít, akkor meghal valaki. *Göcsejben,* abban a házban, amely felé a kutya — tutulás közben — az orrát tartja, legközelebb halott lesz.²⁰ *Tiszacsegén* (Hajdu m.) ha a kutya este, lefelé tartja a fejét és elnyújtott hangon vonít, halált jelez; ugyanez halált jelez, ha éjjel a

¹⁶ Holmberg, Permalaišten uskonto 15—16.

¹⁷ Holmberg, Permalaišten uskonto 16.

¹⁸ Holmberg, Permalaišten uskonto 16.

¹⁹ Mészáros, A csuvas ősvallás 106.

^{19a} Holmberg, Permalaišten uskonto 16.

²⁰ Gönezi, Göcsej 356.

ház mögött a falat kaparja. A *hortobágyi pásztorok* kutyája, ha a pásztor lába elé ül, fejét letartja és szüköl, nyüszít, akkor halált jósol. *Kidén, Bádokon, Borsán és Csomafáján* (Kolozs m.), valamint *Bálványosváralján* (Szolnok Doboka m.), ha a kutya földre tartott orral elnyújtva vonít, akkor halálesetet jelent. Ha a kutya *Kiskapuson* (Nagyküküllő m.) az udvaron vonít, akkor a magyarok és románok hite szerint azon az udvaron meg fog valaki halni. *Bikszádon* is halált jelent a kutya elnyújtott vonítása. A számtalan adat felsorolását mellőzve, kimondható, hogy a kutya, mint halált megérző és így mint halált előre jósoló állat általánosan szerepel, nemesak a magyar, de más népek halotti szokásai között is.

A csuvasok hite szerint „ha a kutya tutul, valami rosszat érez.“ Ennek a tutulásnak is két módja van. Ha a föld felé néz ilyenkor, akkor ez azt jelenti, hogy a falura valami baj háramlik. „Vagy elvisznek valakit katonának a legények közül, vagy meghal valaki.“ Ha pedig az ég felé néz, amikor tutul, akkor ez által panaszkodik az istennek, hogy nem adnak neki enni.“ ... „Ha a kutya a földön hempereg, vihar lesz.“²¹

A bolgárok úgy tartják, ha a kutya lyukat kapar az udvarban, az azt jelenti, hogy a házbeliék közül valakinek hamarosan sírt kell ásni.²² Ha pedig a ház előtt üvölt, ez annak a jele, hogy a házbeliék közül nemsokára elhal valaki; ilyen esetben annak, aki elsőnek hallja meg a kutya üvöltését, azt kell mondania: „Üvölts, üvölts! üvöltsd csak magadnak a halált.“²³

A baranyai *Feked* községben, a svábok hite szerint, ha a kutya sajtáságosan vonít, halált jelent.²⁴ Az ozmán törököknél, ha a kutya tutul, valaki meghal. (Mészáros Gyula: Az ozmán török nép babonái. Ethn. 1906. 30. l.)

*

Bagoly A halált jósoló állatok között előkelő szerep jut ott a bagolynak, mégpedig a kuviknak vagy halálmadárnak (*Athene noctua* Scop. s. *passerina* Bechst.). Ez a kis rigó nagyságú szürke bagoly Közép- és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában fordul elő.²⁵ Haláltjósoló híre azonban nemesak ezen az óriási területen ismert, hanem tovább terjedt azokra a területekre is, ahol másfajta baglyok élnek.

²¹ Mészáros, A csuvas ősvallás 91.

²² Strausz, Bolgár néphit 363.

²³ Strausz, Bolgár néphit 363.

²⁴ Kuszter, Volkskundliche beobachtungen 64.

²⁵ Vandel; Pallas Lexikon II. 457., — Röheim, A halálmadár 24.

Hazánk területén hirtelenjében a következő helyeket említhetjük, ahol a bagoly kiáltozásából halált jósolnak: *Tiszacsegén* (Hajdu m.), *Polgáron* (Szabolcs m.), *Balmazújvároson* és *Egyekén* (Hajdu m.) azt tartják, ha a bagoly a háztetőre száll és *kuvikol*, meghal valaki. *Eger* vidékén, ha a halálmadár a ház gerincén éjjel kiabál, meghal valaki reggelre abban a házban.²⁶ *Domoszlón* (Heves m.) a kuvik hangja olyan házban, ahol nagybeteg van, halált jelent.²⁷ Zala megyében a bagoly neve *kuvikmadár* vagy *halálmadár* és ha rászáll a házra s ott kuvikol, nemsokára meghal valaki a házban. Ha csak rászáll a házra, de nem kuvikol, abban az esetben csak bajt hoz és nem halálesetet. Ha pedig kuvikol, de mód van rá, hogy kővel dobálva elkergessék, akkor nem következik be a halál.²⁸ *Erdődön* (Szatm. m.) azt hiszik, ha a *halálmadár* a ház körül tartózkodik, vagy átrepül a házban, meghal valaki. A komárommegyei *Kocs* községben, ha a bagoly átrepül a háztetőn, meghal valaki.²⁹ Baranyában, *Siklóson*, ha szól a halálmadár valamelyik házban, abban meghal valaki.³⁰ Hegyháton azt tartják, ha a bagoly éjjel a háztetőn kiáltoz, meghal a házban egy családtag.³¹ Róheim szerint „így tartja ezt a bácsmegyei, délvidéki, Szatmár- Zemplén-, Bors-, Szabolcs- és pozsonymegyei magyarság is.”³² A *szegedi* halászoknak a „halálbagó” jövendőli meg a veszedelmet.³³ *Szegeden* egyébként a háztetőn gúnyasztó bagoly, biztos előjele a halálnak.³⁴ Jankó János közli, hogy *Torda-Aranyos* megyében, ha a kuvik szól, halált jelent.³⁵ A *dévai csángók* hite szerint a halálbagoly *táltosmadár*, amelyet megütni nem jó.³⁶ A *dévai csángóknál*, ha a *táltosmadár* a házban vagy a szomszédságban kuvikol, akkor ez a „hetedik nemzetig” (hetediziglen) halált jelent.³⁷ *Kalotaszegről* közlik, hogy ha beteg közelé-

²⁶ Benkóczy, Az egervidéki nép 237.

²⁷ Róheim, A halálmadár 24.

²⁸ Róheim, A halálmadár 24.

²⁹ Fél, Kocs 135. Ugyanitt említi Fél E., hogy, ha „a kutya beugat az ablakon...” abból halált jósolnak.

³⁰ Révai, Baranyai babonák 295.

³¹ Nagy: Ethn. 1892. 717.

³² Róheim, A halálmadár 24.; — Bellosits B.: Ethn. 1899. 307.; — Bellosits: Bácsvármegye 360. — Bartók: Nyr. XIII, 233.; — Virter: Zemplénmegye 160.; — Barsmegye 153.; — Kalnay: Szabolcsmegye 168.; — Pápay: Pozsonymegye 244.; — Nagy József, Bácsmegyei babonák 95.

³³ Lakatos, A régi szegedi halászok jelképes madarai 147.

³⁴ Kovács, Szeged és népe 293., 377.

³⁵ Jankó, Torda, Aranyosszék, Toroczkó. Ezt az adatot idézi Róheim is. (Vö. A halálmadár 24.)

³⁶ Róheim, A halálmadár 24.

³⁷ Kolombán, Babonás hiedelmek 42.; — Róheim, A halálmadár 24.

ben szól a bagoly az halált jelent, mert azt mondja a házbelleknek: „ki vidd!” (t. i. a temetőbe!). Ezenkívül a kalotaszegiek azt tartják, „aki nappal bagollyal találkozik, térjen vissza akármilyen útjáról, mert azon az útján csak balszerencse kísérné.”³⁸ A bagoly nemcsak a valóságban, hanem az álomban is halált jósol, amennyiben aki bagollyal álmodik, annak hamarosan meghal egy közeli rokona.³⁹ *Ploestiben* magyarok, románok egyformán hiszik, hogyha bagoly száll a háztetőre, akkor meghal valaki abban a házban. A *bács-megyei* szerbek a baglyot a halál megszemélyesített követének tartják, s hitük szerint halált jósol.⁴⁰ *Privigye vidékén*, ha valamelyik ház *csuvik* szól, ott meghal valaki.⁴¹ Halálmadárként ismerik a baglyot az *árvamegyei* tótok is.⁴² Ugyanezt hiszik a bagolyról a *bereg-megyei* rutének és magyarok.⁴³ *Belovár-Körös* megyében, a horvátok hite szerint a halál egy esűf vénasszony, aki jövetelét gyakran halálmadár (kuvik) által jelnti be.⁴⁴ Erdélyben a szászok a halálmadarat *Totenvogelnek* (Bekoktenben), *Sterbevogelnek* (Tartlauban, Prázsmár) és *Leichenvogelnek* (Bulkeschben) nevezik, másutt *csuvik*nak hívják, hangját nem szabad utánozni, mert aki utánozza, az meghal, éppen úgy, mint a beteg, akinek közelében a bagoly megszólal.⁴⁵ A cigány babonák között is, mint a szerencsétlenség hírnöke szerepel a bagoly.⁴⁶ Téglás Gábor közli, hogy a *kalotaszegi* románság körében a bagoly a gonosz szellem leggyakoribb megtestesítője.⁴⁷ Naszód táján a románok a baglyot halálmadárnak hívják,⁴⁸ a *bukovinai* oláh népdalokban is, mint halált jósoló madár szerepel.⁴⁹ Róheim megjegyzi, hogy a bagoly, mint halált jósoló madár, ismeretes a délszlávoknál is. Pl. a bosnyákok azt hiszik, ha a ház közelében *uhut* kiált egy fátyolos

³⁸ Wlislockiné, *Jósló állatok* 51.; — vö. Dörfler, *Todvorbedeutungen* 145.; — Wlislocki, *Volksglaube* 75.; — Kandra, *Magyar Mythológia* 159.

³⁹ Vö. Kandra, *Magyar Mythológia* 159.; — Wlislocki, *Volksglaube* 75.; — Wlislockiné, *Jósló állatok* 51.

⁴⁰ Róheim, *A halálmadár* 25.; — Hadsics: *Bács-megye* 377.

⁴¹ Róheim, *A halálmadár* 25.; — Stancsek: *Ethn.* XX. 296.

⁴² Róheim, *A halálmadár* 25.; — Nagy J.: *Ethn.* II. 81, 130.

⁴³ Lehoczky, *Beregvármegye Monographiája* II. 256.

⁴⁴ Margalits, *Horvát népszokások* 125.; — Róheim, *A halálmadár* 25.

⁴⁵ Haltrich, *Zur Volkskunde* 293.; — Wlislocki, *Volksglaube und Volksbrauch* 178.; — Róheim, *A halálmadár* 25.

⁴⁶ Wlislocki, *Aus dem inneren Leben* 127.; — Róheim, *A halálmadár* 25.

⁴⁷ Téglás, *Kalotaszegi oláh* 162.; — Róheim, *A halálmadár* 25.

⁴⁸ Róheim, *A halálmadár* 25.

⁴⁹ Moldován, *A szárnyasok* 294.; — Flachs, *Rumänische* 41.; — Moldován, *Alsófehér vármegye* 319.; — Róheim, *A halálmadár* 25.

bagoly, akkor még ugyanabban az évben meghal a házközösség feje vagy a felesége. Ennek a bagolynak a nevét (jejina) nem szabad kimondani, hogy a rossz omen elkerültessek. Neve helyett inkább *velika bubat* (nagy bubat) *velika bajat* (nagy boszorkányt) mondanak.⁵⁰ A *fehér-oroszok* hite szerint a pestis (csuma), amit egyébként nőnek képzelnek, bagoly alakjában csap le áldozataira. A bagoly máskülönben a halált jelenti, a fehér-oroszoknál, ha a ház körül feltűnik.⁵¹ Megtalálható a haláltjósító bagoly ismerete a *cseheknél*, *huzuloknál*, *vendeknél*, a szláv befolyás alatt álló *Macedóniában*, (Toscanában és Sziciliában) stb.⁵² A *bolgárok* hite szerint a háztáj pusztulását jelenti, ha bagoly száll a háztetőre.⁵³ *Alsó-Ausztriában*, ha a ház táján feltűnik a halálmadár, az halált jelent.⁵⁴ Róheim szerint egész *Németországban* elterjedt hit, hogy a kuvik halált jósol. Kiáltásait a németek így értelmezik: „*Komm mit, komm mit, bring Schipp und Spaten mit*“.⁵⁵ Ezért hívják halálmadárnak.⁵⁶ Ugyanígy hiszik az *angolok*, *franciák*, *Walesben* és *Bretagneban* a kelták és a *svédek*.⁵⁶ Az *oszmán-törököknél* a kuvik (*bajkus* vagy *kukumaw*) halált jelent arra a házra, amelyre reá száll, de nem minden esetben. Az oszmanlik ugyanis azt hiszik, ha a háztetőre szállott *bajkus* nevetve szólal meg, akkor az halált jelent, de ha síró hangot ad, az jónak az előjele.⁵⁷ A perzsák szemint ha bagoly száll a házra az halált jelent, de éppen így halált jelent Indiában.⁵⁸ A *kalmüök* egy fehér baglyot a szerenese, egy kisebb fajta baglyot pedig a szerenéséülenség jelének tekintenek.⁵⁹ A *kirgizek* bagoly tollat tűznek a gyermek fejére, mert az megóvjá minden rossz-szellemtől és betegségtől.⁶⁰ A *kazáni tatárok* azt tartják, hogy amelyik házra bagoly száll, az vagy leég, vagy meghal benne valaki. Ha pedig a bagoly falu felett száll át, a faluban fog valaki meghalni.⁶¹ Az északi *csuvasok* nagyon félnék a

⁵⁰ Krauss, Der Tod 183.; — Róheim, A halálmadár 25.

⁵¹ Róheim, A halálmadár 26.; — Vö: Ljaeki, Boljezny i szmerty 33., 35.

⁵² Róheim, A halálmadár 26.

⁵³ Strausz, Bolgár Néphit 245.

⁵⁴ Vernaleken, Mythen und Bräuche 310.; — Róheim, A halálmadár 26.

⁵⁵ Róheim, A halálmadár 26.

⁵⁶ Róheim, A halálmadár 27.

⁵⁷ Mészáros, Az oszmán-török nép 30.

⁵⁸ Róheim, A halálmadár 27.

⁵⁹ Klemm, Allgemeine Cultur-Geschichte III. 202.; — Róheim, A halálmadár 28.

⁶⁰ Almásy, Vándorútam 727.

⁶¹ Róheim, A halálmadár 29.

bagoly huhogásától. Ha hallják, azt hiszik, hogy az ar-źori nevű erdei rém szól, különösen, ha a bagoly sajátságos nevető hangot ad; ilyenkor nem mernének neki semmi áron visszaszólni.⁶²

Az idevágó adatokat szinte a végtelenségig lehetne folytatni. A kérdések közül talán az érdekelhetne bennünket leginkább, hogy a magyarságnál a bagoly haláltjósoló fogalma honnét ered? Róheim valószínűnek tartja, hogy „a haláltjósoló bagolyban való hit kultuszbeli előfeltételei és analóghépzetek megvoltak az ugor-magyar korszakban. A haláltjósoló bagoly hitét először a törökséggel való érintkezés korszakában ismerhette meg a magyarság, de ez a hit teljesen egyező volt — Róheim szerint — a mai Magyarország területén talált indogermán népek hitével. Ez segítette elterjedését, biztosította fennmaradását, megadta külső formáját”.⁶³

*

Denevér Említettük volt, hogy a hóstátiaknál a kéménybe berepülő denevér is halált jósol. Ide vonatkozóan *Szatzmárról* van adatunk, ahol szintén halált jósol a röpködő denevér. Holmberg írja az *Ufa* környéki votjákokról, hogy hiszik az *urt* denevér alakjában való megjelenését, éppúgy, mint ahogy hitük szerint az *urt* az alvó ember testét kis fehér vagy szürke lepke alakjában elhagyhatja és így jelenik meg látható formában.⁶⁴ De míg a lepkéről azt is hiszik, hogy az meghalt ember *urtja* (szelleme) is lehet, amely a halott emlékünnepeén jelenik meg kis fehér lepke alakjában, vagy nyári estelen az ablaküvegen kívül vergődve, addig a denevérről azt mondják, hogy az csak alvó ember *urtja* (szelleme). Idevonatkozóan a következő esetet jegyezte föl Holmberg az *Ufa* környéki votjákoknál: „Egy férfi nyugodni tért (este), azonban társai ébren voltak és az udvaron üldögéltek. És láták amint a denevér egy meghatározott hely fölött repkedett. Mikor az alvó felébredt, tudakolták tőle, hogy mit csinált álmában? A férfi elmondta, hogy itt meg itt járt, vagyis éppen azon a helyen, amely fölött a denevér repkedett. Ebből az emberek állították, hogy a denevér, amit láttak, az alvó ember szelleme volt.”⁶⁵ Holmberg azt hiszi, hogy ez a denevérlhit is idegen eredetű a votjákoknál, akár csak a halállepke hit, annál is inkább — írja —, mert nemcsak a votjákoknál fordul elő, hanem több más, Kelet-Európában élő nép-nél, mint pl. a *baskiroknál* és a *tatóroknál*.⁶⁶

⁶² Mészáros, A csuvas ősvallás 101.

⁶³ Róheim, A halálmadár 30.

⁶⁴ Holmberg, Permalaisten uskonto 14. 15.

⁶⁵ Holmberg, Permalaisten uskonto 15.

⁶⁶ Holmberg, Permalaisten uskonto 16.

A kukorékoló tyúk is nevezetes a hóstátiaknál (de nem mindenki tudja), mint halált vagy szerencsétlenséget jelentő állat. Ezzel párhuzamos, a *tiszacsegeiek* hite, amely szerint, ha a tyúk kukorékol, nagy szerencsétlenség éri a házat. Ugyancsak halálhírnök a kukorékoló tyúk *Szolnokdoboka megyében, Tordaranyos megyében és Hunyad megye felső részein*.⁶⁷ Az ilyen kukorékoló tyúkot azonban az utóbb említett helyeken megfogják „s a szoba közepén levő asztal lábától a küszöbig hátán és fején át bukfenceztetve, a küszöbön nyakát csavarják, így gondolják elkerülni a szerencsétlenséget“ ...és a megölt tyúkot az udvarra vetik.⁶⁸ Nagyon egyező párhuzamát találjuk ennek a szokásnak a esuvasoknál. Mészáros Gyula jegyezte fel ide vonatkozólag a következőket: „Ha a tyúk kukorékol, az rosszat jelent. Abban a házban meghal valaki. A mihelyt meghallják, hogy kukorékol, azonnal elfogják és leütik a fejét baltával, miközben így szólnak: A te fejedre legyen!“⁶⁹ Nem eszik meg a húsát, hanem eldobják.

„Az északi esuvasok is azt tartják — írja Mészáros —, hogy ha a tyúk kukorékol, az egész ház népe magvastól kipusztul. Ezek nem ölik meg, inkább félnek tőle. Akárhogyan is, minél előbb túl adnak rajta.“⁷⁰ Érdekes adatot közöl Mészáros Gyula arról is, hogy „abban a pillanatban, amint meghal valaki (a esuvasoknál), egyik hozzátartozója megfog hamarjában egy tyúkot, odaviszi a halott mellé, kitekeri a nyakát és kidobja az utcára.“⁷¹

Figyelemre méltó adatokat találunk a tyúkra nézve a ceseremiszek halotti kultuszában is. Amikor a ceseremiszek a halottat az udvarról az utcára kiviszik, általános szokás, hogy a kapuban egy tyúknak levágják a fejét és ledobják a földre és nézik, hogy a vergődő tyúk az udvaron marad-e vagy kihempereg az utcára. Az előbbi esetből azt jósolják, hogy a házban hamarosan új haláleset lesz. Azon a helyen, ahol a tyúkot így levágják, azt tartják, hogy a halott elébe eljönnek és fogadják a korábban elhalt rokonok lelkei. Hogy a tyúk ölés végeredményben mire való, erre nézve eltérőek a felfogások: Egyesek azt mondják, hogy a tyúk a másvilágon

⁶⁷ Schmidt, Adalékok 142. Sajnos Schmidt nem utal itt arra, hogy vajjon a szokás a magyaroknál is előfordul-e, vagy csak a románok körében ismeretes.

⁶⁸ Schmidt, Adalékok 142.

⁶⁹ Mészáros, A esuvas ősvallás 96.

⁷⁰ Mészáros, A esuvas ősvallás 96, 97.

⁷¹ Mészáros, A esuvas ősvallás 213.

összeszedi a halott könnyeit, amelyeket az ezen a világon elhullatott, mert a másvilág fejedelme elé nem lehet könnyek nélkül lépni. Más helyeken meg azt szokták mondani, a halottnak levágott tyúk megölése közben (a halotthoz intézvén a szavakat): „váltsd meg ezzel a vérrel a saját véredet a haláltól.“ A tyúk első véreseppjeit a keleti eszteremiszek oda is szokták kenni a halott halánték hajához. A tyúkból nem készítenek ételt, hanem az utcán hagyják a kutyák prédájául.^{71/a}

Göcsejben a tyúkra és a haláljósásra vonatkozóan a következőt hiszik: „Ha a tyúksereg kotkodácsol s valaki közülök egy hant földet, kavicsot vagy másfélét dob és erre elhallgatnak, az illető dobó meghal.“⁷² *Magyarózd*on, Kisküküllő megyében, vagy harminc évvel ezelőtt még az volt a szokás, hogy egy fekete tyúkot, vagy ha az nem volt, egy szürkét (de világosat sohasem) adtak a cigányoknak. A cigányasszony ahogy hírt vette a halálesetnek, nyomban ment a tyúkért. *Tihón*, Szilágy megyében, a temetéskor az asszonyok egy fekete tyúkot háromszor átdobnak a síron. A *kalotaszegi* magyaroknál régen az volt a szokás, hogy a síron keresztül egy tyúkot adtak a lelkésznek, és pedig nő halottért tyúkot, férfiért kakast.⁷³ A *bolgár* néphitben a tyúknak a következőket tulajdonítják: Hamar elpusztul a háztáj, ha kakas száll a háztetőre; szerencsétlenség éri a házat, ha a tyúk nagyon kicsiny tojást tojik, de szerencsét jelent, ha bent a házban megrázkódik és tollat hullat el. Szerencsét jelent az is, ha a háztetőn kotkodácsol, vagy ha kétszikü tojást tojik. Ha a tyúk kotkodácsolás közben kelet felé fordul, ez jót jelent, ha azonban nyugat felé néz ez rossznak az előjele.⁷⁴ Ha valamelyik tyúk úgy rikácsol, mint a kakas, akkor valaki meg fog halni a házban, kivéve, ha a tyúkot nyomban odaajándékozzák valamelyik kolostornak. Elterjedt az a hit is, hogy a tyúk a szellemeket előre megérzi.⁷⁵ *Szolnok-Doboka*, *Torda-aranyos* és *Hunyad* megye felső részein is szokásban van, hogy a gyászházból az udvarra kihozott koporsó felett, az itt tartott becszenteléskor, a család legidősebb asszonya tyúkot ajándékoz egy-egy szegénynek, de ezek a szegények csak asszonyok lehetnek.⁷⁶ A tyúkról azt is tartja a román néphit, hogy eledele után járva, min-

^{71/a} Holmberg, Tsheremission uskonto 15.

⁷² Gönczi, Göcsej 356.

⁷³ Schmidt, Adalékok 142.

⁷⁴ Strausz, Bolgár Néphit 245.

⁷⁵ Strausz, Bolgár Néphit 363.

⁷⁶ Schmidt, Adalékok 141, 142.

dig a lélek előtt halad, s így a Szűz Máriához vezető helyes útát mutatja meg.⁷⁷

Más és szeljtében elterjedt szokás szerint, az ember tyúk tollpárnán nagyon nehezen vagy egyáltalán nem tud meghalni. *Vasvárott* azt tartották az öregek, hogy tyúktoll vánkoston nagyon nehéz meghalni: ma is elvesznek a haldokló alól minden vánkost, látva valami van benne, amitől nem tud meghalni. Leginkább a tyúktollra gyanakszanak. *Göcsejben* a haldoklót a földre teszik, mondván, aki földön született, földön haljon meg (régen az asz-szonyok a földön szültek). A legtöbben azonban azért kéredeznek is a földre, mert félnek, hogy a dunnában lévő toll lopott és azon nagyon nehéz meghalni.⁷⁸ *Hódmezővásárhelyen* is a földön hal meg az ember, mert az ágyban a feje alatt tyúktollas párna van.⁷⁹ A *moldvai csángók* a temetési szertartások hiánytalan lebonyolítására rendezőt állítanak. Ez a rendező a nyitott síron keresztül, a háziak által már előre kijelölt egyénnek, egy égő gyertyát, egy élő tyúkot és egy darab vásznat ad át.⁸⁰

A tótok szerint is a tyúk tollakon nehezen lehet meghalni és azt igyekeznek is kivenni a halott feje alól.⁸¹ A cseremiszek és votjákok a tollas párnát elveszik a halott alól és szalmát tesznek alá.⁸² A palócok a halott feje alá párna helyett gyalúforgácsot tesznek, az északi osztjákok hasonlóképpen, vagy pedig mohára és rénszőrre fektetik.⁸³ Irországban, ha a haldokló nagyon sokat kínlódik, azt hiszik, hogy ez a párnában lévő csirketollak miatt van és ilyenkor az ágyról a földre teszik.⁸⁴ Yorkshirében nehezen tud meghalni az, akinek a párnájában tyúktoll van.⁸⁵

Az idevonatkozó adatokat is lehetne oldalakon keresztül folytatni, ehelyett azonban nézzük, mit mondanak az eddigi kutatók a fenti (lepke, denevér, bagoly, tyúk) állatokról. Róheim azt állítja, hogy míg a volgai és permi finneknél a lepke és a denevér az ember szelleme, a bagoly nem az. „A bagoly... a lélekvivő madár, *psychopompos*. Mint ragadozó madár elragadja a haldokló lelkét, mint éjjeli állat jól ismeri az útát a másvilágba az örök éjszaka

⁷⁷ Marian, *Ornitologia* II. k. 254.

⁷⁸ Gönczi, *Göcsej* 357.

⁷⁹ Kiss, *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások* 80, 81.

⁸⁰ Wichmann Györgyné, *A moldvai csángók* 292, 293.

⁸¹ Lovesányi, *Der Tod* 93.

⁸² Dieterich, *Mutter Erde* 27.; — Róheim, *Magyar néphit* 160.

⁸³ Róheim, *Magyar néphit* 159.

⁸⁴ Róheim, *Magyar néphit* 160.; — Dieterich, *Mutter Erde* 27.

⁸⁵ Addy, *Household* X. I. 123.

honába, ahova viszi, ahonnan elhozza az emberi lelket.⁸⁶ A lélekmadár fogalma megvolt már a finn-ugor együttélés korában is, erre vall Róheim szerint, hogy ez a fogalom megtalálható a voguloknál s a többi finn népnél is;⁸⁷ ez azonban nem sokat mond, még abban az esetben sem, ha elfogadjuk Róheimnak azt a feltevését, hogy a bagoly, mint lélekmadár szerepelhetett a magyarság fogalmai között már a finn-ugor korszakban is, de mint haláltjósító fogalom csak a magyar-török érintkezés idején vált ismeretessé.⁸⁸ A lélekmadár ismeretes, úgyszólván minden népnél, de a mi esetünkben a bagolynak talán mégis jut valami megkülönböztető szerep, ha arra gondolunk, hogy a *pelymvidéki vogulok* ismerik a „szerenese baglyot.”⁸⁹ Az *irtisi osztják* hősénekekben pedig arról esik szó, hogy az előkelők leányai gyakran öltenek magukra bagoly alakot, hogy szüleik és testvéreik tudta nélkül felkeressék szívük választottjának lakóhelyét és feltárják előtte érzelmeiket. Az ilyen baglyoknak ember-arcuk és eszük volt.⁹⁰ Ezek az adatok a baglyot nem mint haláltjóst tüntetik fel, hanem inkább, mint a csángóknál és az ozmánli törököknél is (v. ö. fenti adatokat), a *táltosmadárt*. Ez a tény egyben támogatja Róheim fenti elgondolásait, de útát nyit egy másik irány felé is. Nevezetesen a toboiski és tomski múzeumok szétterjesztett szárnyú bronz baglyai felé. Ezeknek a bronz baglyoknak a mellén emberi arc van ábrázolva; egyikemáson kettő, sőt három arcot is látni.⁹¹ Róheim szerint az emberarc a madár hátán vagy mellén, azt jelenti, hogy a madár viszi az ember lelkét a másvilágra.⁹² Ezek alapján viszont föltehető, hogy az ugoroknál is, mint halálmadár szerepelhetett a bagoly; ezeket a bronz baglyokat azért tehették a sírra,^{92a} hogy a halottaknak,

⁸⁶ Róheim, A halálmadár 35. Hogy ez az elmélet megállja-e a helyét, nehezen merném állítani, mindenesetre támogatja az elgondolást, hogy a halált jósító baglyot el lehet kergetni — lásd fenti adatokat — és akkor a halál elmarad.

⁸⁷ Róheim, A halálmadár 35.

⁸⁸ Róheim, A halálmadár 29.

⁸⁹ Munkácsi, Vogul. II. kiegészítő füzet. 0319.

⁹⁰ Munkácsi, Vogul. II. kiegészítő füzet 0312.; — Patkanov, Die Irtysch-Ostjaken. I. 132., II. 25.; — Róheim, A halálmadár 29.

⁹¹ Patkanov, Die Irtysch-Ostjaken I. 132.; — Munkácsi, Vogul II. kiegészítő füzet 0312.; — Anuesin, K. isztorij iszkussztva 3. tábla 22. Ugyanilyen bagoly figurát közöl: Suomen Suku I. k. 208. 13. kép.

⁹² Róheim, Sárkányok és sárkányölő hősök 140.; — Schurtz, Das Augenornament 68., 85.

^{92/a} Róheim, A halálmadár 36.

illetve azok lelkének megkönnyítsék a másvilágra való jutást,⁹³ mint ahogy Radloff szerint az altáji samán is az ő szénával tömött, rongyokba burkolt „lúd“-ján repül az égbe.⁹⁴

A magyarországi, sárréti javasok, hétévente, amikor összejönnek, hogy tudományukat kicseréljék, egymást okosítsák, bagoly képében repülnek el az összejövetelre. Szűcs Sándor, *Javasok a Nagysárréten* című tanulmányában olvassuk a következőket: „Madárrá változnak és úgy mennek a gyűlésre. Sok régi hagyományt őrző öreg Demjén Sándor (Bajomban) úgy tudta, hogy bagoly képét öltik magukra, a kéményen szállnak ki és a ház gerincéről repülnek el.“^{94a} Ez az adat párhuzamba hozható a fenti irtási osztják hősiénekek bagollyá változott leányai esetével, akik bagoly képében keresték fel szívük választottját, de ugyanakkor eszünkbe idézi a tobolski és tomski múzeumok bronz baglyait is, melyeknek mellén emberare van ábrázolva. Az emberare ábrázolás esetleg azt is jelenthetné ebben az esetben, hogy nem a bagoly viszi a holtak lelkét az égbe, hanem a lelkek öltenek bagoly formát és így szállnak az egekbe. Ilyen módon a bagoly a néphitben, nem mint a lelket elragadó madár fogható fel, hanem úgy, mint valamely halottnak a lelke, aki azért jött, hogy magával vigyen egy másik lelket.

*

A tyúknak a szerepét, talán az a román adat adja meg, amely szerint a tyúk a lelket az égbe vezeti, illetve Szűz Máriához; természetesen Szűz Mária szereplése, korántsem fiatalítja a néphitet. A tyúktoll szerepéről, mi szerint nehezé teszi a meghalást, Róheim azt állítja, hogy a lélek, mint tollas madár száll az égbe s ezt a szárnyas, tollas lelket gátolja a tyúktoll.⁹⁵ Szerintünk a magyarázatot a csuvasok és a románok adataiban, amelyek szerint a kukorékoló tyúk nyakát kitekerik, vagy levágják, illetve az ilyen tyúkon túladnak, kell keresnünk.

*

Az égen lefutó csillag, mint annak a jele, hogy meghalt valaki, **Csillag** többfelé, sőt mondhatni általánosan ismert. *Tiszacsegén* azt tart-

⁹³ Ezt a gondolatot mellékesen Róheim is fölvetette *A halálmadár* című tanulmányában (36.), de őt a reális tények helyett inkább a pszichanalitikai eszmefuttatás érdekelte.

⁹⁴ Radloff, *Aus Sibirien* II. 22.

^{94a} Szűcs, *Javasok a Nagysárréten* 266.

⁹⁵ Róheim, *Magyar néphit* 159., 160.

ják, hogy mindenki addig él, míg a csillaga le nem esik az égről, de ha leesik, helyébe egy másik lép, mert hitük szerint, ahogy meghal valaki, nyomban születik helyette más. *Tiszapolgáron* (Szabolcs m.), *Egyeken* (Hajdu m.), *Balmazújvároson*, *Aroktőn* (Borsod m.) és *Dorogmán* (Borsod m.) is az a hit, hogy amint lefut az égen egy csillag, meghal valaki. A *Feketekörös völgyi* magyarok között is az a hit, hogy mindenkinek van egy gyertyája és ha az elalszik, meghal az illető; mások viszont azt tartják, hogy mindenkinek van egy csillaga és ha az leesik, meghal a gazdája.⁹⁶ *Göcsejben* a hullócsillagot lidércnek is tartják akkor, ha lehullásakor hosszabb fénycsávot von maga után. Azt mondják, lehulláskor a csillag „tisztítja magát”. A csillaghullást nem szabad megszólítani, mert ilyenkor mindig egy-egy lélek szabadul meg a purgatóriumtól. Ha megszólják, akkor a csillag megáll s a léleknek tovább kell szenvednie.⁹⁷ A esuvas néphit szerint minden embernek meg van a maga csillaga. A szegény embernek homályos, a gazdagoknak fényes, a fejedelmeké pedig a legfényesebb csillag. Ha csillag hull le az égről, azt tartják, hogy ilyenkor meghal valaki. Ha csillagot lát lehullani a esuvas ember, füttyent egyet a foga között és azt mondja: „Az én csillagom fenn van!”⁹⁸

Berze Nagy írja (Magyar szólásaink és a folklóre című tanulmányában. Klny. Ethn. 1932. 3—4. sz. 20., 21. l.), hogy az ókori Sybaris vidékén előkerült aranytáblácskáknak az egyiptomiak felfogásával rokon görög szövegei szerint a lélek csillagokba költözik. A csillagokat villám hozza le és dörögve repíti szét, a szétszórt szikrákban lelkek vannak, amelyek így jutnak földi testekbe és a test halálakor, mint az istenek közül számkivetettek, megújulva ismét visszatérnek az egekbe. A vogulok hite szerint a kelet felé eső csillag gyermek születését, a nyugat felé eső felnőtt ember halálát jelenti.^{99a}

Az oszmán-törökök hite szerint a menyországbau (*zennet*) van egy nagy fa, a *Tuba-fa*. „Rajta millió és millió levél, minden kis levélke egy-egy ember életének a képe. Ha meghal valaki itt a földön, leesik a levele a *Tuba-fa* ágáról. Estében, amint hozzáér, hozzáűtődik egy másik falevéelhez, megcsendül annak az embernek a füle, akinek a levelét megérintette az aláhulló, hervadó jelkép.”^{99a}

⁹⁶ Györfly, Babonás hiedelmek 86.

⁹⁷ Gönczi, Göcsej 190.

⁹⁸ Mészáros, A esuvas ösvallás I. 83., 84.

^{98a} Karjalainen, Die Religion III. 55.

⁹⁹ Mészáros, Az oszmán-török nép 31.

Haldoklás.

10. Megtörténik gyakran az is — állítják a hóstátiak, — hogy nem tud meghalni az ember. Emlékeznek is rá, hogy volt egy öreg asszony, aki nem tudott meghalni, csak sírt egyre és szenvedett. Ekkor egy román asszonyt, egy román papnak a feleségét hívták el hozzá. (Szerintük a román asszonyok nagyon sok *bűbájosságot* tudnak és ezért gyógyítás vagy más esetekben gyakran frdulnak hozzájuk). Ez esetben is a román asszonyhoz fordultak, aki el is jött egy véka búzáért és imádkozott valamit a maga nyelvén és az öreg asszony meghalt.

Elvitetés a haldokló által.

11. Hitük szerint a halott nem öntudatlan állapotban megy el ebből a világból, hanem eszénél van és lát és hall mindent, még a halál beállta után is egy pár percreig. Ezért, ha valamelyik anya meghal, akinek kisgyermek van és nincs aki felnevelje, akkor a gyermekre mutatva ezt kiáltják: „vidd el magaddal ezt is!“ Vagy pl. „Vidd el a kis Józsefet is!“ Mindezt a haldokló fülébe kiáltják. Ezt teszik akkor is, ha valamelyik gyenge, beteges gyermeket nem akarnak felnevelni. Ilyenkor ha a családból valaki haldoklik, annak a fülébe kiáltják, hogy vigye magával a csenevész gyermeket, tehát nemcsak az anyja fülébe kiáltják, hogy vigye magával gyermekét is, hanem egyaránt a gyermek nevelője vagy akár-melyik éppen haldokló hozzátartozója fülébe; tekintet nélkül, hogy az ifjú, öreg, nő vagy férfi. De mindig csak hozzátartozót vitetnek így el a haldoklóval, idegent vagy ellenséget soha.

Visszasírás.

12. A haldokló körül egyébként — úgy tartják — csendben kell lenni, mert így könnyebben hal meg. Sírní, különösen nagyon sírní, nem szabad, mert akkor *felsírják a halottat*. Gyermek, ha nagyon sírnak, *visszasírják* halott szüleiket, akik azután nagyon nehezen tudnak meghalni. A felsírt halott — mint mondják — rendszerint még három napig él; rettenetesen szenved, gyakran még a kezét is megrágja és csak nagy kínok után hal meg.

Halottkém.

13. A beállott halált, a nagyon öregek emlékezete szerint halottkém állapította meg hivatalosan és adta meg az engedélyt

az eltemetésre. A halottkém valamelyik értelmes gazda volt, akit erre a tisztségre a közigazgatási elöljáróság választott ki. Ennek a tudta és engedélye nélkül nem lehetett a halottat, nem hogy eltemetni, de még koporsóba vagy ravatalra sem tenni. Vagy hatvan-hetven év óta azonban már az orvos állapítja meg a beállott halált és adja meg az engedélyt az eltemetésre.

Ablaknyitás a halál beálltakor.

14. A hóstáti öregek szerint a lélek az utolsó léhelettel hagyja el a testet. Ez a pillanat a halotti kultuszban új fejezetet nyit meg. Nevezetesen: nyomban a halál beálltakor ki kell nyitni az ajtót és ablakot, de csak nagyon rövid időre. Inkább csak kinyitni és becsukni: „nehogy a friss levegő — mint mondják — felfújja a halottat“. Arra a kérdésre, hogy a halál beálltakor miért kell kinyitni az ajtót és ablakot, csak kevés öreg mondta azt: „... hogy a lélek hadd menjen útjára.“ A legtöbben azt mondták: „így szokás“. Mások meg: „... hogy a rossz levegő kimenjen.“

Óramegállítás.

15. Általános szokás, hogy az órát rögtön az ablaknyitás után megállítják. Sok háznál nemcsak a halottas szobában lévő órát, hanem a házban található valamennyi órát. A megállítási szokás a zsebórákra nem terjed ki. Erre nem kaptam adatot. A megállított órákat csak akkor indítják el ismét, ha a halottat már kivitték a temetőbe. Rendszerint, amikor már a háznép visszajött a temetésről. Hogy miért kell megállítani az órát, erre nézve vagy nem tudtak semmit mondani, vagy azt mondták: „... mert lejárt az ő órája is.“

Tükörletakarás.

16. A hóstáti házak tiszta szobájában, az ajtóval szemben, a mestergerenda alatt, a falon függ egy nagy falitükör. Ezt a tükröt a halál beálltakor letakarják kendővel. Rendszerint egy fekete csíkos háziszóttos kendővel. Némelyik öregasszony egyenesen erre a célra tartogat a fiókban egy feketeesíkos, hosszúka, olyan törülköző forma kendőt. (1. kép). Sok helyen nemcsak azt a tükröt takarják le, amelyik a halottal egy szobában van, hanem azt is, amelyik a pítvarban, vagy a másik szobában van. A takarója ezeknek is olyan, mint az előbbi, de ha nincs más, egy fehér vászonruhával is letakarhatják. Egy-két esetben kaptam arra is adatot, hogy a tük-

röt üvegével a falfelé fordítják. De „ezt azért nem szeretik, mert a tükör háta nem szép, poros, piszkos, ne lássák a házhoz jövők“.

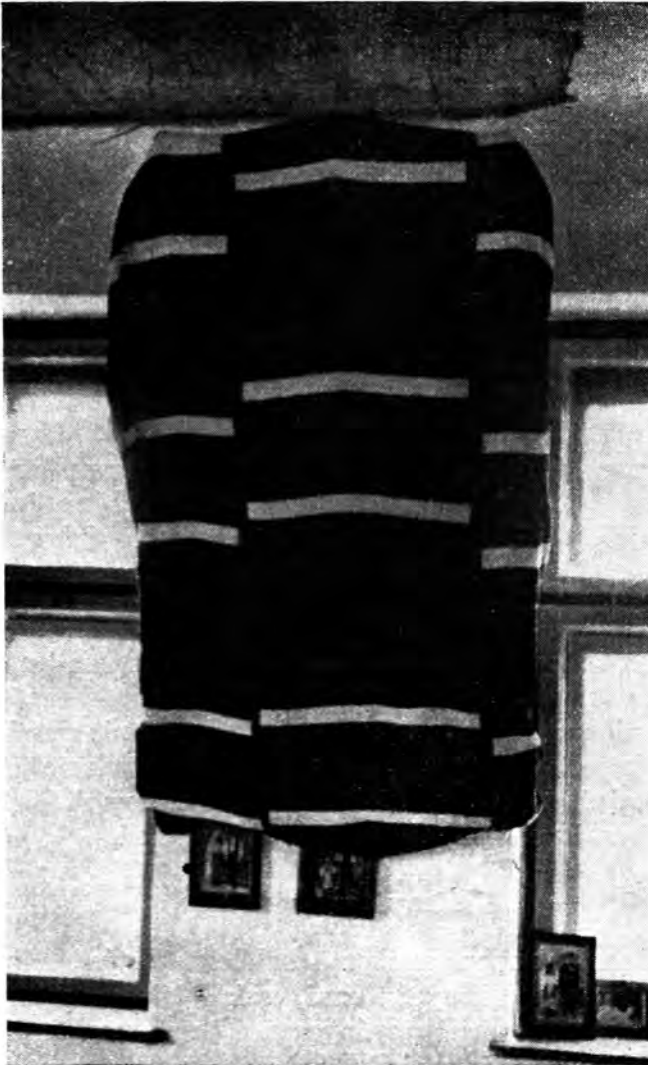

Abb. 1. kép.

A tükör letakarása a halottasházban.
Der abgedeckte Spiegel im Trauerhaus.

Hasonlóan kevés adatot kaptam (mindössze két esetben, de azok is nemrég származtak be Szamosfalváról) arra nézve is, hogy a

képeket, amelyek tükröző üveg mögött vannak, lefakarnák vagy megfordítanák. Arra a kérdésre, hogy miért kell a tükröt letakarni, a legtöbben azt válaszolták: „...nem jó, ha az ember ilyenkor tükörben látja magát“ Voltak, akik csak a szokásra utaltak, de az öregebbek leginkább azt válaszolták: „...nehogy a halott meglássa magát a tükörben“, vagy: „...hogya a halottat meg ne lássák a tükörben“. A tükör mindaddig letakarva marad, amíg a temetésről vissza nem jönnek.

Tűzkioltás.

17. Másik és általánosan elterjedt szokás, hogy a halál beálltakor eloltják a halottas szobában a tüzeket. A legtöbb háznál az a szokás, hogy nemesak a halottas szobában, hanem a konyhában, a kis szobában, a kinti nyári konyhában is, egyszerűen az egész udvarban kioltják a tüzeket. És nem szabad meggyújtani sehol, amíg a halott a háznál van. Öregek szerint ezt a szabályt régen telente se szegték meg. Hogy miért kell eloltani a tüzet, arra nézve a legtöbb helyen csak a „szokást“ emlegették. Csupán néhány öreg hallotta úgy a szüleitől, „...hogya a halott lelke haza ne járjon“.

Idegenben való főzés.

18. Az alatt az idő alatt, amíg a halottat el nem temetik, a halottasháznál nem főznek. Ilyenkor valamelyik rokonnál szoktak főzni, rendszerint a rokonok főznek, vagy ha ninesenek rokonok, akkor valamelyik szomszédban főznek, esetleg valamelyik jóbarát-nál. És ha nincs messze, enni is oda mennek, máskülönben pedig ételhordóban hozzák el a halottasházhoz az ételt.

Kenyér evés tilalma.

19. Azon a napon, amikor a haláleset történt, a hozzátartozóknak nem szabad kenyeret enni, csak a következő napon. Ez a szokás ma már nagyon szórványosan él, csak egy-két öreg tartja, de már ők sem tudják az okát.

Jel a halottasházon.

20. Régen szokásban volt a hóstátban, hogy a halottasház külső ajtajára, vagyis a főbejáratra fekete leplet akasztottak ki. Ez vagy fekete vászon szövet, vagy valami fekete kendő volt. Az ajtó szemöldöké fájára szeggeték vízszintesen s annyira ért csak le, hogy

„alatta be lehetett menni, ha az ember egy kicsit meghajlott“. Egy-
nemely helyen a két ajtófélfára is szereltek ilyen fekete leplet;
azok keskenyek voltak és a küszöbig értek. A háztető szelelő nyi-
lásán, vértetek lukján vagy az ablakon a legörgebbek emléke-
zete szerint szokás volt fekete kendőt rúdon kidugni, jelezvén,

Abb. 2. kép.

A halottasház gyászkapuja.
Die Trauerpforte im Trauerhaus.

által, hogy hol van a halott. Erre nem volt nagy szükség, — mint
mondják — mert a Kalandos apa, táblán,¹⁰⁰ ugyis értesítette a
tagokat, hogy ki a halott. Az ajtó szemöldökre, illetve ajtófélfákra
akasztott fekete lepel maradványának tekinthetjük a temetkezési
vállalatok fekete drapériáit, melyekkel a kaput díszítik fel a teme-
tés napjára (2. kép.).

* * *

¹⁰⁰ A kalandosokról és a kalandosok halált bejelentő táblájáról
alább szólok.

Az imént elmondott hóstáti adatokkal kapcsolatban említsünk fel néhány párhuzamot.

Haldoklás

A hóstátiak, ha a halott nehezen tud meghalni, román asszonyt hívnak hozzá, hogy segítsen rajta. A halott meg is hal. *Szeged vidékén* viszont azt tartják, azért nem tud az ember meghalni, mert haragosa van. A haldokló lelke csak akkor tud távozni, ha a haragos megbocsátott.¹⁰¹ A haláltusa megkönnyítése végett teszik a haldoklót a földre a *Balaton vidékén* is, mert ott a rosszak kevésbé ártanak neki és a lelke könnyebben felszabadul.¹⁰² *Gömörből* közli Bartholomaeides a következőket: „... ut inter trabes domum sustentens iaceat medius...”,¹⁰³ vagyis a haldoklót letették a földre. Kiss Lajos írja, hogy *Hódmezővásárhelyen*, az a szőlés járja a nagybetegről, akinek már a szava is elállt, hogy „...a földön húz...”, az ilyen nemsokára meghal, ezért nyomban leveszik az ágyról és a földre, a ház közepére, a gerenda alá terített gyékényponyvára teszik. Az ágyról nemesak azért teszik le, mert a föld megkönnyíti a haláltusát, hanem, mint már fent emlegettük, azért is, mert az ágyban a feje alatt tyúktollas párna van.¹⁰⁴ A tyúktollra nézve fel- említettünk fentebb több adatot, most még csak annyit jegyzünk meg, hogy a tyúktollban — az elfelejtett hagyomány szerint — valami gonosz erő, valami ártó szellem lakhatik, azért nehezíti meg a halált; a kukorékoló tyúkban is valami gonosz lehet, azért ölik meg és dobják ki testét az udvarra, vagy adnak túl minél előbb az ilyen tyúkon.¹⁰⁵ Feltehető volna ezek szerint, hogy a halott alól nem azért veszik el a tyúktollas párnát, még kevésbé teszik le azért a földre a halottat a tyúktollas párnáról, hogy abban a községben minden szárnyas állat el ne dögöl- jék,¹⁰⁶ hanem, hogy a tyúktollban rejtőző gonoszt eltávolítsák a hal- doklótól. A földre tevésnek pedig, mint haláltusát megkönnyítő cse- lekedetnek a magyarázatát abban a fogalomkörben kell keresnünk, amit Gönczi közöl Gösejéből: „...hogya ki a földön született... az nem tud az ágyban meghalni...”, ezért a haldokló betegnek a szoba közepére vagy az asztal helyére vetnek ágyat árpasszalmából, hogy könnyen halhasson meg.¹⁰⁷ Hogy itt tényleg a föld a fontosabb és

¹⁰¹ Cserzy, Temetkezési népszokások 254.

¹⁰² Jankó, A Balatonmelléki lakosság 402.

¹⁰³ Bartholomaeides, Not. Com. Gömör 453. Idézve Róheim alapján (Vö: Magyar néphit 158.).

¹⁰⁴ Kiss, Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások 80., 81.

¹⁰⁵ Vö: fenti csuvas, bolgár, román, stb. adatokkal.

¹⁰⁶ Szendrey, Az ősmagyar 17. Lent a lap alján a ³-gal jelzett jegyzet. (Vö: Ethn. II. 251.)

¹⁰⁷ Gönczi, Gösej 357.

nem a tyúktolltól való távoltartás, erre nézve támogatásul lehetne talán idézni azt a *hajdunánási* adatot, mely szerint a halottat „... a földre pallóra teszik, ha van, arra még tesznek dunnát is, ott kell neki kihülni, mer az ágyon nem jó a halott...“¹⁰⁸ A *moldvai csángókról* írja Wichmanné, hogy „...mikor valaki haldoklik, akár csak egy kereszteletlen kis gyermek is az, égő gyertyát adnak a bal kezébe és segítenek neki tartani.“¹⁰⁹ Sartorinál olvassuk a következőket: „In Siebenbürgen legt man schwer sterbende Kinder samt dem Bette an die Stelle, wo sonst der Tisch steht.“¹¹⁰ Sartori régi indiai szokásokra is hivatkozva állítja, hogy a földön szalmán, vagy magán a puszta földön és nem az ágyban való meghalás, nagyon elterjedt szokás.¹¹¹ Az indiai példa talán a szokás gyökerére nézve is adhatna útmutatást, jelezvén, hogy indo-európai, közelebb-ről: indogermán szokás. Mindenesetre a hóstáti szokáshoz sokkal közelebb áll az a szokás, amit Karjalainen említ a Vasjugani, valamint a Sosvai vogulokkal kapcsolatban: „Amikor a haldokló már a végét járja, körülötte vannak hozzátartozói vagy más rokonai is várván a haldokló végóráját. A sosvai vogulok a haldokló szájába egy kis fácskát szoktak dugni, hogy ne szorítsa össze nagyon a fogait, ezzel bizonyára a lélekzetvétel közben hosszú útra induló lélek számára igyekeznek megkönnyíteni a távozást. Vasjugánban, az osztjások, ezelőtt javast is hívtak a haldoklóhoz, ha volt a közelben ilyen, azonban ennek távolról sem az volt a feladata, hogy a beteget meggyógyítsa, hanem, hogy a jelen lévő rokonokat megvédje a haldokló részéről fenyegető veszéllyel szemben. Ha ugyanis valaki a jelenlevők közül ezért vagy azért ijedezik, féltő, hogy szelleme elhagyja (ijedező gazdáját) és a haldokló szájába vagy markába megy, amit megbetegedés, sőt halál is követhet, ha a javas segítségével a szellem meg nem mentődik.“¹¹² Ez az adat jól egybe-vág a hóstátiaknak azzal a szokásával, hogy a nehezen meghalóhoz bűbájoskodáshoz értő asszonyt hívnak.¹¹³

*

¹⁰⁸ Molnár, A halott 140.

¹⁰⁹ Wichmann Györgyné, A moldvai csángók 292. Ez általánosan gyakorolt szokás.

¹¹⁰ Sartori, Sitte und Brauch 127.; — Vö: Schuller, Volkstümlicher Glaube 40.

¹¹¹ Sartori, Sitte und Brauch 126.; — Vö: Caland, Die altindischen Toten 8.

¹¹² Karjalainen, Jugralaisten uskonto 63.

¹¹³ Az, hogy a halottat a földre is leteszik, a hóstátiaknál is ismert szokás, de itt csak a halottat teszik le a földre és nem a haldoklót. Vö.: Molnár által közölt hajdunánási adattal. (Ethn.: 1938.)

Arra nézve, hogy a halott még halála után is hall egy pár percig, Györffy közöl érdekes párhuzamot a körösvölgyi magyarságtól: „A halott halála után 15 percig még ért, eszénél van.”¹¹⁴ A teleutok is azt hiszik, hogy a halott mindent hall és ért, ami körülötte történik, innét van, hogy a hozzátartozók és a rokonok, a halotról szólva, csak dícsérik, magasztalják,¹¹⁵ akárcsak a hajdunánásiak, akik, ha meghal valaki s már tudják, hogy ki a halott, midőn elsőt kendül a halottnak a harang, így dícsérik: „...ügyvégy vót, de nagyon jó ember vót”, „milyen derik egy jány vót a, meg szíp...”, „...nagyon jó finom asszony vót.”¹¹⁶ A csuvasok is azon a véleményen vannak, hogy a halott mindent hal és ért, ezért a csuvasok piros selyem fonalakból golyócskákat csavarnak és azokkal bedugják a halott füleit és orrlyukait, a szemeit is lefedik ugyanezzel, hogy a másvilágra érkezvén, ha kérdeznék az előtte elhaltak, hogy ki lesz a következő halott, ne tudja megmondani, arra hivatkozván, hogy neki be volt dugva a füle, nem hallotta, a szagát se érezte, mert az orra is be volt dugva, látni se látta, mert a szemeit is eltakarták.¹¹⁷ Ugyanígyen célzattal a szibériai népek is eltakarják a halott fejét — írja Harva — valamilyen prémmel, halbörrel, vagy szövettel.¹¹⁸

*

**A halott
magával
viszi
az élőt**

A hóstátiak szokásával párhuzamos a szibériai népeknek az a hite is, hogy a halott vágyik hozzátartozói után és szeretné azokat magával vinni kísérekül.¹¹⁹ Ebből kifolyólag az *orotšik* (orocsonok), annyira félnek a halottól, hogy még a gyenge beteleget is magára hagyják.¹²⁰ A *goldok* pedig, amidőn halottjuktól búcsút vesznek, kérik, hogy ne vigye magával gyermekeit és özvegyét.¹²¹ Harva szerint az úgynevezett *sárga újgurok* ekképpen búcsúztatják halottjukat: „Ne vidd magaddal gyermekeidet, ne vidd marháidat, ne vidd hozzátartozóidat.”¹²² A teleutok állítják, hogy ha a férj halála után hamarosan meghal a feleség, gyermekei vagy

¹¹⁴ Györffy, Babonás hiedelmek 86.

¹¹⁵ Harva, Altain suvun uskonto 192.

¹¹⁶ Molnár, A halott 139.

¹¹⁷ Harva, Altain suvun uskonto 192.

¹¹⁸ Harva, Altain suvun uskonto 192.

¹¹⁹ Harva, Altain suvun uskonto 191.

¹²⁰ Simkeviés, Materialy 35. Idézve Harva alapján (vö: Altain suvun uskonto 191.).

¹²¹ Simkeviés, Materialy 20. Idézve Harvánál (vö: Altain suvun uskonto 191.).

¹²² Harva, Altain suvun uskonto 191.; — Gulbin, Pogrebenie 202.

barátai, akkor ez annak a jele, hogy a halott elrabolta az illetők szellemét.¹²³ Nagyon hasonlítanak ehez a felfogáshoz a következő magyarországi szokások: ha *Hajdúhadházon* valaki meghal és hamarosan követi valaki, azt mondják „magával vitte”. Ugyanezt tartják *Tiszacsegén, Polgáron, Aroktőn* és *Dorogmán* is és bizonyára számos más helyen is még az országban.

A halott elviheti az élők szerencsését is. Ezért a *beltirek*, amikor a halottat kiviszik az udvarra, valami öreg asszony tejet önt egy tálba, miközben így szól: „Ne távozz elviven a szerencsénket!” Azután a tejes tálal a kezében háromszor körülkerüli a holtat visszafelé esordítván keveset a tejből. Visszatérve a jurtába a tejes tálal ruhával letakarva elrejtí. ¹²⁴ Hogy a haldokló lelke útrakelvén magával viheti az élők lelkét is, azt a *vogulok* is hiszik,¹²⁵ hasonló képpen, miként *Vasvárott*, ahol a haldokló kéri a körülötte állókat, hogy vigyázzanak erre vagy arra, nehogy magával vigye.

*

Az a hit, hogy a halottat haldoklása pillanatában vissza lehet sírni, általánosnak mondható a magyarságnál. *Vasvárott* is tudnak arról, hogy valaki a halottját visszasírta. Itt Erdélyben pedig *Borsán, Kidén, Bádokon* és *Csoma-fáján* hisznek abban, hogy a halottat, ha nagyon siratják, vissza lehet sírni, de azután nagy kinnal csak meghal. Hasonló hitben vannak a *bálványosvár-lajvaiak*, a *hajdúnánásiak polgáriak, tiszacsegeiek, dorogmaiak és aroktőiak*.

Vissza-
sírás

*

Az a hóstáti szokás is általános, hogy a halál beálltakor ki kell nyitni egy pillanatra az ablakot és az ajtót. Bár vannak ezzel ellentétes hite is: *Hajdúnánáson* azt tartják, hogy nem jó addig kinyitni az ablakot, amíg a halott bent van a házban, ellenben amint kiviszik a halottat, az ablakokat azonnal ki kell nyitni.¹²⁶ Ez a szokás csak módozatban különbözik a hóstátitól, lényegileg ugyanaz a cél itt is: a halot lelkét, amely eddig a szobában tartózkodott, most útjára kell boesátani. *Pomázon* a görög katolikus szerbek is kinyitják az ablakot és ajtót, amint a halál beállott. Hasonlóképpen a *fekedi* (Baranya m.) svábok is kinyitják a halálbeálltakor az ajtót és az ablakot, hogy a lélek megtalálja útját.¹²⁷ Számtalan

Ablak-
nyitás

¹²³ Harva, *Altain suvun uskonto* 191.; — Anohin, *Dusa* 258.

¹²⁴ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 107.

¹²⁵ Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 63.

¹²⁶ Molnár, *A halott* 142.

¹²⁷ Kuszter, *Volkskundliche beobachtungen* 64.

adatot közöl a halál beálltakor történő ablaknyitásról, Sartori is, pl. a *németektől, szlovákoktól, a permii népektől, a cseremiszeztől*, ez utóbbiaknál az a szokás, hogy a nagybetegét a szabadba viszik, ott hagyják meghalni, nehogy a lelke bent maradjon a szobában.¹²⁸

Kinyitják a halál beálltakor *Hódmezővásárhelyen* is az ablakot, hogy a lélek hadd szálljon el, noha sokan azt mondják, a lélek mindaddig nem megy el, amíg a halottat le nem teszik a föld alá.¹²⁹ Mikor a beteg utolsót lehel — írja Róheim — a *borsodi matyók* kinyitják a ház ablakát, hogy lelke könnyebben kiröppenhessen.¹³⁰ *Hegyháton*, amint a halál bekövetkezett, rögtön kinyitják az ablakot, hogy a szálló lélek utat találjon a magasba.¹³¹ Róheim szerint az ablaknyitás szokása általános szláv szokásnak mondható.¹³²

*

**Óra-
megállitás**

Az óramegállítás szokása is elég gyakori a magyarságnál. *Szamosfalván* (Kolozs m.) pl. megállítanak minden órát a háznál, kivéve a zsebórákat. A szokást magyarok, románok egyaránt tartják. Azt vallják, azért kell megállítani az órát, mert a halott órái is lejártak. Ismeretes ez a szokás a Kolozs megyei *Kidén, Bádokon, Borsán és Csomafáján* is. Magyarok, románok egyformán ismerik. Azt mondják, azért állítják meg az órát, mert a halott ideje is lejárt. A *Szolnok-Dobokában* lévő *bálványosvárjaiak* is hasonló megokolással gyakorolják az óra megállításának szokását. Ismerik a szokást *Vasvárott* is, mondván, hogy a halottnak is lejárt az órája, tehát az órát is meg kell állítani. Ismert az óra megállitás szokása *Göcsejben* is, ahol a halál beálltakor a fali órát megállítják.¹³³ A Baranya megyei *Feked* községben lakó svábok is, amikor a halál beállt, megállítják az órát.¹³⁴ A szokás általános Németországban is,¹³⁵ eredetét is arra felé és az újabb időkben kell keresnünk.

*

**Tükör-
letakarás**

Hasonló képpen széltében elterjedt szokás a tükör letakarása vagy megfordítása is, abban a pillanatban, ahogy a halál beállt.

¹²⁸ Sartori, Sitte und Brauch I. 128.

¹²⁹ Kiss, Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások 81.

¹³⁰ Róheim, Magyar néphit 157.; Vö : Ethn. VII. 280.

¹³¹ Munkácsi, Adalékok; Vö : Nagy, Hegyhát vidéki népszokások 106.; — Róheim, Magyar néphit 157.

¹³² Róheim, Magyar néphit 158.

¹³³ Gönczi, Göcsej 358.

¹³⁴ Kuszter, Volkskundliche beobachtungen 64.

¹³⁵ Sartori, Sitte und Brauch I. 129.

A *szamosfalvi* magyarok és románok minden tükröt letakarnak, ami a háznál található. Azt a tükröt, amely a halottal egy szobában van, fekete vagy feketén csíkos vászon szőttessel takarják le. A konyhában és a többi szobában lévő tükrök letakarására már jó a fehér és pirosesíkos vagy a sima, fehér vászonkendő is. A képeket azonban se le nem takarják, sem pedig meg nem fordítják. A tükör letakarásának az az oka, mint mondják „hogy a halott meg ne lássa magát benne“.

A *kideiek* is (Kolozs m.) letakarják valamilyen, de leginkább sötét kendővel a tükröt „hogy a halott ne látszódjék benne“. Hasonlóképpen és ugyanabból az okból takarják le a tükröt *Borsán, Bádokon és Csomafáján* (Kolozs m.) is a magyarok és a románok egyaránt. A szolnok-dobokai *Bálványosváralján* lakó magyarok is letakarják a halál beálltakor a tükröt és letakarva hagyják mindaddig, amíg a halottat ki nem vitték a temetőbe. A *györgyfalvi* magyarok is amint a halál beállt: „a tükröt feketébe vonják“ és úgy hagyják, amíg a holtat örök nyugvó helyére nem kísérték. Azt mondják, a tükröt azért kell letakarni, mert: „...nem jó abba olyankor belenézni,“ t. i. amikor a halott még a háznál van. A Kisküküllő megyei *Magyarózd*on is letakarják a tükröt, amíg a halott a háznál van. Ugyanígy tesznek a *szilágygörcsömieks* is. A *feketekörösvölgyi* magyarok is leleplezik — mint Györffy írja — a tükröt fekete kendővel.¹³⁶ A *hajdúnánási* hajdúk, amíg a halott a házban van, a tükröt letakarják.¹³⁷ Hogy miért takarják le Hajdúnánáson a tükröt, arra nézve bizonyos mértékig feleletet ad egy másik szokás, amely Hajdúnánáson még ma is életben van. Éspedig: „Újév első napján, vagy óesztendő utolsó éccakáján ífélbe, tizenkétórakor egyedül egy szobába a tükörbe kell nézni és amikor tizenkettőt üt az óra, a tükörbe megjelenik koporsóba az, aki abba az eszendőbe meghal a családból.“ Ezekszerint a tükörben megjelenik a halál, tehát a tükröt ezért kell letakarni. Ezenkívül nagyon érdekes és ritka magyarázatot is adnak a tükör letakarásához a hajdúnánásiak, mondván: „...A halottas háznál le kell takarni a tükört, mert a halott feltámad.“¹³⁸

A Szatmár megyei Avasságon, *Komorzában*, a románok a halál beálltakor a tükröt a fal felé fordítják, hogy a hozzátartozók elfelejtsék a halottat és ne féljenek tőle.¹³⁹

¹³⁶ Györffy, Babonás hiedelmek 87.

¹³⁷ Molnár, A halott 140.

¹³⁸ Molnár, A halott 138.

¹³⁹ Jon Muşlea, Cercetări 158.

Topánfalván a magyarok a tükröt letakarják, amíg a halottat el nem temetik. A *doborcsányi* románok viszont befelé fordítják, de nemcsak a tükröt, hanem valamennyi képet is.

Eger vidékén amíg a halottat a háznál tartják, arra az időre a tükröt lefüggönyözik egy kendővel,¹⁴⁰ *Bessenyőtellen* is letakarják a tükröt egy fekete kendővel, és megállítják az órát, „nehogy a lélek visszatérjen“.¹⁴¹ *Göcsejben* a halál beálltával a falitükröt befedik vagy megfordítják, hogy ne nézhessenek bele.¹⁴² Befedik a tükröt *Tiszacsegén is*, rendszerint valami fekete kendővel, hogy ne lássák a halottat benne. Ugyanígy és ebből az okból fedik le a tükröt *Polgáron, Hajdúböszörményben, Hajdúhadházán, Komádi-ban, Biharnagybajomban, Balmazújvároson, Egyeken, Dorogmán, Aroktón, Tiszakesziben, Bájon, Csobajon, Tiszalökön és Tiszapolkonyán.*

Beregmezőben is letakarják a tükröt egy törülköző forma kendővel, hogy meg ne lássák a halottat a tükörben: idevonatkozóan *Beregardóról, Derecnől, Fornosról, Nagyberegről, Beregújfaluból, Makkosjánosiból, Nagy- és Kis-Gutról*, valamint *Kisbégányból és Balazsérből* vannak adataim. Balazséron a tükör takaró erre a célra szőtt hosszúkás, törülközőforma kendő, amit feketével kihimeznek. Rendszerint indák közé alkalmazott búzakalász keretben bibliai vagy zsoltár, esetleg halottas énekekből vett idézetek vannak hímelve: pl. „Porból lettünk, porrá leszünk.“

A tükör letakarás szokása ismeretes *Rétközben* is, ahol a tükröt azért takarják le, nehogy a halott megpillantsa magát benne.¹⁴³ *Nagyszalontán* azért fordítják meg a tükröt, mert mellette megy ki a lélek, vagy mert a halot megijed, ha meglátja magát benne.¹⁴⁴ *Nagylengyelben* viszont azért, mert aki ilyenkor a tükörbe néz, sárgaságot, vagyis halottszínt kap.¹⁴⁵ *Hollómajorban* (Győr m.) nemcsak a tükröt takarják le, hanem a kutat is, mert a tükörben vagy a kútban ott van a halott arca.¹⁴⁶ A *délmagyarországi* németek azért takarják le a tükröt egy kendővel, mert a temetkezés alatt boszorkány jelenik meg benne.¹⁴⁷ A *fekedi* németek is leta-

¹⁴⁰ Benkóczy, Egervideki babonák 102.

¹⁴¹ Berze Nagy, Babonák 26.

¹⁴² Gönczi, Göcsej 358.

¹⁴³ Róheim, Magyar néphit 161.

¹⁴⁴ Róheim, Magyar néphit 161.

¹⁴⁵ Róheim, Magyar néphit 161.

¹⁴⁶ Róheim, Magyar néphit 162.

¹⁴⁷ Róheim, Magyar néphit 162.

karják a tükröt és úgy hagyják, amíg a temetésről vissza nem térnek.¹⁴⁸

A *pomázi* görögkatolikus szerbek is letakarják a tükröt egy fekete kendővel, rendszerint már a haldoklás pillanatában, vagy ha már bekövetkezett volna a halál, akkor féloldalt állva és a fejüket is féloldalt fordítva, nehogy véletlenül is belenézzenek a tükörbe, így fedik be a tükröt fekete lepellel. A tükör úgy marad, amíg a temetőből, a temetésről haza nem jönnek, akkor fognak egy macskát, féloldalt a tükör mellé állnak, a fejüket elfordítják, a macskát egyik kezükkel feltartják a lefedett tükör elé és akkor a másik kézzel lerántják a leplet a tükörről. A macska a lerántás zajára a tükörbe pillant, de ha ezt nem tenné is, addig nem menekül, amíg meg nem nézte magát a tükörben. A pomáziak ugyanis azt hiszik, hogy a halottal egy szobában lévő tükör ártalmas, mert aki belenéz, az meghal. Azt tartják, hogy a tükörnek ez a tulajdonsága még a temetés után is meg van mindaddig, amíg valaki bele nem néz, viszont aki elsőnek néz bele a tükörbe, temetés után, az meghal. Ezért kell a macskának először belenéznie, a temetés után újra használatba vett tükörbe.

Fiumében, aki este vagy éjjel a tükörbe néz, az ördögöt látja abban.¹⁴⁹ Ugyanezt hiszik *Csehországban* is,¹⁵⁰ és *Zala-Arácon*. *Franciaországban* a haldoklás pillanatában nemesak minden órát megállítanak, hanem letakarnak minden tükröt vastag lepellel, vagy a fal felé fordítanak.¹⁵² A *Pozen* vidéki lengyelek is letakar-
nak minden tükröt, mert azt tartják, ha a halottas szobában nem volt letakarva a tükör és abban a halott látható volt, akkor aki belenéz az ilyen tükörbe, az meghal.¹⁵³

A *liptómegyei* tótoknál, ha a halottas szobában nem takarják le a tükröt, akkor a temetés alatt egy boszorkány fog megjelenni a tükörben.¹⁵⁴ *Német-Prónán* viszont azért kell halálesetkor eltakarni a tükröt, mert elveszíti máskülönben a fényét.¹⁵⁵

Németországban is letakarnak a halottas házban minden féle tükröt, sőt minden más fénylő és tükröző tárgyat is, amilyenek a képek, ablakok, stb. és mindaddig letakarva tartják, amíg a

¹⁴⁸ Kuszter, Volkskundliche Beobachtungen 64.

¹⁴⁹ Czink, Fiume néprajza 180.

¹⁵⁰ John, Sitte 250.

¹⁵¹ Röheim, Spiegelzauber 170.: — Vö: Fehér, Babonák 474.

¹⁵² Liebrecht, Zur Volkskunde 350.

¹⁵³ Schiffer, Totenfetische 50.

¹⁵⁴ Istvánffy, Liptómegyei tót babonák 269.

¹⁵⁵ Richter, Halotti szokások 401.

temetésnek vége nincsen. Takaróul fehér terítőt használnak. Azt tartják ugyanis, hogy az, aki tükörbe néz, mialatt a halott még a föld fölött van, meg fog halni.¹⁵⁶

A litvánok azt tartják, nem jó, ha a halott olyan szobában van, ahol a tükörben láthatja magát, mert akkor felkel és nézi magát a tükörben; ezért inkább letakarják a tükröt, ágy- vagy asztalterítővel, esetleg zsebkendővel.¹⁵⁷ Az *észtek* is letakarják a tükröt, nehogy a halott meglássa magát benne.¹⁵⁸

A *vendeknél*, ha halott van a szobában, akkor a tükröt le kell takarni, vagy a halottat kell úgy elhelyezni, hogy ne tükröződhessek a tükörben, különben valaki meg fog halni a családból.¹⁵⁹

A *Krím félszigeti* Karäerek, amint a halál beállott, nyomban letakarnak minden tükröt, sőt ezenkívül valamennyi kép van a háznál, azt is mind letakarják.¹⁶⁰

A példákat még számtalannal szaporíthatnánk, azonban az eddigiekből is kitűnik, hogy a szokás gyakrabban a tőlünk nyugati és déli népeknél található, noha tükör előfordul a keleti, sőt a szi-bériai népek használatában is elég bőven. Azonkívül a sámánok is használják különböző gyakorlataik közben, ruhájukra vagy nyakukba akasztva. Arra azonban nem tudok adatot,¹⁶¹ hogy a halálesetkor letakarnák, kivéve, ahol ez a szokás az oroszok útján meghonosodott.

Hogy a tükör letakarás szokása honnét ered, nem szándékunk eldönteni, csupán a szokás okához fűzünk még egy pár szónyi magyarázatot. Róheim azt állítja, hogy a lélek tükörkép és amint a tollas lelket — írja Róheim — a tollas párna visszatartotta, éppen úgy tartja vissza a tükör a tükörkép gyanánt megjelenő lelket.¹⁶² A

¹⁵⁶ Róheim, Spiegelzauber 207.

¹⁵⁷ Caland, Die vorchristlichen baltischen Totengebräuche 480.

¹⁵⁸ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben 309.

¹⁵⁹ Veckenstedt, Wendische Sagen 450.

¹⁶⁰ Weissenberg, Die Karäer 143.

¹⁶¹ Kivéve azt a kínai mesében előforduló tükröt, amelynek az volt a tulajdonsága, hogy minden asszony-arenak, valahány egyszer belenézett, ott maradt a képe és csak akkor tűnt el a kép a tükörből, ha egy másik nő, vagy ugyanaz, de más ruhába öltözve ismét belenézett. (Vö: Giles, Strange II. 32.). — Ismerek továbbá két magyarázatot, amely a kínaiak tükör letakarását illeti. Az egyik szerint: ha a halott a tükörben meglátja magát, megrémül, hogy magát szellemnek látja és hogy külsőjét, mint szellem elvesztette. Ezen okból fordítják minden este a falfelé a tükröt, mert naplemente után a gonosz szellem a tükörbe menne és hosszabb ideig ott maradna, ha nem volna elfedve a tükör. (Vö: Johnston, Lion au Dragon 294.). — Idézve Róheimnál is (Spiegelzauber 209., 210.).

¹⁶² Róheim, Magyar néphit 161.

fentemlített példák azonban nem igen támogatják ezt a feltevést, hacsak úgy nem értelmezzük Róheim okoskodását, hogy a lélek a néphit szerint jó vagy gonosz. Mánmost, ha ártani akar, a megholt szelleme, amit sohasem lehet tudni, egyik megjelenési mód a számára a tükör, vagy más tükröző felület, amelyben a testből való távozásakor már meglátta magát és onnét hatalmában van azt az élőlt magával vinni, aki a tükörbe bele néz. A tükör a néphitben, mint azt az imént idézett kínai példa is mutatja, bizonyos esetekben a gonosz megjelenési helye. Ugyan erre vall a fenti szlovák adat is, amikor azt hiszik, hogy a halálestkor fedetlen tükörben a temetés ideje alatt egy boszorkány jelenik meg, vagy a fiumei adat szerint, aki este vagy éjjelkor a tükörbe néz, az ördögöt látja abban. Ugyanígy szól egy tiroli adat is.¹⁶³ Viszont Mészáros szerint, ha valamely démon, gonosz szellem, meglátja a tükörben saját képét, megijed önmagától és eliramodik.¹⁶⁴

*

Ami pedig a tűzgyújtás tilalmát illeti, erre nézve a következő **Tűzkioltás** helyekről tudok hamarjában adatokat: *Zsibón* nem szabad a háznál tüzet gyújtani, amíg a halottat el nem temetik. De hogy miért nem, arra adaközlőim csak azt tudták mondani, hogy „így szokás”. Nem szabad a halott eltemetéséig *Tordaszentlászlón* sem tüzet gyújtani. Ugyanezt tartják a kolozsmegyei *Dióson* és *Aldobojon* Háromszék megyében. Nem gyújtanak tüzet a halottas háznál, amíg a halott el nincs temetve a *Zalatunán* élő magyarok sem. Hasonló képpen tilos a tűzgyújtás *Nyárádmagyaróson* (Torda m.), *Korodszentmártonban* (Kisküküllő m.), mert azt tartják, hogy ha tüzet gyújtanak a halottas háznál, amíg a halott el nincs temetve: „...visszajár a halott”. Nem gyújtanak tüzet a halottas háznál a következő falvak román lakószámai sem: *Doboresány*, *Köváralja*, *Szászfenes*, *Kisbács*, *Magyarnádas* (Kolozs m.), *Vasráb* (Csík m.) *Ködmönös* (Szolnok-Doboka m.), *Nagyszeg* (Szilágy m.). Az okát nem tudják adni, hogy miért nem szabad tüzet gyújtani. Némelyek azt mondják „hogy a halott ne legyen kárhözatra ítélve”.

A szatmármegyei *Pányodon* azért nem szabad tüzet gyújtani „...mert elviszik a halottat.” De hogy ki viszi el és hová, nem tudták megmondani adatközlőim, csak annyit udtak, hogy „így szokták mondani”. *Ditrón* (Csík m.) szabad tüzet gyújtani, csak abban a szobában nem, ahol a halott van, mert félnek, hogy: „...a tűz elűzi a halott szellemét”. Ugyanezt tartják *Csikszépvizen*, *Kéz-*

¹⁶³ Zingerle, Sitten, Bräuche 19., 20.

¹⁶⁴ Mészáros, A magyar kerek tükör 245.

divásárhelyen, Baróton (Háromszék m.), *Miklósvárrott* (Háromszék m.), *Csikszentsimonban* (Csík m.), *Kovásznán* (Háromszék m.), *Szovátán* (Maros-Toda m.), *Csikszenttamáson* (Csík m.) és a következő Udvarhely megyei helységek magyarjainál: *Keresztúr, Oroszhegy, Nyikómalomfalva, Zetelaka, Homoródszentmárton, Lövete, Senyéd, Kápolnásfalu, Atyha* (itt még a tört is a szomszédban lakják el), *Korond, Keményfalva, Székelyszentimre* (eddig Márafalva volt), *Úlke, Tibód, Székelyszentkirály, Parajd, Aggyagfalva, Szentkeresztbánya, Lengyelfalva, Szentlélek, Szentegyházsfalu, Siménfalva, Szombatfalva, Telekfalva, Bögöz, Küküdlő-keményfalva, Alsósófalva, Bogárfalva, Pálfalva, Székelyvarság és Vágás*. Az elsorolt falvakból azonban csak arra kaptam adatokat, hogy nem gyújtanak tüzet abban a helyiségben, ahol a halott van. Hogy miért nem, arra nézve egyik helyen azt mondták, hogy „fel-fúvódna a halott“, a másikon meg azt, hogy „a tűz árt a halottnak“, „elűzné a halott szellemét“.

Nem gyújtanak tüzet a halottas szobában a Hunyad megyei *Pisken* sem, továbbá: *Gyulaházán, Benedekfalván* (Szilágy m.), *Bernecebaráton* (Ipolság mellett), *Nagyszegen* (Szilágy m.) a románoknál, valamint a szolnok-dobokai *Bálványosvárán*, *Kidében, Bádokon, Borsán, Csomafáján* és *Györgyfalván*. Nem gyújtanak tüzet *Érmihályfalván* sem. A *gyimesi* csángók és románok fáklyát gyújtanak „hogy még utoljára lásson világot“. A szolnok-dobokai *Vad* községben azért nem gyújtanak tüzet a románok, hogy „...ne legyen kárhozható ítéelve a halott...“¹⁶⁵

A rómaiaktól is vannak adataink arra nézve, hogy haláleset alkalmával nem gyújtottak tüzet; Apuleus *Metamorphosisában* olvashatjuk: „a gyászoló házban akarsz vacsorázni, olyan házban, ahol olyan sok nap óta még füstöt sem láttak?“^{165a}

¹⁶⁵ A tűzgyújtási tilalomra bizonyára számtalan adat gyűjthető a magyarság egész területén. Sajnos, az eddigi temetésleírások nagyon sokszor teljesen figyelmen kívül hagyták ezt a részét a halottkultusznak, ami talán annak tudható be, hogy a holttetem melegben gyorsabban oszlásnak indul s így érhetőnek tartották, s a további okot nem is kérdezték, hogy a halottas háznál miért nem gyújtanak tüzet.

^{165/a} „...in domo funesta cenas et partes requiris, in qua tatiungis iam diebus ne fumus quidem visus est ullus.“ (Vö : Apul. *Metam.* II. 24.) — Hasonló értelmű adat, amit Darenberg—Saglioniál olvasunk, hogy a rómaiak a *Feralia* ünnepek (halottak napja) ideje alatt az oltárok tüzét kioltották. (Diet. des ant. grecq. et rom. II. 1040. l. *Feralia* címszó alatt); — Ugyanide vág a következő adat is: „a szomorúság miatt vagy a szerencsétlenség miatt még tüzet sem engedünk tenni házainkban: így szokták a gyászolók is.“: „ut prae tristitia aut propter casum nec focum in domo nostra fieri patimur: quod et lugentes observare solent...“ (Vö : Juv. *Sat.* III. 214.)

Önként felmerül a kérdés, mi a magyarázata és honnét ered a tűzgyújtás tilalma? Hogy erre a kérdéscsomóra válaszolni tudjunk, nagyon sok adatot kellene idevonatkozólag ismerni, nemcsak hazait, hanem külföldit is, különösképpen a rokonnépektől. Ezek hiányában csak feltevésekre és bizonyos kombinációkra szorítkozhatunk. Azokra is csak azért, hogy ebben az irányban is néhány gondolat felvetődjék és majdan arra hívatott kutató az igazságot kiderítse.

Vegyünk szemügyre ezek után néhány adatot az Ural és Altai népeknél. Uno Harva írja a következőket „az Altai népesalád hitvilágáról írott könyvében,¹⁶⁶ hogy a tűz, vagyis a tűz égetés a hozzátartozók védelmét szolgálja. „Minden szibériai nép — írja Harva — gondosan táplálja a tűzhely tűzét, mindaddig, amíg a halott vagy annak a „szelleme“ otthon van.“¹⁶⁷ A *Goldok* ilyenkor halszalonnából (hájból) készült fáklya féléket is használnak.¹⁶⁸ A *Burjátok* kifüstölik a házat, gyantás fakéreg vagy illatos fűszerek égetése által.¹⁶⁹ A *Teleutok* a halott helyére azonnal, ahogy azt az udvarra kivitték, lent dobnak és meggyújtják; azután erre a helyre követ tesznek, amit a temetést követő hetedik napon kivisznek a sírra.¹⁷⁰ Azt hiszik ugyanis, hogy a halott épp úgy fél a kőtől, mint a tüztől.¹⁷¹

Karjalainen írja az osztjákokról, hogy a halottnak elkészítik az u. n. bábját és pedig a következőképpen: A halott hajából valaki távol álló egyén, tehát nem rokon, kitép egy jó tineset, esetleg levág, és abból csinál a fából kinagyolt bábnak haját. Egyes leírások szerint fejét is.¹⁷² Ez a báb a háznál a halott képviselője. Etetik, lefektetik az ágyba, sokszor az özvegy maga mellé veszi.¹⁷³ A halott bábját mindig a legközelebbi női hozzátartozó őrzi egy ládában; az elhalt férjét az özvegye. Napsütéses napokon a bábót előveszik és a háznép étkezésekor az étkező helyre állítják és kínálják teával. A bábát ilyen módon a következő ideig gondolozzák: ha férfi halott bábjáról van szó, akkor ötven napig, ha nőéről, akkor negyven napig. A bábót aztán a nők az udvaron elégetik. Az elégetéskor azonban figyelemmel kell lenni arra, hogy a folyók jege az égetés idejekor már felengedjen. Amíg jég van a folyókon, addig nem

¹⁶⁶ Harva, *Altain suvun uskonto* (1933.) 192.

¹⁶⁷ Harva, *Altain suvun uskonto* 192.

¹⁶⁸ Simkevics, *Materialy* 20.

¹⁶⁹ Agapitov és Hangalov, *Samansztvo* 53.

¹⁷⁰ Anohin, *Dusa* 263.

¹⁷¹ Harva, *Altain suvun uskonto* 192.

¹⁷² Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 97.

¹⁷³ Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 96.

szabad elégetni a bábót. Ha úgy hozta az idő, hogy a folyók még be vannak fagyva, akkor meg kell várni a tavaszt, a vadkacsák megjelenésének idejét és csak akkor lehet az égetést végrehajtani. Eddig az ideig a bábót valamilyen ládában őrzik, ugyanott, ahol a *schaitan* (a mindenható) szobrát is őrzik.¹⁷⁴

Munkácsi ezzel összefüggésbe hozza azt az eléggé általános magyar szokást, hogy a halott ágyszalmáját elégetik. Ezt az ágy szalma elégetést Munkácsi a lélekégetés maradványának tekinti, mégpedig abból kiindulva, hogy az ősök azt hitték, hogy a halott lelke ott lebeg az ágy körül.¹⁷⁵ Szendrey Ákos ezt a feltevést nagyon elméletinek minősíti, mondván, hogy a legtöbb adat arra vall, hogy a lelket útjára engedik a halál beálltakor. Erre vallanak az általunk idézett ablaknyitási adatok, jóllehet vannak ellenkező értelmű adatok is, amilyen pl. a hódmezővásárhelyi katolikusoknak az a hite, hogy a lélek mindaddig a házban marad, amíg a holtat le nem tették a sírba.¹⁷⁶ Ez a kérdés tehát eldöntésre vár.

A vogulok halottégetésével kapcsolatban Munkácsi a következőket közli: „A vogul énekekben a holttest elégetését csak oly esetekben találjuk, midőn arról van szó, hogy *valamely veszedelmes ellenségnek a lelkét is meg kell semmisíteni*, nehogy az esetleg más testet öltve, újból támadólag léphessen föl. Ezért tették különösen máglyára az olyan medvét, mely mielőtt leterítették volna, embert ölt. Ilyenkor nagyon vigyáztak a tűzből kipattanó szikrákra s nehogy a testében, lelkében megsemmisítésre ítélt valahogy ily úton megmenekülhessen; a felfelé menő szikrát lefelé, a lefelé menőt felfelé csapdosták, minek következtében, ha levegőben élő lény (pl. valamely madár) alakjában akart volna tovább élni, megakadályozták, ha földi lény (pl. egér, nyuszt, stb.) alakjában akart volna eliramodni, megakadályozták.”¹⁷⁷ Ehez az adathoz idéznünk kell még azt az osztják adatot, hogy a halottal nem szabad eltemetni az acélt és a kovát, mert a halott ezáltal tüzet csinál és kárt tehet az élőknek.¹⁷⁸ Csábító a gondolat, a Munkácsi fenti adatai alapján, hogy az osztjákok is azért nem teszik a sírba az acélt és kovát, nehogy a halott a kipattanó szikra útján, ami az acélban és a kovában rejlik, megmeneküljön jelen állapotából,¹⁷⁹ a halálból.

¹⁷⁴ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 97.

¹⁷⁵ Vö.: Szendrey, Az ősmagyar 16. — Munkácsi, Adalékok 110.

¹⁷⁶ Kiss, Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások 81.

¹⁷⁷ Munkácsi, Adalékok 110.

¹⁷⁸ Szendrey, Az ősmagyar 21. lap, a jegyzetben.

¹⁷⁹ Ezekhez az adalékokhoz lehetne csatolni azt a palóc és másfelé is elterjedt szokást, hogy a halott eszímájáról lefejtik a patkót. Ez a

Mármost a tűzgyűjtés tilalmának okát a fenti legutóbbi adatok alapján a következőképpen nyomozhatjuk. Feltételezhetjük, hogy halálesetkor azért nem szabad a háznál tüzet gyújtani, amíg a halottat el nem temetik, mert a halott a tűzből kipattanható szikrában jelen állapotából kiszabadul, nem megy útjára az örök nyugovásra, ahogy elrendeltetett, hanem valamilyen formában ebben a világban marad és időnként megjelenhetik kísérteni vagy valamilyen más módon kárt, bajt okozni hátramaradottainak, ha azok kiérdemelték a haragját.

Erre a szikrából való megújulásra a magyar mesék egyik típusában (Phönix mesetípus) több helyről is van adatunk. Berze Nagy János dolgozta fel ezeket, *Magyar szólásaink és a folklore* című, úttörő és nagyon sok gondolatot elindító tanulmányában,¹⁸⁰ a *Tűzről pattant Hamvába holt* című fejezetben.

A feldolgozott mese lényeges motívumai a következők: „a királyné két gyermeket szül; egyiknek üstökös, a másiknak nap van a homlokán, mind a kettő karján arany karperec. Ármánykodás folytán a két gyermeket elássák, belőlük két arany körtefa nő, ezeket is kivágják és ágyakat készítenek belőlük. Az ágyak beszélgetését meghallják, tűzre vetik. A tűzből egy szikra kipattan, ezt egy vén kecske bekapja s két aranyos kecskét ellik. Ezeket is megölik. Egy darab belet a pataknál egy varjú felkap, utána két aranytojást tojik, melyekből két aranyhajú gyermek kel ki.”¹⁸¹

Íme a tűzből kipattanó szikra útján a két gyermek megmenekült a haláltól. Ezt a típusú mesét, illetve motívumokat Berze Nagy idézi a *hétfalusi csángóktól*,¹⁸² *alföldi meséből*,¹⁸³ egy *csepei magyar meséből*, egy *besenyőtelki magyar meséből*, erdélyi *szász népmeséből*,¹⁸⁴ *oláh meséből*,¹⁸⁵ továbbá egy *orosz meséből*,¹⁸⁶

Ezek után megmagyarázásra várnak még a fenti altai népektől idézett adatok, továbbá az általam gyűjtött adatok. Ezekben az adatokban ugyanis éppen az ellenkező áll, mint a tűzből való meg-

dolog azonban nézetünk szerint aligha sorolható ide, annál is inkább, hiszen a palócok a halottal lópatkót (tehát vasat) is szoktak eltemetni. Erre a dologra alább még visszatérünk.

¹⁸⁰ Berze Nagy, *Magyar szólásaink* 1—47.

¹⁸¹ Berze Nagy, *Magyar szólásaink* 18.

¹⁸² Vö: Magy. Népk. Gyűjtemény X. 14. sz. 112—116. A két aranyhajú gyermek.

¹⁸³ Vö: Kálmány, *Hagy.* II. 14. sz. 83—97.

¹⁸⁴ Vö: Haltrich, *Deutsche Volksmärchen* 1. sz. 1—5.; — Zaunert, *Deutsche Märchen* I. 141—145.

¹⁸⁵ Săinenu, *Basm. rom.* 405—406.

¹⁸⁶ Vö: Afanassjew—Mayer, *Russische Volksmärchen* 119—127.

újulás; az altai adatok szerint és a ditrói stb. adat szerint, a tűz elűzi a halott lelkét. Ez jut kifejezésre abban a tényben is, hogy a kiásott sírt kifüstölik vagy beelölnek, s ezenkívül a szabolcsi néphit, és ezzel egyezően a hóstáti is azt tartja, hogy a sírt nem szabad a temetés előtti napon kiásni, mert a gonosz belé költözik.¹⁸⁷ Ennél a pontnál talán meg lehetne fogni a dolgot, feltételezvé, hogy a tűzgyújtás és füstölés a lélek rablók ellen van, minő pl. a fent már megbeszélte bagoly, stb. A bagolyban ugyanis valamely gonosz lélek van jelen, vagyis olyan, aki a halál állapotából a házi tűzhely tűzéből kipattanó szikra útján szabadult meg és egymásután ragadja el a lelkeket. Így ő a halál oka. A tüzet tehát azért kell halálesetkor kioltani, nehogy a meghalt a kipattanó szikra útján megmeneküljön és bagoly képében azután elragadja hozzátartozóit vagy mint kísértet kísértse azokat.

A *nyáradmagyarosi*, fent idézett adat pl. éppen azt mondja, hogy azért nem szabad tüzet gyújtani „mert a halott visszatér”. Ezzel azonos adatot olvasunk Berze Nagynál is: „Egy fiatal asszony meghótt, de kis gyermekéhöl éjje mindig hazajárt. Fűrösztötte, áputa. De az othunvalók nagyon félték, osztanég szótak a papnak. A pap odament, kért egy fazekat meg hét szál gyertyát. Megvárta, míg a zasszony meggyün. Mikor az asszony haza ért a kordamadzaggal csak átfokta. Az asszony többet nem tudott visszamenni. Ott maradt, de meghatta, hogy a tüzet ne hagyják takaratlan, mer akkor újra visszamegy.”¹⁸⁸

Hátra volna még az osztjások halott-bábjának az elégetése. Ez talán kapcsolatba hozható a Munkáesi féle fent idézett vogul adattal, amely szerint a legveszedelmesebb ellenséget úgy égetik el, hogy a lelke is elégjen. Ezt a lélek elégetési tételt már Szendrey Ákos is, alapos érvek alapján, kifogásolta, mi sem fogadhatjuk el, mert abban az esetben, ha elfogadnók, nem tudnánk mit kezdeni az osztjások ama szokásával, hogy a halott-bábokat csakis akkor szabad elégetni, ha a folyók vizét nem zárja be a jég. Itt, nézetünk szerint, nem lehet szó a halott lelkének megsemmisítéséről, hiszen az az osztjások hite szerint is folytatja előbbi élete foglalkozásait, többek között a halászatot is. Ötven, illetve negyven napig azért tartják meg a bábót, mert nyári időszakban a tetem mintegy ötven nap alatt oszlik fel az osztják temetkezési eljárás szerint; télen

¹⁸⁷ Szendrey, Az ősmagyar 16. A hóstátiak a temetés napján kiásott sírt is zöld fenyőágakkal szegélyezik. „hogy a halottnak nyugta legyen”.

¹⁸⁸ Berze Nagy, Baranyai Magyar Néphagyományok III. kötet. 238.

mindenesetre megfagy s így fel sem oszlik. A szellem pedig addig marad ebben a világban, amíg teste fel nem bomlott, akkor elköltözik a másvilágra. A báb tehát erre az átmeneti időre a halott képviselője, tartózkodási helye.¹⁸⁹

*

A hóstátiaknál még megtalált kenyérevés tilalma feltehetőleg csatlakozik a tűzgyújtási tilalomhoz. A halott visszatérését, halálból való kiszabadulását akarják ezáltal megakadályozni. Bár az is lehet, hogy csak valamilyen bőjtnek a maradványa. Pl. a *Burját samán* halálakor a „samán fiai“ a test elégetése után visszatérnek a halott házába és három napig éneklnek az asztal körül járva és nem esznek. A *Kazak-kirgizek* hozzátartozói nem esznek három napig a sajátjukból, hanem a szomszédok látják el őket étellel.¹⁹⁰

Bartholomaeides idejében *Gömörben* még minden féle gabonamagvakat tettek a sírba a halottal.¹⁹¹ *Temesben* kenyeret tettek a sírra.¹⁹² *Gyimesi* adat szerint, ha valaki idegen hal meg a gyimesiek között, akkor a ravatalon egy búzakaralászt tesznek a hasára, jelezvén — mint mondják, — hogy földműves volt.

Róheim azt írja, hogy a búza és a magvak nemesak táplálkozási fontosságuk arányában szerepelnek a halottnak adott ételneműek között; a *macedóniaiak*, amikor a halott lelkiüdvéért áldoznak, a búzában a feltámadás jelképét látják.¹⁹³ A *hazulok* és *ruténok* is mindenféle ételt-italt, a *galicíaiak* pedig gabonamagvakat is tesznek a sírba.¹⁹⁴ A *voguloknál* valószínűleg szláv kölesönképpen megtalálható, hogy a szoba mennyezetére magvakat, darát szórnak.¹⁹⁵ Általánosan ismert, hogy az eleuziszi misztériumokban a búzakaralász volt a halhatatlanság jelképe.¹⁹⁶ A búzakaralász szerepel

¹⁸⁹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 96. Elmondja továbbá Karjalainen, hogy az osztjások hite szerint az ember a túlvilágon újrászületik (Jugralaisten uskonto 119.) és éppen olyan kicsiny, mint erre a világra jöttekor. Az az idő, amíg a halott bábját őrzik, az ő újjászületésének az ideje. A báb elégetésével indítják át a másvilágra, vagyis az ottani megszületésbe. Ott ismét a maga erejéből kell megélnie s ezt könnyítik meg neki, talán azért, hogy bábját csak olyankor égetik el, amikor a folyókon a halászást nem akadályozza a jég.

¹⁹⁰ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 278.

¹⁹¹ Róheim, Magyar néphit 168.

¹⁹² Róheim, Magyar néphit 168.

¹⁹³ Abbott, Macedonian Folk Lore 207., 208.; — Róheim, Magyar néphit 169.

¹⁹⁴ Sartori, Sitte und Brauch 12.

¹⁹⁵ Karjalainen, Jugra Völker 126.

¹⁹⁶ Róheim, Magyar néphit 169.

a hóstátiak sírkövein és udvarbeli kapufélfáin is, de hogy mi az eredete, nem tudjuk teljes bizonyossággal, mint ahogy a mai jelentését a hóstátiak sem tudják.

Föltehető azonban, hogy a búza és egyéb magvak elsőrenden, mint a termés varázslás eszközei szerepelnek. Ha azt igyekeznénk mindenáron állítani, hogy a hóstátiak kenyérevés tilalma a halott visszajárása ellen van, ezt olyan meggondolások sorrendjében kellene tennünk, hogy a hóstátiak fő kenyérmagva a multban is a búza volt és ma is az. Kenyerük búzából készült, a búza, mint többen megjegyzik, a feltámadás és a halhatatlanság jelképe, ahol tehát a búza szerepel, akáresak mint táplálék is, ott a halál nem teljesítheti kötelességét. Márpedig a halottkultusz majdnem minden ősi mozzanatából — különösen a keletiekből, a steppe és más szibériai népekből — az tűnik ki, hogy a halottól, akármilyen kedves volt is az életben, véglegesen meg akarnak szabadulni. Aki meghalt, az távozzék a másvilágra és hagyja békén az élőket. Tehát ez volna az az okoskodás, aminek során a hóstátiak kenyérevés tilalmában a halott visszatérését gátló magatartást láthatnánk. Hogy azonban ez mindenben igazolható legyen, ahhoz még nagyon keveset tudunk ezen a téren, igen gyér adat áll rendelkezésünkre ebben az irányban, s így a megoldás a jövőre marad.

*

Jel
a halottas-
házon

A hóstátiak ajtó szemöldökre és ajtófélfákra alkalmazott fekete leple, mint a gyászház jelképe, az országban többfelé általános. Beregben, *Balasséron* pl. a harangozónak szokás egy kendőt adni halálesetkor (nem igen feketét, hanem vászonszöfttest) és amikor a harangozó meghúzza a lélekharangot, kitűzi a torony ablakán, mint egy zászlót a kendőt is, abba az irányba mutatva vele, amerre a halott van.

Régi keleti adatok közül csak egy-kettőt említsünk. Plano Carpini, IV. Ince pápa követe, 1246-ban indult Lyonból a mongol nagykan udvarába s azt írja a mongolok (tatárok) temetkezéséről szóló leírásában, hogy „ha valaki közülök megbetegszik, szállásán egy lándzsát állítanak, azzal szemben fekete nemezt esavarnak körül, ettől fogva semilyen idegen nem merészel belépni a szállás ajtaján. — Midőn pedig haldokolni kezd, mindnyájan eltávoznak tőle; mivel senki azok közül, kik halálánál jelen vannak, holdújulásig nem mehetnek valamely vezér vagy fejedelem táborhelyére.”¹⁹⁷

¹⁹⁷ Munkácsi, Régi magyar lovas temetkezés 302., 303.

Rubruquis Vilmos, minorita szerzetes, IX. Lajos francia király követe, 1253-ban járt Mangu kánnál, Karakorumban és ezeket jegyezte fel temetkezési szokásaikról: „ha valaki megbetegszik, jelt tűz ki a házára (annak hirdetésére), hogy ott beteg van és hogy senki be ne lépjen, attól félnek ugyanis, hogy rossz szellemek, vagy szelek jöhetnek be a belépővel.”¹⁹⁸

Az angol származású Johannes de Montevilla, aki 33 éves ázsiai utazásainak tapasztalatait 1356-ban leírta, ezeket írja a tatárok temetkezési szokásairól: „Ha valaki beteg, a földbe egy lándzsát szúrnak; amidőn már közel van ahoz, hogy lelkét kifeléhelje, mindenki visszavonul tőle; amidőn pedig meghalt, őt eltemetik azonnal, a lándzsával együtt.”¹⁹⁹

A szemipalatinszki és orenburgi kormányzóságok kirgizeinél, még a múlt század végén is szokásban volt, hogy amint a kirgiz meghalt, sátrában azonnal felállították az ő *najza*-ját, azaz hosszú rudas kopjáját, amelynek hegye a halott fiatal, közép vagy öreg kora szerint vörös, fekete vagy fehér zászlócskával ellátva a sátor tetején rézsutosan emelkedett ki. Így marad a najza egy évig s még tovább is, bizonyos a halott emlékére tartott torig, amikor kivesszik helyéről, eltörik és néha a sírra tűzik, így eitori állapotban és reá helyezik az elhalt kedves lovának a koponyáját.²⁰⁰ A szokás ismeretes a Kazak-kirgizeknél is²⁰¹ és a nomádoknál úgyszólván általános volt.

Állfelkötés.

21. Amint megbizonyosodtak a hóstátiak arról, hogy a testet elhagyta a lélek, nyomban felkötik a halott állat egy fehér kendővel. A kötést addig hagyják fenn, amíg a test ki nem hül, vagyis meg nem merevedik s az állkapocs izmok maguktól is meg nem tartják az állat. Ekkor azután a kötést leveszik. Az áll felkötésére használt kendőt rendszerint odaajándékozzák valami szegény embernek. Hogy miért kell odaajándékozni, ennek az okát nem tudják.

Szemlezés.

22. Nagy gondot fordítanak arra is, hogy a halott szeme nyitva ne maradjon. Évégből a haldokló szemhéját a két hüvelyk ujjal

¹⁹⁸ Munkácsi, Régi magyar lovas temetkezés 305.

¹⁹⁹ Munkácsi, Régi magyar lovas temetkezés 307.

²⁰⁰ Munkácsi, Régi magyar lovas temetkezés 315.

²⁰¹ Katanov, Izv. XII. 130.: — Idézve Munkácsi, Régi magyar lovas temetkezés. 317.

le szokták fogni és amikor már meghalt, egy-egy pénzdarabot tesznek a szemekre, nehogy a szemhéjak felpattanjanak. Ezeket a pénzeket a ravatalon is rá szokták egyesek tenni a szemekre, sőt el is temetik a halottal.

Halottmosás.

23. Miután a szemek lezárása és az áll felkötése megtörtént, leterítenek a földre egy gyékényt, a halottat rá teszik és levetkőztetik, hogy megmoshassák, amíg még meleg a test. Kádat vagy teknőt nem használnak a mosáshoz, hanem egy edényben langyos meleg vizet hoznak, szappant vesznek elő és csak tenyérrel simogatva mossák a testet. Mosóruhát vagy más eszközt nem használnak. A halott levetkőztetését és mosását mindig csak asszonyok (leginkább öregek) végezték, ma már előfordul, hogy férfit férfiak mosnak. Férfi halottat, ha már szakálla van, természetesen férfi borotválja meg,²⁰² de már fésülni az asszonyok szokták. Arra senki sem emlékszik, hogy a halottat megnyírták volna. A halottmosásról azt tartják, hogy azért van rá szükség, mert „...a bűnt mossák le róla.”

A megmosott holtat szárazra törlik és ha nem érkezett volna még meg a koporsó, akkor egy száraz gyékényt terítenek le a földre, arra a helyre lehetőleg, ahol majd a ravatal lesz és rá teszik a halottat és egyesek itt öltöztetik fel.²⁰³ Állkötőjét, amit a mosás és az esetleges borotválás miatt leoldottak, ha szüksége mutatkozik, visszakötik; hasonlóképpen a levett szemhéjnyomó pénzeket is visszateszik a szemekre és a hanyattfekvő halottat letakarják egy fehér lepedővel.

Ravatalozás, ravatal.

24. Amint a koporsó megérkezett, elkészítik a ravatalt. Ma már csak a koporsóban ravataloznak, régen azonban a Kalandos Társaságnak szép padja volt. Mint mondják: „...szép díszes ódala, peremje volt körül”, csak gyalúforgácsot kellett erre a peremmel ellátott padra szórni és leteríteni fehér lepedővel (ha idős volt a halott, a fiatal terítője lehetett fekete is vagy kék vagy rózsaszínű, aszerint, hogy leány volt vagy legény) és úgy tették rá a halottat,

²⁰² Régen a foghúzó borbély borotválta a halottat.

²⁰³ Ma már kizárólag a koporsóban ravataloznak. Az öltöztetést is a koporsóban végzik; a halott tehát a fehér lepedővel letakarva, meztelenül várja a gyékényen a koporsót. Egyesek azonban már a gyékényen felöltöztetik.

hogy felöltöztessék. Mindig a ravatalon öltöztettek. A megmerevedett testet úgy szokták felöltöztetni, hogy a ráadandó ruhákat (alsó- és felsőruhákait egyaránt) elül begombolták, a hátulját pedig felhasították és így terítették reá a halottra. A ruha hátulját pedig kéttoldalt a halott alá türték. Az ing, illetve a kabátujjakat és nadrágszárakat nagyjából reá tudták húzni a karokra, illetve a lábakra. A nők öltöztetésekor is hasonlóan jártak el és járnak el még ma is. A felöltöztetett halottat fehér szemfedővel takarják le.

A ravatalterítő színe.

25. Meg kell jegyezni ismételten, hogy az eladó lányok és a legények ravatal takarója, tehát amin a test fekszik, nem fehér, mint az öregeké, hanem a leányoké rózsaszínű, a legényeké pedig égszínkék. (Hasonlóképpen az újszülött fiúk bölesőtakarója is égszínkék, az újszülött leányoké pedig rózsaszínű). Ma már előfordul az az eset is, hogy az idősebb férfi és nő ravatalterítője fekete és nem fehér, a legények és eladóleányok ravatalterítője azonban még ma is mindig égszínkék, illetve rózsaszínű. Ugyanezek a színek illetik, nemek szerint, a gyermekeket is.

A halott öltözete.

26. Az öltöztetést illetően az a szokás, hogy a halottat mindig ünnepi ruhájába öltöztessék. A férfiakat fekete és az idősebb nőket fehér (ma már gyakran fekete) ruhába, az eladó lányokat pedig rózsaszín vagy rózsaszínnel díszített menyasszonyi ruhába öltöztetik és a fejükre menyasszonyi, fehér *dulandlés* (tulle anglais) vagy *slájeros* mirtuszkoszorút tesznek. Az öregek szerint az eladó lánynak nem tettek koszorút a fejére, hanem „...csak leányfejjel temették el.” (Megjegyzendő, hogy régen nem is esküdtek koszorúban.)

A halott fejviselete.

27. A férfiak kalapját a ravatalon a halott mellé teszik, úgy hogy a kalap eleje a halott jobbkeze felé essék. Legények kalapjára, baloldalon a szallagba, rendszerint egy fehér rózsát tűznek valami kis zöld levéllel; völgenyi bokréta sem a kalapra sem a kabátra nem kerül. Régen se szoktak effélet tűzni. Idősebb férfiak kalapja mellé — ugyanez a kalap — egy búzakaralaszt tűznek.²⁰⁴

²⁰⁴ Búzakaralaszt ma általánosan viselnek a kalap mellett. Általában az öregek egy kalaszt, a legények nagyobb része és fiatal fiúk is, három kalaszt tűznek balfelől a kalapjuk mellé. Hellyel-közzel a legények is egy kalaszt viselnek. A kalász, mint bokréta-viselet, télen-nyáron szokás.

Idős asszonyok gyakran megőrzik a „dulandlét“ (újmenyecske fátyol, amivel felkontyolták) és halálukkor azt kötik a fejükre. A „dulandlé“-ről azonban leszedik a piros szalagot, piros szegélyt és helyettük fehérret tesznek. Fialal asszonyokat, menyecskeket fehér fejkendőben temetnek el, de olyikat „dulandlé“-ban is. Eladó lányoknak ma menyasszonyi koszorút tesznek a fejére — mint ahogy fentebb leírtuk — de van, aki egyágba font hajjal, hajadonfótt temeti leányát. A kisleányokat mindig hajadonfótt temetik; egyágba font hajjukba rózsaszínű szalagot fonnak. Az eladó lányok szalagja piros vagy rózsaszínű. Előfordul, hogy a leányokat kibontott hajjal temetik. Ennek az okát nem tudják.

A halott lábbelije.

28. Mindegyik halott lábára, tekintet nélkül, hogy fiatal, idős, nő vagy férfi, egyaránt fehér fuszeklít húznak. Hogy miért kell a halott lábára fuszeklít és éppen fehérret húzni, annak az okát már nem tudta senki megmondani.

A halott fejealja, derékalja.

29. A halott feje alá kis párnát tesznek, amit gyalúforgáccsal töltöttek meg. Némelyek a halott két könyöke, sőt a lábai alá is tesznek párnát. Ezek kiesi fehér, gyalúforgáccsal töltött párnák.

A ravatal elhelyezése.

30. A ravatalról meg kell még mondani, hogy mindig az első szobában állítják fel, úgy hogy a halott a mestergerenda alá essék, lábbal az ajtónak. Ezen a helyen rendes körülmények között az asztal szokott állani, amit ilyenkor kivisznek. Egyéb minden bent marad a szobában.

Halottmosó szerek és a velük kapcsolatos szokások.

31. A halott tisztálkodásához használt eszközök és anyagokhoz fűződő szokásokról szólva meg kell említeni, hogy a halottmosó vizet rendszerint a kerítés tövébe öntik, olyan helyre, ahol nem járnak, mert azt tartják, aki a halottmosó vízbe beelép, sárgaságot kap. Kidobják a trágyadombra a szalmát is, amelyen a halott meghalt, de a legszívesebben elégetik, nehogy a jószág alá kerüljön, mert azokat kár éri, de trágyának sem jó az ilyen szalma. Hasonló sorsra ítélték régen a gyékényt is, amelyen a halottat megmosták. Ma a gyékényt nem dobják el, hanem a kertészkedésben melegágy-

takarónak felhasználják. Eldobják a fésűt is, amellyel a halottat megfésülték, mert ha ilyen fésűvel fésűlködik valaki, kihúll a haja. A mosáshoz használt szappant csak kevesen dobták el, minthogy a mosó dézsát vagy teknőt se szokták edobni, hanem jól kimossák, kiszűrolják, kiforrázzák és lehet tovább használni.

* * *

Az állfelkötés nagyon általános, nemcsak népünknel, hanem szomszédaink körében is. Eppen általános volta miatt kevés alkalommal írták le a hozzá fűződő, illetve vele kapcsolatos babonás szokásokat, de magát az állfelkötés leírását sem szorgalmazták minden egyes halottkultusz leírásakor.

Kidén, Bádokon, Csomafáján, Borsán az állfelkötés az első **Állfelkötés** szolgálat, szemlezés mellett, amiben a halottat részesítik. Az állfelkötő ruha rendszerint valami kendő, színre nézve lehet fehér, tarka, fekete, vagy amilyen éppen kénybe akad. Szükség csak addig van rá, amíg a halott meg nem merevedik, akkor leoldják és vagy beakasztják az istállóba (főleg a románok), hogy mint mondják: a jószágnak ne ártsanak a gonoszok, vagy pedig odaadják valami szegényembernek; egyesek pedig szemétre vetik, nehogy használatba kerüljön.

A *györgyfalvi* és *szamosfalvi* magyarok (Szamosfalván a románok is épp úgy, mint a magyarok) felkötik a halott állát egy fehér kendővel, vagy egy darab vászon esikkel, amit leoldva eldobnak, vagy odaajándékoznak valami szegénynek.

A *szügygöresöniek* is be szokták néha akasztani az ólba az állfelkötő ruhát, hogy a barmoktól távoldtartsa a gonoszokat. Egyesek viszont itt is szegénynek adják, a legtöbben pedig eldobják, a szegények meg kimossák és tovább használják. *Magyarózdón* (Kisküküllő m.) fehér kendővel, némelyik öreg állát pedig fekete kendővel kötik fel. A kendőt leoldás után eldobják, vagy valami szegénynek ajándékozzák.

A *hétfalusi csángók* azt tartják, ha nem száll rá a halálpillangó a halott szemére, nem csukódik le.

Kiss Géza írja az *Ormányságból*, hogy „... a harang kondulása pillanatában, mikor fölemelik a koporsót (hogy elindítsák a temetőbe) ... Ha a gazda hal meg, fut egy asszony az istállóba, álla kötőjét fölköti istállógerendára, onnan kell neki lerohadni.”²⁰⁵

Göcsejben nagyon vigyáznak arra, hogy a halott szeme és szája nyitva ne maradjon, mert akkor vár valakit maga után, aki azután

²⁰⁵ Kiss Géza, *Ormányság* 127.

nemsokára meghal. A halott állát azonban csak a halott megmosása után szokták felkötni.²⁰⁶

Vasvárott a halál után fehér zseb- vagy fejkendővel kötik fel a halott állát. Ha ezt sikerült valakinek észrevétlenül ellopni, akkor boszorkánykodott vele. Beszélik a vasváriak, hogy ezelőtt vagy 60 évvel Horváth Ferenc ravatalánál megjelent a sógora, aki boszorkányos ember hírében állott és egy óvatlan pillanatban leoldotta a halott állkötőjét és éppen zsebre akarta dugni, amikor észrevették: „nagyon meggyalázták érte.“

Hajdúnánáson olyan kendővel kötik fel a halott állát, amelyen épen kéznél van: „... felkötöttem az állát avval a kendővel, amék éppen a fejemen vót.“²⁰⁷ *Hajdúböszörményben, Hajdúhadházán, Polgáron, Tiszacsegén* és *Nádudvaron* valami fehér kendővel, ami éppen kézbe akad, szokták a halott állát felkötni. Ezt a kendőt *Tiszacsegén* egyesek leoldás után a halott mellé dugják a koporsóba és eltemetik a halottal. Mások eldobják, vagy odaadják valami koldúsnak, cigánynak. Ugyanígy tesznek az említett többi hajdúvárosban is; csupán arra nincs adat, szokás-e az állkötőruhát eltemetni a halottal, mint Tiszacsegén.

*

A haldokló szemének a lezárása éppen olyan fontos és sürgős teendő, mint az áll felkötése.

**Szem-
lezárás** *Györgyfalván*, ha a halott szeme nem akar bezáródni, pénzt tesznek rá. Ugyanígy járnak el *Kidén, Bádokon, Csomafáján* és *Borsán* is, magyarok, románok egyaránt. Azt tartják ugyanis, ha a halott szeme nyitva marad, akkor az „akinek a halott a szemébe néz, hamarosan meg fog halni.“ Később le szokták venni a szemhéjakról a pénzeket, ha azonban a szemhéjak továbbra is felnyillanának, rajtahagyják és úgy temetik el. Hasonlóképpen cselekszenek *Bálványosváralján* is, amennyiben a halott nyitva maradt szemére pénzt tesznek, mert „... vár még valakit.“ *Szamosfalván* magyarok és románok egyaránt azon a hiten vannak, hogy a halott „... valakit vár ... valakit magával akar vinni ...“ azért maradt nyitva a szeme. Ezért pénzt kell rá tenni, hogy az újabb halálesetet elkerüljék. Ugyanígy vélekednek és járnak el a *kolozstótfalusi* románok is, akik a szemre tett pénzt a koporsó lezárásakor a halott kezébe adják útravalóul. *Patóházán* is pénzt tesznek a halott szemére, mert ha nyitva marad, meghal valaki. A *királydaróci* zsidók cserép-

²⁰⁶ Gönczi, Göcsej 358.

²⁰⁷ Molnár, A halott 140.

darabot tesznek a halott szemére. Ugyanez a szokás *Kisküküllő megyében*, ahol a halott szemére erre a célra készített kerek cserépdarabot tesznek. A cserépdarabot rendszerint a legközelebbi nő hozzátartozó, vagy valamelyik szomszédasszony, leginkább azonban az imádkozó asszony szokta a halott szemére tenni.²⁰⁸

Pénzt tesznek a halott szemére, ha nem akar lecsukódni *Tiszecsegén, Polgáron, Balmazújvároson, Debrecenben, Hajdúböszörményben és Hajdúhadházán* is, mint mondják „azért, mert még vár valakit.“ Koporsó lezártakor a pénzeket leveszik a szemről és eldobják, sokan odaadják valami koldúsnak vagy cigánynak, de némelyek — különösen Polgáron — rajta hagyják a szemem és eltemetik a halottal, mint útravalót „amivel megfizet a vámon.“

Gönczi írja *Göcsejből*, hogy a földre letett, illetve ott meghalt halottnak, némelyek pénzzel nyomják le a szemét. Különös gondolat vigyáznak arra, hogy a halottnak — mint már fentebb is említettük — se a szeme se a szája nyitva ne maradjon, mert ez esetben a halott vár maga után valakit, aki nemsokára követni is fogja.²⁰⁹

Vasvárott a halál beállta után pénzt tesznek a halott szemére. A pénz addig marad a szemem, „...amíg meg nem *fájásul*...“ (a szemhéjak meg nem merednek), akkor leveszik és az állkötő ruhával együtt beleteszik a koporsóba, a váll alá.

Hódmezővásárhelyen,²¹⁰ *Bácsbodrogon*²¹¹ és *Szegeden*²¹² is pénzt tesznek a szemre. *Retyezát vidékén* a halott szemét egy rézkrajcárral zárják le.²¹³ A *felvidéki tótok* pénzzel nyomják le a halott szemét, nehogy a halott nyitott szeme valakit halálba vigyen.²¹⁴ A *délmagyarországi szerbek* hite azt tartja, ha a halott szeme nyitva marad, akkor a házközösségből valaki meg fog halni.²¹⁵ *Fiumében* is azt tartják, ha a halott szeme nyitva marad, akkor valakit még hív magával.²¹⁶ *Nagyszalontán* is le kell a halott

²⁰⁸ Szendrey Zs.: *Magy. Népr.* IV. K. 302. Ugyanitt megjegyzi Szendrey Zsigmond, hogy minden ami a haldoklóval és a haldoklás után a halottal történik, az mind női teendő. — A szemre tett cserépre vonatkozólag vö: Sámuel A., *Kisküküllő* 91.

²⁰⁹ Gönczi, *Göcsej* 358.

²¹⁰ Kiss, *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások* 82.

²¹¹ Szendrey, *Az ősmagyar* 24. — Vö: Róheim, *Spiegelzauber* 217.

²¹² *Ipolyi, Magyar Mythologia* 372.

²¹³ *Téglás, A Retyezát vidéke* 466.

²¹⁴ *Pechány, A felvidéki tót népről* 163. — Vö: Róheim, *Spiegelzauber* 217.

²¹⁵ *Juga, A Magyar Szentkorona* 148.

²¹⁶ *Czink, Fiume* 180. — Vö: Róheim, *Spiegelzauber* 213.

szemét zárni pénzzel,²¹⁷ különben nem következik jó abból, ha nyitva marad.

A *lengyelek* azt hiszik, ha a halott szeme nyitva marad, akkor valakit a rokonságból a sírba fog vinni; ennek elkerülésére egy háromgarasossal szokták lezárni a halott szemét. Még arra is nagyon vigyáznak a lengyelek, hogy a koporsónak abban a részében, amely a fej köré esik, ne legyen egyetlen göcs sem, mert az kieshet és az eltemetett halott szeme fedetlenül marad.²¹⁸ A *horvátok* a halott szemét egy krajcárral nyomtatják le, ha nyitva marad, ha azonban ennek ellenére sem marad csukva, annak a jele, hogy valaki meg fog halni utána.²¹⁹ Az *észtekek* körében is ismeretes az a szokás, hogy ha a halott szája vagy szeme nyitva marad, akkor hamarosan meg fog valaki halni.²²⁰

A halott szemének nyitva maradásával kapcsolatos német, francia, angol, szláv és egyéb nyugati és szomszédos népek hiedelmét és szokásait egybegyűjtötte Róheim,²²¹ úgyhogy e helyen ezek felsorolását nem folytatjuk, annál is inkább, mert az adatok majdnem szórul-szóra ugyanazokat mondják, amelyeket eddig hallottunk. Egy *bretagnei* adatot azonban még ide kell írunk. Bretagneban ugyanis azt hiszik, hogy ha a halott szeme nyitva marad, az annak a jele, hogy az *Ankou* (Halál) munkája még nincs befejezve a háznál, azért majd vissza fog térni (a halott) és a családból valakit magával visz.²²²

A klasszikus adatokból elég ha a következőket említjük: Egy görög vázaképen²²³ ravatalt látunk. A párnával és vánkosokkal díszített ravatalon fekvő halott fejére egy fátyolos nő myrtilusz vagy eppich-koszorút helyez, egy másik nő a halott fejénél áll és napernyőt tart feje fölé, nehogy Helios a halott tekintetétől tisztátalanná legyen.²²⁴ Egy másik vázaképen²²⁵ ugyancsak ravatalt látunk. A ravatalon fiatal görög ifjú fekszik, akinek a feje teljesen be van takarva; körülötte éppen a halottsíratás szertartása folyik.

Keleti rokonaink köréből a következő adatokat említhetjük. *Az ugoroknál* a halott szemét lezárják és arcát letakarják egy ken-

²¹⁷ Róheim, Spiegelzauber 217.

²¹⁸ Schiffer, Totenfetische 50.

²¹⁹ Krauss, Der Tod in Sitte 188.

²²⁰ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben 476.

²²¹ Róheim, Spiegelzauber 213–222.

²²² Braz, La Légende I. 182. — Vö.: Róheim, Spiegelzauber 214.

²²³ Guhl und Koner, Leben 479. 694. kép.

²²⁴ Guhl und Koner, Leben 480.

²²⁵ Guhl und Koner, Leben 480. 695. kép.

dővel, aminek a neve Vaszjugánban *vänem kora*, a voguloknál *išməp tör* vagy *löpül tär* „arcelepel“; esetleg becsavarják az egész fejet szövetdarabba vagy kikészített rénszarvas bőrbe, olymódon, hogy a bőr szőrös fele befelé essék. Azonban az arc rajzát így is megtartják azáltal, hogy a szemek, száj és orr fölé ezüst vagy réz pénzeket, esetleg gombokat erősítenek.²²⁶

A *votjások* nyomban, ahogy a lélek (*lul*) az emberből elszállt, becsukják a halott szemét és száját. Szájához vajat tesznek, olykor az egész testet bekenik vajjal. Azután lepellel letakarják a halottat és sietve hozzálátnak a temetés előkészítéséhez; a votjások nem tartják sokáig házukban a halottat.²²⁷

A *cseremiszeknél* az a szokás, hogy a haldoklót leteszik a földre szalmára, nehogy halálával elszennyezze az ágyat. Amikor meghalt, a körülötte lévők felállanak és bocsánatot kérnek eképpen: „bocsáss meg, ne haragudj rám, ha rossz szavakkal illettelek.“ Ezekután a közeli rokonokat egybehívják, hogy hozzálássanak a temetés előkészületeihez. Rendszerint harmadnapon temetnek, úgy intézvén, hogy a sírbatétel estére essék. Az első éjjel a rokonok és szomszédok csendben virrasztanak a halott mellett, ügyelvén, vajjon a halott szelleme (*ört*) nem tér-e még vissza a testbe. Ha megbizonyosodtak, hogy semmi jele többé az életnek, megkezdik a halott utolsó útra való elkészítését: mindenek előtt becsukják, ha netán nyitva volna, a halott szemeit és száját.²²⁸ A *finnek* is lecsukják a halott szemeit és az állát is felkötik. Szemfedőül pedig, mint Helmi Helminen az *etolaiakról* feljegyzi, kendőt használtak.²²⁹

A *csuvasok*, mint már fentebb is megjegyeztük, olyan óvatosak, hogy a halott füleibe és orrlyukáiba selyemfonálból sodort kis piros golyócskákat dugnak s ugyanilyen golyócskákat tesznek a halott szemekre is. A szándék az, hogy a halott ha megérkezik a másvilágra és kérdezik tőle a korábban elhaltak, vajjon ki lesz a következő halott, ne tudjon semmit mondani, arra hivatkozván, hisz neki lecsukták a szemét, bedugták az orrát-fülét; ő nem látott senkit, se hírét nem hallotta, se szagát nem érezte.²³⁰

A mongolokról azt jegyzik fel, hogy a halott szemeit fekete selyemkendővel kötik be.²³¹

²²⁶ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 64.

²²⁷ Holmberg, Permalaisten uskonto 20.

²²⁸ Holmberg, Tsheremissien uskonto 12–13.

²²⁹ Helminen, Vuotuisjuhlista 23.

²³⁰ Magnitszkij, Materialy 161. — továbbá: Timrjasev, Pohoronj 270. — Mindkettő idénye: Harva, Altain Suvun uskonto 192.

²³¹ Róheim, Spiegelzauber 215.

Figyelemre méltó a halott nyitott szemével kapcsolatban az a *tatórok, kirgizek és kaukázusi törökök* között elterjedt hit is, amely szerint az embert az égből leszálló halál angyala öli meg. A haldokló, amidőn közel van végórájához, akkor látja meg a borzalmas angyalt, amint a fejénél áll, kezében kardot tartván. A kard hegyéből mérge ömlik. Amint a halott meglátja ezt a borzalmas lényt, eláll a lélegzete, szája nyitva marad a félelemtől. Ekkor a halál angyala a kard hegyéből ömlő méregből egy cseppet a haldokló szájába cseppent, amitől a haldokló arca sárgává válik. A második csepptől bekövetkezik a haláltusa, a harmadik csepptől pedig beáll a halál.²³² Egyes adatok szerint a halál angyala nem méreggel, hanem a karddal végzi ki áldozatait. Ugyanezzel a hittel kapcsolatos, hogy minden egyes alkalommal, amidőn egy ember meghal, becsukódik a halálangyal számtalan szeméből egy. A halálangyalnak ugyanis éppen annyi szeme van, ahány ember van a Földön.²³³ A halálnak ez az elképzelése, illetve hiedelme jól rávilágít a halott nyitott szemétől való félelemre is.

A *goldok* a halott arcát letakarják hal- vagy erdei állat bőrével, olykor lepedővel is.²³⁴ Azzal a céllal, hogy a halott ne lásson és ne halljon s a másvilágra megérkezve, meg ne mondhassa, ki lesz a következő halott. Harva szerint, a *szibériai népek* nagyrészt betakarják a halott arcát, valami bőrrel, halbőrrel vagy lepedővel.²³⁵

A *bolgárok* is, amint a halott kiadta a lelkét, nyomban lezárják a szemét, nehogy valakire rénázzon, mert az illető, akire a halott nyitott szemmel ránéz, rövid idő múlva követi a halottat a másvilágra.²³⁶

A felsorolt néhány adatban nagyjából már benne van a felelet is arra a kérdésre, hogy miért kell a halott állat felkötni és miért kell a szemét becsukni? Az áll felkötésére talán az ad legvilágosabb magyarázatot, amit fennebb a kaukázusi törökök, továbbá a kirgizek és tatárok halálangyal hiedelmével kapcsolatban láttunk: a kard hegyéből csepegő mérge, amellyel a halálangyal kivégezte áldozatát. Ez a hiedelem azonban meglehetősen korlátozott területen ismert ahhoz, hogy a térben és időben nagykiterjedésben megtalálható állfelkötés egyetlen okaként idézzük. A szokás eredetének és okának kiderítését hivatottabb kutatók fogják tisztázni.

²³² Holmberg, Der Todesengel 75—76.

²³³ Holmberg, Der Todesengel 76—77.

²³⁴ Harva, Altain Suvun uskonto 208.

²³⁵ Harva, Altain Suvun uskonto 192.

²³⁶ Strausz, Balgár Néphit 365.

A szem lezárása szokásának okát Róheim a tükörrel hozza kapcsolatba, abból a közmondásból indulva ki, hogy „a szem a lélek tükre,” utalva egyúttal arra is, hogy a szem és a tükör közötti párhuzamra már Frazer is emlékeztetett. Róheim magyarázata²³⁷ abban összegezhető, hogy miként a tükör a gonosz megjelenési helye, éppen úgy a szemből is a gonosz tekint az előre, s a halott nyitott szemében megjelenve elragadhatja az élet. Utalhatnánk itt kiegészítésül a szemmel verés eseteire is. Az adatokat kötettszám lehetne, erre vonatkozóan, idézni s a kérdést hosszan lehetne boncolni. Ez azonban nem lehet a célunk s a magyarázatot is mellőzve, idézzük inkább e kérdések legkitünőbb ismerőjének, Szendrey Zsigmondnak a sorait: „A sírt a gonosz elől takarják el este... ezért takarják le a keresztelésre vitt gyermeket, fátyolozzák le a menyasszonyt, állítják a sátoros szülőágyat,²³⁸ azért fedik le naplemente után az életre fontos dolgokat, pl. az udvaron átvitt szitát, tejet, tojást, gonoszjáró napokon a kútat és az este kiásott sírt is. Néha magát a baj okozóját a halottat.”²³⁹ A szokás oka tehát ez volna, noha Sartori azt igyekszik bizonygatni, hogy a halott fején lévő nyílást igyekeznek elzárni (pl. a klasszikus korban az obolos-sal), hogy elzárják ezáltal az elköltözött lélek elől a testbe való visszatérés útját.²⁴⁰ Az obolost a szájba tették,²⁴¹ mint útravalót (ὄβολον, δρομμον), hogy az alvilágban Charont kifizethesse, tehát ebben az esetben nem nagyon mutatkozik az a törekvés, hogy a száját igyekeztek volna elzárni, annál kevésbbé, mert hiszen han-goztatják, hogy az obolost az alvilági utazás költségeire adják az elköltözöttnek. A száj és a szem lezárásának, illetve a szemfedél-lel²⁴² való letakarásának az okáról többet nem mondhatunk, mint Szendrey Zsigmond fentebbi sorai mondanak.

Hogy a szemek pénzzel való lezárásának szokása honnét és mikor származott hozzánk, nem tudhatjuk teljes bizonyossággal. Szendrey Ákos az ősmagyar temetkezésről írott, ebben a tárgyban úttörő és nagyjelentőségű, tanulmányában az archeologiai adatok alapján, Hampellel együtt, valószínűnek tartja, hogy a honfog-

²³⁷ Róheim, Spiegelzauber 219.

²³⁸ Vö: Kiss Géza, Ormánység 110.

²³⁹ Szendrey Zs., A halottak 41.

²⁴⁰ Sartori, Die Totenmünze 219.

²⁴¹ Guhl und Koner, Leben 479.

²⁴² A görögök a homéroszi időben fehér lepelt használtak szemfedőül. (Vö: Guhl und Koner, Leben 480.). A halott szeméit és ajkait is bezárták, ez volt az első szives szolgálata, amiben a rokonok vagy barátok az elköltözöttet részesítették. (Vö: Guhl und Koner, Leben 478.).

laló magyar sírokban talált „pénzdarabokat — az itt lakó szlávok hatásként — a másvilágra való átkelés megváltásául adták a halottnak.”²⁴³ Ezek szerint a szokás nálunk szláv eredetű és a honfoglalás idejében kezdődött.

*

A hóstáti halottmosás párhuzamaiként a következőket idézhetjük.

Halottmosás, mosószerek és szokások

Kidén az ágyban hal meg az ember és ott is mossák meg. A ruhát nem levetik, hanem lehasítják róla. Nőt nők, férfit férfiak mosnak, öltöztetni azonban a férfit is az asszonyok öltöztetik. Halott mosásra langy-meleg vizet és szappant használnak. Valami ócska cseberbe vagy más eldobható faedénybe töltik a langyos vizet, mert mosás után ezt az edényt eldobják. A halottmosó vizet pedig olyan helyre öntik (kerítés tövére, a kert végébe, de nem a patakba), ahol nem járnak, mert aki az ilyen vízbe belelép, sárgaságot kap. Hogy miért kell megmosni a halottat? arra a kideiek ma már semmit sem tudnak mondani. Amikor azonban a temetésről visszatérnek, mielőtt a torhoz ülnének, megmossák a kezüket, hogy „... a bünt lemosás rólá...”

Bádokon, Borsán és Csomafáján is az ágyban hal meg az ember és ott is mossák meg. A románok közül sokan fateknőbe öntenek langyos vizet és abban mossák szappannal. A teknőt nem dobják el, csak jól kiforrázzák és egy ideig nem használják semmire. A magyarok ugyanolyan eszközökkel végzik a mosást, mint a kideiek. Mind a románoknál, mind a magyaroknál férfit férfiak (rendszerint kettő), nőt nők mosnak. A halottmosó vizet, nehogy valaki belelépve sárgaságot kapjon, a kerítés tövére ásott gödörbe öntik, esetleg más, de olyan helyre, ahol nem járnak. A ruhát egyesek (románok és magyarok egyaránt) itt is lehasítják a halottról és eldobják, vagy valami koldusnak adják. A nagyon szegények azonban megtartják és foltozásra használják.

Bálványosváraján csak annyiban tér el a szokás a fentiektől, hogy nem emlékeznek, vajjon volt-e idő, amikor itt is lehasították a halottról a ruhát. A halott ruháit azonban a tehetősebbek odaajándékozzák valami szegénynek; sokan nemesak azt, amiben meghalt, hanem valamennyi ruháját. A gazdagok ugyanezt cselekedték a fenti négy faluban is. Ma annyit módosult a szokás, hogy a jobb ruhákat eladják, esetleg a szolgának adják bér fejébe, a kialakított ruha helyett.

²⁴³ Szendrey, Az ősmagyar 24.

Mint Sámuel Aladár írja a Kisküküllő vármegyei reformátusok temetkezési szokásai szerint²⁴⁴ „*Adámoson* minden halottat kádban, vagy teknőben mosnak meg; *Nagyteremiben* minden halottat, ellenben *Hosszúaszón* csak a felnőtteket a földön mossák meg. *Balavásáron*, *Búzásbesenyőn*, *Maroscsapón* és *Marosugrán* minden halottat. *Hosszúaszón* pedig a kisebb halottakat az ágyban. *Bonyhán*, mikor a test kissé kihült, ha kisgyermek volt, egy, ha felnőtt volt, négy ember felveszi az ágyról és így tartja a karján, amíg megmossák.“

„*Adámoson* és *Hosszúaszón* egészen, *Bonyhán* csak az arcát, kezét, lábát, nyakát; *Balavásáron*, *Búzásbesenyőn*, *Kiskenden* és *Nagyteremiben* csak az arcát, kezét, lábát, *Radnóton* csak az arcát, kezét“²⁴⁵ mossák meg a halottnak. „A külső mosás a belső tisztaság jele.“²⁴⁶

„Régen — írja Sámuel — *Bonyhán* borral is lemosták a halott arcát, ma már csak *Balavásáron* divatozik, *hogy színes legyen a halottnak az arca*.“²⁴⁷

A halottmosó vizet *Hosszúaszón*, *Maroscsapón*, *Marosugrán* és *Radnóton* a kert tövébe, *Bonyhán* az udvar félreeső zugába, *Balavásáron*, *Búzásbesenyőn*, *Kiskenden*, *Szőkefalván* a trágyadombra, *Nagyteremiben* vagy a trágyadombra, vagy egy lyukba öntik, mert „aki a halottmosóvízbe lépik, halálszínt vált“...²⁴⁸ azaz sárgaságba esik.

Szamosfalván és *Kolozson* az ágyban mossák meg a halottat. Fateknőbe „gyenge meleg vizet“ öntenek és a nőt nők, a férfit férfiak mossák meg. A halottmosó vizet a kerítés tövére öntik, nehogy valaki belelépjen és „elsárguljon.“ Sokan „el is ássák, hogy a majorság ne lépjen bele...“ azaz a kerítés tövében lyukat ásnak, abba öntik a halottmosó vizet és betemetik. A szokást magyarok és románok egyaránt gyakorolják.

A *györgyfalviaknál* a halottat mindig az ágyban mossák meg, a mosást csak asszonyok végzik. A halott ruháit, amikben meghalt, lehasítják róla, egyesek ma már rendszeren levetkeztetik, hogy a ruhát eladhassák. Akik lehasítják, azok oda szokták ajándékozni a halott ruháit valami szegénynek, hogy imádkozzon a halottért. A halottmosó vizet itt is a kerítés tövébe vagy a kert bütüjébe

²⁴⁴ Sámuel, Kisküküllő 91—92.

²⁴⁵ Sámuel, Kisküküllő 92.

²⁴⁶ Sámuel, Kisküküllő 92.

²⁴⁷ Sámuel, Kisküküllő 92.

²⁴⁸ Sámuel, Kisküküllő 92.

öntik, nehogy valaki belelépjen és sárgaságba essék. Olyik el is ássa, hogy a majorság se gázoljon benne.

A szappant, amivel a halottat mosták, eldobják, a csebret vagy teknőt azonban kiforrázzák és elteszik és egy ideig (egy-két hónapig, félévig) nem használják.

A férfiakat, ha már van szakálluk, megborotválják. Régen az ilyen borotvát, amivel halottat borotváltak, eldobták. Ma tovább használják, „csak teljesen át kell köszörültetni.“ Eldobják a fésűt is, amivel a halottat megfésülték. Aki ilyen fésűt használna — mint mondják — annak kihullna a haja. A halottat — még a férfiakat is — mindig asszony szokta megfésülni. Olyik levágja a halott körmeit is (ezt a műveletet is asszonyok végzik) késsel vagy ollóval és a levágott körömdarabokat tűzre veti, vág a hajából is és a tűzhely tűzében elégeti, de hogy ezt miért teszik, nem tudták megmondani „... így szokták a régiek is...“ erre hivatkoztak.

A halott borotválását, fésülését, haja, körme levágását és elégetését és az eközben használt tárgyak sorsát illetően megegyező szokásmaradványok élnek *Kidén*, *Bádokon* (a magyaroknál), *Bálványosváralján* és a *szamosfalvi* magyaroknál. A *borsai*, *bádoki* és *csomafáji* románok körében csak a haj és köröm levágás szokása ismeretlen. Más szokás — az említettekre értve — megegyezik a magyarokéval.

A *feketekörösvölgyi* magyarok azt tartják: „Ha nem mossák meg a holttestet, nem tud nyugodni. A verekedés közben meghalt ember hazajár, ha a vértől nem mossák meg.“²⁴⁹ Ugyancsak a *feketekörösvölgyi* magyarok körében jegyezte fel Györffy, hogy „mikor meghal az ember *levágják a körmét*, tengerit és búzáat vagy sót forgatnak meg a markában, hogy ne vigye el a szerenesét.“²⁵⁰

²⁴⁹ Györffy, Babonás hiedelmek 86.

²⁵⁰ Györffy, Babonás hiedelmek 86. Föltehető, hogy a fenti esetekben is a haj és köröm levágása ugyanabból az okból történik, mint a feketekörösvölgyi magyaroknál: hogy t. i. a halott ne vigye el a szerenesét.

Hajlevágási szokást ismerünk a keleti népek halott-kultuszában is, de ott nem a halott, hanem a hátramaradott gyászolók vágják le, tépik meg és bontják ki a hajukat. Pl. a *Beltirek* gyakorolják azt a szokást, hogy mialatt a halottat temetik, valaki, rendszerint valami jelen lévő asszony, aki nem rokona a gyászolóknak, otthon kibontja az özvegyen maradt asszony haját és fele hosszúságban levágja. A kibontott haját hét nap múlva fonják be ismét. (Vö: Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 290.).

A *Kazak-kirgizeknél* is idegen nő bontja ki az özvegy és az elhalt leányainak hajfonatát. És ugyanaz a nő fonja be ismét, hét nap múlva. A halott legfiatalabb testvérének a felesége azonban csak félig bontja

A moldvai csángók szokásairól írva, közli Wichmann Györgyné, hogy „a férfit férfiak fűrösztik, a nőt nők. A fűrösztővizet a teknyővel kiviszik, a ház mögé öntik és a teknyőt ráborítják a kiöntött vízre és otthagyják, míg a halottat el nem temetik. Mikor a halottat temetéskor viszik ki a házból, a teknyőt felemelik, de nem a háznép közül valók, hanem valaki más és figyelnek, hogy merről szól a kakas, s ha szól valamerre, abban az irányban meghal valaki a faluban.“²⁵¹

Göncezi a *göcseji* és *hetési* nép temetkezési szokásairól írva a következőket mondja: „A halottat, mielőtt felöltöztetnék, *megmosdatták*. A mosást öregasszony végzi. Azt a vizet, mellyel a halottat megmosdatták, a kert kerítése alá öntik. Az ilyen vizen nem szabad járni, mert a halott hazajár. A férfit megborotválják. A nőt megfésülik. Hogy arcszíne el ne vátozzék, ceetes ruhával lehúzzák.“²⁵²

Vasvárott hitvány fazékból ruhával mossák meg a halottat. A halottmosást mindig asszonyok végzik. A halottmosó vizet, továbbá a fazekat, amiből a halottat mosták és a rongyot elássák a kert végébe. A fésűt, amivel a halottat fésülték, elégetik; a borotvát, amivel borotválták vagy tűzbe vetik, vagy elássák.

Tiszacegén és *Polgáron* az ágyban hal meg az ember és ott is mossák meg. A halott ruháit, amiben meghalt, egyesek felhasítják és úgy veszik le a halotról és elégetik, de leginkább valami szegénynek adják. A halott mosását mindig asszonyok végzik. Rend szerint van a faluban valami öregasszony, kiöregedett bába, vagy

ki hajfonatát s ott összeköti. (Vö: Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 275.)

Ugyanez a szokás ismeretes a *Kirgizek* között is, amennyiben a gyász kifejezéséül arcukat véresre karmolják és hajukat tépik. (Vö: Radloff, Aus Eibirien I. 485.)

A szokás legteljesebben és a legkifejezőbben megtalálható a *Goldaknál* akik kibontják hajfonatukat, nemesak a nők, hanem az illet viselő férfiak is, és pedig nemesak a temetés napján, hanem az első emléktoron is, amikor „a nagy-gyász jeléül“ gyakorolják a haj levágását is. Ezt a műveletet a rokonok közé tartozó valamelyik idős nő végzi, aki először a halott fiának majd pedig a többi közeli rokonnak a haját vágja le. Majd egymásutáni rangsorban ellátja őket fehér övvel, amelyre kis csörgő van erősítve, ezután saját kibontott haját fehér szalaggal befonja és a fonatot tőben levágja. Az így levágott haját valami vánkosra helyezi, amelyet a halott képviselőjeként otthon őriznek a „nagy emléktorig“. (Vö: Simkevics, Materialy 25 — idézve Harva, Altain Suvun uskonto 197.)

Harva szerint a gyász jeléül más szibériai népek is kibontják hajukat pl. *tunguzok*, *szamojédok* és az északi *vogulok*. (Vö: Altain suvun uskonto 197.)

²⁵¹ Wichmann Györgyné, *A moldvai csángók* 292.

²⁵² Göncezi, *Göcsej* 358.

akárki más, aki megmossa a testet, a halott valamelyik női hozzátartozója segítségével. A mosáshoz teknőt, langyos vizet és szappant használnak. A halottat rögtön a halál beállta után meg szokták mosni; a halottmosó vizet mindig csak napvilágon lehet kiönteni. Ha úgy hozza a sor, hogy a beteg éjjel hagyja itt a földi téreket, megmossák, felöltöztetik, de ravatalra csak másnap, Napkelte után teszik,²⁵³ addig *haláloságján* fekszik letakarva. A halottmosó vizet is csak Napkelte után öntik ki; rendszerint valami emésztőgödörbe vagy a kerítés tövébe, hogy bele ne lépjenek, mert aki belelép, sárgaságot kap.

A halottat, ha férfi, meg is szokták borotválni. Valamelyik hozzátartozó férfi, a legidősebb fia, vagy a legidősebb veje szokta megborotválni. Apa a fiát nagyritkán, helyette leginkább a fiú apai nagybátyja végzi a borotválást. Ha rokon férfiak nincsenek, valamelyik szomszéd vagy jóbarát borotválja meg. Ha nagy a halott haja meg is nyírják, de csak a halántékain. A lenyírt haját egyesek a feje alá teszik, mások elégetik a tűzhely tüüzén. Néha füstjén az ollót, amivel a nyírást végezték, is meg szokták füstölteni, „hogy ki ne menjen az éte.” A nyírást és fésülést az öltöztető asszonyok végzik.

A halott mosásakor, borotválása, nyírása és fésülése közben használt tárgyakat régen részben eldobták (mosóteknő, szappan), részben betették a halott mellé a koporsóba és eltemették vele, de mint az öregek mondják, az ollót akkor is megfüstölték az égő haj füstjével. Ma már nem igen dobják el a mosóteknőt, hanem kiforrázzák és valami *alantasabb célra használják* (pl. meszet oltanak benne). A borotvát és ollót megfüstölik, megmossák és használják, leginkább a fésűt adják oda valami cigánynak, esetleg eldobják, mert „...aki használja, annak kihull a haja...”, „...megfájul a feje...”

Az *avassági Komorzán* faluban a románok teknőben mossák meg a halottat. Férfit férfiak, nőt nők mosnak, még pedig a következőképpen, ha férfi a halott, akkor két férfi, ha asszony, akkor két asszony és ha leány, akkor két leány mossa meg.²⁵⁴

A *verhovinai* ruténokról írják, hogy a halottat teknőben, meleg vízben mossák meg és utána ünneplőbe öltöztetik.²⁵⁵

²⁵³ Hogy miért Napkelte után, arra nagyon eltérő válaszokat kaptam. Egyesek azt mondják, „hogy ne zavarják az éjjeli nyugalomát”. Mások viszont azt, hogy „nem hoz jót a házra, ha meg se várják vele a reggelt.”

²⁵⁴ Muşlea, Cereetări 158.

²⁵⁵ Résző, Magyarországi népszokások 321. 322.

A *bolgárok* a halottat még életében tiszta fehéreneműbe öltöztetik, s a föbbi ruháit is az ágyra teszik, mert a néphit szerint a másvilágon ezekbe fog öltözni. Halála beálltakor azonban levetkőztetik és megmossák s úgy öltöztetik fel ismét legszebb ruháiba.²⁵⁶

A *nogáji tatárok* miután a halott szemét lezárták, száját becsukták, füleit és orrlyukait bedugták, megmossák a holttestemet és egy ingben vagy egy lepedővel letakarva, a haláleset után nyole vagy tizenkét óra múlva, szentmihály-lován a temetőbe viszik.²⁵⁷

„A *Volga- és az urali tatárok*“ a halottat megmossák és három lepedővel fedik be: az elsővel válltól térdig, a másodikkal az egész testet és a harmadikat a fejen és a lábakon kötik meg erősen. Az asszonyt fejtől térdig pólyálják be, a haját mellé fektetik és az arcát egy lenkendővel letakarják. A halottat halála után nyole óra múlva a meesethez viszik, szentmihály-lován, ahol imádkoznak érte. A sirba legközelebbi rokonai teszik le.²⁵⁸

A *csuvasok*, amint a halott kiadta a lelkét, a hozzátartozók „hozzálátnak... minden késlekedés nélkül a halott megmosdatásához. Rendesen egy férfi és egy asszony végzi — írja Mészáros, — akiket az elhunyt még halála előtt kijelölt erre. Lemennek a patakhoz vízért, amelyben megmosdassák, erre a célra lehetőleg mindig folyóvizet használnak. Megmelegítik egy kicsit a kazánban, a szoba közepére szalmát terítenek, erre ráfektetik a halottat és melegvízzel, szappannal tisztára megmossák az egész testét.“²⁵⁹ És mint fentebb már ismételtén megjegyeztük: lefedik a szemét, orrlyukait, füleit selyemmel bedugják, száját becsukják és könyörgés közben két tojást és egy tyúk levágott fejét áldozzák — éppen úgy, mint az újszülött világrajöttékor — hogy a gonosz szellemek ronlását távoltartsák a halottól.²⁶⁰

A *finnek*, amint a halott „kiadta lelkét“, ha éjjel van, felköltik még a gyermekeket is, a halottas szobában kinyitják rögtön az ajtót és ablakot. És gyalogfenyőt (*juniperus communis*) égetnek a szag eltávolítása végett. Rendszerint öreg asszonyok járnak halottat mosni. A férfi halottat megborotválják és miután a halott felöltöztetve a ravatalon fekszik, az arcára szemfedőt terítenek.²⁶¹

A halottmosó szappant nem dobják el, hanem azzal gyógyítják a lidérenyomást, a daganatokat. Hasonlóan becses a szemfedél

²⁵⁶ Strausz, Bolgár Néphit 365.

²⁵⁷ Byhan, Die Nogajer 857.

²⁵⁸ Byhan, Die Wolga- und Uraltataren 878., 879.

²⁵⁹ Mészáros, A csuvas ősvallás 213.

²⁶⁰ Byhan, Die Tschuwaschen 900.

²⁶¹ Helminen, Vuotuisjuhlista 23.

darab is, mert aki azzal megtörüli a szemét, képes meglátni minden, levegőben röpködő, láthatatlant.²⁶²

A *lappok* igyekeznek a halottat megmosni, mihelyt elhagyta a lélek s mielőtt megmerevedne. Az oroszországi lappoknál az a szokás, hogy nőt, férfit egyaránt férfiak mosnak. A skandináviai lappok között pogányságuk idejében még élt az a felfogás, hogy annak, aki a halottat „az utolsó lakásra“ előkészíti, a jobbkeze szárán rézkarikát kell viselnie, amit a halott valamelyik hozzátartozója ad neki „...nehogy valami baja történjék.“²⁶³

A *cseremiszek*, miután beesukták a halott száját és bezárták a szemeit, hozzálátnak a test megmosásához. A cseremisz falvakban többnyire hivatásos halottmosók szorgoskodnak a halott utolsó útra való elkészítésében. A megmosott és fölöltötötett, ravatalra tett halottat szemfedővel takarják le.²⁶⁴

A *permi finnek* igyekeznek a halottat megmosni, mielőtt megmerevedne. A halott kezeit és lábait kiegyenesítik, s azután leteszik a testet a földre hárskéregre és melegvizzel, szappanosított nyírághegy seprűvel²⁶⁵ mossák. A halottmosót az elhunyt rendszerint már életében kijelöli. Férfi halottat itt is férfiak, nőt pedig nők mosnak. A permiek azt tartják, hogy mosás előtt a halott mindent ért és hall, ami körülötte történik, sőt érzelmeit is kifejezésre juttatja a mosóval szemben, a következő módon: ha valaki a halottmosók közül a halottnak ellenszenves, kimerevíti végtagjait, ökleit összeszorítja stb. Ha viszont a test puha és hajlékony, akkor az azt jelenti, hogy a halottnak senki sem ellenszenves a mosók közül.²⁶⁶

Karjalainen írja, hogy a *vogulok*, azonnal, ahogy a halál bekövetkezett, hozzálátnak a holttest megmosásához. A *vasjugani vogulok* a földre nyirkéregszőnyeget terítenek és azon mossák meg a testet.²⁶⁷ Úgyelnek arra, hogy ez a szőnyeg, amihez a nyirkérgyet főzéssel puhították meg és varrással erősítették együvé az egyes darabokat, vadonat új legyen. Megemlíti Karjalainen, hogy nőt nők, férfit pedig férfiak mosnak. A *Vah* folyó menti vogulok és az északi osztjakok is mossák halottaikat — írja

²⁶² Helminen, Vuotuisjuhlita 24., 25.

²⁶³ Holmberg, Lappalaisten uskonto 16.

²⁶⁴ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13., 16.

²⁶⁵ A gőzfürdőben is használják az éfajta seprűt, testüket verdesik vele. Körülbelül másfél sukkos leveles nyírághegyből kötik úgy, hogy egy jó maréknyi nyírághegyet, nyírvevő-gúzzsal derékon összekötnek.

²⁶⁶ Holmberg, Permalaisten uskonto 20.

²⁶⁷ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 64.

Karjalainen — de mint megjegyzi, ez a szokás orosz eredetű²⁶⁸ az említett népeknél, amin szerinte az sem változtat, hogy a halottmosás szokása ismeretes a *szamojédok* között is. A halottmosás nem általános az obiugorok között, s mint orosz kölesönzés, csak néhány helyre szorítkozik — írja Karjalainen.²⁶⁹

A *mordvinok* is, mint számtalan más nép — írja róluk Harva — szent kötelességüknek tartják a halott utolsó kiszolgálását. Amint valaki közülök elhal, a család tagjai, de a többi közeli rokonok is, abba hagyják házimunkájukat és elfoglaltságukat, hogy a halott utolsó kiszolgálásához láthassanak. Ezek között a szolgálatok között első a halott megmosása.²⁷⁰ A halottat padra helyezik, úgy, hogy lába az ajtó felé legyen. Sok helyen — írja Harva — a halottat a szentkép alatt mossák meg. A szokáshoz tartozik továbbá, hogy a férfi halottat férfiak, nő halottat pedig nők mossák meg; a halottmosók többnyire rokonai a halottnak.²⁷¹ Figyelemre méltó adatot közöl Harva *Ucsajev* kézírata alapján, amely szerint a mordvinok a halott fejét tojással mossák meg, mert hitük szerint *vere-pas* (a tulvilág ura) elé nem lehet szappannal érintett fejjel lépni.²⁷² A halottat azután megfésülik egy rossz fésűvel.

A halottmosásra nézve számtalan adatot sorolhatnánk elő a belsőázsiai török népektől is, különösen azoktól, akik már mohamedán hitre tértek, esetleg keresztyének. A mohamedán hiten lévők gondosan megmossák halottaikat.²⁷³ A lamaista hit követői között azonban nagyon ritka a halott mosása, mint általában Szibíria valamennyi északabbra lakó népeinél is.²⁷⁴ A lamaisták többnyire elégetik halottaikat, vagy kiteszik a pusztára, kutyák és madarak gondjaira bízván az eltakarítást. Az északiak pedig földbe vájt sírba, föld fölött vagy fákon, állványokon elkészített koporsóba teszik halottaikat s így adják át az enyészetnek.²⁷⁵ Ezeknél a népeknél, vagy összefoglaló néven *altáji népcsaládnál*, a halottmosás helyett megtaláljuk az élők tisztálkodását, pl. a *beltireknél* az a szokás, hogy a temetésről hazatérő férfiak addig

²⁶⁸ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 64.

²⁶⁹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 64. 98.

²⁷⁰ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 19.

²⁷¹ Hämäläinen, Beiträge 118, 124, 130; — Vö: Harva, Mordvalaisten muinaisusko 20.

²⁷² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 20.

²⁷³ Harva, Altainsuvun uskonto 203.

²⁷⁴ Harva, Altainsuvun uskonto 208.

²⁷⁵ Vö. Harva, Altain suvun uskonto 190—258. l. 28—47. képek.

nem lépnek be a gyászoló házba, amíg meg nem mosakodtak. Éppen ezért a nők valami rossz vederben vizet állítanak az ajtó elé. A vedret, amikor már minden férfi megmosakodott benne, valami gödörbe dobják.²⁷⁶ Hasonlóképpen tisztálkodnak a *szagajok* is.²⁷⁷

A *goldok* halottkísérő útjukról hazatérvén, megmossák kezüket és arcukat is, mialatt a nők füstölő gyökérrel kifüstölik a házat. Az éléskamrákat is kitárják és kifüstölik.²⁷⁸

A *sárga ujugurok* egészen különös módon tisztálkodnak temetés után. Gulbin szerint, ahogy hazatértek a halottégetésből, téstábol emberformájú kis figurát esináltak és azt egy égetetlen nyers téglára állították és mindannyian efőlött mosták meg a kezüket. A kis figura a víztől teljesen szétázik mikorra mindenki megmossa a kezét. Ekkor a téglát az elázott kis figurával együtt a halottégetés helyére viszik és az elhamvadt tűzbe dobják.²⁷⁹

A vízzel való tisztálkodás helyett vagy azzal együtt, számos nép használja a tüzet is, mint tisztító eszközt. Pl. a *jakutok* a temetésről hazatérőben az úton tüzet raknak és azon ugrálnak át. Azt hiszik ugyanis, hogy ezáltal a halottat megakadályozzák abban, hogy hazáig kísérje őket. Otthon a szalmát, amin a halottat megmosták, elégetik és a halott ruháit is megfüstölik. Némely helyen — írja Harva — az igavonó jószágot is átléptetik a tűzön.²⁸⁰

Plano Carpini alapján közli Harva a következő, temetés utáni tisztálkodási módot: A „tatárok“ aképpen tisztálkodnak a temetésről hazajövet, hogy egymás mellett két tüzet gyújtanak és mindegyik tűz mellé egy-egy lándzsát tűznek, amiket felül egymáshoz kötnek kötéllel. Az így formált kapun, át kell haladni mind az embereknek, mind pedig az állatoknak, miközben az egyik s a másik tűz mellett álló asszony az áthaladó fejére vizet loeskol. Ezt a szokást a *burjátok* mai napig gyakorolják.²⁸¹

A *görögöknél* az volt a szokás, hogy amidőn a halott szeme már le volt zárva, akkor megmosták a halottat, bekenték finoman írral az egész testet, kivéve a fejet, leterítették szemfedővel és

²⁷⁶ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 109.

²⁷⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 288.

²⁷⁸ Harva, Altain suvun uskonto 193.; — Vö: Lopatin, Goldy Amurszkie 288.

²⁷⁹ Harva, Altain suvun uskonto 193.; — Vö: Gulbin, Pogrebenie u. zseltyh ujugurov 204.

²⁸⁰ Harva, Altain suvun uskonto 194.; — Vö: Priklonszkij, Tri goda 64. — Szerosevszkij, Jakuty 618.

²⁸¹ Harva, Altain suvun uskonto 194.; — Vö: Bergeron, Voyages faits principalement en Asie: Plano Carpini III, § 4.

a ravatalra tették, lábbal az ajtó felé. Csak ezután kezdődött a halottsiratás.²⁸² A ravatal alá egy amphorában vizet tettek. A temetésről hazatérve meg kellett mosakodni.²⁸³

A rómaiaknál, ha nemesi familiából halt meg valaki, akkor az összegyűlt rokonok a szemét zárták le, siratásba kezdtek és ezután a holttestet forró vízben²⁸⁴ megmosták és fűszerekkel bebalzsamozták, majd teljesen felöltöztették és ha a halott valami hivatalt viselt, akkor ennek a hivatalnak a jegyében különösen díszes és drága húzattal borított ravatalra tették. A ravatalt a ház atriumában állították fel, úgy, hogy a halott lába a kijáró ajtó felé essék.²⁸⁵

A tisztálkodásnak fentemlített módjai magyar népterületen is sokfelé ismeretesek s hasonlatosképpen Európa más népeinél is. A halottmosás, illetve a halott eltakarítása utáni tisztálkodás, az ártó szellemektől való megszabadulást célozza.

*

Fentebb leírtuk a hóstáti kalandos társaságok „padját“ (ravatal), amelynek „szép díszes ódala volt körül“, s csak gyalúforgácsot szórtak bele és letakarták fehér lepedővel, de ha fiatal volt a halott, akkor legénynek: kék, leánynak: rózsaszín takarót terítettek a ravatalra és úgy nyújtóztatták el rajta az ünneplőbe öltöztetett halottat.

Ravatalozás.
ravatal

A Kisküküllőmegyei reformátusok temetési szokásairól írva a következőket közli Sámuel Aladár:²⁸⁶ „A ravatalt rendszerint

²⁸² Guhl und Koner, Leben der Grieschen und Römer 478.

²⁸³ Guhl und Koner, Leben der Grieschen und Römer 480. 694. kép. A képen díszes ravatalt látunk. Négy kb. egy méter magas lábakon áll a ravatal, amelynek az oldalai olyanok, mint valami ágynak az oldalai, hullámos vonalakkal gazdagon díszítve. A ravatal valamivel ki van bélelve és apró csillag-mintás terítővel letakarva. Ezen a terítőn nyugszik a halott. A halott feje alatt mintás húzatú vaskos párnát látunk, míg a halott lábai valamivel kisebb, de ugyancsak mintás párnán pihennek. A képen alakokat látunk, akik a fejükön ételekkel dúsan megrakott asztalokat hoznak. A halott lábához lantos lép, kezében lant és egy hosszú görbebot. Egy asszony koszorút tesz a halott fejére, egy másik pedig a fentebb már emlegetett napernyőt tartja a halott feje fölél. A halott feje felöl egy ifjú közeledik, jókora kelyhet tartván a kezében. A ravatal alatt pedig a vízzel teli amphorát látjuk, amelynek az a célja, hogy az elköltöző lélek megmosakodjék benne.

²⁸⁴ Serv. ad Aen. 6, 218. Ezt azért tették, hogy ha tetszhalottal volna dolguk, felébredjen a forró víztől.

²⁸⁵ Marquardt, Das Privatleben der Römer 346, 347.

²⁸⁶ Sámuel, Kisküküllő vm. 192—194. Az itt közölt adatokat alaposáguk és jellemző voltuk miatt teljes egészükben újraközölöm, hogy ennek a kitűnő és ma már nehezen hozzáférhető leírásnak a segítségével a kezdő gyűjtők kezébe jól használható kérdéscsoportot adjak.

**A ravatal-
terítő
színe**

az első szobában, szemben az ajtóval szokták felállítani. Radnóthon olykor a hátsó szobában állítják fel. „Bonyhán nem lévén nyujtópad, azt ágyból és deszkákból készítik el. A ravatal díszes összeállítására mindenütt nagy gondot fordítanak...“ „Ádámoson minden jómódú háznál van egy fekete bársony- vagy selyemtakaró, melyet a szegényeknek is odakölesönöznek s azzal borítják be a nyujtópadot. Balavásáron az ajtó felőli végét gyolcs, a két oldalát egy-egy kék, vagy piros szöttes lepedővel vonják be s derékaljat és két-három szép gyolcs húzatú párnát tesznek reá. Bonyhán, Radnóthon és Szőkefalván három csipkés lepedővel aggatják be a három oldalát s egy szép fehér lepedővel betakarják. Búzásbesenyőn fehér gyolcsal vonják be. Hosszúaszón ágyszerítőkkel és Nagyteremiben gyolcsal takarják be, de szalmazsákot tesznek reá s azt fehér lepedővel terítik be. Marosesapón szöttesekkel, Marosugrán szőnyegekkel vonják be s éppen, mint Balavásáron, derékaljat és párnát tesznek reá.“²⁸⁷

**A halott
fejecija,
derékalja**

A halottakat vagy az ágyban vagy pedig a szoba földjén szokták felöltöztetni. A kisebb halottakat — gyermekeket — többnyire az ágyban öltöztetik, írja Sámuel Aladár.²⁸⁸

**A halott
öltözete**

„Először is minden halottra alsóruhát adnak. A csecsemőkre, nemre való különbség nélkül hosszú inget; a férfilalottakra inget és lábravalót; a nagy leányokra, fiatal- és vénasszonyokra Ádámoson, Bonyhán, Hosszúaszón és Nagyteremiben hosszú, Szőkefalván rövid, Balavásáron, Búzásbesenyőn és Kiskenden rövid inget és ingaljat“.

„A csecsemőket — nemre való tekintet nélkül — Balavásáron fehér kötött újjasba, az u. n. foszlányba; Ádámoson fekete, Nagyteremiben rózsaszínű, Marosugrán piros vagy kék, Marosesapón és Szőkefalván egyszerű, Hosszúaszón piros vagy kék szalaggal díszített fehér, Búzásbesenyőn a rendes vasárnapi ruhába öltöztetik. Bonyhán a fiúcskára fekete mellényt, a leánykára rózsaszínű ruhát adnak. A fiúcska fejére Búzásbesenyőn és Radnóthon szöttes sapkát, Bonyhán szöttes sapkát vagy kalapot, a leánykának Balavásáron, Radnóthon és Szőkefalván pirosszalagos főkötőt tesznek a fejére, Bonyhán a főkötőre élő- vagy művirágkoszorút. A lábára Bonyhán, Búzásbesenyőn, Hosszúaszón, Nagyteremiben és Radnóthon fekete, Szőkefalván fehér kötött, Ádámoson és Marosugrán fehér gyolcs harisnyát húznak, melyet az utóbbi helyen salavárinak hívnak“.

**A halott
fejviselete**

**A halott
lábbelije**

²⁸⁷ Sámuel, Kisküküllő vm. 95.

²⁸⁸ Sámuel, Kisküküllő vm. 92.

„A nagyobbacska — 5—10 éves — fiúk és lányok halotti öltözete Radnóthon csak ingből áll, éppen, mint a csecsemőknél. A fiúkra Ádámoson, Bonyhán, Nagyteremiben és Szőkefalván fekete, Balavásáron szöttes mellényt adnak. Búzásbesenyőn és Hosszúaszón vasárnapi ruhájukba öltöztetik és a fejükre Ádámoson, Bonyhán, Nagyteremiben és Szőkefalván kalapot vagy fekete báránybőr-, Búzásbesenyőn szöttes, Radnóthon fehér sapkát tesznek. A leányokat Ádámoson fekete, Balavásáron piros szöttes, vagy szőrfersingbe és kartonköténybe, Bonyhán rózsaszínű szoknyába és réklibe, Nagyteremiben rózsaszínű vagy világosabb, Maroscsapón és Marosugrán a vasárnapi, Hosszúaszón nemzeti szalagokkal díszített fehér ruhába, Szőkefalván fehér fersingbe és pirosas mellénykébe öltöztetik. Ádámoson és Hosszúaszón a kezükbe, Szőkefalván pedig a mellükre virágot tesznek. A hajukat Ádámoson és Hosszúaszón fekete vagy piros szalaggal egybefonják s egy kis élő- vagy művirágkoszorút tesznek reá; Balavásáron egy ágba fésülik s a végire piros pántlikát fonnak; Bonyhán két ágba fonják s a homlokán egy tines haját rózsaszínű, vagy piros szalaggal esokorba kötnek; Búzásbesenyőn két ágba fésülik s a fejére főkötőt tesznek; Szőkefalván piros szalaggal egy ágba fonják, s aszerint, amint egy vagy két ágba van fonva vagy fésülve: vagy az egyik válluknál a mellükre, vagy pedig a két karjuk mellett eresztik le. A lábukra harisnyát vagy salavárit húznak, Balavásáron az u. n. pampót, mely azonos a marosugrai salavárral“.

„A nagy legények halotti öltözete Marosugrán és Radnóthon csakis ing és lábravaló. Ádámoson, Balavásáron, Bonyhán, Búzásbesenyőn, Hosszúaszón, Maroscsapón, Nagyteremiben és Szőkefalván fekete mellényt adnak rájuk. Nagyteremiben az egyik kezükbe virágot, Bonyhán az egyik kezükbe zsebkendőt, a másikba virágcsokrot tesznek s a lábukhoz is piros bokrétát, Búzásbesenyőn nyakravalót is kötnek. Bonyhán a fejükre pörge kalapot, Balavásáron fekete báránybőr, Marosugrán fekete bársony sapkát, Ádámoson, Búzásbesenyőn, Hosszúaszón, Maroscsapón, Nagyteremiben és Szőkefalván nyáron kalapot, télen sapkát tesznek felvirágozva. A lábukra harisnyát, pampót vagy salavárit húznak“.

„A nagy leányokra Maroscsapón és Marosugrán a legszebb vasárnapi ruhájukat adják. Ádámoson, Balavásáron, Búzásbesenyőn, Nagyteremiben és Szőkefalván fehér fersingbe és köténybe öltöztetik, a két utóbbi helyen mellénykét is adnak rájuk. Bony-

hán szatin szoknyát, blúzt és fehér fersinget. Hosszúaszón a szegény leányokra fehér, a közepes móduakra kék, a gazdagokra rózsaszínű köntöst. Ádámoson, Balavásáron és Marosugrán az egyik kezükbe, Bonyhán mind a két kezükbe zsebkendőt tesznek, ami a jegykendőt jelképezi. Nagyteremiben egyik kezükbe, Szőkefalván a mellükre tesznek élő- vagy művirágbokrétát. A hajukat Ádámoson, Balavásáron és Szőkefalván egy, Bonyhán és Maroscsapón két ágba fonják, Marosugrán és Nagyteremiben szintén két ágba fésülik fekete, kék vagy piros szalagot fonva bele s épp úgy rendezik el, mint az 5—10 éves leányokét. A fejükre Balavásáron, Bonyhán, Hosszúaszón, Marosugrán és Nagyteremiben művirág menyasszonyi koszorút tesznek. Bonyhán a koszorú alá rózsaszínű selyemkeszkenőt kötnek, Hosszúaszón pedig a koszorút slájerrel takarják be. A lábukra, éppen, mint a legényeknél, harisnyát, pampót, vagy salavárit húznak.“

„A fiatal és javakorabeli embereket Hosszúaszón ünnepi ruhába öltöztetik, nyakravalót kötnek, s a fejükre kalapot, vagy fekete báránybőr sapkát tesznek. Maroscsapón, Marosugrán és Radnóthon ing és lábravaló képezi a halotti öltözetet, de Maroscsapón a nyakára nyakravalót kötnek s itt a fejükre kalapot, vagy fekete báránybőr sapkát. Marosugrán ellenben fekete báránysapkát tesznek. Ádámoson, Balavásáron, Bonyhán, Búzásbesenyőn és Nagyteremiben fekete mellényt, Szőkefalván pirosselyemmel kivarott fehér báránybőrbundát adnak reájuk s Balavásáron és Búzásbesenyőn fekete nyakravalót kötnek a nyakukra s a fejükre Ádámoson kalapot, Balavásáron fekete báránybőr-sapkát, Bonyhán, Nagyteremiben és Szőkefalván kalapot, vagy fekete báránybőrsapkát tesznek. Lábukra harisnyát, pampót, vagy salavárit húznak.“

„A fiatal asszonyokra Bonyhán és Nagyteremiben a menyasszonyi ruhájukat adják, ha elviselődött, újat vesznek helyette s abba öltöztetik. Maroscsapón és Marosugrán a legszebb vasárnapi ruhába. Ádámoson és Hosszúaszón fekete selyem fersingbe és köténybe, Szőkefalván fekete szőrfersingbe és köténybe öltöztetik. Ádámoson, Balavásáron, Hosszúaszón, Maroscsapón és Nagyteremiben fekete selyem, vagy szőr, Búzásbesenyőn fehér, Marosugrán színes kendőt kötnek a fejükre, Szőkefalván fekete selyem főkötőt s arra fekete selyem keszkenőt. Búzásbesenyőben és Szőkefalván a hajukat kontyba csavarják, egyebütt egy vagy két ágba fonják, illetve fésülik, úgy mint a nagylányoknál, de szalagot nem fonnak bele. Lábukra harisnyát, pampót, vagy salavárit húznak.“

„A vén embereket éppen úgy öltöztetik, mint a fiatalokat és javakorabelieket, azzal az eltéréssel, hogy Radnóthon házi szőttes mellényt, Szőkefalván pedig festett báránybőrbundát adnak reájuk s fekete nyakravalót tesznek Bonyhán, Marosugrán és Szőkefalván. Hosszúaszón harisnya helyett cipőt, vagy eszímát húznak a lábukra.“

„A vénasszonyokat Adámoson, Balavásáron, Hosszúaszón, Marosesapón, Marosugrán és Radnóthon fekete fersingbe és fekete köténybe, Szőkefalván fekete fersingbe és fekete mellénykébe öltöztetik s a fejükre fekete selyem, vagy szőrkeszkenőt tesznek. Bonyhán székelyszőttes ruhába, fejükre fekete főkötőt, arra félfekete keszkenőt s a kezébe fekete zsebkendőt illesztenek. Búzásbesenyőn fehér fersinget és fehér kötényt adnak reájuk s a fejükre fehér keszkenőt tesznek. Hajukat és lábukat éppen úgy rendezik el, mint a fiatalasszonyokét.“

Sámuelnek ebben a kitűnő leírásában beszédes emlékeit találjuk a régi gyász kifejezésének, de egyben annak is, hogy az öltözetben is kifejezték régen (annak a maradványai a mai öltöztetési szokások) a halott korát, közjogi és vagyoni állását. Kifejezték azt is, hogy a halott nősülendő legény vagy férjhezmenendő lány volt-é. Kifejezték az öltözetrel az életkort és a halál okát is, amennyiben az öngyilkosokat nem illették díszes öltözetrel stb. A hóstát népe Erdélyből verődött össze nagyobb részben, azért nézzünk még néhány erdélyi és más párhuzamot a ravatalra és az öltöztetésre vonatkozóan.

A marostordamegyei *Magyarón*²⁸⁹ nyújtópadon nyújtóztatják ki a halottat. A nyújtópad deszkából van, 75 cm. széles és 2 m. hosszú, négy lába van, mint a mosószéknek, de ennek ellenére mégis két kecskelábra állítják. Az egyik kecskelábnak (mind egyik háromlábú, akár a hóstáti) egy jó arasszal hosszabbak a lábai. Ez a kecskeláb kerül a halott feje felől, a másik a halott lába felől. Azért rendezik így, hogy a ravatalra a belépőnek jó rálátása legyen. A nyújtópadot az első házban állítják fel, lábvégével az ajtó felé.

A ravatal felszerelése a következőképpen történik: legalulra egy szedéses, szőttes lepedőt terítenek, erre kerül egy gyöleslepedő, amit tulipánvarással díszítettek. A tulipándíszes gyöleslepedőre teszik a szalmával tömött derékaljat, amit két *táblás*

²⁸⁹ Az idevaló adatokat Palkó-Rácz Attila gimnáziumi tanulónak köszönöm.

vagy *rakott szöttes* abrosszal takarnak le. Ezután következik két szép, varottdíszű törülközőkendő. A halott feje alá két párnát tesznek egymásra. A párnákra két-két húzatot húznak, mindegyik végükre egyet-egyed, mert a ravatalon mind a két vége látszik a párnának, nem úgy, mint a közönséges használatban, amikor az egyik vége mindig a fal felé esik. A párna héjak díszítése: kettő *tulipán*, kettő pedig *relkes* vagy *mérai* kivarrással díszített; a minták színe többnyire bordópiros.

Magyarón a halottakat a következőképpen öltöztetik fel: Férfi halottra, korra való tekintet nélkül, külön erre a célra készített bőgatyát és bőújjú inget adnak. A gatyaszárak alsó peremét sárgaszínű *magyar hímzéssel* díszítik. Az ingnek a válla és kézellője „paplanlepedő mintával“ a „nyak gallérja“ pedig *szilvamágos* mintával van „megvarrva“. Ezenkívül az ing dereka 4–5 helyen drappszínű pamuttal, az u. n. *szttribá*-val van összekötve. A kötések az ingen hátul és a gatyá első részén a következő formában vannak alkalmazva: *kapocskötés*, *szttriba*, *asztallábas*, *vízfolyásos* és *s-s-es* kötéssel. Az ing ugyan bőújjú, mégis a csuklókon begombolják két-két gombbal, de gomblyuk helyett gombház segítségével.

A férfi halottak lábára gyolesból varrott *papucsot* húznak, a fejükre fehér báránybőrsapkát tesznek.

Öregasszony halotti öltözéke Magyarón: Fekete ruha, fekete köténnyel. A fejére *fiketőt* tesznek és a *fiketőre* az esküvőjén viselt „nagykendőjét“ (fejkendő) kötik. Fehér gyolesinget adnak rá, fekete „fiketőpántlikával“. A pántlika széle piros rózsákkal van szegélyezve. A nyakába 8–10 sor fekete gránátfüzért tekernek. A lábára gyolesból varrt fehér *papucsot* vagy ha gazdagabb, pirosesizmát húznak.

A magyarói fiatal menyecskéknek a következő halotti ruha jár: Hat-hét rendbeli fersing: *pirosas*, *apróveres*, *segesvári*, *piros-székelyszöttes*, *sötét-székelyszöttes*, *kásmér*, *szatén* sth.; ezekben ravatalozzák fel. A fersingek alatt esipkeszegélyes fehér gyoles pendely van s az egy jó újjnyira ki kell, hogy látszék a fersingek (szoknyák) alól. A fersingeket is úgy adják fel a halottra, hogy sorban kilátszék a fersingek bársony *pantja* (színes bársony szegélye).

A fiatal menyecskékre fehér inget adnak. Az inget varrott díszek ékesítik; a varrás a vállaktól lefelé halad az újjak hosszában egész végig. Az ing *tászlója* is szépen kivarrt, de a nyaka nincs díszítve, talán azért, mert a nyakba 8–10 sor *fényessel*

összefűzött piros gránát gyöngysor ékeskedik. Hátral a nyakán piros *gyöngykötő* csüng.

Az öltözék kiegészítéséül szebbnél-szebb *ruhát* (kötényt) kötnék a halott menyecskek elé, a lábukra pedig piros csizmát húznak és a fejüket szép kendővel kötik be.

Fiatal lányt, ha már konfirmált, akkor a magyarói szokás szerint megillette a ravatalon a színes székelyszóttos fersing s még vagy hat más fersing, akárcsak a menyecskéket. A hajába, amit *két ágba választottak*, szebbnél-szebb pántlikákat fontak és rozmaringos koszorút tettek a fejére. Fehér gyolesinge éppen úgy volt díszítve, mint a menyecskéké, csak az ingre zsinórokkaal cifrázott *lábít* adtak. Lábára régen fehér gyoles *papucsot* vagy piros csizmát húztak, eléje szép kötényt kötöttek és a nyakába ugyanolyan piros gránátgyöngy került, hátul a piros gyöngykötővel, mint a menyecskékének.

A lányok halotti viselete napjainkban annyit változott, hogy a konfirmált lányokra fehér fersinget és fehér ruhát adnak, lábukra féleipőt húznak, a hajukba fehér pántlikát fonnak és mirtusz koszorút tesznek a fejükre. A menyecskek halotti viselete változatlanul a régi, míg az öregasszonyok fejéről mind sűrűbben hiányzik már a *fikető*.

A férfiak viseletében pedig az a változás észlelhető, hogy az idősebbeket is már fehér harisnyában és boxsiznában, kalapban temetik el, csak az ing még a régi. Ugyanez áll a konfirmáltan elhalt fiúkra és legényekre is, azzal a különbséggel, hogy a régi ingre *kékújást* vesznek, mellényt öltenek és *karmantyut* kapnak, amit színes hárászból kötöttek, s olyik *egészfülpesi* mellrevalót is ad, konfirmáltan elhalt fiára.

A kicsi gyermekeket és leánykákat, konfirmációs korukig, mindennapi tiszta ruhájukban temetik el. Ez kicsi szoknya, ing vagy ingszoknya, a hajat két ágba fonják pántlikával és a lábukra fehér gyoles *papucsot* húznak. A régi háziszóttos ruhaanyagot magyarai kartonanyagok váltották fel.

Mielőtt további egy-két párhuzamot elősorolnék a hóstátiak ravatalozó és halottöltöztető szokásaihoz, ideírom azokat a sorokat, amelyekben Apor Péter báró emlékül hagyta ránk korának, a 18. század eleji Erdély úrrenden lévőinek temetkezési szokásait; a halott felöltöztetését: „... magát a halottat — írja Apor — rendszerént materia köntösben nyújtóztatták ki, vagy bőrös kapezás nadrágban vagy csak materia vagy szép gyoles kapezában, az feje alá tettek vagy bársony vánkosokat, vagy portai drága

vánkosokat, az vánkosra az feje mellé szép nusztoz süveget. Az előtt régen pedig posoni süveget vontak az fejiben, az keziben valami szép skófiummal varrott keszkenyöt alá bocsátottanak; ha catholikus volt, az keszkenyőjén felyül állott az olvasója; az lábára térdig terítették az szemfedelet, az mely volt vagy fátyolból vagy drága patyolatból; körös körül az szemfedelen volt szélyes, igen vékony ezérnából szótt, némelykor ezüst- vagy aranyfonallal elegyített fejer szélyes csipke; az nyújtózószéken volt valami szép portai skárlát szőnyeg, az nyújtóztatópad alatt volt nagy öreg divánszőnyeg; ... ha harezon esett el, veres posonyi süvegben temették el az olyat, de az selyem volt s nem volt kivágva együtt is. Egy-két drága gyűrűt is temettek el az kezín.²⁹⁰

A nők halotti öltözetéről szüksézáváian csak ennyit ír Apor: „Az asszonyokat többire mind fejer szoknyában, válban, előruhában öltöztették fel...²⁹¹

Ezek után az erdélyi adatok után vegyünk szemügyre az ország más területéről is párhuzamokat. Molnár József írja, hogy *Hajdúnánáson* „... a lábára (t. i. a halottnak) csak fuszeklit húznak, van aki kesztyűt is ad rá, a gyűrűt is veleadják. A kalapját a hasára teszik, vagy a lábához, mer nem jó, ha anélkül megy el.“²⁹²

„Asszonyt — írja Molnár — fekete vagy szines ruhában temetnek, bekötött fővel, a jegykendőt kötik a fejire, a lábára fejer harisnyát húznak.“ Régen a fiatalabb asszonyt hajdísszel (főköttőszerű lehetett) temették el. Az öreg asszonyokat bekötött fővel tették a koporsóba; újabban azonban a hajdúnánásiak kezdik hajadonfótt temetgetni az asszonyokat.²⁹³

A *borsodi matyók halálruhájáról* Istvánffy Gyula a következőket jegyezte fel. A *halálruha* mind a férfiaknál, mind a nőknél az életkor szerint más és más.

„A fiú- és leánygyermeket, — írja Istvánffy — ha 5—6 éves koráig elhal, abban a gazdagon hímezett fehér ingeskében temetik el, melyet a keresztanya szokott ‚korazsma‘ gyanánt a gyermek számára küldeni.“²⁹⁴ A hatévesnél idősebb fiú vagy leány halottakat, ünneplő ruhájukban temetik el. Mégpedig: „A legény-

²⁹⁰ Apor, *Metamorphosis*, Tizedik Czikely.

²⁹¹ Apor, *Ugyanott*.

²⁹² Molnár, *A halott* 240.

²⁹³ Molnár, *A halott* 243.

²⁹⁴ Istvánffy, *A borsodi matyó nép élete* 280.

halottat fehér ,singolt gyócsingbe, gatyába‘ öltöztetik, pitykés, fekete posztólajbit adnak rá, kalapját a feje mellé jobb vagy bal vállára teszik, lábaira azonban csizmát sohasem húznak, legfőlebb a módosabbnak ,trimflist‘, hanem ez is nagy ritkán esik meg. A házasembert — volt légyen az öreg vagy fiatal — egyszerűen simán beszegett újjú fehér ingbe, gatyába öltöztetik, fekete ,posztólajbit‘ adnak rá, s a lajbi mellé a gatyá kötéséhez jobb oldalon egy piros virágos, rojtos zsebkendőt dugnak be.²⁹⁵

„Az eladó leányt, menyecskeket — írja Istvánffy — ezifrán, a templombajáró ruhával szokták kiteríteni. Virágos szoknyát, fehér ingvállat adnak rájuk, színes, vagy selyemkendőt kötnek a nyakukba s míg a menyecske fejére ,nagy aranyos féketőt‘ tesznek, az eladó lány haját színes pántlikákkal fonják be s homlokát csinált virágból készült koszorúval övezik.²⁹⁶

„Az éltesebb nőket a korukhoz inkább illő egyszerű ruhában öltöztetik fel; fekete szoknyában, fekete köténnyel s fekete nyakba való kendővel temetik el őket s fejére mindeniknek elől köthető fodros fekete főkötőt kötnek. Nincs rajtuk semmi színes, semmi rikító, egyedül az ingváll fehér színe válik ki.²⁹⁷

A ravatalról a következőket olvassuk Istvánffynál: „Az így felöltöztetett halottat azután kiterítik a ,ház‘-ban, a kicsinyt rendszeren a mestergerenda alá a bölesőre, vagy két székre, melyen 3—4 párna van egymásra rakva, a felnőttet pedig az asztal helyére helyezett ágyban. Az ágyon egyedül a szalmazsákokot hagyják, melyet egy tiszta, fehér lepedővel takarnak le s arra helyezik aztán a koporsót.²⁹⁸

A számtalan magyarországi párhuzam felsorolását mellőzve, még csak a Gönczi által közölt adatokat idézzük. A *göcseji népnél* az a szokás, hogy a férfiakat férfiak, a nőket pedig nők öltöztetik fel. „A nőket legtöbb helyen fehérbe vagy legalább világos színű ruhába öltöztetik, — írja Gönczi — mert ,szűz Marija asz szereti‘ s mert annak a lelke, akit fekete ruhában temetnek el, addig nem juthat menyországba, míg ruhája meg nem fehéredik s hogy fehér legyen, a másvilágon a Jordán vizében kell sokáig mosogatni... A fehér ruhára vonatkoztatva mondják Lendvavásár helyen és környékén, ha nőszemély hal meg: ,Fejérruhás hat még‘. Boczfölde, Sárhida községekben és környékükön a nőket

²⁹⁵ Istvánffy, A borsodi matyó nép élete 280.

²⁹⁶ Istvánffy, A borsodi matyó nép élete 280.

²⁹⁷ Istvánffy, A borsodi matyó nép élete 280, 281.

²⁹⁸ Istvánffy, A borsodi matyó nép élete 281.

feketébe öltöztetik. Aki szülésben hal meg, arra két öltözet ruhát adnak és pedig két inget, két szoknyát, két kötényt és két réklit. Néha a második öltözet ruhát csak melléje teszik a koporsóba. Ezt azért teszik, hogy a másvilágon a rajta lévő tisztátalant a Jordán vizén való átmenetelkor levethesse s helyette tisztát vehessen magára. Némelyik hite szerint a levetettet a Jordán vízében fogja hagyni, mert ezzel bűnei is ottmaradnak.²⁹⁹

A viselős állapotban meghalt asszony mellé gyermekruhát is tesznek, hogy a másvilágon megszüendő gyermeke részére készen álljon. Mert az a hiedelmük, hogy a viselős asszony a gyermeket vagy a halottas ágyon vagy a koporsóban megszüli.³⁰⁰

A férfi halottakat a göcsejiek a legújabb ünneplő ruhájukban temetik el. Az ünneplő ruha alá tiszta fehérműt adnak a halottra. „Fejére régebben — írja Gönczi — u. n. bagu- vagy süvegsipkát tettek. Most a kalapot bal hóna alá helyezik s oldalt zsebkendőket tesznek. Lábára régebben bocskort kötöttek, most fehér kapcával, ronggyal tekerik be. Ahol eszímát húznak a lábára, annak sarkáról a patkót s szeget legtöbb helyen leveszik, hogy a másvilágon ne legyen nehéz, ne kopogjon s mert a tisztító-tűzben a vas sokáig nem ég el s így a halott hosszabb szenvedéseknek van kitéve.³⁰¹ Némelyek a gyermek lábára is eszímát húznak, Göcsejben még akkor is, ha a gyermek életében sohasem járt még eszímában. Boczföldön — írja Gönczi — rendszeren új eszímát vásárolnak a halott számára és azt temetik el vele. A gyermek fejére is kalapot tesznek, de az egészen kicsiket fejkötőben temetik el; a leányok fejére pedig koszorút tesznek.

A ravatalt a következőképpen készítik el a göcsejiek: A halottat vagy deszkára vagy ágyra terítik ki. Az előbbi volt ré-

²⁹⁹ Gönczi, Göcsej 358.

³⁰⁰ Gönczi, Göcsej 358. Érdemes megemlíteni, hogy egyes belső-ázsiai török népek a születés, illetve szülés után ugyanolyan tisztálkodási ritust hajtanak végre, mint amilyent a haláleset alkalmával művelnek. Feltehető, hogy a göcseji viselős állapotban elhalt asszonyra is azért adnak két rend ruhát, hogy a másvilágon, ha gyermekét megszülte, legyen tiszta ruhája, amit a szülés, mint beszennyező folyamat, után ha megtisztálkodott, magára vehessen. Göcsejben, de máshol is az országban, ma már alig találni egy-két halvány emléket annak a felfogásnak, hogy a szülés elszennyezi a szülő nőt és a vele érintkező környezetét, s hogy ezért tisztító műveletnek vetik alá a nőt és a helyet ahol szült, valamint a tárgyakat, amelyek vele érintkeztek. Ennek a tisztító ritusnak az emlékét sejtethetjük talán a koporsóba tett másik öltözet ruhában. A népek temetkezési kultuszában ugyanis minden régi hagyomány a legtovább fennmarad.

³⁰¹ Gönczi, Göcsej 359.

gen az általános szokás. E végből „két szál deszkát helyeznek az asztal és ablak közé vagy székekre s azt a rendes ágyiruhával fölvetik. Rajta a halottat kinyújtóztatják.”³⁰² Ott pedig, ahol az ágyon van a ravatal, az ágyat hosszában, a szoba közepén, a mestergerenda húzódásának az irányában helyezik el és úgy fektetik rá a halottat.

Az európai népek, különösen a mi kisebbségi népeink és szomszédaink körében, számtalan hasonló és eltérő változatát ismerjük a halott öltöztetési és ravatalozási szokásoknak. Azok felsorolását most mellőzzük is, csak még, végezetül, keleti rokonnainktól közlünk néhány párhuzamot.

Mészáros Gyula írja a *csuvasokról*,³⁰³ hogy a megmosott halottat tiszta ruhába öltöztetik, úgy mint ahogy életében járt. A halott rendszerint már életében kijelöli (ha csak nem hirtelen halállal halt el) hogy melyik ruhájában temessék el, s hogy hogyan öltöztessék fel. Nem maradhat el azonban az öltözetből a hosszú dolmány (*sekman*), amit a ruhák fölé adnak. Régebben ékszereket is adtak a halottra, de a sok sírablás, ami ennek a nyomában elharapódzott, megszüntette ezt a szokást.

A felöltöztetett halottat a csuvasok lefektetik valami padra, mindig ügyelve arra, hogy a feje a szoba főhelye felé essék. A halott alá nemeztakarót terítenek, amit ki-ki erre a célra még életében elkészített. A halott feje alá kis vánkost dugnak.

A *mordvinok* halotti öltözetére vonatkozólag, Harvánál, a következőket olvashatjuk: Amint a halottat a halottmosók, a halottól való számos bocsánatkérés közepette megmosták, nyomban hozzálátanak a halott felöltöztetéséhez. A halottra inget és nadrágot adnak, amire egy különös halotti ruha az *odrat* (<orosz *odr.*) kerül s a halott nyakába keresztet is függesztenek. A halott lábára nyírkéreg bocskort húznak, de a bocskor felkötő szallagját most visszafelé tekerik a bokára s a szallag végét kifelé hagyják, élőknel a bocskorszallag vége rendszerint belül van. Az öltözete, eddig a fokig, nőnek, férfinak egyforma. Nagyon ügyelnek azonban arra, hogy a sapka és az *odrat*,³⁰⁴ amely utóbbit szintén újonnan készítene, illetve csak a halálra készítene, egy-egy szál cérnával legyen készre varrva. A cérnának nem szabad elszakadni. Ha a halott, asszony, akkor a haját balról befonják és

³⁰² Gönczi, Göcsej 359.

³⁰³ Mészáros, A csuvas ősvallás 213. 214.

³⁰⁴ Az *odrat* fehér vászonból készült hosszú kabátszerű újjas. Vö: Harva, Mordvalaisten muinaisusko 21. l. 2. kép.

az u. n. *paŋga*-t (férjezett nők fejrevalója) teszik a fejére. Ha az illető öregasszony, akkor a *paŋgára* még fejrevaló kendőt is kötnek. A leány haját is befonják, mégpedig jobbfelől és a hajfonatba szallagot kötnek és ezenfelül a homlokát szövetből vagy papírból készült művirággal is ékesítik.³⁰⁵

A halottat padon terítik ki. A padra füvet vagy szalmát tesznek és azt ruhával takarják le és így teszik rá a halottat. Kiegészítésül meg kell még jegyezni, hogy a mordvinok halotti öltözete fehér, csak az ing melli részén körül és térden alul érő szélén körül, fut egy keskeny fekete vagy színes varrott dísz. A kieresztve viselt hosszúderekű inget övvel kötik meg derékban és az övbe elől, sarkánál fogva, egy szövetkendőt dugnak, hogy a halottnak legyen a másvilágon törülközőkendője.³⁰⁶

A *cseremiszek* épen úgy öltöztetik fel halottjukat, mintha útra menne,³⁰⁷ de a ruha színe itt is fehér vagy inkább valamilyen világos szövetből varrott.

A *permi finnek* körében pedig az a szokás, hogy a megmosott halottat fehér ünneplőruhába öltöztetik. A lábára új kapeát tekernek és úgy kötik fel hársfaboescorát. A férfiak fejébe házikészítésű nemezkalapot tesznek, a kezére bőrkeztyűt húznak s az öregek kezébe még botot is adnak. A nőket koruk szerint, őket megillető díszben temetik el. A halottat a koporsóban ravatalozzák fel, úgy, hogy nyírfagallyat apróra vágnak és azt teszik a koporsóba, erre párnát terítenek; a halottat a párnán nyújtóztatják el, hanyattfektetve és a koporsót úgy helyezik el a szoba tengelyében, hogy a halott feje az ajtó felé essen.³⁰⁸

A *vogulok* és *osztjásokok* nem mindig öltöztetik fel díszesen halottaikat, különösen a szegények, hiszen mint fennebb már megemlítettük, nem is minden vidéken mossák meg a halottat (pl. a Tremjugan vidékén élők sem). A halott haját (hosszú haját viselnek, többnyire a férfiak is) azonban mindenütt nagyon gondosan megfésülik; itt-ott az északabbra lakók le is vágnak egy kis tineset a halott hajából.

A szegények abban a ruhában temetik el halottaikat, amiben a halál érte, úgy, ahogy meghalt, esupán a fejet takarják be jól, illetve esavarják be szövettel vagy puhára tört rénbőrrel, amely

³⁰⁵ Hämäläinen, Beiträge 124. — Harva, Mordvalaisten muinaisusko 20.

³⁰⁶ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 20.

³⁰⁷ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

³⁰⁸ Holmberg, Permalaisten uskonto 20.

nek a szőrét befelé fordítják s mint a szemfedő leírásakor már szóvátettük, a fej bebugyolálása után a bőrre gombokat varrnak a szemek, orr és száj fölé, s ezáltal a hanyattfekvő halott arcát primitíven ábrázolják.

A gazdagabb vogulok és osztjások azonban a legjobb ruháját adják a halottra. Ahol inget is viselnek, ott inget is adnak a halottra és a gazdagság szerint több inget adnak rá. A férfi halottakra nadrágot is húznak, sok helyen még a nőkre is. A halott felsőtestére az illető vidéken viselt felsőruhát adják és derékban övvel kötik körül. Az Irtys-vidéki nőkre azt a gyöngyökkel szőtt ruhát adják, amit ünnepelőbe szoktak hordani és rájuk rakják valamennyi ékszerüket is. A Vasjugan-vidékiek prém felsőruhát adnak a halottra, hasonlóan eselekszenek az Irtys-vidéken élő gazdagabbak is. A Surgut-környékén lakó jómódu vogulok és osztjások két rendbéli ruhát is ráadnak a halottra. A kezére kesztyűt húznak, a lábára pedig lábbelít, de a lábbelibe a tremjugániak nem tesznek kisímított szénát, amelyet az élők esizmájába szoktak tenni, hanem csak összekócoltat.³⁰⁹

A felöltötött halottat nem igen ravatalozzák fel, hanem ott-hagyják azon a helyen, ahol meghalt. Csak Surgut vidékén és Tremjugán környékén más a szokás. Az említett helyeken a felöltötött halottat azonnal lefektetik a padlóra terített szénára vagy rénszarvasbőrre, úgy, hogy a feje az ajtósarka irányába essék, a lába pedig a szoba belseje felé. Tehát olyan helyzetben, — jegyzi meg Karjalainen — hogy feje az ajtó és különösen a nagyjelentőségű küszöb (szellemek és háziistenek tartózkodó helye) felé van irányítva.³¹⁰

A *finnek*, mint az ásatások is igazolják, teljes díszben, ékszerekkel, eszközökkel ellátva temették el halottaikat, nőket, férfiakat egyaránt.³¹¹ Az etolai finnek manapság csak teljes alsóruhában temetik el a halottakat, a halott lábára fehér harisnyát húznak. Hajdanán azonban az etolaiak is teljes öltözetet adtak halottjukra. A nőket fekete selyemben temették, a lányokat hajadonfővel, a férfiakat pedig ellenzötlen sapkával tették a sírba, lábukra harisnyát húztak akkor is, a kezükre pedig szövetdarabból vagy gyapjúból készült kesztyűt húztak. Az így felöltötött halottat azután nyújtóztató deszkára tették. A nyújtóztató deszkán addig maradt, amíg a koporsó el nem készült. A kinyújtóz-

³⁰⁹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 44.

³¹⁰ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 66.

³¹¹ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

tatott halottat fehér takaróval terítették le, az arcára pedig szemfedőt borítottak.³¹²

A *lappok* halottaikat mosás után valamilyen lepedőbe csavarják. Különösen nagy gondot fordítanak arra, hogy a halott a begöngyölő lepedőből ki ne nyúlják. Ez arra a hitre vezethető vissza, mely szerint a lappok azt tartják, hogy a lélek még halál után is a testben marad. Ha a testet nem göngyölnék be gondosan, akkor a kimaradt testrészen a lélek elhagyhatná a testet és hazajárhatna az otthoniakat kísérteni. Oroszország egyes vidékein élő lappok halottaikat rénszarvas- vagy medvebőrbe göngyölik be. Régen azonban, mint ez a sírletekből kivilágosodik, nyírfakérget használtak a halott begöngyölésére. A nyírfakérget a fejen, karokon és lábakon rénszarvasínnal még alaposan össze is varrták. Ma már koporsóba teszik halottaikat, de ravatalozni nem igen szokták, mert erősen félnék tőle. Halála után a temetésig vagy otthagyják a halottat ahol meghalt, vagy pedig valamilyen más kamrába viszik.³¹³

Harva írja, hogy az altáji népesaládból azok a népek, amelyek lamaisták, vagy elégetik halottaikat — különösen az előkelőbbeket — vagy pedig kiteszik a pusztára, kutyák, ragadozók és a sasok martalékául.³¹⁴ Ezek a népek, ha hisznek is a túlvilági életben, mégsem látják úgy el útravalóval halottaikat, mint a keresztyének, vagy akár a samanizmus hívei.

A *sojótok* pl. kiteszik halottaikat a pusztára.³¹⁵ Egyik-másik helyen a kitett halott alá nemezszőnyeget terítenek, feje alá teszik nyergét; ezenkívül a halottat ellátják ruhával is. Még pedig az évszaktól függően, télen prémruhákkal, nyáron könnyű szövetruhákkal és melléje teszik minden eszközét, amit az életben használt.³¹⁶

A lamaista hitet követő *burjátok* sok szokást megőriztek régi hitükből. Így samánjaik is vannak, akiket elhalálozván nem temetnek el, hanem a sojótok módjára, szabad ég alá tesznek, de nem a pusztára és nem is koporsó nélkül, mint a sojótok, hanem a fa

³¹² Helminen, Vuotuisjublista 23.

³¹³ Holmberg, Lappalaisten uskonto 16.

³¹⁴ Harva, Altain suvun uskonto 198, 199.

³¹⁵ Papjaikat és jelesebb halottaikat, ugyancsak a pusztán, máglyán elégetik. A halottégetést kitüntetésnek tartják a halottra nézve. A samanizmust követő sojótok samánjukat, ha meghalt „eltemetik“ úgy, hogy koporsóját a fa lombjai közé erősítik. Tehát fára „temetkeznek“, a samán varázseszközeit, dobját, szerszámaikat, ruháit stb. a koporsó fölé, a fa ágaira aggatják. Vö : Harva, Altain suvun uskonto 200.

³¹⁶ Harva, Altain suvun uskonto 200.

lombjai közé, vagy négy magas oszlopra teszik a samán koporsóját (*arangáját*).

A legtöbb helyen azonban a burjátok elégetik halottaikat. Égetés előtt azonban szépen felöltöztetik a halottat, feje alá teszik nyergét, melléje teszik íját és nyilait, valamint kését s mint Harva megjegyzi, olykor még lovát is elégetik vele.³¹⁷

A mohamedán hiten lévő altáji népek sem fordítanak nagy gondot a halott ruházatára, de eszközöket sem tesznek mellé.³¹⁸ Zeland jegyezte fel a *kirgizekről*, hogy halottaikat felöltöztetve, koporsó nélkül a sír oldalába vájt üregbe temetik ülő helyzetben, keletre fordított arccal.³¹⁹

A kirgizeknek ezzel a temetkezési szokásával kapcsolatban Harva megjegyzi, hogy a kirgizektől keletre, de általában a keleti török népek hasonló módon temetkeznek, mint ahogy azt Zeland a kirgizekről feljegyezte.³²⁰

Katanov írja, hogy a Tarbagat környékén lakó *kazak-kirgizek* a halottat úgynevezett *testlepedőbe* göngyölik, éspedig a férfi halottat háromszorosan, a nőhalottat pedig ötszorosan és az így felöltöztetett halottat teveháton viszik a sírhoz, jóllehet, a temető közel van.³²¹

Harva szerint azok az altáji török népek, amelyek keresztyén hitre tértek, a görögkatolikus papok minden szigorúsága ellenére is, sok pogány szokást megőriztek. Pl. — írja Harva — az altájvidéki tatár népek között ma már megmossák a halottat és felöltöztetve fából vájt koporsóban vagy faragott deszkakoporsóban temetik el, de mint a *beltírek* és *kargincsok* is, az évszakoktól függően és a gazdagság mértéke szerint, a fejrevalótól a lábbeliig, nagy gonddal, úgy öltöztetik fel a halottat, mint ahogy az utas embert el szokták látni útjára.³²² A kicsi gyermekeket régebben nyírfakéregbe vagy nemezbe göngyölték és vagy fára függesztették vagy a fa odvába dugták.³²³

További párhuzamok felsorolását abbahagyva, feleletet kelene adni arra a kérdésre, vajjon mi az oka annak, hogy a halottat felöltöztetik és annyi sokféle képpen öltöztetik fel. Erre nézve a magyarázatot a lélekhitben, s a lélek túlvilági életének hitében

³¹⁷ Harva, *Altain suvun uskonto* 200.

³¹⁸ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 277–278, 280.

³¹⁹ Zeland, *Kirgizy* 32.

³²⁰ Harva, *Altain suvun uskonto* 203.

³²¹ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 277–278, 280.

³²² Harva, *Altain suvun uskonto* 204.

³²³ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 227.

találjuk. Az emberek gondoskodni kívánnak a halott odaíti életéről, hiszen, mint fentebb már többször szóba került, a legtöbb egyszerűbb viszonyok között élő, s legfőképpen nem keresztyén nép, úgy hiszi, hogy a halottak a túlvilágon folytatják földi életüket. Erre az életre kell ellátni ruházattal a halottat, különben megsértődik és haragjában bajt zúdít hátramaradottjaira. Az öltöztetés másik oka tehát ettől a bajtól, veszedelemtől, haláltól való félelem.³²⁴

Az öltöztetés sokfélesége pedig hagyományokból eredő szokás és a hagyományok egy hajdan létezett világkép ma már sokszor értelmetlenné porlott töredékei.

A halottra sarlót tesznek.

Meg kell még említenünk néhány hóstáti szokást, ami a ravatalra tett halottal kapcsolatos.

32. A hóstátiak úgy tartják, hogy a halott felfuvódik, ha léghúzat éri. Ezért a halott hasára *sallót* tesznek. A sarló amit a halott hasára tesznek, fogazott élű kell hogy legyen, az úgynevezet *arató salló* (3. kép) — mondják a hóstátiak.³²⁵ Adatközlőim túlnyomó része úgy tudja, hogy a sarlót mindig valami öregasszony teszi a halottra, mielőtt a kiterített halottat a szemfedővel letakarnák, hogy a sarló a szemfedél alatt legyen. Az öregasszony rendszerint a halott hozzátartozója. Fiatalokra, ha életben van még, akkor a nagymama teszi rá a sarlót, ha ez nem élne, akkor valamelyik nagynénjük. Idős halottakra valamelyik idős, rokon öregasszony.

Egyező közlést kaptam arra nézve is, hogy férfi halottra csak abban az esetben tesznek sarlót, ha tényleg puffadásnak indult. Nő halottra azonban még ma is, csaknem kivétel nélkül tesznek, régen pedig minden esetben tettek.

³²⁴ És mint László Gyula szóbelileg kifejtette előttem, nem utolsó sorban az is oka a halott felöltöztetésének és dolgai veletemetésének, hogy a halott eszközeit tabunak tekintik.

³²⁵ Megjegyzendő, hogy a hóstátiak nagyobb része, mint Erdélyben általában, még ma is sarlóval arat.

Abb. 3. kép.

Arató sarló, amit a halottra szoktak tenni.
Sichel, die man auf den Leichnam legt.

A sarlót a test koporsóba tételekor eltávolították, vagy ha a ravatalozás koporsóban történt, a koporsó fedele lezárásakor vették le a halotról, tehát nem temették el a halottal. Megesett azonban néhányszor, hogy a halotton felejtették a sarlót: „...de az nem okozott bajt neki...” mondták többen adatközlőim, akik arról is tudnak, hogy olykor-olykor szándékosan is rajta hagyták a halotton a sarlót, de ennek az okát nem tudták. A sarló szerepéről ma már egyebet nem tudnak, csak azt, hogy a tetem fel-fúvódása ellen való.

Megjegyzendő még, hogy a sarlólevétel tiszte ugyanazt illeti, aki rátette volt a halottra; „...aki rátette, ugyanaz veszi le is...” mondják a hóstátiak.

A haláleset hírüladása.

33. A felravatalozással egyidőben elvégzendő feladat a haláleset hírüladása, nem a hatóságának (azt értesítik legelőször), hanem a *kalandosnak*. Azon a napon, amikor a haláleset történt, nem harangoznak a halottnak. A halálhírt tehát nem a harang útján közlik, hanem a *Kalandos Apa* adja tudtára, annak a *Kalandos-hörzetnek*, amelyhez a halott tartozik. Az eljárás ugyanis az, hogy a halálesetet a hozzátartozók, a lehetőség szerint, azonnal közlik a *Kalandos Apával*. A Kalandos Apa a halálhírral nyomban táblát indít. A táblaindítás abból áll, hogy az Apa egy cédulára felírja,³²⁶ hogy ki a halott. A cédulát beleteszi a táblába (4—17. kép) és átküldi vagy maga átviszi a legközelebbi szomszédjába, ahol elolvassák a hírdetést és a táblát haladéktalanul továbbadják szomszédjuknak. Így megy a tábla gyorsan körbe az utcán, hogy az utcasor másik végén visszakanyarodva, ismét visszakerüljön az Apához,

³²⁶ Újabban már gyakran megcsúszik, hogy csak a temetés napján értesítik a Kalandos Társaság tagjait, hogy a temetésen jelenjenek meg. Egy ilyen értesítés szövegét ideírom a Kül-közép-utcai (ma Honvéd-utca) Kalandos Társaság táblájáról:

*„Ma délután 4 órakor temetés lesz
Szamosköz utca 62 szám alól halot
Idős Kovács József minden
Társaságbeli tag meg jelenjen
Büntetés terhe által*

1941 Julius 5-én

Albert György elnök.”

Újabban, különösen a román idő alatt az *Apa* eluevezés helyébe az *elnök* lépett. A híradó cédulát hitelesség okából az öt búzakalászt tartalmazó pecséttel is megpecsételték.

aki elindította. A körüljárásból kihagyni senkit sem szabad, mert aki kihagy valakit, azt éppúgy megbüntetik, mint azt, akinél a tábla fennakad, aki nem továbbítja, vagy csak elkésve továbbítja.

Rendszerint egy táblát indítanak, de a Hidelvi hóstátban, ahol a tagok szanaszéjjel laknak, öt táblát járatnak. Mindegyik táblának megvan a maga útja, így senki ki nem marad és kétszer sem értesítenek senkit.

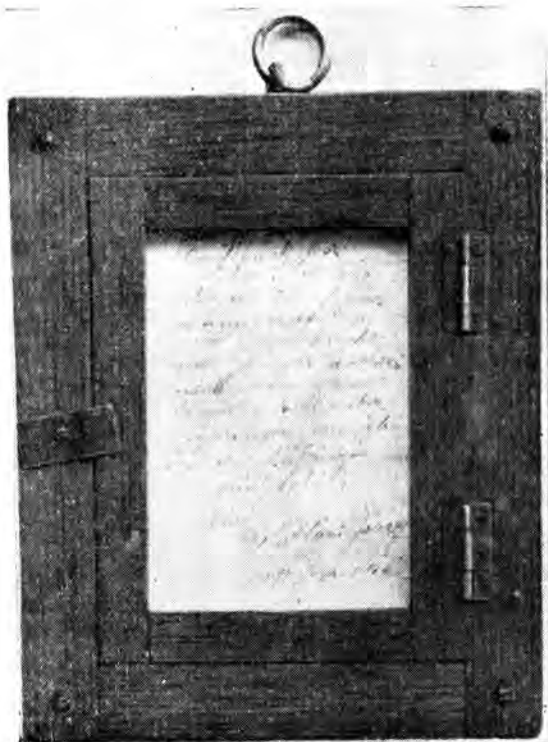

Abb. 4. kép.

A Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság táblája.
Tafel ler Kalandos-Gesellschaft in Kül-Magyar
Gasse (Kolozsvár).

A *tábla*, amin a halálhírt közlik, egyszerű fatábla, kerettel, amely keretbe egy sarokra járó kis üveges borító lap jár (4. kép). A borítólapot vagy üveges fedelet, sárgarézből való fordító zárja be. A cédulát, amelyen a közlendő halálhír áll, a tábla *kebelébe* ragasztják csirizzel. (A csirizt rozslisztből és vízből keverik péppé). Így nem esik ki a táblából a cédula, ha olvasáskor kinyitják s ha

netán vivés közben kinyílna a tábla borítója. A hír szövegét lehetőleg úgy írják, hogy a borító, vagy üveges fedél kerete, ne takarja el, mert akkor az üvegen keresztül a fedél felnyitása nélkül is el lehet olvasni. Az ilyen üveges fedélnek az az előnye, ezen kívül, hogy általa a cédula és azon az írás, nem fogdosódik össze, nem mázolódik el; különösen, ha esős időben jár a tábla.

Abb. 5. kép.

A 4. képen bemutatott tábla hátlapja.
Rückseite der Tafel von Abb. 4.

A tábla hátlapján, a négyszögletes bemélyedésben, leveleságkoszorúban az illető kalandos kezdőbetűit, az évszámot, amikor a tábla készült, a készítés idejében lévő apa monogrammját, továbbá a dékánok és a jegyző monogrammját szokták véséssel (és a vésetet fehér színezéssel kitöltve) megörökíteni (5. kép). Az 5. képen, amely a 4. képen bemutatott tábla hátlapját ábrázolja, *K. M. K. T.* betűket látunk. Ezek a: *Kül-Magyar* utcai *Kalandos Társaság* kezdőbetűi. A *Cs. Gy.* pedig az 1881-ben volt *Csiki György* apa monogrammjá, stb.

A táblát rendszerint a kalandosládájában tartják, ahol az iratokat, pecsétet, továbbá a kupákat és a Társaság pénzét is őrzik. Olyik apa azonban szívesebben szegre akasztotta a táblát. Erre való a tábla fejében a rézkarika.

Abb. 6. kép.

A Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság gyűlésbe hívogató táblája becsukott állapotban.

Versammlungs-Tafel der Kalandos-Gesellschaft
in Kül-Magyar Gasse. Geschlossen.

A táblával kapcsolatban még azt kell megjegyezni, hogy sárgásbarna festékekkel, bútorfestékekkel van befestve és hogy a beléje ragasztott cédula, csak a következő híradásig marad benne, akkor bicskaheggyel szépen kikaparják. Könnyű kikaparni, mert a papírnak csak a négy sarkát ragasztották be; eltávolításakor a papír négy sarkát megnedvesítik és a papír könnyen lejön, a csiriz pedig kikaparható.

A 6. és 7. képen is a Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság tábláját látjuk. Ez a tábla azonban nem a halálhír-tábla. Ezzel gyűlésbe szokták hívni a kalandost, vagyis a kalandos tagjait.

Külső formáját tekintve ez a tábla csaknem olyan, mint az előbb leírt. Az eltérés abban áll, hogy ez kétfelé nyíló és nem üvegfedeles tábla. A 6. képen a tábla előlapját látjuk, amelybe a szokásos *K M K T* (*Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság*) kezdőbetűket vésték. Ez a tábla is 1881-ben, Csiki György apasága idejében készült, mint az előző, azért vannak ezen is az előbbin már látott monogrammok.

Abb. 7. kép.

A 6. képen látható tábla hátlapja.

Rückseite der Tafel von Abb. 6.

A tábla hátlapján ugyanaz a leveleság koszorú van, mint amilyent az 5. képen láttunk, csak itt, a koszorút, a kezdőbetűket és monogramokat nem véséssel ábrázolták, hanem fehér festéssel festették, ami a tábla sárgásbarna alapfestéséről lecsattogzott a hosszú használat alatt. Meg kell még mondani, hogy a táblát, ezt is és az előbbit is, hársfából készítették és a kereteit csapolással, a csapok egymásbaillesztésével, valamint a 4. képen bemutatott tábla esetében szegekkel erősítették egymásba.

A 8. képen a 6. képen bemutatott táblát látjuk kinyitott állapotban. Ennek a táblának azért van ilyen kétlapos kebele, hogy a gyűlésben letárgyalandó teljes program beléferjen. A cédulákat ezekbe is beragasztják. Olvasáskor azonban ezt a táblát ki kell nyitni. A cédula ebben is a következő gyűlésbehívásig marad. A tábla fejében itt is karika van. A becsukása az egyik táblaszárnyba vert fejes rézszeg és a másik táblaszárnyra erősített for-

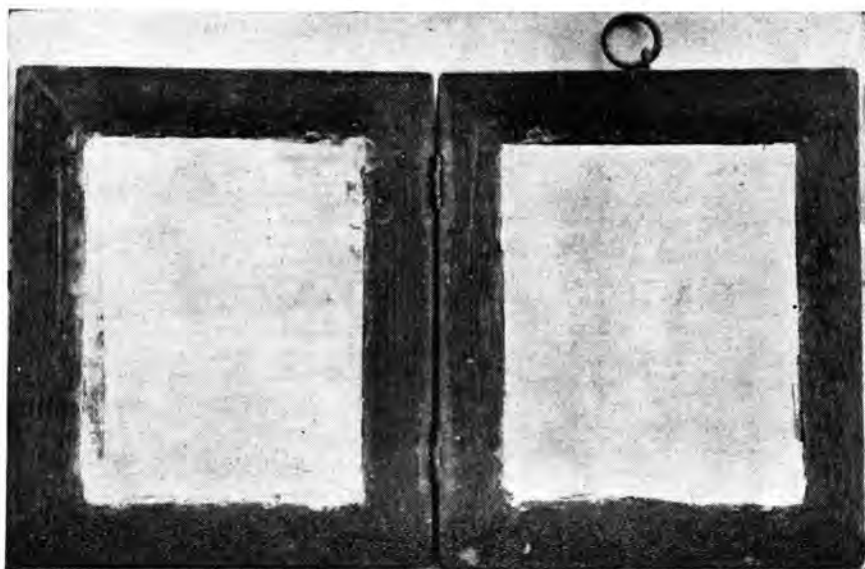

Abb. 8. kép.

A 6. és 7. képen látható tábla kinyitott állapotban.

Tafel von Abb. 6. u. 7. geöffnet.

dítható rézkapocs segítségével történik. A tábla, mint a képen is látható, rézszarokra jár. Nagyságát illetőleg mind a két tábla 10×12 cm. nagyságú.

Régen gondosan ügyelt az apa arra, hogy a táblákat mindig arra a célra alkalmazza, amire készültek. A gyűlésbe hívogató táblát sohasem indította el halálhírrrel és megfordítva sem. Mostanában azonban már előfordul, hogy erre nincsenek tekintettel.

A 9—11. képen a Kül-közép utcai Kalandos Társaság tábláját látjuk. A tábla, mint a fedelében lévő vésett felírásból kiviláglik,

1893-ban készült. Biró Zsigmond készítette.³²⁷ Azóta sokan belevésték a fedélbe nevük kezdőbetűit, sőt, mint a képen jól kive-

Abb. 9. kép.

A Kül-Közép utcai Kalandos Társaság táblája olvasásra kinyitott állapotban.
Tafel der Kalandos-Gesellschaft in Kül-Közép Gasse zum Lesen geöffnet.

³²⁷ A fedél belső falára vésett írás, ami közé az idők folyamán sok monogramot is bevésték így szól:

1893 December 20-kán
Készült ezen tábla Kül közép
Ucaji kalandos társaság részére
A meljet készített Biró Zsigmond
Diószegi Mihály apaságába
Máté Sándor Nagyobik Albert József
Kisebik Nótariusságába.

hető, idők folyamán a (valószínűség szerint hársfából készült) tábla fedelét be is kellett foltozni. A sérült helyet két négyszögletes fa beillesztésével és beenyvezésével hozták rendbe. Ez a javítás nem azt bizonyítja, hogy a hóstátiak között ma már nem található olyan ember, aki a régi, romlott tábla helyett, újat csinálhatna, hanem annak a bizonyossága, hogy szívósan ragaszkodnak régi holmijaikhoz.³²⁸

A Kül-közép utcai vagy mai nevén, Honvéd-utcai Kalandos Társaság táblája, elvileg ugyanolyan, mint a Kül-Magyar utcai Kalandosé. Szerkezetileg azonban ez kazetta-tábla. Az írásbefogadására ennek is van kebele. Az írást ebbe is beragasztják, noha a borító üveges keret, amit kis fordítózárral be is lehet zárni, megvédi az írást a kieséstől. Az üvegen keresztül pedig szépen el lehet olvasni a halálhírt, vagy akár a gyűlésbe hívó sorokat tartalmazó papírt is, mégis be kell ragasztani a táblába és ott kell hagyni a tábla következő használatáig. Ez a régi szokás ma már bomladozóban van. A papírt néha beragasztják, néha nem, sőt a halálhír-táblával hívogatnak ma már gyűlésbe is, a honvéd-utcai kalandosban, minthogy a másik tábla valahová elkallódott.

Kérdésemre, hogy miért kell a halálhír-cédulát a következő halálesetig a táblában hagyni? — az öreg Hatházy József, aki hosszú időn át volt Apa a Magyar-utcai kalandosban — azt válaszolta: „... azért, hogy a nótárius el ne felejtse a halottat az anyakönyvben megjegyezni“. A megjegyzés azt jelenti, hogy a halottat törölni kell a kalandos anyakönyvből.

A 10. képen az előbbi (9. képen bemutatott) tábla szerkezetét figyelhetjük meg. Az üveges keret felnyitott állapotban van. Az üveget apró kis szögek tartják a keretben, de ugyanilyen két kis szegből volt a keret *sarka* is. A kis szegeket kétfelől átvették a kazetta peremén s azok behatoltak a keret két szegeletébe s így létrejött a *sarok* s a keret felnyitható és beesukható volt. A régebbi táblák keretének még fa sarka volt, a mainak, miután a szegsarkok elromlottak, rézsarkot (zsanéért) tettek.

³²⁸ Irataikat pl. többszöri rábeszélésem ellenére is vonakodnak a levéltárban letétbe elhelyezni. Kértem, hogy a fiatalok által egyre kevésbé becsült tárgyi felszerelések közül azokat, amelyeket ma már nem használnak, adják át megőrzésre az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak. Az öregek, akik manapság az Apaság tisztét betöltik, vonakodnak, arra hivatkozván, hogy „igy vették át elődeiktől, így is akarják továbbadni“. Kár pedig, mert leveleik egyre szerte szélednek, kit erre, kit arra fűjnek az idő szelei. A régi Kupákat elemésztette a szű; ládáik eresztéke felbomlott, a régi jegyzőkönyveket egerek örölik s a penész teszi világtalanná, némává a múltból beszédes lapokat.

A 11. képen a most leírt táblát látjuk oldalnézetben. Így jól kivehető a tábla készítési módja. A peremek, mind a fedél, mind

Abb. 10. kép.

A 9. képen látható tábla. Az írást leszorító üveges keret felnyitott állásban. Tafel von Abb. 9. Glasrahmen zum Festhalten der Schrift in geöffneter Stellung.

pedig az alsó rész peremei, csapolással és szeggel vannak egymáshoz erősítve. A fedél- és a fenéklapot szegek és enyvezés erősítik a peremekhez. A fedél rézsarokra jár és a becsukásra a képen is jól látható réz fordítókapocs szolgál. A tábla nagysága: $18 \times 25 \times 3$ cm., tehát nagyobb, mint a Magyar-utcai kalandos táblája.³²⁹

Említettük már, hogy a Hidelvei Kalandos Társaságnak öt táblája van. Öt táblára azért van szükség Hidelvén, mert ott a

Abb. 11. kép.

A 9. és 10. képen látható tábla felnyitott fedéllel, oldalnézetben.
Tafel von Abb. 9. u. 10. mit aufgeschlagenem Deckel, Seitenansicht.

³²⁹ Malonyay Kalotaszegből. Bánffyhunyadról közöl egy Kalandos-táblát. Ez a tábla négyszögletes, téglalap alakú. Négy sarka kiálló korong dísszel van ékesítve. Nyele is van, mintegy markolatnyi, az is korongban végződik. Az egész tábla a kalotaszegi faragó-véső díszítés szép darabja és „Tsonka István készítette Mar. 27. 1865”-ben. Hátlapján ez áll: „Tsebernye uttza-i tábla”. A táblával kapcsolatban a következőket olvassuk Malonyaynál: „A temetés közügy. Három rúd és két temetési tábla évente másnál, az útea előljárónál áll. Temetéskor jó reggel elindítják a két táblát; egyet a jobb-, más: a bal-szomszédságba s adják tovább házról-házra, a hagyományos üzenettel: *Pengő forint birsággal mindenki harangszóra hallgasson, a temetkezésre menjen X. Y. házához*”. (Vö: Malonyay, A magyar nép művészete I. 256, 257, 384. kép.).

Kalandos Társaság tagjai nagyon szerteszéjjel laknak, nem úgy, mint a Magyar- vagy Honvéd-utcában, ahol még ma is az említett utcákban és azok mentén húzódó utak és közökben, szinte együtt van a Társaság.

Abb. 12. kép.

A hídelvi Kalandos Társaság két táblája.

A baloldali a halálhíradó tábla.

Zwei Tafeln der Kalandos-Gesellschaft in Hídelve.

Die linke Tafel kündigt den Tod an.

Hídelvén öt tábla kell, hogy idejére egybehívhassák a tagokat. Régen ugyan a Hídelvén is csak két tábla volt, egyik a halálhír, a másik a gyűlésbe való hívogatás számára. A 12. képen ezt a két táblát láthatjuk. Ezek a táblák nem fából, hanem horganypléhből vannak. A múlt század második felében készültek. Addig Hídelvén is fatáblák voltak. A 12. képen bemutatott táblák közül a baloldali a halálhíradó tábla. Ennek a táblának füle van, aminél fogva hordani szokták. A halálhírcédulát a tábla, négyszögletes fedéllel elzárható, ugyancsak négyszögletes belsejébe teszik, de nem ragasztják be. Az ív, ami belefér 17×21 cm. nagyságú, vagyis éppen egy közönséges író ívpapír negyedrésze (l. 14. kép).

A 12. képen, jobboldalt látható tábla, 1865-ben készült. Fedelén ez a felírás olvasható: HÍDELVI ÖREG: KALANDOS TÁRSASÁG: Hátlapján pedig (13. kép jobbról) a következő

írás ékeskedik: *APA kőmőcsi márton, JEGYZŐ adoryán györgy 1865.* Ez a tábla is horganypléhből van és alakja könyvhöz hasonló. Fogója nincs. Fedele tolopálcával zárható be. Az írást ebbe is csak beletették, nem ragasztották belé. Aki megkapta, az kinyi-

Abb. 13. kép.

A 12. képen bemutatott két tábla hátlapja.
Rückseite der Tafel von Abb. 12.

totta, elolvasta a híradást és beesukva adta tovább szomszédjának. Nagysága 16×27 cm., a vastagsága pedig 3.5 cm. Ugyanilyen vastag a másik tábla is.

A múlt század végére a Hídelvi Kalandos Társaság tagjai a város terjeszkedése folytán egyre kímjebb és kímjebb szorultak és mindinkább szétszóródtak. Mint fentebb már szóvátettük, ez a körülmény követelte, hogy egy helyett öt táblát indítson az Apa, ha a tagokat idejében együtt akarja látni. Két tábla már volt, csináltattak hát hozzájuk még hármat. Ezeket is horganypléhből (15. kép). Nagyságra azonban eltérnek a régiektől, amennyiben a teljes ív nagyságú (17×42 cm.) papír befogadására is alkalmasak. Fedelük felnyitható (l. 16. kép), zárjuk tolopzár. Fülük nincsen. Feliratuk: 1889. KALAI GJÖRGJ ELNÖK SZILAGJI JÓZSEF JEGJZŐ. Hídelvén ma már nincsen külön halálhírrrel

és külön gyűlésbe hívó írással járó tábla. Mind a két célra egyformán használják mind az öt táblát.

Abb. 14. kép.

A 12. és 13. képen bemutatott halálhíradó tábla felnyitott fedéllel.

Tafel von Abb. 12. und 13. mit aufgeschlagenem Deckel.

Megjegyzendő még, hogy a román idők alatt újraalakított kétvízközi Kalandos Társaságnak a táblái hasonlóak a Hídelvei Társaság tábláihoz, csak ott három tábla van és azokat is egyaránt használják halálhíradásra és gyűlésbe hívásra.

Halottlátogatás.

34. A halálesetről értesültek, ha tehetik, igyekeznek minél hamarabb meglátogatni a halottat. Rendszerint csak a felnőttek, az idősebbek mennek halottlátogatóba. Fialat halottat azonban barátai, illetve barátnői is meglátogatnak.

A látogatók így köszöntik a halottasházba lépve a keserveseket: „*Az Isten nyugtassa meg a meghóttat! Lelkét üdvözítse a mennyeknek országába és az élőket vigasztalja. Aggyon Isten jó napot!*“ (vagy jó estét, aszerint, hogy milyen napszakban érkezett a látogató). A keservesek „*aggyon Isten*“-nel fogadják a köszönést.

A látogatók a beköszönés után megnézik a halottat. Dícsérő szavakkal emlékeznek meg róla, vigasztalják a hátramaradottakat, a hozzátartozókat és hamarosan eltávoznak. Elmenőben a szokásos köszöntéssel élnek: „*Isten álgya meg kigyelmeteket!*“

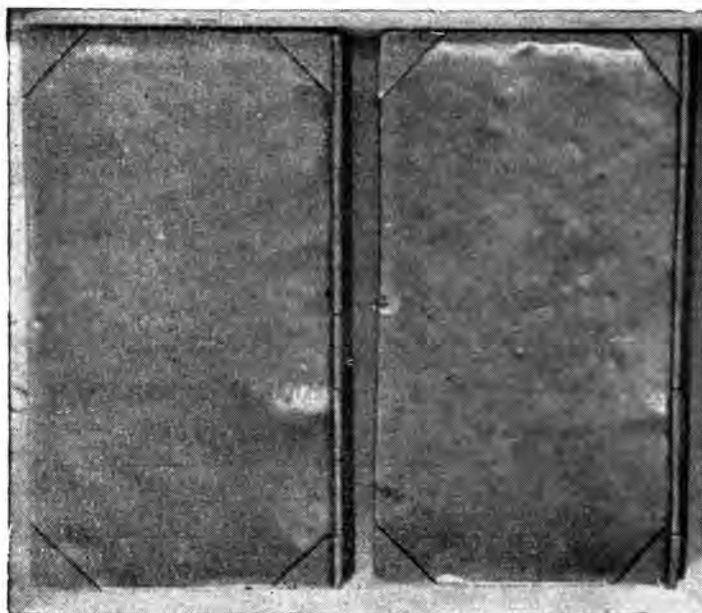

Abb. 15. kép.

A hidelvei Kalandos Társaság két új pléh-táblája.
Zwei neue Blechtafeln der Kalandos-Gesellschaft in Hídelve.

A keservesek, akik a látogatók halottdícsérő beszédébe nem igen kapcsolódtak be, csak esendes szomorúsággal ültek a halottasházban, az elmenők köszöntésére: „*álgya meg kigyelmeteket is!*“ köszöntéssel feleltek.

A halottlátogatók sohasem ülnek le és a keservesek sem kínálják őket, sem hellyel, sem székkal, nem is marasztalják a látogatókat és meg sem köszönik a látogatást.

A hóstátiaknál ma már nem szokás az ú. n. siratás. Az öregek ugyan még emlékeznek rá, hogy „szép versekkel siratták, kivált látogatáskor“ a halottat, de elmondani már egy siratót sem tudtak. (A Hóstáton kihalt a sirató; ez az oka, hogy a halottlátogatással kapcsolatos párhuzamok során sehonnét sem idézek siratókat. Nagyon fontos pedig, hogy a siratókat is gyűjtsük. Nemesak szövegeket, hanem a dallamukat is!)

Virrasztás.

35. A közelebbi rokonok, szomszédok és jó ismerősök, vacsora után, Napszállta után, virrasztani mennek. A virrasztóba megszokták hívni a *Kalandos Apát*, a *Kalandos Dékánját*, *Jegyzőjét*, a tanácsbéli *tizenkét öreget* és a *sírásokat*. Aki teheti és akinek kedve tartja, a meghívottak közül, az elmegy a virrasztóba.

Abb. 16. kép.

A 15. képen látható egyik tábla kinyitott állapotban.

Eine Tafel von Abb. 15. in geöffnetem Zustand.

A virrasztás nem a halottas szobában, ahol a halott fel van ravatalozva, hanem egy másik szobában, a belső szobában történik. A virrasztók rendszerint tréfás kártyajátékot játszanak, járja a játék gyufában vagy dióban (ha van már), dohányoznak, mesét mondanak, általában vidáman vannak. Éjjelen abbahagyják a játékot, halotti énekeket énekelnek, imádkoznak a halott lelkiüdvéért és azután a halott hozzátartozói megvendégelik a virrasztókat kenyérrrel, túróval és pálinkával. A hozzátartozók azonban, akik mind ébren vannak és virrasztanak, nem igen szoktak semmit sem enni, mint ahogy a kártyázásban, a játékban sem vesznek részt.

A megvendégelés után a virrasztók „jó éjcekát“ köszönnek és hazamennek. A gyászolók is lefekszenek, de valaki ébren virraszt reggelig a halott mellett. Régen a hozzátartozók nem feküdtek le és lehetőleg a gyermekeket is ébren tartották. Ha mégis elaludt volna valaki, azt felköltötték. Ugyanígy tettek akkor is, ha valaki a virrasztóban elaludt volna. Hogy miért nem szabad

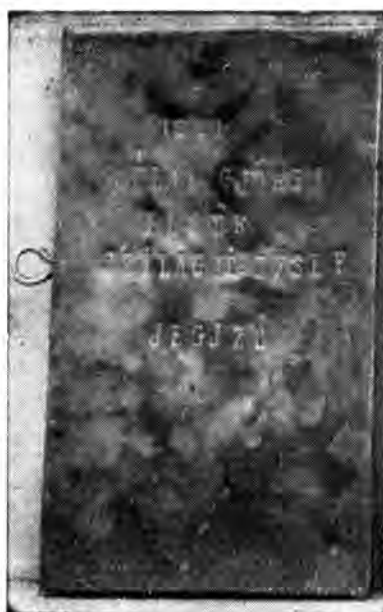

Abb. 17. kép.

A 15. képen bemutatott táblák egyikének hátlapja.
Rückseite einer Tafel von Abb. 15.

elaludni, arra nem tudnak egyebet mondani, csak azt, hogy „...nem jó olyankor aludni, mert meglátja az ember a halottat...“. Mások meg azt mondták, hogy „...aki elalszik az beteg lesz...“, ismét mások „...hogyan szokták az öregek is, ébren virrasztottak...“

A hóstátiak ma már nagyobb részt lefekszenek, vagy kint a nyári konyhában, ha jó az idő, vagy pedig a belső házban. Csak az idősebbek maradnak ébren és virrasztanak a halott mellett, együtt vagy felváltva.

A halottas szobában állandóan gyenge fény világít. Régen gyertya vagy méceses égett. Ma legtöbbször beárnyékolt villanylámpa világít.

Másnap vacsora után ismét eljönnek a virrasztók. A virrasztás lefolyása ez alkalommal is ugyanolyan, mint az első éjjel. A virrasztást temetésig minden éjjel megtartják.

* * *

A sarló szerepe a ravatalon nyugvó halotton, egyik legjellemzőbb sajátága a hóstátiak halottkultuszának. Kizárólagosan hóstáti jelenségnek azonban nem mondható. Erdély számos helyéről ismerünk adatokat, amelyek hasonló szokásról számolnak be. Az adatok egy része magyar, más része román eredetű és az egyik helyen csak a ravatalon szerepel a sarló, a másik helyen el is temetik a halottal.

A kolozsmegyei *Kidén, Bádokon, Borsán, Csomafáján, Kolozson* (románoknál is), *Györgyfalván, Feleken* (románoknál), *Szamosfalván* (románoknál is), *Szászfenesen* (mindkét népnél), *Kolozstótfaluban* (románoknál), *Magyarnagykapuson, Sárvásárott, Magyarnádason, Hosszúmacskáson* (románoknál), *Fejérden* (román), *Gyulán, Magyarszováton, Poklostelkén, Nyáraszón* és *Monostoron* sarlót tesznek a halottra, nehogy a ravatalon felpuffadjon. Csak nagy ritkán, legtöbbször feledékenységből temetik el a sarlót a halottal. A felravatalozott halottra az említett helyeken mindig a régebbi típusú fogazott élű arató sarlót (az úgynevezett *székely sarlót*, más néven *szebeni sarlót*; alakra mind a kettő egyforma és szembetűnően különbözik az ú. n. *cigány sarlótól*) teszi a halottra a halott legidősebb női hozzátartozója. Szabály, hogy a sarló a halott hasán legyen, nyele a halott jobb oldala felől essék és élével a halott feje felé forduljon. A régiek mindig betartották ezt a szabályt, a mostaniak azonban legtöbbször csak bedugnak egy aratósarlót (mindegy, cigány sarló-é vagy u. n. szebeni sarló, ez utóbbi a régebbi forma) a halott takarója alá, nem törődve azzal, hogy a nyele s az éle hogyan áll. A felsorolt helyeken felnőtt nő halottakra mindig tettek sarlót. Tettek a férfiakra és a gyermekekre is, de ezeknél, ha úgy látták, hogy *nem indul meg* a tetem (nem puffad, nem levedzik), akkor sok esetben elmaradt a sarló. Ma pedig már az is megesik, hogy néha még az asszonyra sem tesznek. A régi szokásnak ez az elmaradozása, csak magyaroknál figyelhető meg. A románok nagy félelemmel és körültekintéssel betartanak minden régi szokást és szabályt.

**A halottra
sarlót
tesznek**

Maroskeresztúron az a szokás, hogy lepedőt terítenek a földre, arra fektetik a halottat. Ágyban azért nem szeretik hagyni, mert ott „felfuvódik”. Megtörténik azonban, hogy a földön is felfuvódik;

ez esetben egy *sallót* tesznek keresztben a hasára, ami hitük szerint megakadályozza a felfúvódást.³³⁰

Csernátfaluban (Brassó m.) is tesznek sarlót a halottra, hogy ne puffadjon fel és olykor el is temetik a halottal. *Szentivánlaborfalván* (Háromszék m.) a magyarok szintén tesznek sarlót minden halottra, de egyikkel sem temetik el. A *havadi* (Maros-Torda m.) románok is kivétel nélkül minden halottra tesznek sarlót, *hogy bő aratás legyen* és a sarlót el is temetik a halottal. Régen a havadi magyarok is általánosan gyakorolták ezt a szokást.

A *bazédi* (Maros-Torda m.) románok azért tesznek minden halottra aratósarlót, *hogy a gonosz szellemek távol maradjanak*. A sarlót rendszeren eltemetik a halottal. *Aranyosegerbegyén* (Torda m.) azért tesznek sarlót a halottra, hogy „a sarló melege vegye magához a test melegét s hogy a hozzátartozók ne rémüljenek meg a halottól.”

Uzonban (Háromszék m.) azért tesznek a halottra sarlót, hogy a kiterített holttestem fel ne puffadjon. Eltemetni azonban sohasem szokták a sarlót a halottal, hanem a koporsó lezárásakor eltávolítják a halotról s hosszú ideig nem használják. A *mányoki* (Szolnok-Doboka m.) románok nem a halottra, hanem csak a koporsóra tesznek egy sarlót (lezárt koporsóban ravataloznak) és azt nem is igen temetik el a halottal, hanem félreteszik és sok ideig nem használják. A *doborcsányi* (Bihar m.) románok a halottra teszik a sarlót és el is temetik vele. *Zsibón*, valamint *Cegén* (Szolnok-Doboka m.) románok és *Bálványosvára*lján egyesek azért tesznek a halottra sarlót, hogy ne fúvódjék fel és el is temetik a halottal. A *bálványosvára*ljaiak nagyobb többsége azonban ma már nem minden esetben és minden halottra tesz sarlót, hanem csak az asszonyokra, azzal az indokolással, *hogy az aratás az asszony foglalatossága*, de csak ritkán temetik el a sarlót a halottal.

Pribékfalván (Szatmár m.) és *Tasnádon* a románok sarlót tesznek a halottra, de nem temetik el vele. *Enyéd*en és *Aldobolyon* csak a románok tesznek a halottra sarlót és el is temetik a halottal. A *magyarigieniek* is tesznek sarlót a halottra. *Csíkszeredán* és *Csíksomlyón* is szokás a halottra sarlót tenni. *Csíkszeredán* a románok is tesznek; hasonló a szokás *Kis-Ilván* is. *Szentábrahám*ban a halottra tett sarlót el is temetik a halottal.

Sámuel Aladár írja a kisküküllőmegyei reformátusok temetkezési szokásai leírásakor, hogy ... „Ha a halott meg van dagadva,

³³⁰ Temetés Maroskeresztúron. Kézirat. Székely Lajos tanítónövendék gyűjtése. Budapest, Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattár 000539. sz.

Balavásáron és *Radnóthon* a hasán, *Szőkefalván* pedig a mellén keresztül egy sarlót tesznek.³³¹ Hitük... „hogy a sarló súlyánál fogva lelohasztja a daganatot.”³³¹ A *fogarasmegyei* oláhok körében pedig az a szokás, hogy „... Amikor a halottat a koporsóba elhelyezték, mellére egy sarlót tesznek...”³³² A *marostordamegyei Rava* községben az a szokás, hogy a halott hasára, amíg még a ravatalon van, sarlót és a patak partjáról hozott *sárga agyagot tesznek*, a ravatal alá pedig egy cseber vizet. A koporsó lezárásakor a sarlót és agyagot leveszik a halottról. A sarlóval tovább aratnak, az agyagot pedig a *ganédombra vetik*.³³³ A *halmi* zsidók (Szatmár m.) sarlót tesznek a halott hasára, de nem temetik el a halottal.³³⁴

A *háromszékmegyei Réty* és *Haraly* községben azért tesznek a halott hasára sarlót, hogy fel ne fuvódjon. *Ákosfalván* is tesznek a halottra sarlót, de nem temetik el vele. *Korondon*, *Székelypál-falván* és *Firtosváralján* azonban a halottra tett sarlót el is szokták temetni a halottal. *Magyarón*, hogy a halott el ne változzon, ha dagadni kezd, egy kis cseber vizet tesznek a nyújtópad alá, vagy pedig sarlót tesznek a halott hasára és az arcára pedig boros rongyot, mert hitük szerint így a halott areszíne nem változik el. Mindegyik halottnak tesznek a hasára sarlót, aki teszi, az csak asszony lehet.³³⁵ A *Nyikó mentén*, különösen nyáron, amikor a meleg miatt a halott puffadni kezd, a halott hasára *sarlót és friss patkántúrásból két rongy közti tett földet raknak*, hogy a további puffadást megakadályozzák, de sem a földet, sem a sarlót nem temetik el a halottal.³³⁶

Székelybethlenfalván csak a vízbefulladt halott hasára, *Szombatfalván*, *Telekfalván* és *Szentegyházsfalván* azonban minden halott hasára tesznek sarlót.

Szokás a halott hasára sarlót tenni, hogy ne puffadjon fel a fogarasi magyaroknál, a tolnamegyei *Varságon* és *Magyarbolyban*, e két utóbbi helyen el is temetik a sarlót a halottal.³³⁷ Szatmár megyében *Szatmáron*, *Berenden* és *Szatmárudvariban* is tesznek a halott hasára sarlót, de nem temetik el a halottal.

Egészen bizonyos, hogy a felsorolt adatokon kívül, még igen sok felé Erdélyszerte, s valószínűleg az ország más tájain is sze-

³³¹ Sámuel, Kisküküllő 91.

³³² Sebők, Adatok 67.

³³³ Gálfalvi Péter unit. teológus adata.

³³⁴ Ezt az adatot Varga Valéria tanárnőnek köszönöm, aki a székelységre vonatkozóan is bocsátott rendelkezésemre adatokat.

³³⁵ Palkó-Rácz Attila adata.

³³⁶ Gálfalvi Péter unit. teológus adata.

³³⁷ Varga Valéria tanárnő szíves adatközlése.

repel a holttetem hasára tett sarló. Az itt felsorolt adatok Erdélynek juttatják e tekintetben az elsőséget; a sarlót illetőleg minden esetre, merthiszen vastárgy más vidéken is szerepel a magyar nép halottkultuszában.

Tiszacsegén (Hajdu m.) pl. *ásót* vagy *kapát*, régebben, amikor még faekével művelték a földet, *laposvasat* (ekevas) tettek a halott hasára a halotti lepel alá. Még ma is előfordul, hogy ekevasat, ma már modern Sack-ekevasat, tesznek (mindig valamelyik idősebb rokonasszony) a felfúvódó tetem hasára. Ha pedig úgy mutatkozik, hogy a tetem a meleg miatt *megindulhat* (levedzni kezd), akkor még egy dézsa vizet is tesznek a ravatal alá. A vastárgyat nem temetik el a halottal.

Göcsejben a halott száját ládakulesának a tokjával húzogatták, hogy a halott amíg a földön van „még né szakaggyon“. Ugyan-
csak Göcsejben szokás, hogy ahol a halott lábára csizmát húznak, a patkót lefejtik a csizma sarkáról szegestől együtt, hogy a másvilágon ne legyen nehéz, ne kopogjon s azonkívül úgy tartják, hogy a vas a tisztítóűzben nagyon soká égne el s így a halottnak sokáig kellene szenvednie. A ravatalon viszont, hogy a halott arca el ne változzék, ollót tesznek a halott feje alá s nehogy a tetem a temetésig kifakadjon, kasza-, kapadarabot, vagy *késpillingot* stb. tesznek a test dereka alá. Ugyanebből az okból a ravatal alá még vizet is szoktak tenni a göcsejiek.³³⁸

Hódmezővásárhelyen „szokás volt azelőtt — írja Kiss Lajos — ha a halott felfúvódott, hogy nehezebb, súlyosabb tárgyat tettek rá, legtöbbször ekevasat, vaslapátot, baltát, fejszét, vasalót stb., kinél mi volt, amit aztán eltemettek vele.³³⁹ A *palócok* a 18—24

³³⁸ Gönczi, Göcsej 358, 359. Megemlítésre méltó, hogy amikor a halottat kiviszik, izzóvasat tesznek a szoba közepére s ecetet öntenek rá, hogy a *pár* (pára-szag) kimenjen (360. l.). — Érdekes itt megjegyezni, hogy az oroszok, ha csizma van a halott lábán, abból kiszedik a vasszegeket. Hasonlóképpen a koporsót is úgy kell készíteni, hogy abban egyetlen vasszeg se legyen. Abba a padba viszont, ahol a halott feküdt, baltát, vagy kést vágnak: „amivel a halottat levágják“.

A sarló is szerepel az oroszok halottkultuszában, a következő képen: a fehér-oroszok (Vitebszk korm.) az asszony sírjára nem állítanak keresztet, csak a sírhanthall jelzik, hogy hová temették. Ezért az asszony emlékéül egy patakon, vagy posványos helyen gyenge hidat vernek egy szál deszkából, vagy egy gerendából és abba egy keresztet, egy cipőt, vagy egy *sarlót* rónak a haláleset évfordulóján. Az eredeti jelentése ennek a hídnak az volt, hogy a halottat nehezen járható útján átsegítsék s ezáltal visszatérését elhárítsák. (Vö: Zelenin, Russische (ostslawische) Volkskunde 322, 324, 327.).

³³⁹ Kiss, Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások 85.

éves korban elhalt légények mellére lópatkót helyeznek, amit Nógrádban el is temetnek a halottal.³⁴⁰

A lópatkóval kapcsolatban érdemes ideírni a következő adatot, amely Némethy József, *Csiknagybaldogasszonyfalva* plébánosa 1802-ben, Aranka Györgynek írt levelében szerepel. Némethy többek között arról ír, e levélben,³⁴¹ hogy 1796-ban megnagyobbította a csiknagybaldogasszonyfalvi templomot s az átalakítás közben „... találtatott az észak felől való részének a fala között belérakított egy ember állva, kinek minden tsontjai egymás után, a maga heljein heljben váltak, a' kezei között egy pár Patkó³⁴² meljeknek edjiket nehai Püspök Groff Batyáni Ignátz Urnak vittem, a' másikat a' Pallér magának tartotta, a Patkó annyival különbözött a mostani hazánk Patkójától, hogy a' hol a' szegek voltak ugy be volt vágva körül, hogy a szegeknek a' feje belé holt a patkó vágásába.“

³⁴⁰ Szeudrey, Az ősmagyar temetkezés 20. Vö: továbbá Ethn.: II: 109; V: 182; XI: 100; XXIII: 230. — Ugyanitt tehetjük szóvá azt a megfigyelést, amit kitűnő régészünk dr. Kovács István tett, amikor a kolozsvári Farkas-utcai templom kriptájában, a szentély részben feltáró munkát végzett. Ezek során azt tapasztalta, hogy két nő alatt, két nő koporsójában a holttest medencéjének alsó része alatt, a vagina alatt, egy-egy patkó, gyaníthatólag lópatkó volt. A szentély alatti sírok Kovács István szerint — akinek ez úton is köszönetet mondok szíves szóbeli közléséért — a 18. század legelejéről valók. — Itt kell megemlíteni azt is, hogy Ausztriában és Sziléziában a halott férfi mellére patkót tesznek. (Vö: Dresehler, Sitte Brauch u. Volksglaube I. 292: Magy. Népr. IV:349.). A fenti, Kovács István-féle, adattal kapcsolatban talán nem érdektelen egy pillantást vetni Pallas ama megfigyelésére, amit a beltírek temetkezési szokásaival kapcsolatban tett, hogy t. i. a halott koporsóját előfán helyezték el, a koporsó fedelüjén rón bőrök szolgálták s a nő halottakkal nemcsak minden holmijukat vele adták, hanem a lábuk közé nyergel tettek. (Vö: Harva, Die Religiöse Vorstellungen bei den altaischen Völker 302. l.). Talán lehet valami gondolati rokonság a patkó és a nyereg között, noha az adatok nagy többsége a patkót mint gonosz távolűzőt hitelesíti.

Róheim nyíltan el is veti a patkóval kapcsolatban Munkácsinak azt a feltevését, hogy a patko a lovastemetkezés emléke lenne, ezzel szemben utal a magyar *elpatkolni* kifejezés megegyezésére a rajnavidéki német, az erdélyi szász *einem die Hufeisen abreisen* kifejezéssel. Megjegyzi Róheim, hogy az erdélyi szászok régen patkót viseltek a eszímájukon, amit a halott eszímájáról lefejtettek, (Vö: Róheim, Magyar néphit 166, 167.) a románok szerint azért, hogy a vas kopogását a pokol kutyája meg ne hallja, mert akkor a halottat a pokolba viszi. (Vö: Sartori, zd. V. f. Vk. IV. 417.)

³⁴¹ A levél eredetije, amely 1802. júl. 19-én íródott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára Mikó Sándor-féle gyűjteményben (különböző tudósok levelei a XVIII. és XIX. századból. X. köteg 2. esomé) található. Ezt az adatot Ferenczi István barátomnak köszönöm.

³⁴² Vö: Kovács István 340. jegyzetben közölt adatával, ahol a főrangú asszonyok koporsójában volt patkó.

— „Azt itiltük: — folytatja Némethy — vagy valami híres mester ember, és meghalálozván, az akkori Pogányok modgya szerint fel álva bé rakatatt a kőfalba.“

A sarlóra vonatkozólag még a következő adatot is felemlíthetjük. „1873-ban oláhok arattak a *Csillagtanyán* (Biharnagybajom). Azok közt ütött ki először a kolera. A Törökhalom temetőbe temették őket. Oszt ahogy a koporsóban feküdtek, a mellükre sarlót tettek.“³⁴³

Püspökladányban a következő adatot jegyezte fel Szücs Sándor: „Mikor Hosszúháton laktunk — mondja Juhász Jánosné — hallottam, hogy amolyan boszorkányos asszonynak a koporsójába, lábtul, kaszadarabot, abroncsdarabot meg más vasat tettek, hogy ne tudják tőle visszajárni. Űgy temették el.“ Majdnem hasonló cézzattal teszik a halott hasára a *püspökladányiak* az ekevasat is, vagy annál nagyobb darab vasat, azért ugyanis „... *hogy fel ne támadjon* ...“ Amikor a koporsót leszegeznek, a vasat eltávolítják. Nagyon jellemző a következő adat is, amit Szücs Sándor *Füzesgyarmaton* jegyzett fel: „Szabó Péter bátyánk egy nyáron idesapámmal arattott. Kétfelé tört a kaszája. Mérges volt, elhajította, de azután megint csak összeszedte és elhozta haza. Mi még gyerekek voltunk — mondja a 90 éves Békési Sándor. Kérdeztük: mit esinál vele? Majd jó lesz — azt mondja — az öreg Zsófi szomszédasszony lába közé, ha el talál halni. Hát miért? Azért, — azt mondja — mert mindig nagy *Kaszamanka*³⁴⁴ volt életébe, oszt elől ne tanálja kezdeni holta után, ami már elmúlt. Hanem Péter bátyánkat még akkor öszön eltemették. Még mondtuk is, hogy na az öreg Zsófinak fülébe ment szándéka.“

Idevágó adat az is, hogy Csaplovics szerint fűrész tettek a koporsóba, hogy a felkelni próbáló halott ruhája ebben megakadjon.³⁴⁵ Schmidt Tibolt írja, hogy a románok *Krassószörényben*, *Hunyadban*, *Tordaaranyos* és *Bihar megyében*, általános szokás szerint, nehogy a halott hazajárjon, a halott bal hónalja alá egy

³⁴³ Ezt az adatot Szücs Sándor barátom jegyezte fel Biharnagybajomban. Neki köszönöm a püspökladányi és sárréti adatokat is, amelyeket kéziratban lévő munkája anyagából rendelkezésemre bocsátott.

³⁴⁴ Amolyan rontó-bontó, boszorkányos asszony.

³⁴⁵ Róheim, Magyar néphit 163. Róheim ugyanitt megjegyzi, hogy ez a délszláv és román vámpirizmus átvételének látszik. Ennek igazozolására felemlíti Róheim, u. o. a hosdái románoknak azt a szokását, hogy egy alkalmas pillanatban hosszú vasszeget vernek a boldogult koponyájába a haj közé, ahol nem látszik, vagy a szívébe, nehogy élet maradjon benne és a koporsóból felkelve, mint sztrigoj hazajárjon. (Vö: Schmidt, Adalékok 145.)

vasdarabot tesznek.³⁴⁶ A máramarosi és beszterce-naszódi románok pedig egy sarlónak a koporsóba tételével igyekeznek ugyanezt a célt elérni.³⁴⁷

Vegyük szemügyre ezek után, hogy Magyarországon kívül máshol szerepel-e a sarló a halottkultuszban. Ausztriában és Sziléziában a halott férfi mellére patkót, a nőre sarlót tesznek, úgy temetik el.³⁴⁸ A németiségre vonatkozóan ehhez az adathoz még a következőket csatolhatjuk: „...Abwehrecharakter haben sicher die eisernen Gegenstände, die als Beigabe dienen so die oben erwähnten Scheren, Messer und Nadeln, ebenso *Sichel* (weibl. Leichen) und Hufeisen (f. männl.), Hammer Beil, Nagel eiserne Reuthau (weil sie die Verwesung hintenhalte)...“³⁴⁹

Sarló vagy más éles vastárgy szerepel, mint a halott hasára tett tárgy, a *Balkánon* is.³⁵⁰ A *bukovinai románok* is sarlót tesznek a halott hasára, hogy fel ne puffadjon.³⁵¹ Megtalálható a szokás a *finneknél*³⁵² és a *mordvinoknál*³⁵³ is, ahol szintén tesznek a halottra sarlót, vagy legalább is a koporsójába és azzal temetik el. A mordvinokról meg kell jegyezni, hogy csak a nő halotthoz tesznek sarlót. A *baskirok* is a mai napig sarlót vagy valami éles vastárgyat tesznek a halott hasára.³⁵⁴ A *cseremiszek* kapát temetnek a halottal.³⁵⁵

Ezek után idézhetünk egy pár esetet, amikor a sarlót régészek, az ásatások során találták meg a sírban.

Hampel közöl egy sarló-töredéket, amely a *sziráki* (Nógrád m.) 52. sírból került elő³⁵⁶ és Hampel szerint a magyarországi koraközépkori leletek II. (hún) csoportjához tartozik. A *szikói* (Tolna m.) temető 435. sírjából szintén előkerült egy sarló, amelyet Hampel szintén abba a korba tesz, amelybe a sziráki sarlótöredéket is

³⁴⁶ Schmidt, Adalékok 143.

³⁴⁷ Marian, Inmormintarea la Români 84.

³⁴⁸ Drechsler, Sitte Brauch u. Volksglaube I. 292.

³⁴⁹ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1094. a *Grabbeigabe* című alatt a sarlóra a következő irodalom található: Wirth, Beiträge ²/₃, 75; — Drechsler Sitte Brauch I. 296 f.; — Peter, Österr. Schlesien 2,247; — Eisel, Voigtland 375 N. 952 f.; Deonna: Croyances relig. 292.; — Höhn, Tod 334. — Ezekén kívül Sartorinál még azt olvasuk, (Vö: Sitte u. Brauch I. 137.) hogy a németek a halott mellére vasalót, tűzpíszkálót, sarlót tesznek. (Vö: Magy. Népr. IV. 354.)

³⁵⁰ László, Adatok 529.

³⁵¹ Marian, Inmormintarea la Români 84.

³⁵² Karjalainen, Jugralaisten uskonto 99. — Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

³⁵³ Harva, Mordvalaisten muinais usko 26.

³⁵⁵ Szendrey, Az ősmagyar 24.

³⁵⁶ Hampel, Alterthümer I. 106. 175. ábra; II. 91; III. 71. tábla 2.

elhelyezte.³⁵⁷ Ugyancsak megtaláljuk Hampel idézett művében a *keszthelyi* (Zala m.) temető valamelyik sírjából előkerült s Hampel által az előbbi kettővel egy korszakba sorozott sarlót.³⁵⁸ Ismeretes egy sarlótöredék a szlavóniai *Bjelobrdo* (Verőce m.) helységből is.³⁵⁹ A lelet korát a sírokban talált pénzek, a XI. századra határozzák meg.

Nagyon fontos és, mint már Szendrey is hangsúlyozta, gazdaságtörténeti szempontból is különösen jelentős a *bezdedi* IV. sírban a jobb kar mellett talált vászonba göngyölt — honfoglalás-kori — sarló.³⁶⁰

A X. század első harmadából valók a *keceli* temető 3. és 5. sírjából előkerült sarlók.³⁶¹ A sarlók sírban való fekvésére nézve ezeket írja Fettich: „A két sarló közül (3. sír) az egyik a jobb csípő mellett, a másik a bal térd alatt“ feküdt. A csontváz nagyon rossz állapotban volt ebben a sírban, úgyhogy Bartucz, aki a csontokat embertani szempontból megvizsgálta, nem mondott semmit a tetem nemére vonatkozólag. Feltehető azonban, hogy férfi volt. Az 5. sírban talált csontvázzal ezeket olvassuk Fettichnél: „A csontváz hossza a sírban mérve 170 cm. Férfi. A koponya jobbján bögre, balján vassarló hosszában, nyelével fölfelé. A bögre alatt vaskés, hosszában, nyele ennek is a sírfej felé.“³⁶²

A *szebényi* temető 220. sírjából is előkerült egy sarló. László Gyula, aki a temetőt fetárta, rendelkezésemre bocsátotta, feldolgozás alatt lévő anyagából, ezt a fontos adatot. A sarló a csontváz medence csontjai fölött, a has alsó része táján, keresztben feküdt, élével a halott feje felé s a nyele a halott jobb csípője fölött volt. A sarlónak ez az elhelyezése teljesen egyezik a hóstá-

³⁵⁷ Hampel, *Alterthümer* I. 106. 174. ábra; II. 301. III. 228. tábla 435. sír 2. Ezt a sarlót Hampel az I. kötetben, mint *závodi* sarlót mutatja be.

³⁵⁸ Hampel, *Alterthümer* I. 106. 173. ábra; II. 178; III. 146. tábla. Hampel műve megjelenése óta a népvándorlaskor régészeti időrendjét már másképpen látjuk. Így a Hampel által *hunnak* nevezett csoportot, kutatóink ma szinte kivétel nélkül avarkorinak határozzák meg, még hozzá újabban az avarkor későbbi korszakából keltezik. (Alföldi András. *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. II. kötet. Leipzig 1925.; — Horváth Tibor, *Az illői és kiskörösi avar temetők*. Arch. Hung. XIX. Budapest, 1936.; — Marosi Arnold—Fettich Nándor, *A dunapentelei avarkori sírleletek*. Arch. Hung. XVIII. Budapest, 1936. stb.)

³⁵⁹ Hampel, *Újabb tanulmányok* 155. 41. tábla 22.; — Vö: Brunšmid: *Vjesnik (Zágrábi)* 1903. 30—90.

³⁶⁰ Szendrey, *Az ősmagyar* 23.

³⁶¹ Fettich, *A honfoglaló magyarság* CXVII. tábla 25. 26. és 29.

³⁶² Fettich, *A honfoglaló magyarság* 105.

tiak fent leírt szokásával. Alakra is hasonlít a hóstáti formához s minden bizonnyal szintén fogazott élű volt. A szebényi temető azonban nem magyar honfoglaláskori, hanem azt megelőző avar-kori temető.

Előkerült egy vassarló az *igari* leletek közt is, amelyről Fettiéh a következőket jegyzi meg: „Feltűnő a vassarló előfordulása a 3. igari sírban, egyrészt, mert lovasnomád vezérember sírjában a földművelés egyik ilyen jellemző eszközét alig váránk, másrészt mert a sarló eddig kimondott III. csoportbeli sírokból nem volt ismeretes.”³⁶³ A lelet korát Fettiéh, a sírban talált egyéb tárgyak alapján, amelyekhez hasonlóak az *ozorai* (Tóti puszta) leletanyagban is szerepelnek, a VII. század utolsó negyedére teszi.³⁶⁴

Az igari sarlóval azonos módon, nomád fejedelem sírjából került elő egy sarló a *kievi* kormányzóság *kanevi* kerületében, *Tagancsában*.³⁶⁵ A tagancsai leletet Khoinovszki közölte,³⁶⁶ de a lelet helytálló meghatározását, illetve „... hogy a sír nomád fejedelmi személyiség sírja volt...” László Gyulának köszönhetjük.³⁶⁷

László Gyula szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum ásatásai során számos, még nem publikált, sarló került elő Magyarországon, népvándorláskori sírokból. Ugyanilyen értelemben, csak szélesebb körre vonatkoztatva, írja Vakarelszky a következőket: „A középkorban, Közép- és Nyugateurópában egyaránt találunk vassarlókat, különösen azoknál a népeknél, melyek Ázsiából jöttek. Ezek leginkább női sírokból kerültek elő.”³⁶⁸ — állapítja meg Vakarelszky.

Még számtalan adatot lehetne idevonatkozóan idézni az irodalomból, különösen a vastárgyak szerepéről, de azokat mellőzve is felvetődik a kérdés, mivégre teszik a sarlót a halott hasára?

Solymossy úgy magyarázza a dolgot, hogy a vasban rejlő mágikus erőt mindenütt ismerik és hiszik az emberek s ebből kifolyólag a vasnak szelleműző, gonosz űző és távoltartó erőt tulaj-

³⁶³ Fettiéh, Adatok 83.

³⁶⁴ Az ozorai leletek korát a leletekkel együtt talált és IV. Constantinus Pogouatos (669–670) évében vert érmek alapján határozták meg.

³⁶⁵ László, Adatok 524.

³⁶⁶ László, Adatok 524.

³⁶⁷ László Gyula a leletek („Legfontosabb darabjai, a szablya, a sisak, a lószerszám, a nyilcsúcs, a páncéling, hozzávéve a népi hová-tartozóság megállapításánál nem kevésbé fontos temetkezési módot, a ló és a sarló mellé temetését és a kurgános temetkezést...”) alapján, amelyek nomád jellegűek, állapítja meg, hogy a sír nomád fejedelmi személyiség sírja volt. (Vö: László, Adatok 524.).

³⁶⁸ Vakarelszky, Az aratósarlók 59.

donítanak.³⁶⁹ Kifejezetten állítja azonban Solymossy „...hogy nem a vastárgy formája és használati jellege a döntő... hanem *bármely vasanyagú eszköz* alkalmas a fenyegető veszedelmek, bajok elhárítására. Veszedelem és ártalom — írja Solymossy — mindig démonok elképzelésével áll kapcsolatban...³⁷⁰ A néphit szerint a halált és holttetem elpusztulását gonosz démonok idézik elő; ezeket a démonokat kell elűzni a halottra helyezett vastárgyakkal?

A fenti népi adatok legtöbbje szerint azért kell sarlót, ekevasat, kapát vagy más vastárgyat a halottra tenni, *hogy fel ne fúvódjon, hogy színe el ne változzék*. A havadi románok azért teszik a sarlót a halottra, *hogy bő aratás legyen*. Bálványosváraalján annak emlékeztére, *hogy az aratás az asszony foglalatossága*. A bazédi románok azért tesznek sarlót a kiterített halottra, *hogy a gonosz szellemek távol maradjanak*. A püspökladányi magyarok, a krassószőrényi, hunyadi, tordai, bihari, besztercenaszódi és máramarosi románok pedig azért tesznek vastárgyat, ekevasat, sarlót, a halottra, *hogy fel ne támadjon*, illetve vissza ne járjon. A füzesgyarmatiak pedig, *hogy a boszorkánynak tartott halott, halála után rontó tevékenységét ne folytathassa*.

Már most, ha ezeket az adatokat egybevetjük Solymossy szabályával, hogy t. i. a vas a szellemeket elűzi, azt kell hinnünk, hogy a halott szellemét igyekeznek elűzni. Solymossy külön kiemeli, hogy a halott, mint szellem fél a vastól,³⁷¹ tehát a vas-

³⁶⁹ Magy. Népr. IV. 355, 356. Solymossy itt *A vas babonás ereje* cím alatt (az Ethn. XLIV. évfolyamában hasonló cím alatt) széles horizonton, nagy irodalmi megalapozottsággal összefoglalta a vas szerepét a népek szokás- és hiedelemvilágában. Az említett két helyen felsorolja Solymossy, szinte maradék nélkül, azt a hatalmas irodalmat is, amelyre támaszkodva vizsgálódásait a vas babonás erejére nézve végezte és eredményeit leszűrte.

³⁷⁰ Magy. Népr. IV. 350.

³⁷¹ Magy. Népr. IV. 354. Ezért távolítják el Solymossy szerint a palócek a halott lábára húzott eszímárol a patkót. Solymossy okfejtését követve nyilván azért, hogy a halottat ki ne űzze a vas a sírból s mint ártó szellem sanyargassa az élőket. Ezen az alapon kellene okot találni annak is — amit Solymossy a *vastitalom* fejezet alatt foglal össze (i. m. 359.), hogy a finnek az újszülött pólyájáról foggal tépnek le három rongy darabot. A hegyi skótoknál nagypénteken semmi vastárggyal dolgozni nem szabad; a szerbek a halott lepedőjét kőkéssel vágják szét (a hóstátiak és tiszacsegeiek, kideiek a halott ruháját nem vágják, hanem lehasítják) s hogy a görög szentélyekbe nem volt szabad vasat bevinni, hogy a régi Róma ősi fabídját: a Pons Publicust vas szerszámok és vasszegek nélkül kellett felépíteni és kijavítani, hogy a római és szabin praetorok szakállukat csak bronz baltával vagy késsel vághatták le és hogy a főpap, a Flamen Dialis, haját is csak bronz késsel lehetett le-

tárgyat a halott végleges elűzése végett tennék a halottra? Vagy csak a halottnak ártó gonosz szellemeket kell távoltartani? Ime még ez a kérdés is eldöntésre vár, amint hogy Solymossy fenti megállapításai arra a kérdésre sem adnak választ, hogy miért kell éppen sarlót, ekevasat s kaszát tenni a halottra? Solymossy szerint ugyanis nem a vastárgy alakja, eredeti rendeltetése, hanem *a vas anyaga* a fontos.

Ezzel szemben Szendrey Zsigmondnál a következőket olvashatjuk: „A gazdasági eszközök és szerszámok között külön kell választanunk a fémből és növényi anyagból készületeket. Kétségtelen ugyan — írja Szendrey, — hogy a materiális varázserő ezeknél is megmarad távoli alapul, ... de minden adat azt bizonyítja, hogy ennek a varázserőnek hatását és felhasználását... az eszköz és szerszám külső alakja és felhasználása szabja meg: irányítja, módosítja, *specializálja* s ebben éppen csak általános alapként érvényesül az anyagnak általában mindig csak gonosztávoltartó és űző materiális varázsereje.”³⁷²

A sarlóról a két Szendrey-nél azt olvassuk, hogy: A gonosz távoltartásában és a termésvarázslásban, meg a tejrontó megidőzésben használatos varázseszköz.”³⁷³ Ha ehhez hozzávesszük Szendrey Zsigmondnak még azt a hangsúlyozott kitételét, hogy: „...az anyag eredeti varázserejét... a belőle készült eszköz haszna irányítja...”³⁷⁴ akkor fontolóra kell vennünk azokat a gondolatokat is, amelyeket László Gyula fölvetett, hogy a sarló, mint *éles* vastárgy szerepel a sírban és a halotton, s ugyanazzal a céllal, mint amiért a sírba lövés szokás vagy az éles balta mellétevése, stb.”³⁷⁵

vágni. (Vö: i. m. 359.). Itt azonban két réteget kell megkülönböztetni a szokásoknak, az egyik, amelyben a vas elűzi a szellemeket (a palóc patkó eltávolítás, a skótok nagypénteki vastilalma stb.) a másik réteg a kultikus cselekedetek archaikus konzervativizmusa (a finn rongydarab letépes, a szerbek halottlepedőjét vágó kőkése, a görög szentélyek vastilalma, a római híd vastilalma, a római és szabin prétorok továbbá a főpap hajának bronzkessel történő levágása stb.).

³⁷² Szendrey, A varázslatok 390.

³⁷³ Szendrey, Mutató 84. *Sarló* címszó alatt.

³⁷⁴ Szendrey, A varázslatok 390.

³⁷⁵ László, Adatok 529, 530. Idevonatkozóan idézhetem Szücs Sándor gyűjtéséből a következő rendelkezésemre bocsátott adatot: „Öreg nagyanyámtól hallottam — mondja az öreg Demjén Sándor, Biharnagybajomban — hogy nagyapám megjelent előtte álmában. Több éjszakán egymás után. Panaszkodott neki, hogy nem nyughatik, háborgatják. Nagyanyám a szoknyája zsebibe eresztett egy kést, nem szólt senkinek, kiballagott a temetőbe, oszt a fejfa tövéhez hátul, leszúrta a földbe. Ott

Helyteleníti László Gyula Khoinovszkinak azt a megjegyzését is „...hogy a sarlót, mint a földművelés jelképét tették volna a sírba,³⁷⁶ a tagancsai lovasnomád fejedelem mellé. László Gyulának ezt az ellenvetését elfogadhatjuk, bár a bálványosváraljai adat szintén amellett szól, hogy a sarlót az aratás, illetve földművelés jelképeként teszik a halottra. Ehez még hozzá kell vennünk azt is, hogy adataink nagyobb többsége amellett tanuskodik, hogy a sarlót elsősorban nők, mindig a legidősebb női rokon tette a halottra, leggyakrabban a nőhalottra.³⁷⁷ Ezek ellenére mégis el kell vetnünk a jelkép gondolatát, legalábbis abban az értelemben, ahogy Khoinovszki megjegyezte. Nem teljesen meggyőző a sarló *éles* tárgyként való szerepe sem, mert hiszen a nomád fejedelmeknek erre a célra lett volna elég éles késük, s ott volt a sírban a szabványjuk is.

Ezek után nem igen marad más hátra, mint a termés varázslatra, illetve, hogy a termés védelemre gondoljunk. A havadi románok, mint már ismételtén megjegyeztük, azért tesznek sarlót a halottra, *hogy bő aratás legyen*. Györffy írja, hogy a feketekörösvölgyieknél az a szokás, hogy amikor meghal az ember, levágják a körmét, tengerit és búzát vagy sót forgatnak meg a markában, hogy ne vigye el a szerencsét.³⁷⁸

A bolgároknál sok faluban szokás, hogy a halott kezébe búzával teli tett kendőt tesznek, amelyet kevéssel a temetés előtt elvesznek tőle, hogy a búzával együtt a ház szerencséje is el ne temetessék.³⁷⁹

A baranyai Hegyhát vidékén ásóját, kapóját a haldokló kezéhez érintik³⁸⁰ — írja Szendrey Ákos — s mint megjegyzi, ennek az a célja, hogy a halott jelképesen vegye szerszámaint, hogy a másvilágon, ahol földi életét s foglalkozását folytatja, ne szűkölköd-

is maradt az. Azt mondta, hogy azután nem volt ilyen látomása. „ vagyis a gonoszok nem háborgatták többé a halottat.

Az éles tárgyak gonosz elűző és távoltartó szerepére nézve számtalan adatot közöl Solymossy is, említett dolgozatában (Vö: Magy. Népr. IV. k. 348—362. A vas babonás ereje.).

³⁷⁶ László, Adatok 529, 530. Idézi László Gyula J. A. Khainovszki művét is: Kratkija arhaeologieszka szvedenjija o predkach Szlavjan i Rusi Vjp. I. Kiev, 1896.

³⁷⁷ Azonnal felvetődik a gondolat, vajjon nem az anyajogú társadalom töredékével, kései emlékével állunk-e szemben? Ennek a bizonyítására azonban nincsenek adataink, legalább is elfogadható adataink nincsenek.

³⁷⁸ Györffy, Babonás hiedelmek 87.

³⁷⁹ Strausz, Bolgár néphit 386.

³⁸⁰ Szendrey, Az ősmagyar 24.

jön szerszátnokban.³⁸¹ Ezek szerint a sarló, az ekevas, az ásó³⁸² és a kasza a halotton, vagy a sírban azt a célt szolgáltná, hogy a más-világon legyen a halottnak szerszáma? A fent leírt lovasnomád fejedelmi sírokban talált sarlókra emlékezve, ez a megoldás sem látszik kielégítőnek.

A megoldást talán azon az úton kereshetjük, hogy feltételezzük a sarló földművelő jelkép voltát s figyelembe vesszük a két Szendrey fenti megjegyzését, mely szerint a sarló a termésvarázslatokban szerepel, s ehez hozzávesszük az imént idézett feketekörösvölgyi adatot, s a bolgár adatot a halott kezébe tett búzára vonatkozóan, meg a havadi románok „bő aratás legyen“ szándékát, s ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a sarlót azért teszik a halottra, hogy elégedjen meg azzal, mint a földművelés, az aratás jelképes átadásával és ne vigye el a valóságos termést. De felmerül a kérdés, mivégre tettek sarlót a nomád fejedelemre, hiszen az nem volt földművelő? A válasz erre a kérdésre az, hogy nem igen volt olyan nomád nép az eurázsiai steppéken, amely valamieske földművelést ne folytatott, méginkább az uralma alatt állókkal ne folytattatott volna. Föltehető, hogy pl. a tagancsai pusztai nomád nagyúrnak is volt földművelő népe, s temetéskor hátramaradott hozzátartozói, ezt a földművelő gazdaságot igyekeztek a sarlórátétellel az elköltöző halottól megmenteni.

Feltűnő, hogy az ekevas, a kapa, az ásó és a kasza is szerepel a halottra tett vastárgyak között; föltehető, hogy ezek is a földművelés jelképeiként szerepelnek s ugyanazt akarják általuk elérni, mint a sarló által. Különböző varázslatokban ezek az eszközök (pl. tej elvívés, gyermek megrontási stb. babonás eseményekben) párhuzamosan szerepelnek a sarlóval.³⁸³

*

A hóstátiak halottvirrasztó szokásához a következő néhány **Virrasztás** párhuzamot közöljük.

Magyarón (Torda m.), ahogy besötétedik, nyomban hozzálátanak, hogy a halottat, amely eddig koporsóstul a pitvarban volt kitéve, bevigyék az elsőházban felállított nyújtópadra, hogy a halottlátogatók, akik eljönnek elsíratni, már bent találják. A halott

³⁸¹ Szendrey, *Az ősmagyar* 23.*

³⁸² Az egyik kecskeméti honfoglaló sírban a térd mellett egy élével felfelé fordított élű ásót találtak (Vö: Szendrey, *Az ősmagyar* 23.).

³⁸³ Vö: Solymossy, *A vas babonás ereje*. *Magy. Népr.* IV. és Szendrey Zs., *A varázslatok eszközei*. *Ethn.* XLVIII. 386–405.

bevitelekor megfigyelik, hogy a halott merre néz arccal, mert ha északra néz, akkor *fentről*, ha délre, vagy lefelé néz, akkor *lentől* hal meg valamelyik szomszéd.

A halott bevitele után megkezdődik a siratás. A nyújtópadra felállnak a halott legközelebbi nőrokonai. A feleség vagy az anya a halott fejéhez jobbról, a többiek mellé, ahogy elférnek. A távolabbiak a nyújtópad mellett jobbról és balról állanak a ravatal köré. Ezután bejönnek a legények és lányok (akárki legyen is a halott, mindig az övéké az elsőség). A legények és lányok az énekes könyvből a legjobb énekes vezetésével eléneklik a *Szörnyű halál* kezdetű éneket. Kis szünetet hagynak, hogy a kint várakozó öregek hallhassák a siratókórus keserves siratását. Azután még 2—3 éneket énekelnek. Ha legény vagy valaki jelesebb egyén halt volna el, akkor 8—9 éneket is énekelnek. Fialat gyerekek, vagy öregasszonynak csak 3—4-et.

Éneklés után a fiatalság elköszön és hazamegy. Az elköszönés egyszerű *jóccakát!* mire a halott valamelyik számottevő hozzátartozója megköszöni a *tisztességtételt*. A fiatalság *bá' ne kellett volna* válasszal felel és elhagyja a halottasházat.

A fiatalok távoztával az asszonyok lépnek az elsőházba, ahol a siratás megszakítás nélkül folyik. Belépvén így köszönnek: *Az Isten nyugtassa a meghóttat, s az élőket vigasztalja, s adjon neki boldog feltámadást a másvilágon*. A halott valamelyik hozzátartozója e szavakkal fogadja a beköszönést: *Az Isten hallgassa meg*. A bejött asszonyok megszakításokkal énekeket énekelnek s nem-soká *jóccakát* köszönve hazamennek. Köszöntésükre a halott egyik hozzátartozója megköszöni nekik is a *tisztességtételt*, mire *bá' ne kellett volna* a válasz, s ki-ki házába tér.

A férfiak kint maradnak vagy a pitarban, vagy a másik házban és kártyáznak reggelig. A virrasztás első éjszakája az ő kora reggeli eltávozásukkal ér véget.

Másnap reggel rokon asszonyok jönnek a halottasházhoz, egy tányér lisztet, 2—3 tojást hoznak a halotti torhoz. A halottasházba lépve ismét úgy köszönnek, mint az első este: *Isten nyugtassa a meghóttat, az élőket vigasztalja, s adjon neki boldog feltámadást s az Isten pótolja ki, amit utána kötének*. (A „másvilágon“ szó helyébe „az Isten pótolja ki, amit utána kötének“ bővítés kerül.) Amikor átvette a halott valamelyik hozzátartozója a hozott *halotti ajándékot*, megkínálja az ajándékhozókat pálinkával és kenyérrel. Ezekután az ajándékhozó megnézi a halottat és röviden elsiratja,

majd eltávozik. Távoztában eképen köszön: *Adjon Isten egészséget!* Mire valaki a halott hozzátartozói közül így szól: *Köszönöm, amit hoztál. Szívesen bá ne kellett volna erre a vigre* — felel rá az elmenő.

Meg kell jegyezni, hogy reggel, mielőtt a rokon asszonyok a halotti ajándékkal előálltak volna, a halott hozzátartozói elbúcsúznak a halottól és szemfedéllel letakarják a testet. Csak ezután jönnek a rokon asszonyok a halotti ajándékkal. Amikor a rokon asszonyok mind sorra elhozták ajándékaikat, akkor a komák és jóbarátok feleségei szoktak még halotti ajándékot vinni. Ma azonban már jórészt — a rokonokon kívül — mindenki visz halotti ajándékot. Ha valamelyik asszony nem érne rá, akkor elküldi valamelyik kisebb gyermeke által. Felnőtt férfi-ember nem vihet semilyen halottnak halotti ajándékot, hogy miért, az okát ma már nem tudják.

A halotti ajándékok elküldése vagy elvívése után, estszálltakor ismét eljönnek a virrasztók, hogy a második virrasztással is tisztességben részesítsék a halottat. A második virrasztás éppen úgy folyik le, mint az első, csak az énekekből és imákból most már a halott búcsúja esendül ki. Az első ének is, amit a második virrasztáskor énekelnek, az *Utas vagyok e világból* című ének. Az asszonyok az elsiratás után most is elköszönnek akár csak az első virrasztáskor és hazamennek. A férfiak pedig, ugyanúgy, mint az első este, nem is nézik meg a halottat, be sem mennek a halottas szobába, hanem kártyáznak reggelig, meséket is mondanak, általában élénken vannak, nehogy valakit elnyomjon az álom, mert hitük szerint, az ilyen követni fogja a halottat. Hajnalhasadáskor felkerekednek és elköszönve hazafelé indulnak. A halott hozzátartozói azonban útjukat állják és pálinkával, meg kenyérral kínálják őket. Szelnek a kenyérből, lenyelik a pálinkát, a rokonok megköszönik a tisztességtételt; s a virrasztó férfiak erre: *Adjon Isten egészséget* köszönnek és eltávoznak. Ezzel felvirrad a temetés napja.

Istvánffy írja, hogy a *borsodi matyó népnél* az a szokás, hogy a halottasházhoz a rokonok, szomszédok, jó ismerősök — de csak az asszonyok — virrasztani járnak, s rendszeren egész éjszakán át imádkoznak, énekelnek a halott mellett, annak lelkiüdvéért.³⁸⁴ Ugyanígy folyik le a virrasztás a *borsodmegyei palócok* körében is.³⁸⁵ Pintér Sándor viszont azt írja a palócokról, hogy a kiterített halott mellett a falu szegényei virrasztanak.³⁸⁶

³⁸⁴ Istvánffy, A borsodi matyó nép 281.

³⁸⁵ Istvánffy, A borsodmegyei palócok 230.

³⁸⁶ Pintér, A palóc 108.

A *tiszacsegei* hajdúk maradékai, el nem mulasztják a halott látogatását. Amint késő délutánra hajlik az idő, megindulnak, de csak az asszonyok, a halottasházhoz és így köszönnek be: *Isten vigasztalja meg a megsomorodott szívű hátramaradottakat, a hóttat vegye be a mennyeknek országába.* A halott hozzátartozói: *Hallgassa meg az Istennel* fogadják a köszönést. A látogatók sorra mind felemelik a halott szemfedőjét és megnézik a halott arcát s nagy sópánkodás közepette dícsérgetik a halottat, felemlegetik tulajdonságait, szokásait, szavait, tetteit, s *jó íccakát agyon Istennel* elköszönve hazamennek. A halott hozzátartozói: *Jó íccakát*-tal viszonzózzák az eltávozók köszönését.

Est beálltával a rokonság és jóismerősök öregebb asszonyai, begyűlnek a halottasházhoz virrasztani. A koporsó körül a halott női hozzátartozói siratnak, régi szép sirató énekekkel. Az öreg asszonyok pedig a kemencepatkán vagy székeken ülnek és a sirató szüneteiben énekelgetnek, imádkozgatnak. Éjfél jöttén egyesek elköszönnek, a közelebbi rokon öregasszonyok vagy jóbarát öregasszonyok azonban ott maradnak, de nem virrasztanak tovább, hanem számukra a halottas szobában leterítenek egy ponyvát, arra pokrócot terítenek, s az öregasszonyok odafekszenek. Másnap reggel korán kelnek, valamit kapnak reggelire (kenyeret, szalonát, pálinkát) ezután olyik hazasiet, hogy a kihajtó jószág körül segítkezzen, azután visszajön. A többiek ott maradnak, s a ház dolgait végzik: jószágot etetnek, fejnek, kihajtanak stb. A hozzátartozók azonban nem igen feküdtek le régen, hanem gyenge mécsvilágnál virrasztották a halottat. Férfiak ma már ritkán járnak virrasztani, régen mentek, s éjfélig a pitarban vagy a másik szobában kártyáztak, beszélgettek. Második estén is hasonlóan folyik le a virrasztás Tiszacsegén.

Gönczi írja *Göcsej*ből, hogy a halottnak folyton van látogatója, akik letérdelve rövid imát mondanak a halott lelkiüdvéért s azután néhány résztvevő szó közepette megnézik a halott arcát. Terhes asszony azonban óvakodik megnézni a halott szeméit, mert attól ő is meg gyermeke is holtszínű lenne. A halottnézők el nem mulasztják a halott kezének vagy lábának hüvelykujján „egyvet törni (meghajlítani), hogy ne féljenek majd tőle“.³⁸⁷

Esti harangszó után a göcsejiek, *vérasztásra* mennek, öregje fiatalja, nemre való tekintet nélkül. A virrasztási alkalomra, a *Cserta* mentiek, fehér „tuót-hímzésű (piros hímes) lepedővel húz-

³⁸⁷ Gönczi, Göcsej 360.

zák be a nagy halottat, a kiesi gyermeket pedig fehér ruhával kötik be — írja Gönczi.

A virrasztók tésztát s bort kapnak. Esznek, isznak, olykor imádkoznak, énekelgetnek, játszadoznak, mely utóbbiak — jegyzi meg Gönczi — egyáltalán nincsenek összhangban a házbeliek fájdalomával. Gondot fordítanak arra is, nehogy valaki a virrasztóban elaludjék, aki elaludna, azt nyomban felköltik, olymódon, hogy esörgőpálcaát csattogtatnak a füle mellett. A virrasztás rendszeren éjfélig tart.³⁸⁸

Érdekes virrasztó szokást közöl Mészöly Gedeon egy 1818-ból való *Eörségnek* leírása című kéziratból,^{388a} mely szerint „A' virrasztóba az ifjak esörgő pálcaát szoktak magukkal vinni. Ez egy olyan fa, a' melynek egyik vége négy, öt, hat felé meg van hasítva, és azzal mulatságbul egymás hátát kongatják. Egy valakit lehúznak, a' szemit befogják, és kettő három sat. ráhúz. Ha megmondja melyik ütött, lehúzzák azt — ha meg nem mondja, ujja le huzatattik, és mind addig Csörgő botoztatik, míg el nem talállya ki ütött.“

Vasvárott már csak az asszonyok járnak virrasztóba (Vérrasztó). Férfiak csak nagy ritkán mennek el, de amikor még elmentek is virrasztóba, a halott mellett, akkor is csak az asszonyok virrasztottak, a férfiak egy másik szobában töltötték az időt valami szórakoztató játékkal. Az asszonyok köröskörül ülték a halottat, kaptak bort, kalácsot meg más süteményt. Reggel felé ezen kívül még pálinkát is kaptak, „hogy jobban bírják a reggelt és ne gőzöljön a gyomruk“. Ettől aztán meglehetősen vígan voltak; közben gyászénekeket énekeltek, de körben járt a pálinka is. Amikor már nagyon mulattak, előfordult, hogy az öregasszonyok lehúzódtak a halottas ágy végéhez, az asztal mellé és ott ittak tovább, egymást kínálgatva. A virrasztás hajnalhasadtáig tartott. Amikor még jártak, hajnalig voltak a férfiak is, akik sokkal esendesebben virrasztottak, mint az asszonyok. A halott mellett egy *zsombor* (szalmából kötött szakajtókosár) búzáért fogadott siratóasszony sírt.³⁸⁹

Az *ormánságiak* virrasztásáról Kiss Géza ír. Elmondja, hogy este lámpagyújtás után 3—4 *kántorral* (vezérhangú falusi éneke-

³⁸⁸ Gönczi, Göcsej 360.

^{388a} Mészöly, Az örség száz évvel ezelőtt 111, 112. A kézirat, amiből az idézet való, Mészöly adatai alapján, Nemes-Népi Zakál György *Eörségnek leírása* c. kézirat. 89. lapból áll 1818-ból való s a Magyar Tudományos akadémia kéziratára Földl. 4-r. 9. sz. alatt található.

³⁸⁹ Ezeket az adatokat dr. Mozsolics Amália múzeumi örnek köszönöm.

sek) a félfalu összegyülemlik a gyászosháznál, gyászruhába öltözöttek, hogy a fehér lepedővel leborított halott fölött, éjfélig, éjfél után 1—2 óráig is gyásznépeket énekeljenek. A *virrasztás* nem vendéglátás: — írja Kiss Géza — hanem végtisztességadás. „Az egyetlen *kobak-üveg* (kobak-üveg) teli szilvóriummal felel csak szájról-szájra forogva a tisztességadásra. Senki se köszön, mikor belép. Ősi szokás.“ *A hidegágyra* fektetett halottat szép sira-tókkal is elsiratják.³⁹⁰

A *bonyhádiak* halottvirrasztó szokása, Részó Ensel Sándor leírása szerint, megegyezik a vasváriak fentebb közölt szoká-saival.³⁹¹

Hajdúnánáson is általános volt a halott elsiratása; voltak híva-tásos sirató asszonyok. Este pedig begyültek a halottasházba és halottas énekeket énekeltek. A halottas házban lámpa világított a halottnak, *világnak* ugyanis lenni kell, ha van valaki, ha nincs, a halott mellett, vallják a hajdúnánásiak. A virrasztás éjfélig tartott.³⁹²

A marostordamegyei *Rava* községben pedig az a szokás, hogy a halott hozzátartozói a temetés bevégeztéig nem dolgoznak semmit, hanem a halott körül vannak. A virrasztás lefolyása Raván úgy történik, hogy a falu népe, néhány jóénekes ember vezetésével begyülik a halottasházba, ahol egyházi énekeket énekelnek a rava-tal körül. Azután a férfiak kivonulnak egy másik szobába és kártyázással (dióért, filkóba stb.) meg meséléssel töltik az időt. Ügyelnek arra is, hogy senki el ne aludjék, ha mégis megtörténne, hogy valaki elszenderült, nyomban felköltik.

Ezalatt az asszonyok a hozzátartozókkal együtt a ravatalt ülik körül és esendesen beszélgetnek a megboldogult életéről, érde-meiről. Éjfél után az idegenek hazamennek. A hozzátartozók azonban a halott fölött örködnék, nem hagyván a tetemet egy pillanatra sem magára. A virrasztás két éjjel van, mert rendsze-rint harmadnap délután temetnek.

Részletesen leírja Sámuel Aladár a *kisküküllőmegyei* refor-mátusok halottlátogató, sirató és virrasztó szokásait,³⁹³ s ezek során a következőket mondja: elmaradhatatlan szokás a halott-látogatás, amelyet asszonyok és lányok feladatának tekintenek. Érdekes, hogy Balavásáron, Hosszúaszón, Marosesapón és Nagy-

³⁹⁰ Kiss, Ormányság 121—127.

³⁹¹ Részó Ensel, Magyarországi népszokások 67, 68.

³⁹² Molnár, A halott 140, 141, 142.

³⁹³ Sámuel, Kisküküllő vármegye 97, 98, 99.

teremiben akkor nézik meg a halottat, amikor ravatalon van; Ádámoson, amikor koporsóban fekszik; Bonyhán valahányszor harangoznak, míg Szőkefalván csak a déli harangozáskor.

A *halottnézők*, amikor belépnek a házba, rendszeren pár vigasztaló szót mondanak; ha valaki nagyon siratja halottját eképpen szólnak: „Ne búsulj, ne aggódj, én is így jártam!” A baleset folytán elhalt ravatalánál így vigasztalnak: „Ne sírj, az Isten jól dolgozott!” Ahol a családfőt vagy az édesanyát siratják, ott ez a vigasztalás: „Istenem, beh szerencsétlenül maradt ez a család!” Ha pedig sokat szenvedett nagybeteg nyugszik a ravatalon, eképpen szólnak: „Én Istenem, jól tetted, hogy elvetted, oda való volt ezelőtt egy pár évvel!”

Elmenőben a halottlátogatók ismét vigasztaló szavakat mondanak. Fialtal halott ravatalánál ezt: „Elég rossz helyen járt a halál, de bele kell nyugodni Isten akarátjába!” Ha öreg volt a halott, ez a vigasztalás: „Jól járt, nem kinlódik többet!” Ha a hozzátartozók nagyon siratják halottjukat így vigasztalnak: „Ne búsuljanak, mert az Isten nem hagyja el, gondviselőjük lesz ezután is!”

A virrasztás a kisküküllőmegyei reformátusoknál vacsora után, gyertya- vagy lámpagyújtáskor (nyáron 8, télen 5 óra körül) kezdődik. *Radnóthon* az első, egyebütt pedig a hátulsó szobában szoktak virrasztani. *Ádámoson* a jobbmódú gazdák a virrasztók elhelyezésére elkérik valamelyik szomszédjuk egyik szobáját is. A virrasztóba, *Hosszúaszó* kivételével, ahol csak a rokonok, jóbarátok és ismerősök vehetnek részt, elmehet mindenki, még a legutolsó cigány is.

A házba lépő virrasztók ezekkel a szavakkal köszöntenek be: „Az Isten nyugtassa meg a megholtat és az élőket vigasztalja, segítse meg a halott eltakarítására s pótolja ki minden szükségüket.” Azután letelepednek az asztalok mellé és kártyázással, vagy mesemondással töltik az időt.

A virrasztókat egyszer-kétszer megkínálják kenyérrrel és pálinkával, s midőn a pálinkás üveg kézzől kézre jár, *áldozatot* mondanak imígyen: „Nyugodjék esendesen, lelke idvezüljön, az elmaradottakat Isten vigasztalja s őrizze több szerencsétlenségtől.” A virrasztás éjjélkor énekléssel ér véget.

Aranyosegerbegyen (Torda m.), ahol vagy 40—50 évvel ezelőtt temetkezési együletet alakítottak, az egész falu köteles a halott ravatalánál *tisztességadáson* megjelenni, mégpedig két részben. Ha

felsőrészben van a halott, éjfélig az alsórészek, éjfél után a felsőrészek kötelesek a virrasztóba menni és fordítva.

A nők a hozzátartozókkal a halottat siratják, a férfiak pedig egy másik helyiségben, ha nincs, akkor ugyanott, ahol a halott fekszik, kártyáznak dióba, gyufába, leginkább pedig filkóba, hogy senki el ne aludjon. Ha mégis elaludna valaki, nyomban felköltik. A virrasztóból hazamenőket megkínálják kenyérrrel és pálinkával. A második csoport hajnalig virraszt.

A *moldvai csángóknál* az a szokás, hogy éjjel-nappal van valaki a halott mellett. Nappal siratják, éjjel virrasztják — írja Wichmanné.³⁹⁴ A siratók: az anya, húgok, nénék, leányok és rokon nők. A siratók a ravatal körül ülve siratják az elköltözöttet; beszélnek róla egy-egy darabig, azután elhallgatnak s meg újrakezdik. Rosszat beszélni a halottról — a csángók hite szerint — sem ekkor, sem máskor nem szabad, mert azért a halott megharagszik és haragjában árthat az élőknek. A halott ugyanis — a csángók szerint — jót nem tud tenni.

Éjjel nem szabad a halottat siratni, — mondják a csángók — hanem hagyni kell, hogy aludjék. A háznép éjjel nem virraszt, hanem alszik. A szomszédok és rokonok virrasztanak.

A hóstáti halottlátogató, sirató és virrasztó szokásokra nézve számtalan párhuzamot idézhetnénk még a hazai hasonló szokásanyagból,³⁹⁵ azonban az eddig elsoroltak is elegendőnek látszanak ahhoz, hogy a hóstáti szokást a magyar halotti kultusz szerves részének mutassák be. Ezek után vegyünk szemügyre egy-két külföldi párhuzamot is.

Sartori szerint az egész *német, hienc és lett* területen általános a halottlátogatás és minden háztól legalább egy személy megy a virrasztóba, ahol imádkoznak, pálinkát, sört isznak és kenyeret esznek. Az időt kártyajátékkal és történetek elmesélésével töltik. A fiatal legények és leányok azonban táncolnak is, majd játszanak, általában zajongnak, zsibongnak, vidáman szórakoznak. A virrasztás egész éjjel, legkevesebb azonban éjfélig tart és a temetés napjáig minden éjjel virrasztanak.³⁹⁶

A siratásnak — Sartori szerint — Németországban már nagyon kevés nyomát találni, azonban a *bolgároknál, az abchasoknál,*

³⁹⁴ Wichmanné, A moldvai csángók 292.

³⁹⁵ Vö: Mutató az Ethnographia Népélet I—L. évf. és Mutató a Népr. Évf. I—XXXII. évf. az idevonatkozó címszók alatt jelzett közléseket; továbbá a Magy. Népr. IV. k. a *Temetés* fejezetet.

³⁹⁶ Sartori, Sitte und Brauch I. 139.

Chewsuroknál, a mai *görögöknél* és az *indusoknál* — írja Sartori — általános a szokás, hogy az asszonyok siratót tartanak halottaik fölött.³⁹⁷ A virrasztóban azonban egy pillanatra sem szabad senki-
nek sem elaludni, mert aki elszenderül, az örökkévaló álomba zuhan.³⁹⁸

A *csuvasok*, ahogy a halott kiadta a lelkét, nyomban hozzá-
látnak a túlvilági útra való elkészítéséhez, hogy minél hamarabb
eltemethessék. A halálhírré a szomszédság, atyafiság sietve össze-
sereglik a halottasházhoz. Üres kézzel azonban nem illik jönni,
ígyhát mindenki visz valami ajándékot: lisztet, sörnek való malá-
tát, komlót, koporsónak való deszkát, ki mit tud vinni.³⁹⁹

Szerepelnek a sirató asszonyok is a *csuvas* temetési szokások-
ban, de ezek nem annyira a háznál siratják a halottat, mint inkább
az úton, amíg a halott a temetőbe ér és kint a sírnál. A sirató
vénasszonyok felülnek a halottvivő szekérre az özvegy mellé és
ott siratják a halottat,⁴⁰⁰ „hangot adnak ki“ — írja Mészáros,
mert hitük szerint enélkül a halott a túlvilágon hangtalanul,
némán járna.⁴⁰¹

A *mordvinok*, nyomban, ahogy a halottat felöltöztették, nagy
sírást-rívást csapnak. A siratásban az elhunyt özvegye, leányai és
nehány rokon asszony vesz részt, tehát csak nők siratnak. Est
eljöttén egyre-másra érkeznek a halottasházhoz a virrasztók, akik
különbféle ételeket hoznak magukkal: kenyér-sót, tojást, hagymát,
sőt rézpénzeket és gyertyát is és hasonlókat, kinek mije van. A
halottasházba érve földig meghajolnak és ajándékaikat a házbeli
legidősebb asszonnynak adják át. Az öregasszony nyomban elkezd
kapargatni a hozott ajándékot, a rézpénzt, a tojást vagy a hagymát.
Az első alkalommal, ahogy az ajándékot kapargatja, az aján-
dék hozó nevét említi hangosan és ugyanakkor biztatja a halottat:
„Jöjj, nézd a kenyér-sót“, nézd, rokonaid eljöttek és hoztak kenyér-
sót“, jöjj és egyél, ne légy éhes és imádd ezért *v'ere-past* (a túlvilág

³⁹⁷ Sartori, Sitte und Brauch I. 138. A bolgár siratókat és sirató
szokásokat gazdag összeállításban olvashatjuk: Strausz Soma, Bolgár
Néphit c. műve 360—382. oldalain.

³⁹⁸ Sartori, Sitte und Brauch I. 129.

³⁹⁹ Mészáros, A csuvas ősvallás 219.

⁴⁰⁰ Kolozsgyulán láttam, hogy a románok ökörszekéren vitték ki
a halottat s a szekérre felült az özvegy, az elhunyt lányai és még a
menyei is. Ezek az úton szép éneklő versekben siratták a holtat; néha-
néha kis szüneteket hagyva. Otthon az udvarra, bakkokra kitett koporsó
fölött is ezek siratták. Éneklő hangon emlegették a halott tetteit, idéz-
ték emlékét, szokásait.

⁴⁰¹ Mészáros, A csuvas ősvallás 215.

ura). *V'ere-pas* áldja meg a házat, a baromfiudvart és a földeket.⁴⁰² Amikor az öregasszony az ajándékhozó nevét kiejti, lassan lehajtja a fejét, az élelmiszereket hozó azonban földig hajtja a fejét és az ajándékot ezután az asztalra téve félrevonul. A ceremónia addig folyik, amíg mindenki el nem jött, amíg be nem gyültek. S azonnal, ahogy éjfél közeledik, hozzálátnak az étkezéshez és kakaszolásig étkeznek. Evés előtt imádkoznak; az öregasszony felkel, a rézpénzt megkapargatva enni hívja a halottat. Ezalatt mindenki áll, lehajtott fővel. Azután az öregasszony egyik kezébe a kásásfazekat, a másikba a sótartót fogja, amelyre a füstölőtálat borítja és így körüljárja az asztalt imádkozván *nisk'epas*-hoz, hogy áldjon meg minden vetést. Ezekután a füstölőtálat az istenkép-sarokba teszi és szól: „No adj, amid van, amit Isten neked adott, ne szégyelj bennünket, ne ijeszd meg őseidet!“. Ezután a halott ruháira faedényt és kanalat tesz, amelyeknek újaknak kell lenni. Most aztán mindenki az öregasszonyhoz megy evőedényével, az öregasszony keresztet vet kanálával az edényre és véve mindegyikből kevés enivalót, visszakézzel a halott edényébe teszi és így szól: „Egyél, Mitja, kináld meg barátaidat is“. Az evésig s az alatt senki sem ad egy hangot sem. Evés végeztével a halott dicséretéhez fognak.⁴⁰³

Hasonlóképpen, miként a szlávok körében is, a mordvinoknál is szokás, hogy azok, akik a test mellett virrasztanak, diórágcsálással töltik az időt, amit halni készülő idős emberek erre a célra, éveken, sőt évtizedeken át gyűjtenek.⁴⁰³

A *cseremiszek* gyakran eltemetik halottjukat a haláleset napján, ha azonban a halál este ér valakit, a testet éjjelre otthon hagyják, de azon az éjjelen senkinek sem szabad aludni. Rokonok és szomszédok esendben virrasztanak a test mellett, figyelvén, hogy a halott *ört*-je nem tér-e ismét vissza a testbe.⁴⁰⁴

A *permi finnek*, amidőn a halottól elbúcsúzni a halottasházba jönnek, ajándékokat hoznak magukkal, többek között gyölesot, amit a koporsóra terítenek, halottilepelül. Különösen azok teszik ezt, akik a halottal haragban voltak. Átadván a halottnak ajándékait, a hátramaradottak eképpen szólnak: „ime itt van, használd, amire szükséges“. ⁴⁰⁵

⁴⁰² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 20, 44—45.

⁴⁰³ Vö: Hämäläinen, Beiträge 120; — Paasonen, Mordw. Volksd. II. 502; — Belovič, Die Sitten 159; — Harva, Mordvalaisten muinaisusko 27.

⁴⁰⁴ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

⁴⁰⁵ Holmberg, Permalaisten uskonto 21.

Néhány jellemző esetét találjuk a virrasztásnak és halottlátogatásnak az altáji népek körében is. A *beltirek* pl., akik csak egy éjjel tartják házukban a halottat, a temetésről visszatérve még három éjjel virrasztanak. Nagyon vigyáznak arra, hogy senki el ne aludjon a virrasztás alatt, ha mégis elaludna, azonnal felébresztik.⁴⁰⁶

Katanov írja, hogy a *Kalariknál* is az a szokás, hogy a halott eltemetése után együtt maradnak a hozzátartozók és három éjjel nem térnek nyugovóra, hanem virrasztanak s hogy el ne aludjanak mesét mondanak.⁴⁰⁷

Burját samán halála esetén, a „samán fiai“ (így hívják a samán tanítványait, segédeit), amikor a holttest elégetése után visszatértek a halott házába, három napig nem nyugodtak, hanem énekelve járták körül az asztalt. Az asztal közepén égő gyertya volt.⁴⁰⁸

Figyelemre méltó, hogy a *teleutok* hét napon keresztül tartanak követ a halott helyén és hét napon át a tüzet sem hagyják elaludni, mert úgy hiszik, hogy hét napig a halott szelleme a közelben tartózkodik. Éppen ezért az idősebbek ez alatt az idő alatt, vagyis a temetés után következő hét napon, esténként nem fekszenek le, hanem ébren töltik az éjszakát. Beszélgetnek vagy mesét hallgatnak. Iyenkor valami jó mesemondót hívnak és azzal meséltetnek.⁴⁰⁹

A *burját* samánt halála után három napig lakásán tartják. Varázsló eszközeit melléje teszik a ravatalra. A ravatalon lévő samán házában mindazok összegyűlnek, akik valaha tanácsot vagy más segítséget kaptak a samántól. Ezalatt a samán „kilenc fia“, azaz a samán segédei, tanítványai, temetési énekeket énekelnek, elmondván és áldván a samán életét és működését.⁴¹⁰

A felsorolt párhuzamok után felvetődik a kérdés, hogy mi a halottlátogatás és virrasztás célja? A virrasztás célja alig lehet más, mint a halottól való félelem. Az *ozmán törökök* pl. ha valaki éjszaka hal meg, mellette virrasztanak egész reggelig, hogy vissza ne járjon a sírból.⁴¹¹ A virrasztás másik oka, mint fentebb láttuk az is, hogy a halott szelleme az alvó szellemét magával vihetné a

⁴⁰⁶ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 109. — Vö: Harva, Altain suvun uskonto 195.

⁴⁰⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 228.

⁴⁰⁸ Harva, Altain suvun uskonto 195.

⁴⁰⁹ Harva, Altain suvun uskonto 196.

⁴¹⁰ Harva, Altain suvun uskonto 201.

⁴¹¹ Mészáros, Az ozmán-török nép babonái 29, 30.

másvilágra. Ezért virrasztanak pl. a fentebb idézett altáji népek még a temetés után is, addig, amíg hitük szerint a halott szelleme el nem hagyta véglegesen a helyet, ahol életében lakott. Ezenkívül arra is vannak adatok, hogy a virrasztás egyuttal a halott védelmét is célozza, pl. *Szeged* vidékén a halottat őrző énekes-asszony, naplemente után letakarja szemfedővel a „testet“ és nem engedi megnézni senkinek. Majd „köröszőt“ fektet a mellére „... hogy a gonosz né möhessön a koporsóhoz közel.“ Reggel újból kitakarja, megigazítja, megmosdatja és megfésüli a halottat.⁴¹²

A halottlátogatás okára nézve nincsenek olyan adataink, amelyek minden kétséget kizáró módon igazolnák, hogy a látogatásnak a részvét kifejezés a célja, vagy az, hogy az illetők bocsánatot igyekeznek nyerni a halottól, ha netán neheztelne rájuk valamiért, vagy esetleg éppen a látogatók akarják a halottat megnyugtatni afelől, hogy nem válnak el haraggal. Megjelenésük a ravatal mellett a megbocsátás és a búcsú kifejezése. Ismételjük, hogy a halottlátogatás eredeti okát a rendelkezésre álló adatok nem világítják meg teljesen s minden irányban meggyőző módon. A most elmondottakkal együtt feltehető az is, hogy a halottlátogatásnak eredetileg közjogi és örökösödési oka volt. A látogatók eredetileg csak a család szűkebb körbe tartozó rokonai lehettek, akik azért jöttek össze, hogy virrasztván a halott fölött, megbizonyosodjanak a halál beálltáról s az elköltözött jogaiba lépjenek. Talán ennek a maradványa, hogy a virrasztás alatt állítják össze, szinte ország-szerte, az u. n. nemzetségelevet, vagyis azt, hogy kiktől és milyen sorrendben búcsúzik majd el a temetés napján a halott. Mindez azonban, amíg szélesebbkörű gyűjtésből származó adatokkal bizonyítva nincs, csak föltevés marad.

⁴¹² Cserzy, Temetkezési népszokások 257.

II. Az eltemetés.

A halott fenntartása és az eltemetés ideje.

36. A hóstátiak három napig tartják halottjukat a ravatalon, illetve harmadnapon, a haláleset utáni harmadik nap délutánján temetnek. Általában mindig a délutáni órákban kísérik utolsó útjára a halottat; leginkább három, négy óra körül; nyáron valamivel később. Mindig a naphoz igazodnak. Az okát ugyan már nem tudják, de azt tartják, hogy akkor kell temetni, amikor a Nap már lefelé halad az égen. Egy-két öreg ember és asszony, akik románokkal gyakrabban érintkeznek (Kétvízközön),⁴¹³ azt mondták, hogy „...délután már a Nap is nyugodni tér, ilyenkor kell a halottat is nyugovásra vinni.“

Harangozás.

37. A temetés időpontját, mint fentebb, a táblákkal kapcsolatban már említettük, a Kalandos Apa előre tudatja az illető Kalandos Társaság tagjaival. A halálhír-szöveg pontosan megmondja, hogy ki a halott, hol lakik és mikor, hány órakor lesz a temetése. Ettől függetlenül a harangokat is meghúzzák a temetés megkezdése előtt; úgynevezett *gyűlőt harangoznak*. A harangok körülbelül egy félóráig szólnak egyfolytában. Ez alkalommal, ugyanis, nem *szaggatnak*. A hóstáton az a szokás, hogy a haláleset napján, hacsak nem a kora éjfélutáni órákban halt meg a halott, nem harangoznak. A haláleset második napján, reggel, húzzák meg először a harangot, s ugyan az nap délben ismét *harangoznak a halottnak*. Ugyanígy harangoznak a temetés napján is. Este nem szokás a halottnak harangozni.

Megjegyzendő, hogy a harangozásnak híradó szerepe is van. Ez abban áll, hogy felnőtt halottnak a *lélekharang* (kisharang) mellé meghúzzák a nagyharangot is. Gyermekek halottnak, régen,

⁴¹³ A kétvízközi kalandosban románok is vannak.

mindig csak a kisharangot húzták meg. Ma már gyakran előfordul, hogy egyesek megkívánják gyermekük tiszteletére a nagyharang megszólaltatását is. Az életkor (felnőtt, gyermek) jelzésen kívül a harangok hírül adják a halott nemét is. Ha férfi a halott, akkor háromszor *szaggatnak*, nőnek csak kétszer. Gyermeknek régebben nem is szaggattak. A szaggatás abból áll, hogy a harangozást, nem sokkal a megkezdés után, rövid időre háromszor, illetve kétszer (ha nő a halott) megszakítják. A szaggatásnak azonban csak a legelső harangozáskor van helye. Déli harangozáskor, vagy a temetés napján szokásos reggeli és déli harangozáskor, már nem szaggatnak, hanem simán, egyenletesen harangoznak, mintegy fél órányit.

Ujabban a temetőbe kísérés ideje alatt is szólnak a harangok. *Kísérőt harangoznak*, mondják a hóstátiak. „*Pompáztat*, aki nagy tisztességet akar adni a halottjának; húztatja a harangot, amíg viszik és a földet reá nem húzzák“, — mondogatják — de hangoztatják, hogy ez régen nem volt szokásban.

Koporsóba tétel.

38. Ha nem a koporsóban történt a ravatalozás, akkor a temetés előtt egy-két órával, koporsóba teszik a halottat és eligazítják, hogy a temetésre jövők már rendben találják. A koporsóba tétel úgy történik, hogy két férfi megfogja a testet, egyik a feje felől állva, a hónaljknál fogva, a másik a lábak felől állva, a térdhajlásoknál fogva. Ugyanígy fogja meg két férfi akkor is a halottat, amikor mosáshoz a földre vagy onnét a ravatalra teszik. Kendőt vagy *gurtnit* nem használnak, csak kézzel fogják meg a testet. A nő halottat is férfiak szokták tenni-venni.

Koporsó.

39. Nagy gonddal és körültekintéssel történik a koporsóba tett halott ellátása, felszerelése az utolsó útra.

A koporsót ma a temetkezési vállalat üzletéből hozzák. Egyszerű deszkakoporsókat szoktak venni. Ritka, aki tölgyfa- vagy érekkoporsóba teszi halottját. A koporsó színe fekete, ha idős a halott, barna, ha középkorú és valamilyen világos szín (szürke, világos barna vagy világos kékesszürke), ha gyermek a halott. Fiatal, eladó lányoknak is gyakran vesznek világos színű koporsót.

A koporsófedél egyik oldalára a halott nevét, a másikkra pedig életkorát szokták felírni. A koporsófedelelet azonban nem teszik rá

a halottra, hanem kiállítják a ház elé. Régiek arra is emlékeznek, hogy a koporsófedelet, a koporsó lezártáig, a kiskapuba állították ki, mintegy jelezvén, hogy hol és ki a halott. Nagyon régen még virágos koporsók is voltak — mondják az öregek —, de azokra még nem írták rá a halott nevét. Azokat a koporsókat még a hóstáti asztalosok csinálták. Egyik-másik öreg ember még életében elkészíttette — a tehetősebbek *cserefából* (tölgy) — és halálukig a padláson tartották.

A halott fejealja, derékalja a koporsóban.

40. A halott alá, a koporsóba, mindig gyalúforgácsot tesznek, amit fehér lepedővel takarnak le. Régen is mindig gyalúforgácsot tettek a halott alá. Feje alá párnát tesznek. (Ugyanazokat a párnákat, amelyek a ravatalon is szerepeltek. Vö. **29.**) A párnában is gyalúforgács van. Sokan a halott két könyöke alá is tesznek egy-egy kis párnát, sőt újabban a lába alá is. Ezek a párnák is gyalúforgácsal vannak töltve, húzatuk ezeknek is, a fejpárnának is, fehér. A könyök- és lábpárnáknak az a céljuk — mint mondják —, hogy a halott szebben mutasson a koporsóban.

A halott öltözete a nagyútra.

41. Nagy gondot fordítanak a koporsóba fektetett halott öltözetére is. Ugyanaz a ruha marad a halotton, amiben fel volt ravatalozva. Általában mindent eltemetnek a halottal, mi már a ravatalon is rajta vagy vele volt. A szemén, ha tettek rá, rajta hagyják a két pénzdarabot, hogy a másvilágon meg tudja majd fizetni a vámot. A románok (a kétvízközi kalandos tagjai) a halott kezébe (mind a kettőbe) is tesznek pénzt, ugyancsak azért, hogy a halott a másvilágon meg tudja majd fizetni a vámot „*ha átvizsik a Jordán vizén.*“

A kétvízközi magyarok néhány esetet mondtak el, mely szerint református magyar lányok románhoz mentek férjhez, s amikor ezek elhaltak, „...hiába voltak reformátusok — mondták a kétvízközi magyarok — a román hozzátartozók azoknak is tettek pénzt a kezükbe.“

A magyarok nem szoktak a halott kezébe tenni semmit, csak kinyújtóztatják a karokat a test mellett. Ritka eset, amikor a két kezet a gyomor felett egymásra teszik vagy összekulesolják. A leányok kezébe sem szoktak sem virágot, sem zsebkendőt, sem imakönyvet adni. Ezeket a tárgyakat, ha vele akarják eltemetni,

egyszerűen csak beteszik mellé a koporsóba, csupán a virágot szokták a mellére tenni, Férfi halottnak a kalapját vagy a sapkáját teszik a mellére, ugyanúgy, ahogy a ravatalon is a mellén volt: elejével a halott jobb keze felé.

A nők életben gránát nyakravalót (gyöngyöt) viselnek; a halottnak azonban leveszik a gyöngyöt a nyakából, mert úgy tartják, hogy abból a másvilágon kígyó lesz és az megfojtja a halottat.⁴¹⁴ A férfiak nyakába sem kötnek nyakkendőket, mint mondják: *nyakravalót*. Ennek a szokásnak az okát azonban már nem tudják.

A sarlót, ami a halott hasán volt, nem teszik be a koporsóba.

A kötések kioldása, gombok kigombolása.

42. Nagy gondot fordítanak arra is, hogy a koporsóba tett halott minden gombját kigombolják és ruhájának minden kötelékét feloldják. Ilyenkor oldják fel azokat a szallagokat is, amelyekkel a ravatalon a halott karjait, könyöktájon, esetleg két helyen is a törzshöz kötötték, hogy a karok egyenesen álljanak. A lábakat is hasonlóan szallaggal kötik össze, egy vagy két helyen, hogy azok is egyenesen merevedjenek meg. A szallagok egy-két ujjnyi szélesek és színük aszerint változik, hogy ki a halott. Eladó-lányok karját és lábát rózsaszínű szallagokkal kötik össze, legényeket világos égszínkével, öregeket ma feketével, régen azonban fehér szallaggal kötötték össze. Gyerekek végtagjait, ha lány az illető, rózsaszínnel, ha fiú, világos égszínkék szallaggal kötik össze.

A gombok kigombolására, illetve a kötések feloldására vonatkozóan azt mondják, hogy „a pap, amikor összeeskette a párokat, az esküvel összekötötte őket; a koporsóban fel kell oldani ezt a kötést, hogy a hátramaradott ismét meg tudjon nőszülni és az özvegy férjhez tudjon menni“.

Az öreg Kilin Józsefné mondta, aki Kolozs községből jött ide férjhez, hogy sok évvel ezelőtt, Kolozson, egy embernek meghalt a felesége. A gyász letelte után az ember meg akart nőszülni, de nem tudott. Vagy hat évig mindíg akart nőszülni, de sehogy sem tudott. Egy alkalommal a faluban meghalt egy gyermek. Az ember elment a gyermek szüleihez és kérte, hogy a gyermeket temessék az ő felesége mellé. Oda is temették. Az ember maga is elment sírt ásni és amikor elérték a felesége koporsóját, felbontották a koporsót és az ember feloldotta felesége ruháin a kötelékeket, kigombolta a gombokat, mert ezeket a temetéskor — annak idején — elfeledték és ezért nem tudott megnőszülni az ember. Azu-

tán, hogy halott felesége ruháján a kötéseket feloldotta és a gombokat is kigombolta, nemsokára ismét megnősült.

Előfordul, hogy némelyik halottnak a ravatalon „leesik az álla“, vagyis a felkötés alatt nem merevedtek meg az arcizmok, s ezért, ha az állfelkötő ruhát leoldják, kinyílik a halott szája. A ravatalon fekvő halottat sokan megnézik és ezért a hozzátartozók különös gondot fordítanak arra, hogy halottjuk „szép“ legyen, ha tehát a halott álla leesik, inkább rajtahagyják az állfelkötő ruhát. Ez ront a halott szépségén, amit olykor még mentegetnek is, de az még „iszonytatóbb“, ha nyitott szájjal fekszik a halott. A koporsó lezártakor azonban, a szépségnél is fontosabbnak tartják, hogy az áll felkötő ruhát is eltávolítsák, illetve ezt a kötést is megszüntessék.

A kötés, illetve gomb kigombolás okául az újra nősülést, illetve férjhezmenést emlegetik. Arra a kérdésre azonban, hogy mindezt a kötés feloldó és gomb kigomboló műveletet miért gyakorolják a nagyon öreg egyének, vagy a még nem házas fiatalok, illetve a gyermek halottak esetében is, vagy nem tudtak semmit mondani, vagy pedig azt emlegették, mint okot, hogy „... ez így szokás“. Így látták az elődöktől is. Más magyarázatot nem tudnak.

Amikor a halott kötéseit feloldották, végig letakarják a fehér szemfedővel, ami régen fehér vászon volt, ma gyári tüll. A koporsó fedelét azonban még nem teszik fel, hiszen a halottnak még útravalót is kell adni és még körülállással a hozzátartozók és rokonok búcsút is vesznek tőle. (Vö. **44.** és **47.** pontokkal.)

A szemfedőlet később, amikor a koporsó lezárására kerül a sor, a halott arcán és lábain hosszában felhasítják. A felhasítás okát ma már nem tudják, de annyit mégis mondanak, hogy ... a szemfedő a halott arcába nyomódnék“, vagy hogy „... a másvilágon is a szeme előtt lenne“. A lábát pedig azért szabadítják ki „... hogy a másvilágon járni tudjon“. A szemfedőből lopva egy kis darabkát szoktak szakítani, hogy legyen mivel megfüröztetni azokat, akik nem tudják feledni a halottat. (Vö. ezeket a **45.** pont alatt elmondottakkal!)

Útravaló.

43. A kötések feloldása, illetve a gombok kigombolása, valamint a szemfedővel történő letakarás után némelyek még útravaló-

Jegyzet a 128. oldalhoz.

⁴¹⁴ Ugyanezt tartják a gyöngysorról *Székelypálfalván, Firtosvár-alján* és *Magyarhermányban* is. *Küdén, Bádokon, Borsán, Csomafáján* és *Kolozsgyulán* szintén leveszik a halott nyakából a gyöngysort.

val is ellátják a halottat. Templomba járó kegyes életű öregasszony mellé odateszik az imakönyvét, zsoltárját is. Gyermek koporsójába bele kerülnek a gyermek kedves játéka. Dohányos ember elviszi magával a pipáját; tudnak arról is, hogy botot is tettek az öreg ember koporsójába „hogy a másvilágon ne járjon üres kézzel“. Arról is tudnak, hogy diót tettek a halott koporsójába, mások meg kukorica- és búzaszemet (ez utóbbiakról azt, mondták, hogy román szokás). Elmondta egyik adatközlőm, hogy hallotta a régi öregektől, hogy valaki régen, az ura pipáját elküldte a másvilágra. Ez úgy történt, hogy az illetőnek elhalt az ura, de a pipáját, amit életében mindig a szájában tartott, elfeledték a koporsójába tenni. Nem is volt nyugta a másvilágon. Zaklatta álmában a feleségét; a pipáját követelte egyre, hogy küldje utána. Az asszony végül is, amikor egyik ember az utcában meghalt, elvitte az ura pipáját s a koporsó lezárásakor kérte, hogy azt is betehesse. Megengedték, s ezekkel a szavakkal tette be a pipát a koporsóba: „agya oda ükeminek, ne háborgasson vígette“.

* * *

A halott fenntartása és az eltemetés ideje

A magyar nép a halottat általában harmadnapon szokta eltemetni.⁴¹⁵ Nagyon ritka eset, hogy ennél tovább tartanak fenn a halottat. Főrangújainknál azonban általános szokás volt, hogy csak hat héttel vagy két hónappal az elhalálozás után temették el az elhunytat. Gyakori eset volt az is, hogy három-négy hó múlva, néha öt, hat, hét, sőt nyolc hónap eltelte után helyezték örök nyugalomra az elhaltat. Megtörtént az is, hogy már egy hónap leforgása után, sőt 2—3 héten belül is megtartották a gyászpompát. Ellenben nagyon ritka eset volt, hogy még ennél is hamarabb temettek volna el valakit. Nagy uraink azért temetkezettek így, mert a tetemet rendszerint balzsamozták, azonkívül ércoporsóban leforrasztva tartották a testet és az idő megnyújtásában segédkezett olykor-olykor a tél is.⁴¹⁶

Schmidt Tibolt szerint a hazai oláhok rendszeren az elhalálozást követő harmadik napon tartják meg a temetést. „Délelőtt ritkán temetnek — írja Schmidt — általában délután, és pedig napnyugta felé. Azt hiszik, hogy ilyenkor az elhunyt lelke könnyebben fel tud kapaszkodni a Nap szekerére. (Mert a szekeret

⁴¹⁵ Weichhart, Keresztelő, házasság és temetés 73.

⁴¹⁶ Főrangújaink temetkezésére bő anyagot találunk Weichhart, Keresztelő házasság és temetés stb. e. értékes művében, ahol oklevelek alapján írja le főuraink temetkezési szokásait.

húzó lovak ezidőtájt már fáradtak az egész napi loholástól.) Ha délelőtt temetnék, úgy a lélek könnyen lecsúszna a felkapaszkodás alkalmával, s ez esetben, mint *strigoi* (lidére) kerülne vissza a földre,⁴¹⁷ vagy pedig eltévedne a lélek és ekkor a boszorkányok, rossz szellemek hatalmába kerül.⁴¹⁸

A halott fenntartási idő a régi görögöknél — abban az időben, amikor a holtat még elhamvasztották — több napig tartott,⁴¹⁹ s ezalatt a halott kiterítve, letakarva pihent és mindennap elsíratták. A későbbi időkben ez a szokás módosult, nemesak azért, hogy a halottakat nem égették el, hanem azért is, hogy a halott kiterítése után következő nap kora reggelén már hozzákezdtek a temetéshez. A hazáért elesetteknek sátrat emeltek és ott terítették ki, temetésük nyilvános ünneplés közepette zajlott le.⁴²⁰

A rómaiak gyakran hét napig pihentették a halottat a ravatalon és csak akkor kezdtek hozzá a temetési előkészületekhez. Ha nagyon díszes temetést igyekeztek rendezni, akkor a temetési szertartást a délelőtti órákban bonyolították le, amikor az utcákon a legpezsgőbb volt az élet.⁴²¹ A régi rómaiaknál ez a módja a temetkezésnek, nem volt szokásos. Régen éjjel, fáklyafény mellett temették el a halottat,⁴²² csak később vált általánossá, a dísz kedvéért, hogy nappal kísérik utolsó útjára a halottat. Julianus császár már rendelettel igyekezett a régi szokást fenntartani.⁴²³

⁴¹⁷ Ugyanígy magyarázzák a délutáni temetkezést a csomafáji, kolozsborsai és kolozsgyulai románok is. — Vö. Schott, *Walachische Märchen* 302.

⁴¹⁸ Schmidt, *Adalékok* 136.; — Vö. Moldován, *A magyarországi románok* 198.

⁴¹⁹ Guhl und Koner, *Leben der Griechen und Römer* 478.

⁴²⁰ Guhl und Koner, *Leben der Griechen und Römer* 481.

⁴²¹ Guhl und Koner, *Leben der Griechen und Römer* 858.

⁴²² Marquardt, *Privatleben* 343—345. Vö. Servius ad Aen. 11, 143: *apud Romanos moris fuit, ut noctu efferentur ad funalia, unde etiam funus dictum est, quia in religiosa civitate cavebant, ne ut magistratibus occurrerent aut sacerdotibus, quorum oculos nolebant lalieno funere violari.*

⁴²³ Guhl und Koner, *Leben der Griechen und Römer* 857. — Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy népünknel is ismeretes a fáklyás temetkezés, amely talán az úri rend fáklyás temetkezésének a maradványa, illetve átvétele s így a kereszténység első századaiból eredő szokás. Hogy csak egy példát említsünk; Fludorovics írja a matyókról, hogy a menetben elől halad egy pénzért fogadott ember, aki a keresztet viszi, utána a pap, a kántor, ministransgyerekek, a templomi lobogókat vivők, azután pedig „16—20 hajadon lépked párosával, sötétszínű ruhában, melyből csak az ingváll fehérsége tűnik ki. Ezek a fáklyások, mert régen te fáklyát vittek kezükben, melyek helyett most egy-egy viaszgyertyát hordoznak.“ (Fludorovics, *A matyókról* 240.)

A fáklya, mint szimbólum, szerepelt a nappali temetések is, éppen úgy, mint az esküvőkön és használták a keresztény temetkezési szertartásban is, a kereszténység első évszázadaiban.⁴²⁴

A rokonnépeknél és ezek közül is elsősorban a *finneknél*, a halottat harmadnapon temetik el. Régen azonban és téli időben — vidéken — még ma is, leginkább csak vasárnap temetnek. A temetők, mint arról ottjártamban meggyőződtem, majdnem kivétel nélkül a templom körül helyezkednek el. Hajdanában, a városok kivételével csakis a templom körül volt a temető. A vasárnapi temetésnek az az oka, hogy vidéken csak ilyen alkalomkor gyűlik össze a környék népe és róhatja le végső tiszteletét a meghalttal szemben.

Az *észteknél* is ugyanez a szokás. Ott is a magánosan álló tanyák népe csak vasárnap, vagy ünnénapok alkalmával gyűlik össze a templomban és ilyenkorra teszik a temetést is. Így a halott gyakran egy hétig is a ravatalon, esetleg az idő egy részét a koporsóban tölti. A *lappok* nagyon félnék a halottól, azért gyorsan eltemetik. Nyáron, amikor messze vannak templomuktól, ott temetik el a halottat, ahol a halál érte. Télen aztán, midőn könnyebb a közlekedés is, felbontják a sírt és végleges nyugovó helyére, a templom mellé temetik a halottat. Régen azonban nem volt meghatározott temetőjük.⁴²⁵

A *cseremiszek*, nyomban a halál beálta után megkezdik a temetés előkészületeit és igyekeznek másnap vagy harmadnapon eltemetni.⁴²⁶

A *permi finnek* is, miként a cseremiszek, azon vannak, hogy a halottat minél hamarabb előkészítsék utolsó útjára; egy-két nappal a halál eset után el is temetik.⁴²⁷ A *mordvinok* is eltemetik a halottat már a harmadik vagy a negyedik napon, aszerint, hogy mikorra készülnek el a koporsóval és egyéb dolgokkal, ami nélkül nem kísérhetik utolsó útjára a halottat.⁴²⁸

Az *obiugoroknál* az a szokás, hogy a meghaltat, amint elhagyta a lélek, leteszik a padlóra terített szénára; körül állják és elsírattják. A siratás tart egy-két óráig is. Siratás után, ha nem mossák meg a halottat,⁴²⁹ igyekeznek minél hamarabb kivinni a lakásból. Ha a halál késő délután következett volna be, de az elsiratása után

⁴²⁴ Marquardt, Privatleben 55.

⁴²⁵ Holmberg, Lappalaisten uskonto 14.

⁴²⁶ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

⁴²⁷ Holmberg, Permalaisten uskonto 14—55.

⁴²⁸ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 18—60.

⁴²⁹ Újabban orosz hatásra itt-ott mossák a halottat. A legtöbb helyen azonban mosatlanul temetik el.

még világos van, nem várják meg a másnapot, hanem nyomban kiviszik. Ha sötét volna már, abban az esetben megvárják a virradatot és akkor viszik ki a tetemet. Elviszik a temető felé, jó messze a lakástól (ha nincs messze, egyenesen a temetőbe) és vagy a szánon vagy a csónakban, amin kivitték, hagyják pihenni, addig az ideig, amíg teljesen el nem készítik másvilági útjára.⁴³⁰

A halott bizonyos ideig való fenntartásának mélyebb okára világitanak rá azok a szokások, amelyeket az *altaji népcsaládhoz* tartozó népek temetkezési szokásaiból ismerünk. Általában két-három nap eltelte után temetik el halottaikat. A *kirgizek* rendszerint hamarabb, már a második napon, eltemetik a halottat.⁴³¹ A *beltirek* is csak egy éjszaka tartják kunyhójukban a halottat, azonban — mint a virrasztás alkalmával már említettük — a temetésről visszatérve, még három éjjel virrasztanak.⁴³² A *kalarik* is a temetés után három éjjel nem térnek nyugovóra, hanem mesélgetve virrasztanak.⁴³³ Azt is említettük már a virrasztás során, hogy a *burját* samán halála esetén „a samán fiait”, a test elégetése után visszatérvén az elhalt samán hajlékába, három napig énekelve járják körül-körül az asztalt, miközben az asztal közepén gyertya ég.⁴³⁴ A *kazakkirgizek* ama szokása, hogy hozzátartozójuk temetése után nem esznek semmit a sajátjukból, hanem a szomszédok látják el őket étellemmel,⁴³⁵ ugyanebbe az említett háromnapos virrasztószokás körébe tartozik. A *jakutok* pedig azon a hiten vannak, hogy a halott szellemét három napig hordozzák mindama helyeken, amelyeken az életében megfordult, ezért van az, hogy a hozzátartozói — hitük szerint — majd itt, majd amott hallják a halott hangját, jajgatását és sírását.⁴³⁶ Érdekes és régi gyökerű, a jakutoknak az a hiedelme is, hogy a halott szelleme a halál után igyekszik befejezni minden félben hagyott munkáját és azok bevégzéséig a szellem régi otthonában tartózkodik.⁴³⁷ Hasonló szokást ismerünk a *kolta lappoknál* is, akik a legnagyobb

⁴³⁰ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 66.

⁴³¹ Zeland, Kirgizy 32. — Vö. Harva, Altain suvun uskonto 203.

⁴³² Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 109.

⁴³³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 228.

⁴³⁴ Harva, Die religiösen Vorstellungen 287.

⁴³⁵ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 278.

⁴³⁶ Harva, Altain suvun uskonto 195. Ez a felfogás, amely a jakutoknál — Harva szerint — orosz eredetű, alapjában véve azt igyekszik kifejezésre juttatni, hogy a halottnak a másvilágon elébe tárják földi élete minden cselekedetét: jót és rosszat egyaránt. (Harva, i. m. 195.)

⁴³⁷ Harva, Die religiösen Vorstellungen 287.

sietséggel igyekeznek a halott mindennemű munkáját befejezni.⁴³⁸ A *kola-lappok* ezen kívül hét napig üresen hagyják, egyáltalán nem használják, azt a sátrat, amelyben valaki meghalt.⁴³⁹

A most felsorolt adatok bizonyos mértékig okát adják annak is, hogy a különböző népek miért tartják fenn halottaikat egy-két napig sőt több ideig és miért nem temetik el, vagy égetik el nyomban, amint a halál bekövetkeztéről meggyőződtek. Harva felteszi a kérdést, vajjon a fent említett háromnapos óvintézkedések — nevezetesen a virrasztások — a test három napig való otthon tartásának szokásából erednek-e, vagy van-e ezzel a szokással kapcsolatuk?⁴⁴⁰ Kétségtelen — írja Harva — hogy egyes népek, mint példának okáért a régi irániak, úgy képzelték, hogy a halott „szelleme“ három napig otthon tartózkodik.⁴⁴¹

Viszont arra is van adat, a fent említetteken kívül a *teleutoktól* is, hogy a halott hozzátartozói hét napig óvják magukat a halott szellemétől. Ez alatt az idő alatt a házban, a halott fekvőhelyén köveket tartanak, nem gyújtanak egy hétig tüzet és az öregek estve jöttén nem térnek nyugovóra, hanem az éjjeleket beszélgetéssel, vagy mesélgetéssel töltik. Ilyen alkalomra meghívnak valami jó mesélő hírében álló egyént is, hogy mesével tartsa őket, nehogy elaludjanak.⁴⁴²

A *beltírek* felfogása szerint arra is kell ügyelni, hogy a halottas jurtából hét napig el vagy ki ne adjanak semmit, nehogy a szerenese eltávozzék tőlük. Ez alatt a halott hozzátartozói nem esznek az áldozati állat szívéből és májából. A hét nap eltelte után, midőn első alkalommal kezdenek enni az áldozati állat szívéből és májából, előbb egy-egy darabot saját szívük és májuk iránt magukhoz érintenek és azután elhajítják az erdő felé. Azt állítják ugyanis a beltírek, hogy a szokás elmulasztása a

⁴³⁸ Harva, *Altain suvun uskonto* 195.

⁴³⁹ Holmberg, *Lappalaisten uskonto* 17. — Attól félnek ugyanis a lappok, hogy aki halott után a hét nap letelte előtt lakna a sátorban, azt magával ragadná a halott szelleme, amely az említett idő alatt régi otthona körül jár-kei. Ezzel a hittel, s főleg az élők védelmével kapcsolatos szokás az is, hogy a lappok a halottat nem a sátor ajtaján, hanem a sátor oldalában vagy aljában vágott résen viszik ki. A cél az, hogy a halott ne találjon többé vissza régi otthonába s ne vihessen magával senkit.

⁴⁴⁰ Harva, *Altain suvun uskonto* 195.

⁴⁴¹ Harva, *Altain suvun uskonto* 195. — A magyar néphitben is számos példáját ismerjük annak, hogy a halott lelke a halál után bizonyos ideig még otthon van, vagy hazajár.

⁴⁴² Anohin, *Dusa* 262.

halottnak szív és máj fájást okozna.⁴⁴³ A *jakutok* szerint a lelkek számára a legkedvesebb áldozati darabok: a szív és a máj.⁴⁴⁴

Harva megjegyzi még, hogy a „szellem“ a mondottaknál is hosszabb ideig tartózkodna otthon, az áltájiak felfogása szerint, ha a samán különféle módokkal nem vinné a szellemet a más-világra.⁴⁴⁵

*

A temetés idejét a magyarság — kivéve a kalandosokat⁴⁴⁶ — harangszóval adja tudtára a közösségnek. A nagyútra való előkészület után a harangok kongása adja meg a jelt az elindulásra. A harang szava hívja egybe a végtisztességtevőket, akik a halottat utolsó útjára elkísérik. De a harang búcsúztatgatja a temetés napjáig is a megholtat. Weichhart Gabriella írja a következőket főrangújaink temetkezéséről: „... énekeltek naponként zoltárokat gyászdalokat és mindkét felekezet hívei harangoztattak minden nap kétszer vagy háromszor, míg a halott hült tetemei a föld színén voltak, mégpedig az elhunyt összes birtokain“.⁴⁴⁷ Megjegyzendő, hogy a nemesség — az igazán érdekeltekkel, rokonokkal, barátokkal — gyászjelentésekben tudatta a halálesetet és temetési meghívókon hívta a temetésbe az atyafiakat.⁴⁴⁸

**Harang-
gozás**

A kalandosok táblával történő halálhíradása és temetési idő közlése nem egyedülálló, mert a városi polgárság — különösen a céhek idejében — szintén nem a harangra bízta a híradást csupán, hanem úgy tudatták a céh tagnak vagy hozzátartozójának elhunytát, hogy a céhmester *táblát járatott*, amelyre rá volt írva a temetés ideje is.⁴⁴⁹

**A halál-
eset hírül-
adása**

⁴⁴³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 109.

⁴⁴⁴ Harva, Altain suvun uskonto 196.

⁴⁴⁵ Harva, Altain suvun uskonto 196. — Az elmondottak alapján feltehető, hogy a halottat azért tartják fenn bizonyos ideig, hogy a szellemnek módja legyen a testbe visszajárni, amíg otthon tartózkodik. A testet tehát csak akkor temetik el, amikor — hitük szerint — a lélek végleg a másvilágba költözött.

⁴⁴⁶ Jóllehet a Kalandosok is meghúztatják a harangot, mind gyűlöre, mind kivőre, sőt a haláleset bekövetkezésekor is megszólaltatják a harangot.

⁴⁴⁷ Weichhart, Keresztelő, házasság és temetés 82.

⁴⁴⁸ Weichart, Keresztelő, házasság és temetés 77.

⁴⁴⁹ Weichhart, Keresztelő, házasság és temetés 78. (— Vö.: A tokaji lakatgyártó-, eszár- és szijgyártócéh szabályai. — Papp: Tört. L. 1876: 459; — A pápai szabócéh XVI. articulusa: T. T. 1895: 299—300.)

⁴⁵⁰ Bánffyhunyardon is volt Kalandos: Vö. Malonyay: A magyar nép művészete I. 256—257. Ugyanitt írja Malonyay: „Pengő forint birsággal mindenki harangszóra hallgasson, a temetkezésre menjen X. Y.

A falusi nép — kivéve egyes helyeket, ahol Kalandos Társaság is működött vagy működik⁴⁵⁰ — mindig harangszóval adja hírül a temetés idejét.⁴⁵¹ *Kalotaszegen* „...harangszóra tartozó kötelessége szerint asszony s ember az utcából a halottasházhoz gyűl...“⁴⁵² A *hegyhátvidékiek* a halottat először „kiharangozzák“, ha nő halt el, először két *megszakítás* után harangoznak hosszabban; férfinél *háromszor szakítanak*. Azután minden egy-két órai időközben harangoznak.⁴⁵³ *Hajdúnánáson*, mint P. Kiss Eszter írja, „...Szép kálvinista szokás szerint, ha meghal valaki, megszólal a *jelentő* harang reggel vagy este, de ezenkívül aki csak teheti még *pompáztat* is. Szép méltóságteljesen harangoznak. Temetés előtt közvetlenül a gyűlőt harangozzák.“⁴⁵⁴ *Cegléden* amikor valaki meghal, meghúzzák neki reggel a *lélekváltságot* s a csendítés után lekiáltják a toronyból a halott nevét és életkorát.⁴⁵⁵

Érdekesekek azok az adatok is, amelyeket Molnár József közöl a *hajdúnánásiak* halálesettel kapcsolatban követett harangozási szokásáról. A hajdúnánásiak is szoktak *pompáztatni*, ha nagyon kedves hozzátartozójuk halt meg. „Annak, akinek *pompáznak*, — közli Molnár — háromszor húzzák meg a harangot: reggel, dilbe, este“.⁴⁵⁶

házához.“ Ebben kifejezésre jut, hogy a temetés idejét alapjában mégis a harangszó adta hírül. — Ugyanevak Kalotaszegből, Gyaluból van adatunk kalandos létezéséről. Az 1727-ből való részek bejegyzésében olvasható a következő: „A Rét végben a Porondon egy darab Finta Márton Ur[am] és az árok Bombédságokban Pap Márton Kaßalloja féle. Emellet Felßeri Kocsis István Kaßalloja féle. Emellet *Kalandasság* után való Kaßallo ezt a harmat csak felfogta.“ (A Gyalui vár-uradalom Urbariuma 1727. Bánffy nemzetségi lt.) — *Magyarégerbegygen* pedig még ma is van kalandos.

⁴⁵¹ Hajdúnánásról van egy versike is, amely arról szól, hogy a harang megkondult, de ugyanaz a sírató vers — a harang megkondulásakor ugyanis ezzel kezdik a síratást — a *posta elindulásáról* is beszél. Alighanem a gyászshíradó táblára céloz ez a mondás, amelyet a céhek idejében járattak. Kalandosok létezéséről, Hajdúnánáson, nem tudunk. A vers így hangzik:

*Megszólalt a harang
Elindult a posta
Szijjel a városba,
Győjjetek galambom
Látogatásomra.*

P. Kiss Eszter, Hajdúnánási temetkezési szokások 39.

⁴⁵² Malonyay, A magyar nép művészete I. 256.

⁴⁵³ Nagy, Hegyhátvidéki népszokások 358—59.

⁴⁵⁴ P. Kiss, Hajdúnánási temetkezési szokások 38—39.

⁴⁵⁵ Vö. Ethn. XLII. 160.

⁴⁵⁶ Molnár, A halott 144.

Ezen kívül a halott nemét és rangját, társadalmi állását is kifejezésre juttatják a harangozás módjával a hajdúnánásiak. „*Firfinék kalapot emelnek*“ — közli Molnár. A kalapemelés abban áll, hogy „...Először egyet húznak egy haranggal,⁴⁵⁷ azután kezdi rá kettővel, erről tudják meg, hogy firfi hótt meg. Az urat meg úgy tuggya meg az ember, hogy ha eccerre mind a kettő elhaggya,⁴⁵⁸ akkor úr hótt meg. Parasztnak egyiket elhaggya, a másikat ráhúzza még egy kicsit, oszt úgy haggya el“.⁴⁵⁹

Szinte Gábor közlése és más adatok szerint, *Székelyföldön*, temetés ideje alatt állandóan zúgnak a harangok.⁴⁶⁰

A *Kisküküllő megyei* református nép a következő módon harangozik: „Midőn a temetés ideje eljött, a harangozó vagy a családától adott, vagy pedig az általa fogadott segítséggel temetésre *harangoz*. Ha Radnóthon finemű a halott, először a nagy, másodszer a kis haranggal harangoznak, harmadszer összehúzzák s negyedszer kikísérőre szintén; ha nőnemű a halott, akkor először a kis, másodszer a nagy haranggal harangoznak. Negyedszeri harangozás van szokásban Szökefalván is, azzal az eltéréssel, hogy először a nagy haranggal harangoznak, másodszer összehúzzák, harmadszer ismét a nagy haranggal s negyedszer kikísérőre összehúzzák. Hosszúaszón és Marosugrán csak kétszer harangoznak, u. m. „gyülő“-re és kikísérőre, mindannyiszor összehúzva. Egyebütt rendszerint hármat harangoznak, oly formán, hogy először összehúzzák, másodszer, ha finemű a halott a nagy, ha nőnemű a kis haranggal harangoznak s végül kikísérőre szintén összehúzzák. Az első harangszót Balavásáron „hiradó“-nak, Nagyteremiben „felsír“-nak, Ádámosan a „gödör számára“ valónak, a másodikat közönségesen „gyülekezőnek“, de Búzásbesenyőn „készülőnek“ hívják“.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy egy haranggal kezdenek harangozni; egy darabig, 4–5 percig, húzza a harangot, akkor abbahagyja és egy kevéske szünet után folytatja a harangozást, de ekkor már két harangot szólaltat meg egyszerre.

⁴⁵⁸ Mind a két haranggal egyszerre hagyja abba a harangozást.

⁴⁵⁹ Molnár, A halott 144. — Megjegyzendő, hogy a nádudvari hajdúk, a tiszacsegeiek és a polgári reformátusok harangozási szokása ugyanolyan, mint ahogy azt Molnár József Hajdúnánásról közli.

⁴⁶⁰ Szinte, Kopjafák 120–21.

⁴⁶¹ Sámuel, Kisküküllő 99. — Megjegyzendő, hogy a halálesetet is harangszóval adják hírül. Marosapón azonban csak akkor húzzák meg a harangot, amikor a halott már ki van terítve; egyebütt a haláleset bejelentése után azonnal harangoznak. Az első harangozást *szakgatásnak* hívják, amiatt, hogy a harangozást néhány pillanatra megszakítják. Erről tudják meg az emberek, hogy halott van a faluban. Hosszúaszón a fi- és nőhalottnak egyformán harangoznak, t. i. először a nagy

Magyarón délután három óra körül temetnek. Ezidőtájt a nép a temetés napján már a halottas házhoz gyűlt. Bent a halottas szobában már megszakítás nélkül folyik a siratás. Egymásután siratják hangos szóval az asszonyok a halottat, mert ekkor még csak az asszonyok vannak bent a halott körül. A férfiak csak akkor mennek be, mikor megkondultak a harangok. A *gyülekezést* két haranggal: a naggyal és a kicsivel kezdi el a harangozó abban a pillanatban, amikor a pap a kántorral elindult a temetésre. Kis vártatva abbahagyja a két haranggal való harnagozást és szünet után mindaddig folytatja, de csak a kis haranggal, amíg a pap a halottasházhoz nem ért. Többnyire a kis harang szól az alatt az idő alatt is, amíg a pap a végtisztességet végzi. Külön is figyelemre méltó az a magyarói — s bizonyára máshol is ismeretes — szokás, hogy a halott férfi hozzátartozói a gyűlőre való harangozás alatt lépnek be a halottas szobába és foglalják el helyüket a halott körül és búcsúzóul megéssékolják a halott kezét.^{461a}

A Szeged vidéki nép temetkezési szokásaiban a haragnak nem csak bejelentő és elsirató szerep jut, hanem a halottat is a harang szólítja át a másvilágra. Olyan esetben ugyanis, amikor a halál kínos vergődések ellenére sem akar bekövetkezni, elhivatják az *énekes asszonyt*, aki szentelt gyertyát hoz magával, azt a haldokló kezébe adja és imádkozik a haldokló helyett, imájában annak a szentnek az elküldését kérvén Istentől, hogy vigye a másvilágra a haldokló lelkét, amilyen nevet a haldokló visel. Ha imája közben a halál nem állott volna be, akkor már nem segít más csak az, ha elszalasztanak valakit, hogy húzzák meg a *lélekharangot*.⁴⁶²

A *pusztafalusi* (Abaúj m.) reformátusok háromszor húzzák meg leánytemetés alkalmával a harangot s csak azután indul a gyászoló gyülekezet a templomba.⁴⁶³

A temetés alkalmával történő harangozás *Debrecenben* nem régi eredetű, legalábbis Méliusz Péter, a Ferdinánd és Miksa királyok elébe terjesztett egervölgyi hitvallásban a temetkezési rendtartásról szólva ezeket is írja: „A holtakról jelt adunk, kevéssel a

haranggal, azután a kicsivel s végül összehúzzák. Egyebütt a fineműeknek a nagy, a nőneműeknek a kis haranggal szakgatnak. Harangozás után, ahol van, a toronyban kitűzik a fekete zászlót. A halottnak naponként rendszerint háromszor harangoznak: reggel, délben és este. (i. m. 96.).

^{461a} Idevágó néhány párhuzamot alább, a koporsó körül állásának szokásával kapcsolatban, még felemlítünk.

⁴⁶² Cserzy, Temetkezési népszokások 254.

⁴⁶³ Szendrey, Pustafalusi néphagyományok 164.

temetés ideje előtt, melyik lesz annak meghatározott órája, t. i. *egy fekete lobogó*-nak a közhelyen való felemelésével, avagy egy harangnak igen rövid meghúzatásával.⁴⁶⁴ Zoltai azonban, ezzel kapcsolatban, megjegyzi, hogy Debrecenben „régebben nem harangoztak, hanem csak felhíntették a halottasház és udvar elejét homokkal és a koporsó fedelét kitették a kapuba.”⁴⁶⁵

A temetési harangszónak a fent idézett teendőkön kívül még jós szerepe is van. *Dolha és vidékéről* közlik, hogy „... Ha a harangok bánatosan szólnak a gyászmenetben, ha visszatekint a temetési szertartást végző pap, úgy abban a falurészben nemsokára új halott lesz.”⁴⁶⁶

A temetés alatti harangszónak gonoszt és kárt, veszedelmet távoltartó szerepe is van. Pl. a *Feketekörösvölgyi magyarság* azon a hiten van, hogy „a halottat harangszóval kell kivinni a temetőbe, mert különben a jég elveri a határt”.⁴⁶⁷ Különösen akkor fontos, hogy szóljanak a harangok, amikor idegen halottat visznek át a falu határán. Ez esetben is a jégverést igyekeznek elsősorban elhárítani. A szokás, szinte az ország egész területén általános⁴⁶⁸ és egybeolvad a vihar, nehéz idő elleni harangozással.⁴⁶⁹

*

A halott tárgyi felszerelése közül a legfontosabb a koporsó. **Koporsó** Erről egyesek már életükben szoktak gondoskodni, vagy legalább is kijelölik azt, aki majd elkészíti a koporsót. Azonkívül a nép a koporsó színével a halott életkorát is igyekszik kifejezni. Pl. a régi *matyóknál* „A koporsó színe, valamint a halottnak abban való elhelyezése ismét az illető korától és egyéb körülménytől függ. A gyermekeket kékre festett, virágos koporsóban, a leányt, a menyecskét, legényt régebben égszínkék, ma már inkább dióbarna koporsóban temetik el.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Kiss Áron, A XVI. sz.-ban tartott magyar református zsinatok végzése 238—39.

⁴⁶⁵ Zoltai, Debreceni viselet 314.

⁴⁶⁶ Sztripszky—Bilák, Dolha 147.

⁴⁶⁷ Györffy, Babonás hiedelmek 87.

⁴⁶⁸ Az adatok felsorolásától el is tekinthetünk, úgyszintén attól is, hogy a magyar nép területén kívülről közölnék párhuzamokat.

⁴⁶⁹ Vö. Ethn.: III: 70; — V. 335; — VI: 312, 436; — VII: 365; — IX: 224, 404; — XXII: 298; — XXVII: 83; — XXX: 90; — XXXIV: 109; — XXXIX: 94, 201; — XLII: 47; — XLVIII: 474; — XLIX: 34; stb. Népr. Ért.: XIV: 243.

⁴⁷⁰ Fludorovics, A matyókról 238.

Tiszacsegén a fiatal fiúgyermekeket égszínkék koporsóban, a 8—10 éves leánykákat fehér koporsóban, az eladó lányokat ezüstös, a legényeket sárgásbarna, a menyecskéket szürke, az idősebb asszonyokat és férfiakat sötét dióbarna vagy egészen fekete u. n. gránátköves⁴⁷¹ koporsóban temették el még néhány évvel ezelőtt is. A régi koporsókészítő elhalálózása után bolti koporsót kezdtek venni s ezzel a régi szokás is elmaradt. Egyszerűen azért, mert nem lehetett venni megfelelő színűt. Az asztalosok pedig csak feketeire tudtak pácolni. A festék ugyanis nem száradt meg a temetés idejére. Érdemes megemlíteni, hogy az öreg és főleg jobbmódú tiszacsegei gazdák még életükben félre tették a kidőlt vagy kivágott diófa törzsét; el is hasították deszkává és vagy így állott a padláson vagy meg is csináltatták koporsónak. A padláson általában szép pirosbarnává lett a festetlen koporsó. Nem igen várokozott üresen a kész koporsó, hanem diót, leggyakrabban hagymát (fokhagymát) és „tukaresokba“⁴⁷² font dohányt tartottak benne. Ezeket a diófa koporsókat nem az asztalos, hanem valamelyik kerékgyártó készítette el.⁴⁷³

Érdekes megemlíteni a koporsó mértékvételt is. A tiszacsegeiek erre a célra vagy egy hosszú vesszőt vagy pedig egy nádszálat használnak még ma is. A vesszőt olyan hosszúra vágják, mint a kiterített halott hossza. A vessző, vagy nád egyik végével megméri a halott lábaszárát, talpától a térdéig és ezt megjegyzi a mértéken: ez adja a koporsó fejjelöli végének szélességét. A vessző másik végére pedig a halott kezészára hosszát rójják rá, hüvelyk ujja tövétől a könyökig: ez lesz a koporsó láb szélesség mértéke. Élő embert azonban nem szabad így megmérni. Az élő koporsóját csak szemre mérik, szemmérték után készítik el. Arra is vigyáznak, hogy ha élőknek készül a koporsó, senkinek sem mondják meg — bármilyen kíváncsi is a kérdező — a koporsó leendő gazdájának a nevét. Mert ha megmondanak a nevét meghalna az il-

⁴⁷¹ Fekete színű félborsószem nagyságú kötörmelék volt reá ragasztva. Olyan érdes volt, akár valami nagyszemű surló papír. Azt tartották róla, hogy sokáig tart az ilyen koporsó. Érekkoporsónak is emlegetik.

⁴⁷² A dohányleveleket három ágba fonják, mint a fokhagymaszárat vagy a haját. A tukaresokat pipadohánynak vágják meg.

⁴⁷³ Régen nem volt asztalos a faluban, hanem csak aféle „barkácsolók“, kerékgyártók. Ezek készítették a bútorokat is, amíg a vásári bútort divatba nem jött vagy 50—60 évvel ezelőtt. Innét van, hogy az öregek még ma is a kerékgyártók valamelyikével vagy jó komájukkal, valami ügyes *barkácsolóval* (fűrész-faragáshoz értő ember) készítették el koporsójukat.

lető. Amíg otthon van a padláson a koporsó, addig is mindig azt mondják a kérdésre, hogy *diónak, hagymának*, vagy ami éppen benne van, készítették. Ha nincs benne semmi, akkor azt válaszolják: *hogy legyen*, de a leendő gazdája nevét ki nem mondják.

Az abaúj-torna megyei *Pusztafalu* református népe újabban festett koporsóba temetkezik. Szendrey Ákos írja róluk: „Ma a fiatalok koporsóját kékre az öregekét feketére festik. Régen festetlen volt a koporsó, s a fiatalokét fehér gyolccsal vonták be, az öregekét feketével”.⁴⁷⁴

A *kalotaszegi* falvakban régen a fűrészhoz-faragáshoz értők készítették a koporsót. Ma már csak a fejfát faragják, de azt is mind ritkábban, kevés a fa és inkább követ állítanak. Régen festett koporsót is készítettek. A mai koporsók gyáriak, sötét barna vagy fekete színűek. A körösfőiek, kispetriek, sztánaiak, kapusiak, vistaiak régen a fiatalokat világos színű koporsóba temették; mégpedig a fiúkat égszínkék, a lányokat vajszínű koporsóban. Az öregek azonban tudnak még arról, hogy gyerekkoruk idejében csak a gyalult deszka szín volt a koporsó általános színe. Régen a nevet és kort sem mindig írták rá a koporsóra. A névírás csak akkor kezdődött, amikor virágosra kezdték festeni a koporsót; leginkább az eladósorban elhalt leányét. A festett koporsó azonban nem vált általánossá. A bolti kiszorította. Formára nézve két féle is volt: nyeregtetés, vagyis a teteje két darab deszkából és lapos tetejű, amelyiknek a fedele három darab deszkából készült. Ezekre a festetlen, gyalultdeszka koporsókra, nagy ritkán, fekete vagy barna színű festékkel írták rá a halott nevét és életkorát.

Magyarón a koporsó kivitele és színe az életkortól függ. A fiatalok koporsója tulipános, mégpedig a fiúké égszínkék vagy világos zöld alapon piros vagy narancsszínbe játszó piros tulipános, a lányok koporsója fehér vagy sziürkés-fehér alapon piros tulipános. „Olyan, mint valami tulipános láda, csak koporsó a formája.” Ez annyit akar mondani, hogy a tulipánokat zöld szárral, levelekkel, közbe-közbe fehér gyöngyvirággal festik, akárcsak a tulipános ládákat. Az öregek koporsója nagyon egyszerű. Valamilyen sötét színre: barnára, vagy feketére festik. A nevet és az életkort a koporsó fedelére ráírják, mégpedig jobbfelől a nevet, balfelől az életkort.

Nyárádmagyaróson a fiatalok koporsója szintén olyan, mint valami tulipános láda. Az öregek koporsója azonban csak gyalult

⁴⁷⁴ Szendrey, Pusztafalusi néphagyományok 136–164.

deszka, vagy pedig feketére pácolt, esetleg festett fenyődeszka koporsó. A készítője a kerekas, vagy valamelyik ügyeskező jóismerős, barát vagy rokon, aki szívességből készíti el a koporsót. Az öregek gyakran már élükben megszerzik a deszkát, olyik meg is csináltatja. Ma már a nevet is felírják a koporsó fedél jobb oldalára, az életkort pedig a fedél bal oldalára.

A *göcsejiek* a koporsót ahhoz értő paraszt emberrel vagy asztalossal készíttetik el. Legjobban szeretik a koporsót tölgyfából. A fenyőfa koporsót gyengélik, mert rászakad a halottra. Néhol legalább a koporsó alját igyekeznek tölgyfából készíteni. Diófából csak a legritkábban készíttetnek koporsót. A koporsóból legyalult forgácsot vagy az útra szórják, vagy a trágyába ássák; elégetni nem szabad.⁴⁷⁵ Színes és virágos koporsót használnak a *hódmezővásárhelyiek* is.⁴⁷⁶

A koporsókra vonatkozólag érdemes ideírni azt a határozatot, amelyet Debrecen városa hozott, nevezetesen: „1743-ban a szegényebb néposztályoknál is a temetések körül tapasztalt piperéskedésnek, felesleges költekezésnek elejét akarván venni, maga csináltatott néhány fekete posztó takarót, hogy a gyászoló felek csekély díjért azzal borítsák bé a koporsót, míg a háztól sírjába viszik a halottat, ne pedig selyemmel és egyéb cifra matériával vonják be és ne sárga szeggel verjék ki reá a halott nevét.”⁴⁷⁷

Néhány évvel korábról való az a leírás, amit Apor írt *Az Régi Erdélyiek Temetésiről*, a következőképpen: „Az koporsót belől vagy bársonnyal vagy materiával vonták bé, az kívül mint tölt ki... koporsóját kívül az nagy rendeknek fejez bársonnyal vagy tafotával, az alábbvalóknak fejez gyolescsal vonták bé. Az házas férfiak koporsóját, kivált az urakét, fekete vagy setét megszín bársonnyal, az alábbvalókét fekete bakaacsinnal, az ifjú legényekét zöld kamukával vagy tafotával, sőt az nagy úrfiakét zöld aranyos matériával, az egész koporsót sűrű bokrétákkal, oda varva az koporsó fedelihez, megrakták, az koporsó közepire tisztító-seprű forma tollat bársonyban varrva szegeztenek. Az kasszonyok koporsójára is fejez selyem materiát, az alábbvalóknak fejez gyolesot vontanak koporsójára, s az egész koporsó fedelit, oldalát sűrűn virágokkal, koszorúkkal megrakták. Az catholicusoknál mindenütt az koporsó tetején más szín materiából kereszt

⁴⁷⁵ Gönczi, Göcsej 360—61.

⁴⁷⁶ Kiss, Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások 27—28.

⁴⁷⁷ Zoltai, Debreceni viselet 313.; — Vö. Szücs I., Debrecen város történelme III. 871.

volt. — Mikor pedig idegen helytt holt meg valaki, és hirtelen az koporsóra való bársony vagy matéria készen nem volt, az koporsóra valami szép portai szőnyeget tettek. — Az koporsót pedig, az mint leírák, bévonván, az koporsót ezüst, aranyos fejű szegekkel igen gazdagul külyel béverték, és hogy az aranyas fejű szeg jobban kiadja magát, az koporsót fekete bíborral vonták be s azt szegezték a koporsóra az arany fejű szegekkel; azonkívül az koporsójára mind férfiaknak mind asszonyoknak, szegeztének tizenkét selyem matéria, kópíró által írt czimereket, az holtak czimeréit.⁴⁷⁸

Mielőtt még néhány párhuzamot felemlítenénk, vegyük számba, mit tudunk arról, hogy a honfoglaló magyarok koporsóban temetkeztek-e vagy sem? Az ősmagyar temetkezéssel, néprajzosaink közül, legbehatóbban Szendrey Ákos foglalkozott.⁴⁷⁹ Nála a következőket olvashatjuk: „A békési Szentandráson, Örményzugban, Telekhalmon, aztán Vajdahunyadon, Orosházán, s a torontálmegyei Aranka-vidéken több sírban az egész csontvázat körülvevő deszkaakorhadékból koporsóra következtetnek; Kreesmarik szerint azonban ez a korhadék-maradvány mégis csak inkább a deszkával való *kipadlózás és kioldalazás* nyoma, mert szegre egyáltalában sehol sem akadtak. A koporsó kronológiájára fontos tudnunk, hogy e sírok közül a vajdahunyadi a Szent István és I. Endre, az orosházi a Szent László és II. István s a békésszentandrászi az I. Endre érmeivel datált sírok.

„A sírnak, illetőleg a koporsónak ilyen kipalinesolása⁴⁸⁰ a kúnoknál még a XIII. században s Hódmezővásárhelyen csaknem a mai napig szokásban volt, Bácsbodrogban pedig még ma is álta-

⁴⁷⁸ Apor, *Metamorphosis Transylvaniae*.

⁴⁷⁹ Szendrey, *Az ősmagyar temetkezés*. 12—26.

⁴⁸⁰ A MTSz szerint *palines*: vastag deszka, Bárka: koporsó borítékul szolgáló deszka foglalvány. (Szatmár m. Nyd. 8: 187.). A palines olyan lehetett, mint a Tiszaesegén olykor használni szokott koporsó borító, amit *bedeszkezés* néven szerkesztenek a koporsóra, hogy a földtől védje; tulajdonképpen olyan, mint a nyerges tető és rendszerint 3—3 szál tölgyfa vagy *fosznideszkából* készül. Rendszerint négy V alakúan összeszerkesztett gerendára szegezik rá a deszkákat. Érdemes megemlíteni, hogy az ilyen nyeregtető szerű deszkaalkotmányt a csegeiek *koporsónak* hívják. Így hívják a két szál deszkából összeszegezett V alakú vályut: *koporsóvályu*; vagy a nádfedél gerincét beborító ugyanesak két szál deszkából V alakúan összeszegezett deszkát: *ház-tetőkoporsó, koporsódeszka*. Ismeretes a *koporsódeszka* név alsó Szabolcsban is. (Vö. továbbá *Magy. Néprajza* I. kötet 2. kiad. 136. l. *koporsó, vályúdeszka*); — A *koporsó* szavunk eredeti jelentésben *ládát, szekrényt* jelentett. (Vö. Cs. Sebestyén, *A magyarság ládái* 201—5.

lános.⁴⁸¹ S azt is itt kell megemlítenünk — írja Szendrey — hogy a békésmegyei Doboz községben régen nem deszkából csináltak, hanem liceumból fontak feneket; ez a hamvasnak,⁴⁸² a három deszka oldal pedig mintegy a palicsnak felel meg⁴.

„Ellenben határozott koporsónyomokra kell következtetnünk — írja Szendrey — az olyan sírokból, mint a nagyteremiai⁴⁸³ és czorai, ahol a deszka korhadékban ezüstfejú szögeket, illetőleg vaskapásokat is találtak. A mai értelemben vett koporsók azonban mégis csak már az Anjou-korban kerülnek elő, a szeged-ötömösi temetőből, ahol nemcsak szögekre és kapásokra akadtak, hanem a koporsó vasalását s egy sírban külsős zárát is megtalál-

Ugyanilyen értelemben használják egy néhány török nyelvben is. (Rásonyi L. szíves szóbeli közlése). A román nyelvben pl. a koporsó neve: *copârșău*, *sicriu* (szekrény), *sălaş* (szállás), *tron*, *coșciug*, *casă de brad* (fenyőház), *șghiab* (Vö. Moldován, *A magyarországi románok* 235; — I. N. Macavei, *Dalintele pop. rom.* 94.; — Schmidt, *Adalékok* 136.).

⁴⁸¹ A palinesolás szokásos mind a mai napig Tiszacsegén „bedesz-kázás“ néven és Szamosfalván, Kalotaszegen, valamint a kolozsvári Hóstatban. E két utóbbi helyen „podmolynak“ hívják. A kidei magyarok is alkalmazzák még ma is „podmoly“ néven. A kolozsborsai, hüdöki esomafáji és kolozsgyulai románok is palinesolnak néha, de ma már csak a tehetősebbek, mert kevés a fa. Régen mind a magyarok, mind a románok fejszével hasított tölgyfa deszkával palinesoltak. A románok a Borsavölgyében *skuptoris*-nak, *kuptor*-nak hívják a palinesót. De ugyanígy nevezik: *skuptoris*, *kuptor*, a sír oldalába vajt és deszkával elzárt padmalyt is.

⁴⁸² A *hamvas* szavunk nagy, négyszögletes lepedőt jelent ma. A név eredetéről azonban már sokan írtak (Vö. Szendrey: Az ősmagyar temetkezés 15–16. l., itt felsorolja a fontosabb irodalmat és véleményeket is.). Nyáry esontvázakon észlelt szövetmaradványok alapján a palóc hamvaszt ama pokróc maradványának tekinti, amelybe pl. a IX. századi alpári sírban eltemetett tetemet esavarták. A palóc hamvasban vízi a halott ágyszalmáját az elégető helyre. A név Nyáry szerint innét ered. Az MTSz és Cz. F. a nevet abból eredezteti, hogy a hamvasban szokták szapuláskor a hamut forrázni — szerintünk inkább az a valószínű magyarázat, hogy a *hamvas* név attól a lepeltől eredhet, amelybe a halott *hamvait* (tetemét) göngyölték, s valamikor abban el is égethették. Szendrey azonban inkább az Apór-féle adat felé hajlik, mely szerint a koporsó fenekére gyalúforgácsot vagy hamut tesznek gyöles-lepedőbe varrva. (Szendrey, Az ősmagyar temetkezés 16.)

⁴⁸³ Nagy Géza szerint a pogánykori magyar sírok közül a Nagy-Teremián és Szolyván előkerült sírokból konstataáltak koporsómaradványokat. A szolyvai sírban Lehoczký szerint nem is annyira koporsó volt, mint egy másfél láb széles és egy öl hosszú deszka, amelyen a hulla feküdt. Nagy-Teremián azonban csak az ezüstfejú szegekkel ellátott fadarabokból következtetnek koporsóra. Ezt a leletet azonban Nyáry nem koporsónak, hanem pajzs maradványnak véli. Föltehető az is, hogy talán nyeregrész is lehetett? Mindenesetre ez a kérdés még nincs lezárva.

ták⁴⁸⁴. A kérdéssel archeológusaink közül a legbehatóbban és a legtöbb eredménnyel László Gyula foglalkozott s a következő megállapítást tette: a „Fakoporsóba való temetkezés az avaroknál elég gyakori, honfoglaló sírjainkban azonban ritka⁴⁸⁵”.

Mint ma még be nem bizonyított érdekességet írhatjuk ide Solymossynak az a feltevését, hogy a honfoglaló magyarság mint keleti (vogul, osztják) örökséget hozta magával a csónakba temetkezés szokását.⁴⁸⁶ Solymossy a hajdani csónakba való temetkezés ötletét a szatmáresekei református temető különös, csónakra emlékeztető, fejfák formájától kapta.⁴⁸⁷ Abból a gondolatból indul ki, hogy a vogulok és osztjakok csónakformájú koporsóba temetkeznek. Munkácsi pl. a vogulokról azt írja: „A koporsó rendszeren ladikformára kivájt fatörzs. Már használatban volt *kész ladik* is szolgálhat koporsó gyanánt⁴⁸⁸. Az *osztjakok* is „csónakba helyezve temetik el⁴⁸⁹ halottaikat.⁴⁹⁰ Hivatkozik Solymossy O. Finsch adataira, aki számos osztják sírt ásott fel és úgy találta, hogy az osztjakok halottaikat kettévágott csónak egyik felébe temetik s a csónak többi részét vagy a halott lábához teszik (levágott csónak orr) vagy a sírra borítják, Solymossy szerint szemfedőül. Finsch azonban már a koporsóról is így ír: „koporsó gyanánt nagyobbrészt egy keresztben kettévágott nagyobb ladik fele szolgált, jeléül, hogy az elhalt főfoglalkozása halászat volt⁴⁹⁰. A *szigra-menti vogulok* temetkezési szokásából idézi Solymossy — N. L. Gondatti után — hogy, ha otthonuktól és övéiktől távol halnak el, . . . „otthon a hozzátartozók jelképes temetést rendeznek neki. Elkészítik sírját, *belesüllyeszti az üres csónakját* . . .⁴⁹¹ Ez az elkészített csónak azonban — mint Kannisto szóbeli közlése megállapítja — nem valóságos csónak, hanem csónakformára, egyetlen fatörzsből kifaragott koporsó, a halottat ebbe temetik (ha

⁴⁸⁴ Szendrey, Az ősmagyar temetkezés 17—18. Vö. AE. XXXIII: 29; — Dolg. IV. 1: 166; — AE. X: 417; — AE. XXVII: 273; — AE. XXIV: 264; — Ethn. V: 316; — Ethn. XXXI: 90; — PSz. 743; — AE. XXVI: 18; — AE. XIII—1893: 226.

⁴⁸⁵ László, Adatok 530.

⁴⁸⁶ Solymossy, Ősi fejfaformák 72—79.

⁴⁸⁷ Solymossy, Ősi fejfaformák 70—71. l., a 8. és a 9. ábra.

⁴⁸⁸ Munkácsi, Vogul N. Gy. I. CXCH. o.

⁴⁸⁹ Bastian, Der Mensch i. d. Gesch. II. 331.; — Vö. Solymossy, Ősi fejfaformák 75.

⁴⁹⁰ Finsch, Reisen 545. és a 488. lapon a sírra borított csónak látható.

⁴⁹¹ Solymossy, Ősi fejfaformák 75.; — Vö. még Keleti Szemle VI. 88. — Idézi Solymossy Kannisto erre vonatkozó szóbeli megerősítő adatát is (15. jegyzet).

nem jelképes a temetés) míg az elhalt igazi csónakját összetörve a sírra boríják.⁴⁹² Megegyezik ezzel az adattal Karjalainennek, a kiváló osztják kutatónak a közlése is.⁴⁹³ A kérdéssel külön és részletesen foglalkozott U. T. Sirelius,⁴⁹⁴ finn néprajz kutató, aki hosszabb időt töltött az obi-ugorok között. Közli Sirelius Petrus Bröms (De religione Siberiensium) adatát, 1728-ból, mely szerint az osztjákok fába vájt koporsóba temetik halottaikat. Ezt az adatot Sirelius, Mone és Kaffka közléseire támaszkodva, úgy magyarázza, hogy az Ob-melléki osztjákok csónakba temetik halottaikat. Kiegészítésül megjegyzi Sirelius, hogy a szokás, nemcsak az Ob-mellékiek szokása, hanem általában az ősi állapotban megmaradt *összes osztjákoké és voguloké* is.⁴⁹⁵ „A csónakot itt-amott csak annyiban változtatják meg, hogy egyik vagy mindkét végét levágják s a végeket oromdeszkával lezárják. Fedőlapul rendszeren nyírfa kérget vagy deszkát tesznek rá, az obdorszki osztjákok gyakran a csónak másik felét.”⁴⁹⁶

A csónakba való temetkezés szokása ismeretes a karjalai finneknél is.⁴⁹⁷ Az Ebert Reallexiconában *Bootsgrab* címszó alatt ar-

⁴⁹² Solymossy, Ősi fejfaformák 75.

⁴⁹³ Karjalainen, Die Religion der Jugra-Völker I. 97.

⁴⁹⁴ Sirelius, Ostjakkien ja vogulien hautaustavoista (SM. VIII: 49—56; IX: 4—14 és 36—42).

⁴⁹⁵ Sirelius, Ostjakkien ja vogulien hautaustavoista VIII. 53.

⁴⁹⁶ Solymossy, Ősi fejfaformák 75.

⁴⁹⁷ Sirelius, Ostjakkien ja vogulien hautaustavoista VIII. 53. —

A csónakban való temetkezés azonban nemcsak az említett finnugoroknál ismeretes, hanem több más népnél is. (Vö. Solymossy: Ősi fejfaformák 73. és u. o. a 11. jegyzet, továbbá a 74. lap és a 12., 13. jegyzet. E helyeken irodalmi utalások kíséretében megtudjuk, hogy csónakban temetkeznek a *Borneó sziget* szárávahparti benszülöttei, mégpedig kettévágott csónakba, amelynek a végét bedeszkázzák. A szomszéd malanan-törzsbeliék a főnök csónakkoporsóját nagy gonddal készítik el s még élő rabnőt is adnak vele, hozzákötözvén a koporsóhoz. Az említett helyeken a csónakkoporsót vízre teszik, hogy az áramlás vigye magával. Máshol viszont a parton póznás emelvényre teszik. Így járnak el a *csinuk-indiánok*, a *patagóniai czonok*; a *Jefferson-Country* indiánjai viszont a folyóvizek szélére teszik le a csónak koporsót. (A bibliai gyékénybőleső, amiben Mózeset kitették, alighanem ebbe a körbe tartozik, hiszen el akarták veszíteni.) A borneóiak módjára temetkeznek a keletázsiai fűszerszigetek minden népe: *maláj*, *daják*, *battak* stb. A Csendes Óceán szigeteinek sok lakója szintén így temetkeznek: a *Filippi szigetek* negritói, a *fidzsiék*, a *Savage-Islands* lakói stb. — A *Kanavitz-törzsek* halottaikat törekeny csónakba teszik. — A *csipplevé indiánok* fehér kanuba (csónak) temetkeznek. — Az *ausztrál-néger*ek a sírba vagy egész vagy töredék csónakrészeket tesznek. A *sandwich-szigetiek* a sírra eltört kanu-darabokat tesznek.

A csónak fontos szerepet játszik az amúrmenti népek temetkezési szokásaiban is. A *negdák*, amikor a halottat a temetőbe viszik, a testet

ról is értesülünk, hogy a csónakban való temetkezés Európa más népeinél is ismeretes volt, nemcsak a karjalaiaknál. A középkorban pl. a *vikingeknél*, és ők vitték volna ezt a szokást Finn- és Oroszországba is. Zelenin szerint azonban ennek nincs nyoma, ha csak azt nem vesszük a csónakos temetkezés maradványának, hogy a *fehéroroszkok* egyetlen fatörzsből egy koporsó fedél alakú, lapos hasábot faragnak, amit a sírra fektetnek.⁴⁹⁸ Ugyancsak idevágónak vehetnők — bár erre semmi alap —, hogy régen a *nagy-oroszkok* és az *ukránok* egyetlen fatörzsből kerekvégű koporsót készítettek.⁴⁹⁹ Manapság azonban csak nyers deszkából ácsolják a koporsót. Jámbor emberek még életükben saját maguk elkészítik koporsójukat, vigyázzván arra, hogy egyetlen vasszeg se legyen benne, azaz faszegekkel szegeznek és hánccsal kötözik össze a koporsó deszkákat. A kész koporsóban terményt (magvakat) tartanak, amit a szegényeknek osztanak szét.⁵⁰⁰

Van adatunk arra is, hogy a fiatalabb vaskorszakban Finnországban szokásban volt a halottak csónakban való elégetése, ami bizonyára a skandináviai hasonló szokásokra vezethető vissza.⁵⁰¹ Ezen kívül nagyon érdemes figyelembe venni Ibn Fadlan leírását a *rus* nevű nép temetkezési szokásáról.⁵⁰² Hogy a *rus*

nem a csónak fenekére fektetik, hanem a *nartára* (kutyasán) és azzal együtt teszik a csónakba. A *goldok* szánkó helyett deszkára fektetik a halottaikat és úgy helyezik a csónakba. Az *olesák* a csónak hátsó részére erősítenek két deszkát és arra fektetik az elhúnyt. A *goldoknál* pedig szokás volt, hogy a csónakba helyezett tetemet a csónakkal együtt fára helyezték. A csónak az *orocsonoknál* és az *udoknál* is a koporsót helyettesíti; némely esetben készítenek csónakalakú koporsót is. Érdekes a *giljókok*nak az a szokása is, hogy a vízbefultat csónakba fektetik és eleresztik a folyón; a hozzátartozók pedig egy másik csónakban követik evezés nélkül. Ahol a víz a halottas csónakot partraveti, ott elégetik a halottat. Érdekes megemlíteni, hogy a *goldok* ha nőtlen a halott, akkor a csónak elejével temetik el. Ivanov ezt a szokást úgy magyarázza, hogy a *goldok* régi vallási képzete szerint a tárgyaknak nemcsak lelük, hanem nemük is van; ez esetben nőneme van a csónak elejének és a másvilágon ez helyettesíti a megholtat a feleséget. (Vö. Ivanov, Sz. J., A csónak jelentősége az amúrmenti népek temetkezési szokásaiban és hiedelmvilágában. Szovjetszkaja Etnografia 1935. 4—5. sz., ismertette Tagán: Népr. Ért. XXIX. 207—208.).

⁴⁹⁸ Zelenin, Russische Volkskunde 326.

⁴⁹⁹ Zelenin, Russische Volkskunde 323.

⁵⁰⁰ Zelenin, Russische Volkskunde 322, 323.

⁵⁰¹ Hämäläinen, Arapialaisten kuvauksia 227.; — Vö. Hackman, Om likbränning 66.

⁵⁰² Zeki Validi, a baskir származású kiváló orientalista 1923-ban a perzsiai Imam Rizan meeset iratai között megtalálta Ibn Fadlan útleírásának fő részét. Erről a rendkívül fontos felfedezésről előzetes beszám-

nép miféle nép volt, ma még nem tudjuk bizonyosan. Frähn azt hiszi, hogy a kérdéses nép *szláv* vagy talán *bolgár* nép volt.⁵⁰³ Hvolson viszont azon a nézeten van, hogy a *rus*-név, nem egy népnek a neve, hanem a mai orosz földön élő népek általános neve, tehát ez a név a normannokat megelőzné. Pogodin ehelyett azt állítja, hogy a normannok hozták ezt a nevet orosz földre és először a kijevieket nevezték így, ahonnan a név később különböző irányokban elterjedt.⁵⁰⁴ Thomsen szerint semmi akadály sincs annak, hogy az Ibn Fadlan által *rus*-nak nevezett népet északi vagyis *normann* népnek tartsuk.⁵⁰⁵ Arne, svéd archeologus, az Ibn-Fadlani *rus* népet ugyanesak azonosnak tartja a *svéd* (normann) néppel.⁵⁰⁶ A leírt nép kiléte, tehát a fentiek szerint normann, azaz svéd, de valószínűnek látszik szerintünk az is, hogy valamelyik török fajú népről lehet szó, hiszen a Kr. u. 921-ben Bagdadból elindult küldöttség, amelynek Ibn-Fadlan is tagja volt, 922 május 12-én érkezett a bolgár király táborába.⁵⁰⁷ Ibn-Fadlan nem tévedhetett, hiszen a szemével látta, hogy bolgárok között van. A temetkezési szokást pedig, amit leírt, ugyanott figyelte meg, leírása a csónakos temetkezés szempontjából a következő lényeges dolgokat tar-

molót adott a *Geistige Arbeit* 1937. évi 19. számában, jelezvén, hogy a becses kéziratot alapos tanulmány kíséretében közre fogja adni.

⁵⁰³ Frähn, Ibn-Fadlans und anderer Araber Berichte LV. 3–5.

⁵⁰⁴ Hämäläinen, Arapialaisten kuvauksia 208.

⁵⁰⁵ Thomsen, Ryska 46.

⁵⁰⁶ Arne, Det stora svitjod 48.

⁵⁰⁷ Hämäläinen, Arapialaisten kuvauksia 215. — Ez azonban csak feltevés marad részünkről, mert hiszen biztos tudomásunk van arról, hogy a Délkelet-Európa és Közép-Ázsia közötti kereskedelem közép-pontja a volgai bolgár városok voltak. A Közép-Ázsia és Keleti Tenger vidéki területek közötti kereskedelem, három nép, a *khvarez*, *oguz* és *bolgár* nép irtalma alatt nagyon gyorsan kifejlődött és ez vonzotta keletre a skandináviai *rus*-okat (normannokat). Ibn Fadlan így ismerkedhetett meg a bolgár király táborhelye közelében lévő kikötőhelyen (a Volga balpartján, ahol később *Jaka Bazar* létesült) a skandináv kereskedőkkel, akiket már azelőtt is ismert hírből. Ez a tény azért fontos, hogy t. i. normannok is voltak a bolgár király tábora közelében, mert így bizonyossá válik, hogy Ibn Fadlan *rus*-nak csak a normannokat írta. De talán még ennél is fontosabb az, hogy a partra vont hajóban való temetkezés a normannoknál volt szokás. (Vö. Scheltema, Der Osebergfund.) A különbség csak az, hogy a normannok kurgánba temették a hajót, Ibn Fadlan *rus*-ai pedig elégetik a halottal együtt, s csak az égetés helyére emelnek kurgánt. Minden bizonyossággal feltételezhetjük, hogy az utóbbi esetben a normann temetkezési szokásba a pusztai népek (és talán az oroszok) halottégető szokása is belekeveredett. Az archaeológusok ma már számtalan példát tudnak felmutatni arra nézve, hogy a normannok szokásaira, kultúrájára, a steppe népek kultúrája igen erős hatással volt.

talmazza: az előkelőeket folyópartra vontatott díszes hajóban, emberáldozat közepette égetik el. Ha a halott szegény ember, akkor kis csónakot készítenek a számára és úgy égetik el.⁵⁰⁸

E kitérés után forduljunk vissza ismét a Solymossy-féle szatmáresekei csónak alakú fejfákhoz, amelyekről azt igyekszik bebizonyítani Solymossy, hogy azok a magyarság csónakban való temetkezésének a maradványai. A bizonyítást a következő gondolatmenettel igyekszik elérni: Irodalmi adatok alapján kimutatja, hogy a vizek mentén lakó népek mindig a vizek mögött képzelik el a másvilágot, a holtak végleges birodalmát. Az ide vivő útra csónak kell az elköltözőtnek. A lélek azonban a néphit szerint — s így a finnugorok hite szerint — sem megy azonnal a másvilágra, hanem bizonyos ideig (rendszerint 40 napig, az elhalálozás évfordulójáig, a nagy ünnepig stb.) még övéi körében jár-kél, s az eltemetett testben tanyázik. A *vogulok* és *osztjákok* kifaragják a halott bábuját, arra való tekintettel, hogy a körükben járókelő lélek, ha nem megy ki pihenni az eltemetett testbe, legyen otthona, testi hüvelye, amibe „hálni járhat a lélek“. Ezek a bábuk, hegyes fejüek, mint valami csónak és emberareuk van (vogul nevük: *pupi*, *pupa*; zürjén nevük: *buba*) és minden elhunyt családtagnak készítenek egyet. A bábút nagy figyelemben részesítik mindaddig, amíg hitük szerint el nem érkezett az az idő, amikor a halott lelke elindul a másvilágra. Ekkor a bábót kiviszik és a sírba szúrják. Ez az aktus a halott második temetése — írja Solymossy — s a bábok a csónakban fekvő halottat helyettesítő idobábok. A csónakra a léleknek most lesz igazán szüksége, hogy a vizeken átvergődve a másvilágra juthasson. A bábokat otthagyják a síron, ezek azok a sajátos sárbálványok, amelyekről az obiugoroknál járt utazók megemlékeznek.⁵⁰⁹ Solymossy azt hiszi, hogy a szatmáresekei csónakformájú fejfák „...és az ugor sárbálványok *alakilag* és *rendeltetés szerint* teljesen megegyeznek egymással. A miénk csónakformája nyilván való, alatta az emberare egykori koporsóra vall, temetőikben állítják fel; ugyanilyenek a kített ugor bálványoszlopok is — írja Solymossy —, amelyek egykor a második temetésen holtat helyettesítő, csónakos idobábok voltak“.⁵¹⁰

Ez a gondolatmenet nagyon érdekes, azonban Solymossyt is aggasztja: „... vajjon tudunk-e kapcsolatot találni e tengernyi idő

⁵⁰⁸ Hämäläinen, Arapialaisten kuvauksia 221—226.

⁵⁰⁹ Képüket Solymossy is közli (Ősi fejfafaformák: 10. és 11. ábra).

⁵¹⁰ Solymossy, Ősi fejfafaformák 75—79.

alatt, amely az ugoroktól való elválásunk óta letelt, a két egyező forma között⁵¹¹ Ebben az utóbbi gondolatban teljesen igazat adunk Solymossynak.

A csónakos temetkezési szokásokon kívül említsünk még néhány koporsós temetkezési szokást.

A *csuvasoknál* pl. az a szokás, hogy a beteg maga jelöli ki azt, aki halála esetén a koporsóját elkészíti. Erre vonatkozólag a következőket olvassuk Mészárosnál: „Akire az elhunyt még a halálos ágyán a koporsófaragás megkezdését bízta, az is hozzákészülődik a munkához. (Mialatt a halottat mosdatják és öltöztetik.) Megkeresi a neki való deszkákat, kiviszi az utcára a ház elé és elkezdi összeróni. Később aztán többen is segítenek faragni, de megkezdzeni egyedül csak öneki szabad. Alig kezdik meg a munkát, valamelyik asszony hamarjában egy kis lepényt (*jusman*) süt a tűzön, kiviszi a koporsófaragók mellé és széttépdelve ledobja a földre a forgácsok közé ezekkel a szavakkal:

*Előtted legyen,
Ennek a végére maradtál,
Add áldásodat, áldj meg!*⁵¹²

Érdeemes megjegyezni, hogy a koporsó faragás, illetve készítésnek hasonló szokása volt a kalotaszegi magyaroknál is, kivéve a lepény eltépését és földre dobását. *Nyáraszón, Kispetriben és Sztánán* még a lepénynek is van nyoma, amennyiben a koporsó faragót kaláccsal vagy kenyérrel és pálinkával is megkínálták munkaközben.⁵¹³

A *finneknél* is az volt a szokás régen, hogy a koporsót otthon készítették. Pl. Etola községben — mint Helmi Helminen írja — „a koporsót ezelőtt otthon készítették, csak az utóbbi időben vásárolják Lahtiból, a városból. A templom területben külön koporsókészítők voltak. A koporsókat feketére festették és felül szövettel díszítették.”⁵¹⁴ Vidéken is, de különösen a nagyobb finn városok-

⁵¹¹ Solymossy azon az alapon, hogy a csónakban való temetkezés a karjalaiak között is ismeretes, feltételezi, hogy ez a szokás a finnugor együttélés idejében az egész népesalád szokása volt. Nálunk a magyarság halászó életmódot kedvelő, vizek mentén települő ugor rétege őrizte volna meg ezt a formát és szokást. (Vö. Ősi fejfaformák: 74–77.).

⁵¹² Mészáros, A csuvas ősvallás emlékei 214.

⁵¹³ A koporsókészítésre való kijelölésre emlékeznek még az öregek *Kidén, Kolozsgyulán, Bogártelken, Vistán* és *Zsobokon* is. Bizonyára általános volt régen ez a szokás és még számos adatot szedhetünk össze alapos kutatással.

⁵¹⁴ Helminen, Voutuisjuhlista 23.

ban látni fehér koporsókat is, amelyekben gyermekeket és fiatal leányokat szoktak temetni. Ezek a koporsók természetesen gyáriak, uniformizáltak és a külsejük tapétával is be van olykor vonva, de minden esetre sok dísz is akad rajtuk.

Az *észtek* körében, vidéken még ma is maguk készítik a koporsót. Régen csak egyszerű gyalulatlan deszkából rótták össze, vagy ha olyan fa adódott egy darab fából is készítették, úgy mint fentebb az oroszokról szólva említettük. A városok közelében azonban már vett koporsóban temetkeznek. A városi koporsók feketék az öregebbeknek, a fiatalabbaknak valami barna szín, s a gyermekeket ott is valamilyen világos színű koporsóban, sok esetben fehér színű koporsóban temetik el.

A *lappok* olykor felszerszámozott rénszarvas szánban, ülőhelyzetben szokták halottaikat eltemetni. Az oroszországi lappok pedig koporsót készítenek a halottnak, de a koporsót és a sírt csak olyan férfiak készíthetik, akiknek a felesége nincs áldott állapotban vagy már nem szoptatja gyermekét.⁵¹⁵ A keleti lappok ezenkívül a sírra készítenek hasított gerendákból házformájú védőt is, amelynek a tetején kis lyukat hagynak, amin a lélek kedve szerint ki-bejárhat. Az utóbbi szokás bizonyára Viena Karjalából ered.⁵¹⁶

Az orosz lappok némely helyen a halottat rénszarvas vagy medve bőrbe esavarják és úgy temetik el. Régebbi szokás szerint, amiről a sírleletek tanúskodnak, a halottat nyírfakéregbe esavarták s úgy helyezték örök nyugalomra. Nagyon vigyáztak azonban arra, hogy a burkolat jól zárjon, nehogy a — hitük szerint a testben lakó — lélek kiszabaduljon s az otthoniakat háborgassa. Ezért a halott fején, kezén és gyakran a lábán, a burkolatot többszörösen összevarrták.⁵¹⁷

A *mordvinok* temetkezési szokásairól a következőket írja, Hava — a mordvin néphit kiváló finn kutatója —: „Az a szokás, hogy a halottat már otthon koporsóba teszik, nem a régi hagyomány emléke. Hiszen, mint Milkovics megjegyzi — írja Harva — még az 1700-as években sem készítették a halottnak koporsót, hanem feltették annak a lónak a hátára az illető halottat, amelyikkel életében dolgozott és legjobban szeretett. Ugyanabból az év-

⁵¹⁵ Holmberg, Lappalaisten uskonto 15, 16.

⁵¹⁶ Holmberg, Lappalaisten uskonto 15. — A karjalaiak a sírra olyan kis gerenda vagy deszka házikót építenek, mint amilyenek a karjalai lakóházak. Vö: Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44. l. és 7. kép.

⁵¹⁷ Holmberg, Lappalaisten uskonto 16.

századból való Lepehin közlése — említi Harva — amely szerint a halottat a sírban elkészített hársfakéreg ágyra vagy deszka lapra teszik.⁵¹⁸ A szegények még nemrég is így temetkeztek. A sírleletek pedig arról is tanúskodnak, hogy régen nyírfakéregbe csavarták és így tették el a halottat.⁵¹⁹

Manapság már a mordvinok is készítenek a halottnak koporsót. Ez a koporsó inkább valami fedeles ládához hasonlít és az a nevezetessége, hogy készítése közben szigorúan vigyáznak arra, hogy a fának, deszkának a töve része kerüljön a láb felé, a fa vagy deszka felsőrésze pedig a fej felé, úgy, mint ahogy élő fa mellett állna az ember.⁵²⁰

Valamivel régebben a koporsó oldalába ablakot is készítettek (Szaratov környéke) kétoldalt a fej iránt „...hogy a halottnak legyen világosság és dolgozhasson“.⁵²¹ Ugyanezt fejezik ki a szamarai területben lévő Buguruszla helységben szokásos temetési ima szavai, amit női halott fölött mondanak: „késztetünk neked ablakkal ellátott lakást, hogy láss gombolyítani és varrni“. Paasonen pedig azt jegyezte fel, hogy az ablak azért van: „hogy a halott azon kinézhesen“. Ez az ablakkal ellátott koporsó — mint Harva megjegyzi — nagyon késői és az oroszoktól került jövevény a mordvinoknál. Régen ugyanis fából vájtak koporsót a halottnak.⁵²² Még ma is emlékeznek arra, hogy régen a halott számára hogyan készítettek a kettéhasított rönk darabjaiból koporsót. Ha alkalmas vastag fát döntöttek ki, akkor elhasították kétfelé és mind a két részt üregesen kivájták és ezek közé tették a halottat. Egyes vidéken (Pensa vidék) az így készített koporsó fedelébe is vágtak ablakot. Szükség esetén, ha más nem volt, akkor a lótető vályúban is eltemették a halottat. Az ilyen fatönk koporsó, amit a karjalaiak *ruhi-* (esőnak)-nak, vagy *kolo-* (üreg)-nek mondanak — írja Harva — igen ősi eredetű a mordvinoknál.⁵²³

⁵¹⁸ Érdemes ideírni, hogy báró Nyáry Albert talált a pilinyi ásatások során olyan Szent István korabeli sírokat, amelyekben a koporsós temetkezésnek semmi nyoma, *csak néhány esetben van a halott alatt tölgyfa lapnak maradványa*, amelyen kinyújtóztatták. Az ilyen sírokban a fej alatt egy turfa szerű réteget is talált Nyáry, amelyről kitűnt, hogy a halotti párnául összehordott mohából képződött. (Vö. Nyáry: Temetkezések a palócok földjén. 44.)

⁵¹⁹ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 29.

⁵²⁰ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 29.

⁵²¹ Vö: Markelov, Sarat. mordv. 133.

⁵²² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 30.

⁵²³ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 30.

Figyelemre méltó az a szokás is, hogy a mordvinok készítene a halott számára a sírban faburkolatot vagy gerendázatot, miáltal a sír olyanná lesz, mint a lakás és abba teszik a halottat koporsóstól vagy anélkül, tehát ez az ácsolt gerendakeret koporsóul is szolgál. Hasonlók kerültek elő a karjalai régi sírokból is.⁵²⁴

A *cseremiszek* is készítene a halottnak koporsót és már ott-hon belé is fektetik. A koporsót készítő mindig ezekkel a szavakkal fog a munkához: „...szobát készítek most neked, ne haragudj meg, ha nem tetszik neked, amit készítek“.⁵²⁵ A *cseremiszek* ugyanis a koporsót a halott „szobájának“ nevezik. A keleti *cseremiszek*, akik nem viszik koporsóban a temetőbe a halottat, sekély sírt ásnak és abba körül boronafalat ácsolnak hasított deszkából, amibe a halott alá tülevelekből, vagy lomlevélből ágyat vetnek és a halottat gyoleslepedőbe csavarva arra fektetik. A testelhelyezése után az építményt két deszkával lepadolják. A kiesi gyermekeket pedig bölesöben temetik el.⁵²⁶

Régen a *votjások* sem készítettek a halott számára koporsót, hanem betekerték nyírfakéregbe és úgy temették el. Olykor juh-bőrt is használtak erre a célra. A keleti *votjások* temetkezési szokása valamiben eltér a többiekétől, amennyiben a halottat csak a sírnál teszik a koporsóba. A koporsó hosszú deszkából összerótt négyszögletes láda.⁵²⁷

A *zürjének* is készítene a halott számára koporsót. Nagyon vigyáznak azonban arra, hogy a koporsót mindig az utcán készítsék és a forgácsot eléggessék.⁵²⁸

A *vogulok* — írja Karjalainen — is koporsóban temetik el, mindenütt, halottaikat, jóllehet van arra is adat, hogy koporsó nélkül temettek régen is és temetnek még ma is. Egy följegyzés, pár-száz évvel ezelőtt, azt mondja a *esuszovajai vogulokról*, hogy „halottjukat koporsóstól a földbe ássák, vele adván ruháit, ékes-ségeit, legyen a halott nő vagy férfi“.⁵²⁹ Északi vidékeken még a koporsótlan temetkezés járta, abban az időben, amikor a század elején Karjalainen közöttük járt.

Mint fennebb — a csónakos temetkezés alkalmával — már megjegyeztük, a *vogulok* és *osztjások* csónakot használnak koporsóul. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a kettévágott csónak

⁵²⁴ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 31.

⁵²⁵ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

⁵²⁶ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13. 2. kép.

⁵²⁷ Holmberg, Permalaisten uskonto 20. 22.

⁵²⁸ Holmberg, Permalaisten uskonto 26.

⁵²⁹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 66.

végét deszkával fedik be, de a Vah mentén szegezni nem szabad, hanem szíjból vagy gyökérből készült fonallal kell a végdeszkákat a csónakhoz odavarni. A Vasjugan táján, Surgut vidékén, az Irtys területén az Alsó-Ob mellett és más vogul vidéken is gyakorta készítenek koporsót vastag fatörzsből, úgy, hogy a törzset kettéhasítják, üregesen, teknőszerűen kivájják s az egyikből lesz a tulajdonképpeni koporsó, a másikkól pedig a koporsófedél. Megjegyzi Karjalainen, hogy a Vasjugán vidéki vogulok gondot fordítanak arra is, hogy a fiatal halottak koporsója *nyers*,⁵³⁰ azaz eleven (tehát „fiatal”) fából, az öregeké viszont *száraz* (azaz „vén”) fából készüljön. Ezeket a koporsókat faragással vagy gyalulással teszik símává és fehérré. Sok helyen a koporsót láda módjára készítik deszkából, csónak formájúra. A Vah mentén az ilyen koporsót csak faszeggel szabad szegezni vagy pedig varrni. A Vasjugán vidékén deszkát faragnak, ha nem volna készenlétben, nyers fából, gyakran olyanból, amit a temetőből vágtak ki és a koporsót vasszegekkel szegezik össze vagy egyenesen a sírban ácsolják össze boronafalszerűen. A koporsó készítésben részt vesznek az utóbb említett helyen és föltehetőleg máshol is az összes odaérkezett férfiak. A lefaragott és kigyalult forgácsot Vasjugán vidékén kint elégetik; Tremjugan vidékén azonban nem szabad tűzrevetni, hanem ott kell hagyni a koporsókészítés helyén.

Az egészen kicsiny gyermek részére nem készítenek koporsót, hanem, mint Finsch tapasztalta az északi vidékeken, a felfordított bölesőben temetik el. Gyakran pedig kicsi, vásárolt ládikában. A halva született gyermeket, Tremjugan vidékén, nyírfakéreg dobozba teszik és ezt egy közönséges ládába s úgy temetik el. Vasjugan vidékén az ilyenfajta halottat szövetbe csavarják és emberjárta helytől távol egy korhadt fába dugják. Ehhez hasonló szokást említ, Katanov, a török népektől, a *karginczok* még néhány évtizeddel ezelőtt a gyermek holttestét nemezbe csavarták és betekerték nyírfakéreggel s a göngyöleget fára kötötték, másutt a gyermekholttestet faodúba tették és nyírfakéreggel fedték be.⁵³¹ Meg kell itt említenünk, hogy nálunk is eltér a halvaszületett gyermekek temetése a közönséges holtak temetésétől. *Kalotaszegen, Tardon és Pilinyben* — írja Szendrey Ákos — ma is az a szokás,

⁵³⁰ Nyers, vagyis olyan fa, amelyben az élőnedv kering (Vö. Karjalainen, Jugralaisten uskonto 67).

⁵³¹ Az itt felsorolt adatokat Vö. Karjalainen, Jugralaisten uskonto 67.; Katanov, Über die Bestattungsgebräuche etc. és Finsch, Matka länsi-Siperiaan 1879.

hogy a halvaszületett vagy kereszteletlenül elhalt gyermeket cserépköcsögbe állítva temetik el. Sőt Bartucz Lajos egy Árpád-kori sírban (Galga-Hévizen) olyan cserépköcsögöt talált, amelybe kis gyermek csontváza volt beállítva.⁵³²

A koporsók, illetve a temetkezés különös módja az, amikor a koporsóba, csónakba tett testet nem ássák el a földbe, hanem kis házikót készítenek és abba teszik be. Néha a kis házikó a föld felszínén áll, néha beásnak a földbe s úgy készítik el, azaz félig a földbe süllyesztenek.⁵³³

Vannak arra is adatok szép számmal, hogy a koporsót ládalakúra készítik, leásnak négy erős oszlopot, úgy, hogy leásás után is legyen még a magasságuk vagy 2,25 m és ezekre teszik fel a koporsót. Ilyen pl. a *burjátok arangaja* vagy oszlopokra állított koporsója. Hasonló szokást, csak három és nem négy oszloppal, ismerünk a *tunguzok*-tól is. Az *orocsonok*, ugyanúgy, mint a *burjátok*, négy oszlopra helyezik a deszkákból rótt koporsót. A *jakutok* élőfára szerelik fel a kettéhasított fatörzsből készült koporsót. A tunguz samán koporsótartó oszlopjait a koporsó mellett meghosszabbítják és a tetejükbe fából faragott madarakat állítanak.⁵³⁴

A levegőbe emelt koporsók világába kell sorolnunk azt az esetet is, amidőn pl. a *burjátok* elégetik a halottat, hamvait nyírfakéregbe takargatják, majd földbe ásnak egy kb. 2 m. magas oszlopot, azt felül behasítják és abba csiptetik be a nyírfakéregbe foglalt hamvakat.⁵³⁵

⁵³² Szendrey, Az ősmagyar temetkezés 18. — Vö. Ethn. IV: 116.; — Ethn. VII: 285.; — Népr. Ért. VII: 45.

⁵³³ Vö. Karjalainen, Jurgalaisten uskonto 4. 5. 6. 7. és 9. képet.; — Harva, Altain suvun uskonto 32. kép a Goldoktól mutat be egy szép kis házikót.

⁵³⁴ Vö. Harva, Altain suvun uskonto 28. 30. 31. 33. és 34. kép.

⁵³⁵ Harva, Altain suvun uskonto 29. kép. Miért temetkezik egyik nép a földbe, a másik a földbe ugyan, de úgy, hogy halmot hány össze, s a koporsó, illetve a test a tulajdonképpeni föld felszíne fölött van? Más népek viszont a föld felszínére esetleg részben besüllyesztve temetik el halottjukat, vannak viszont, épp az imént említettek, amelyek oszlopokra helyezve, mondhatnók a magasba temetik, illetve teszik ki halottjukat. Ismét más népek elégetik a halottat és hamvát vagy urnába téve eltemetik vagy mint az említett *burját* esetben is, nyírfakéregbe csavarják a hamvakat és egy oszlopra teszik. Felvetődik a kérdés, vajjon mi ennek a sokféle temetkezési módnak az oka? Feltehető lenne, hogy a természeti adottságokban van az ok: az örökké fagyott föld s az árvizek indították volna az embereket arra, hogy halomba, a föld felszínére, illetve oszlop tetejére tegyék a koporsót. Az elégetés okát a lélek másvilági sorsának hitével hozhatnók kapcsolatba, de a koporsó nélkül kitett holtak esete, olyan helyeken, ahol el is égetik egyesek, mások meg eltemetik, ismét csak szaporítja a kérdéseket. A végleges

A *burjátok* újabban, rendelet folytán, eltemetik halottaikat, vagy koporsóban vagy anélkül. Az utóbbi esetben a test alá terítik a sírba a nyeregtakarót, a fej alá pedig a kantárt és a nyerget teszik. Ha koporsót használnak, akkor ezeket a tárgyakat elégetik, sőt a halott lovát is.⁵³⁶

Az *Altaj vidéki tatárnépek* megmosva és felöltöztetve vagy fatörzsből vésett vagy deszkából készült koporsóban temetik el, egyes helyeken, ma a halottaikat.⁵³⁷

A kínai krónikák mesélik, hogy a hunok, akik időszámításunk kezdetén laktak Kelet-Mongoliában, halott fejedelmüket arany- és ezüstdíszekkel ékesített ruhába öltöztették, úgy tették koporsóba, amit egy nagyobb ládába tettek. Ilyen hun fejedelmi halom sírt ástak ki Noin-Ulaban, Urga közelében, amelyben a koporsó boronafalból készített sírkamrában volt elhelyezve.⁵³⁸

Számtalan analógiát sorolhatnánk még fel a hazai irodalomból s a külföldiből egyaránt. A teljesség azonban, az analógiákat illetően, nem célunk, csupán arra akarjuk ezáltal ráirányítani a figyelmet, hogy mily temérdek megoldatlan probléma van még a népi temetkezési szokásokkal kapcsolatban. A megoldáshoz az segít bennünket, ha minél alaposabb és széleskörű gyűjtésen épült monográfiák íródnak hazai, rokonnépi és más népek temetkezési szokásairól.

*

Az elkészített koporsóba népünk majdnem kivétel nélkül gyalúforgácsot tesz. Van ugyan arra is eset, hogy a gyalúforgácsot, ami a koporsókészítéskor adódik, az útra dobják, vagy elássák a trágyába, esetleg elégetik⁵³⁹ és a halott alá szénát vagy

válással pedig egyelőre adós még a tudomány. Ide kell azonban írunk László Gyulának azt a szóbeli fejtegetését, miszerint a különböző szintbe való temetkezésnek az lehet az oka, hogy az egyik nép a túlvilágot a föld alatt, a másik a föld színén, a harmadik pedig a föld felett képzelemmel, s ennek megfelelően helyeznek el halottaikat is. Mindenesetre a temetkezés különféle okai, mélyen a népek ősi hitvilágában és világképében gyökereznek s a megfejtésük csak úgy lesz lehetséges, ha a népek temetkezési szokásairól minél alaposabb gyűjtések alapján készült monográfiák állanak majd rendelkezésünkre. És ha az archeológusok is tovább haladnak azon az úton, amit László Gyula követ, hogy az etnográfia és ethnologia módszereit és eredményeit is bevonta az archeológiai kutatásokba.

⁵³⁶ Harva, *Altain suvun uskonto* 202. 203.

⁵³⁷ Harva, *Altain suvun uskonto* 204.; — Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 301.

⁵³⁸ Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 316. l. 35. kép.

⁵³⁹ Vö. a koporsókészítés alkalmával említett magyar és rokonnépi adatokkal.

szalmát tesznek. *Göcsejben*, mint Gönczi írja, „régebben a halott által használt ingbe szénát tettek és azt tették a feje alá vánkoslul“.⁵⁴⁰ A borsodi *matyók* a koporsóba gyalúforgácsot tesznek, de a halott feje alá szalmával kitömött kis gyászpárnát helyeznek.⁵⁴¹ A *györgyfalviak*, *kideiek*, *kolozsgyaluiak* és a *szamosfalviak* is szoktak forgács helyett szénát vagy szalmát tenni a halott feje alá. A *kósdiai* ágyszalmából készítik a halott feje alját.⁵⁴² *Somogy megyében* mohát gyűjtenek és az kerül az elhalt feje alá a koporsóba.⁵⁴³ Ilyen mohapárnát talált Nyáry négy pilinyi Szent István korabeli sírban.⁵⁴⁴

Felvetődik a kérdés, vajjon mi annak az oka, hogy a halott alá gyalúforgácsot és (különösen a feje alá) szalmát, szénát vagy mohát tesznek?⁵⁴⁵ Mielőtt erre nézve a véleményeket elősorolnók, megemlítjük, hogy pl. a kirgizek — különösen az északi és nyugati kirgiz steppén — üreges sírt ásnak; a sírba szénát vagy gallyat tesznek, arra a testet, és azután temetik be.⁵⁴⁶ Ugyanilyen gyalúforgácsból, fűrészporból, *mohából*, rénszőrből készült fejpárnát használnak az északi osztjások, valamint az északi vogulok is.⁵⁴⁷ A vogulok az újszülött alá is ezt tesznek és ebből Munkácsi azt következtette, hogy azért teszik az említett anyagokat a halott feje alá, mert a halál is újra születés, a holtat is ugyanúgy kell ellátni, mint az újszülöttet.⁵⁴⁸ Ha már itt tartunk, ideírhatjuk ismét azokat az adatokat, melyekről fentebb — a meghalással kapcsolatban — már szó esett, hogy t. i. az ember a földön tud a legkönnyebben meghalni.⁵⁴⁹ Ezért a haldokló alá a földre, Hódmezővásárhelyen, gyékényponyvát, a göcsejiek szalmát, a magyarországi románok borsót vagy borsóhéjat tesznek. Róheim ebből ugyanazt következteti, mint Munkácsi — nyilván a Munkácsi gondolata alapján —, hogy a halál is születés, belépés egy új életbe.⁵⁵⁰

⁵⁴⁰ Gönczi, *Göcsej* 361.

⁵⁴¹ Fludorovics, *A matyókról*, 238.

⁵⁴² Szendrey, *Az ősmagyar* 17.

⁵⁴³ Nyáry, *Temetkezések* 44.

⁵⁴⁴ Nyáry, *Temetkezések* 44.

⁵⁴⁵ A gyalúforgácsról talán azt lehetne föltételezni, hogy azért teszik a koporsóba, mert a koporsó a halotté s a forgács meg a koporsóból való s így, az is a halotté. A halott tárgyai pedig szintén tabuszámba mennek, annyira félnek tőlük.

⁵⁴⁶ Zacharov-Arendt, *Studia Levedica* 43, 44.

⁵⁴⁷ Szendrey, *Az ősmagyar* 17.

⁵⁴⁸ Szendrey, *Az ősmagyar* 17.

⁵⁴⁹ Azt tartják ugyanis, aki a földön született — régen a földön szültek — az a földön tud meghalni is.

⁵⁵⁰ Roheim, *Magyar néphit*, 159.

László Gyula ezzel szemben azt tartja lehetségesnek, hogy a fű és a moha arra való emlékezéssel kerül a sírba, hogy régen a halottat nem sírgödörbe temették, hanem kitették a fűre vagy éppenséggel az erdőbe.⁵⁵¹ Ezzel hozza kapcsolatba László Gyula a déli és északi csuvasok *erényföldje*, illetőleg *földkezdő földje* koporsóba, illetőleg a sírba való tételét is. A déli csuvasok ugyanis a sírásáskor legelőször is egy háromszög alakú, kis darabka földet vágnak ki és azt félreteszik és amikor a koporsót leteszik a sírba s a fehérvászon szemfedővel is letakarták már a halottat, beleteszik a koporsóba, a feje mellé, az *erény földjét* és csak azután zárják le a koporsót. Az északi csuvasok is ugyanígy teszik félre a legelőször kivágott egy ásónyom földet, mert ezt a sírdombra teszik legfelül a feje végétől.⁵⁵²

Szamosfalván is szokás a sír ásásakor a felső füves részből néhány ásónyom földet félretenni, amit a sír felhantolásakor a fejfa köré tesznek. Kérdésünkre, hogy miért eszelepszik ezt, azt válaszolták, hogy „ezáltal a fejfa magasabban áll“. *Szatmáron* pedig zsákba teszik a földet és úgy helyezik a halott feje alá.⁵⁵³ A nagytarnai zsidók a halott szájába „szentelt“ földet tesznek, hogy a giliszták ne egyék meg a halottat. *Kidén* és *Borsán* (Kolozs m.) egy marék földet tesznek a koporsóba. A föld nem a sírból való, hanem csak a kertből hozzák be. A szokás okát már nem tudták megmondani, csak arra hivatkoztak, hogy „így szokás“; de ma már ez a szokás kiveszőben van.

*

Koporsóba tétel

A temetésre előkészített koporsóba mindig férfiak teszik be a halottat. Mint fentebb, a ravatalozáskor már említettük, előfordul igen gyakran, hogy a halottat a koporsóban ravatalozzák fel. Ez esetben nyomban a felöltöztetés után a koporsóba kerül a halott. A *kideiek*, *válaszúti* magyarok, *szamosfalvi* magyarok és románok, a *vistai*, *farnosi* és *körösfői*, valamint a *kispetri* magyarok nagyon vigyáznak arra, hogy az asszony halottak haja a koporsóba tétel közben nehogy lecsüngjön. Ezért valaki, csaknem kivétel nélkül idősebb asszony, mielőtt felemelnék a halottat, megfogja annak

⁵⁵¹ László, A koroncói lelet 60. l. 108. jegyzetben.

⁵⁵² Mészáros, A csuvas ősvallás 214, 217. és 220.

⁵⁵³ A Marostorda megyei Rava községben patakról hozott sárgaföldet tesznek a halott hasára, amíg a ravatalon van, a Nyikó mentén pedig nedves vakondtúrást.

hajfonatait⁵⁵⁴ és végüknél fogva felfelé húzza, hogy jól kifeszüljenek. Ugyanez a szokás *Kóborban* is. A *tiszacsegeiek* ugyanúgy, mint a *bálványosváruljaiak* a lányok haját befonják, az asszonyokét pedig kontyba teszik, de a koporsóba tételkor erősen vigyáznak, hogy a halott haja le ne csüngjön, különösen pedig a halott asszony kontya le ne essen, mert az nagy szerencsétlenséget, vést vagy újabb halált jelent, a legutóbb említett két helyen. Az előbb említett helyeken a lecsüngő haj „nem jót jelent“.

Erdemes szemügyre venni, miképpen fogják, illetve emelik fel és teszik a koporsóba a halottat a kisküküllőmegyei református magyarok. Pl. *Balavásáron*, *Kiskenden*, *Magyaroscsapón* és *Marosugrán* négy ember — kettő a hóna alatt, kettő a lábánál — két halotti lepedővel, amelyet a fiatalasszony első szövése alkalmával sző magának és férjének, *Bonyhán* hat ember három esíkos kendővel, *Hosszúaszón* négy ember a kezével leveszi a halottat a ravatalról; *Ádámoson* és *Nagyteremiben* négy ember két kendővel, *Szőkefalván* három ember, egy a fejénél, kettő a derekánál a kezével leemeli az ágyról; *Bázásbesenyőn* a felnőtteket négy kendővel felveszik a földről s úgy helyezik koporsóba. A kendőket a halott alatt hagyják s a végüket szépen leeresztik a koporsó oldalán.⁵⁵⁵

Göcsejben a halottat rendszerint csak búcsúztatás előtt teszik az udvaron vagy a ház előtt⁵⁵⁶ elhelyezett koporsóba. A ravatalos ágyból fejjel előre kell kivinni a halottat. „Úgy kerüljön a koporsóba, mint születésekor a világra“. Az anya sohasem teheti meghalt kisgyermekét koporsóba, sem a koporsót le nem szegezheti, mert nem tud gyermeket nevelni.⁵⁵⁷

*

⁵⁵⁴ Az említett helyeken ugyanis nem igen kontyolják fel a halott asszonyt, hanem csak befonják egy vagy két ágba (varkocsba) a haját. Marosugrán, Marosesapón, Balavásáron, Radnóthon, Hosszúaszón és Ádámoson is csak befonják a fiatalasszonyok haját, de szalagot nem fonnak belé, nemhogy kontyba tennék.

⁵⁵⁵ Sámuel, Kisküküllő vármegye 95, 96, 97.

⁵⁵⁶ Keleti rokonaink körében pedig csak a sírnál teszik a halottat a koporsóba, pl. a *csuvasok* kocsin viszik ki a halottat a temetőbe, olyképpen, hogy a feje a koci hátuljában legyen, a lába a lovak faránál. A kocsiban alul szalma van, e fölött emberhosszúságnyi fakéreg, ezen nemeztakaró s azon a halott. Felülről ismét nemezpokróccal takarják le egész hosszában. Amikor kiérnek a temetőbe a sír mellé, négy férfi háneskötelekkel leemeli a szekérről, odaviszik a sírszája fölé, háromszor meglóbalják, így szólván hozzá: „Ne félj, a sírgödörbe eresztünk, áldásodat add!“ — Eközben két ember leszáll a sírba s így hatán, lassan beleeresztik a sír fenekén lévő koporsóba. (Vö. Mészáros, A csuvas ősvallás 215, 216, 217.)

⁵⁵⁷ Gönczi, Göcsej 360.

**A halott
öltözte a
nagyútra.**

A halottat a nagyútra rendesen abban a ruhában indítják el, amelyben a ravatalon feküdt. A ravatalozás leírása alkalmával — párhuzamképpen a hóstátiak szokásához — felemlítettünk néhány példát, miszerint a halottat lehetőleg mindig és mindenütt tiszta és díszes, ünnepi ruhájában ravatalozták fel és abban is temették el. Nagy szerep jut — különösen a női nemnél — az esküvői ruhának.

Útravaló.

A díszesen való felöltöztetéssel azonban a halott még nincs kielégítve. A nagyútra ellátják, felszerelik mindenféle útravalóval, sőt más, már korábban elköltözött halott számára is küldenek egy- s más, itt felejtett tárgyat, vagy legalább üzenetet.

Az útravalók nagyjórészt használati tárgyak, kezebeli dolgok, szerszámok és egyéb javak alkotják, amelyekre részint a nagy úton, részint a másvilágon lesz szüksége a halottnak, hogy boldogulhasson s azok hiányában az itt maradottakat s azok javait ne háborgassa.

Balavásáron és *Nagyteremiben* az iskolás gyermek koporsó- jába beleteszik a könyvét, írkáját és ceruzáját; *Balavásáron* a szenvedélyes dohányos mellé odateszik pipáját, dohányt és gyufát, hogy a másvilágon pipázhassék. *Búzásbesenyőn* pedig teli üveget tesznek a részeges mellé.⁵⁵⁸

Köztudomású, hogy a leányokat látják el a leggazdagabban útravalóval, ebben a tekintetben alig adtak pl. ruhából, szőttesek- ből kevesebbet, némely helyen, mint mikor férjhez szokták adni a leányt. Kalotaszegen pl. nagyban hozzájárult ez a szokás ahhoz, hogy a régi szép szőttesek és varrottasok oly annyira elfogytak. Szokás volt Kalotaszegen a magyaroknál az is, hogy a halottal ládástól együtt eltemették fehérneműjét. A fiatal leánynak pedig az egész kelengyéjét tulipános ládájával együtt a lábához tet- ték.⁵⁵⁹ *Mákófalván* a koporsóba, a fiatal női halott lábához, sok szőttest és kézimunkát tesznek, azonkívül gazdagon felöltöztetik faluja viseletébe. Ez utóbbi megillet minden mákófalvi halottat. A kalapját, egyeseknek — télen — a sapkáját is bele teszik a koporsóba. Régen csak a kalapot tették, legfeljebb, ha öregeknek a sapkát. *Balavásáron* a fiúgyermek és ifjak kalapját nem a koporsóba teszik, hanem a koporsó fedelének lezárásakor rászege- zik a koporsó fedelére.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Sámuel, Kisküküllő vármegye 97.

⁵⁵⁹ Malonyay, A magyar nép művészete, IV. 115; Vö. László, A ko- roncói lelet 28.

⁵⁶⁰ Sámuel, Kisküküllő vármegye 99.

A *szamosfalvi* magyarok is szépen felöltöztetik a halottakat. Asszonyok mellé odateszik imakönyvüket, leányok kezébe virágot és zsebkendőt adnak, úgy állítják ki őket, mintha templomba mennének. A férfiak kalapjukat is magukkal viszik, rendszerint a mellükre téve, akáresak a hóstátiak. Ugyanilyen szokás dívik a *kideiek*, *bádokiak*, *kolozsborsaiak*, *csomafájiak* és *kolozsgyulaiak* körében is. A kolozsgyulaiak és borsai románok olykor ételt: kenyeret, almát és üvegben bort vagy pálinkát is tesznek a koporsóba a halott lábához. Ital csak a férfiak koporsójába kerül. Ehelyett a nők virágot és szép kendőt meg imakönyvet, esetleg kis keresztet is kapnak.

Az *ormányságban*, az öltöztetéskor már elmondottuk, hogy a férfit és nőt — egyaránt — kétféle ruhában látják el: egyet reáadnak, a másikat alá teszik, hogy „legyen vele száraz, ha megy át a Jordánon!” Ha nagyon kedves a halott, akkor más kedves ruháit is mellé rakják. Az olyat viszont — írja Kiss Géza —, aki sokat, sok mindent berak a koporsóba, meg is szólják, imígyen: *né rakj annyit, nem biri átávitni a Jordánon!* Ha pipás ember a halott, akkor a dohányzaeskót is mellé teszik — „né járjon haza érte!” Arra azonban nagyon vigyáztak, hogy a zaeskó (daeskó) ne legyen bőrből. Bőrneműt nem volt szabad a sírba tenni, mert az dögöt hozna.⁵⁶¹

Göcsejben, mint egy ízben már említettük, a viselős állapotban elhalt nő mellé gyermekruhát is tesznek, hogy a másvilágon megszületendő gyermeke ebben hiányt ne szenvedjen. Viszont, ha szopós kisgyermek a halott, akkor az anyja egy kevés tejet feje az arcába, hogy teje elapadjon, vigye magával az anyja tejét. Néme-lyik anya a koporsóba feeskendezi tejét, ugyanesak azzal a szándékkal, hogy hamarabb elfeledi a gyermeket és a teje is elapadjon. Mint mondják — írja Gönczi — el is megy a teje annyira, hogy a következő gyermekének alig van. Szokás Göcsejben az is, hogy azt a ruhát, amelyben a kisgyermek meghalt, néhol — írja Gönczi — a keresztanya által ajándékozott ruhát is a gyermek feje alá teszik. Kis csecsemő halottak esetében a pelenkát, inget és a fejkötőt is a koporsóba rakják. Ezenkívül a gyermek kedves játékeit: ostort, tarisznyát, kis *bugyigáskorsót*; a lányoknak játékedényüket; *Szilváygon* még gyűszűt, tűt és pántlikát; ha pedig iskolába járó volt már, akkor a könyveit, hogy mindezek — írja Gönczi — a másvilágon, mint szükséges eszközök rendelkezésre álljanak.⁵⁶²

⁵⁶¹ Kiss, *Ormányság* 127.

⁵⁶² Gönczi, *Göcsej*, 358, 361.

Göcsejben a nőket fehér ruhában temetik el, a férfiakat pedig a legutoljára viselt ünneplő ruhájukban, alul természetesen tiszta-fehér fehérműben. Fejükbe régebben úgynevezett *bagu*- vagy *süveg*-sipkát tettek. Most pedig a kalapot — írja Göncezi — bal hóna alá helyezik és oldalt zsebkendőt tesznek. A felnőttek kezébe vagy hóna alá imakönyvet, összekulesolt kezükre pedig olvasót csavarnak. A gyermek fejére kalapot, a csecsemőére fejkötőt, a leányok fejére pedig koszorút tesznek. A balkézbe zsebkendőt és virágot raknak. A jobbkéznek azonban szabadon kell maradni, mert ha abban is van valami, akkor a másvilágon — a paradicsomkertben — nem tud virágot szakítani.⁵⁶³

A *moldvai csángók* a szopós gyermek sírjába anyatejjel telt viaszszészécskét tesznek, a *hétfalusi csángók* pedig anyatejjel fecskendezett karikáskalácsot húznak a gyermek karjára.⁵⁶⁴

Nógrádban, Hódmezővásárhelyen és a *moldvai csángóknál* is eltemetik a halottal a pipát és a dohányzacskót. Hódmezővásárhelyen és Szegeden ezenkívül még fésűt és Szegeden törülközőt is temetnek a halottal.⁵⁶⁵

Hajdúnánáson — írja Molnár József — „néha imakönyvet is tesznek vele a koporsóba. Nímely helyen ílelmet is a feje mellé... a fülbealót rajta hagyják, jegygyűrűt is, keztyűt is húznak olykor. Zsebkendőt rendszeren tesznek, pínzt is benne, hogy a menyországba bejuthasson. Asszonnyal zsebkendőt, zsótárt, fűsűt, *haját* tesznek. Évöszközt is tesznek a koporsóba. Sokan pénzt is tesznek, hogy a halott átmehessen a Jordánon. A férfinék odateszik kedves pipája. Menyasszonnyal virágot is temetnek. Ha a halottat saját borotvájával borotválták meg, azt is elteszik vele“.⁵⁶⁶

A *Feketekőrös völgyében*: „Oláh mellé jobb felől — írja Györffy — botot tesznek. Meghasítják s egy krajcárt dugnak belé. Ezt azért teszik, hogy ha feltámad, legyen mire támaszkodni. Oláhoknál egy deci pálinkát is öntenek a koporsóba, hogy feltámadáskor ne szomjazzon“.⁵⁶⁷ *Szeged vidékén* is szokásban van, hogy botot tesznek a halott mellé. Feje alá pedig tesznek egy zsebkendőt, lábaira harisnyát húznak, hogy ne járjon meztláb s mivel hogy *szörnyen tüskés út visz a menyországba*, hát szánalomból

⁵⁶³ Göncezi, Göcsej, 358, 359.

⁵⁶⁴ Szendrey, Az ősmagyar temetkezés 26. Vö. ezzel a „heilige stritzl“ szokást: Tagányi: Hazai élő jogszabályok gyűjtéséről 32.

⁵⁶⁵ Szendrey, Az ősmagyar temetkezés 23.

⁵⁶⁶ Molnár, A halott 143.

⁵⁶⁷ Györffy, Babonáshiedelmek 86, 87.

papuesot is adnak a halottnak. A férfinek még kalap is jut, ne járjon hajadonfövel, mert még bolondnak nézik odaát.⁵⁶⁸

Nyáry Albert szerint a *palóc* tűzkövet visz magával, hogy a másvilágon, az úttalan sötétségben világot gyűjthasson magának.⁵⁶⁹

A szlavóniai *Szentlászló* községben is szépen felöltöztetve bocsátják el utolsó útjára a halottat. Ünnepi ruhát adnak a halottra és a férfinek a kalapját is odateszik.⁵⁷⁰ Az ugyancsak szlavóniai *Kóbrógy* község magyarjai is díszes ruhába öltöztetik a halottat. A leánynak pl. koporsójába teszik minden szép ruháját, drágaságát, kedves emlékeit. A temetésen résztvevők azonban tartózkodnak minden dísztől, ünnepi ruhától, úgy jelennek meg a temetésen, ahogy otthon dologközben voltak.⁵⁷¹

Schmidt Tibolt írja, hogy az *erdélyi románság* körében is él „az *univerzális* hit“, hogy a halott hosszú utat vagy rövid helyes utat jár végig, amíg a menyországba ér. Ezen az úton van szűksége arra a pénzre, amit a sírjába dobnak és még előbb is, koporsójába mellé vagy a kezébe tesznek. A koporsóba — megjegyzi Schmidt — odahelyezik még a halott valamelyik kedves tárgyát, botját, kendőjét, a juhász mellé kerül furulyája is, úgyszintén a vessző és a fonal is, amivel megmérték a halott hosszát, hogy koporsót szabhassanak neki.⁵⁷² — Ugyancsak a halottról való gondoskodás tétel a koporsóba cipőt, kiesi gyermeknek anyatejet, a hosszú útra, de mint általában, a román gyermek is magával viszi kedvenc játékszereit is.⁵⁷³

Az útravaló adásnak vannak jelképes módjai is. Pl. a *hegyhátiak* a haldoklónak a kezébe nyomják — mint fentebb erről már szólottunk — az ásót és a kapát, mint mondják, ezekkel kereste meg a mindennapi kenyerét s ezek is temetik el.⁵⁷⁴ A *feketekőrösvölgyi* magyarok pedig tengerit és búzát vagy sót forgatnak meg a halott markában, hogy ne vigye el a szerenését,⁵⁷⁵ vagyis

⁵⁶⁸ Cserzy, Temetkezési népszokások 255.

⁵⁶⁹ Nyáry, Temetkezések 45.

⁵⁷⁰ Garay, Szlavóniai régi magyar falvak 243.

⁵⁷¹ Garay, Szlavóniai régi magyar falvak 225.

⁵⁷² A horsavölgyi falvakban, magyarok is, de különösen a románok között szokásban van, hogy a halottmérő zsineget a padlásra, a szikrafogó felett, a szarufákra motollálják, bogozzák. Ezt azért teszik, hogy a halál addig nem visz el senkit, amíg a zsineget le nem bontja a szarufákról. A füst azonban megakadályozza a halált ebben a munkájában.

⁵⁷³ Schmidt, Adalékok 138.

⁵⁷⁴ Vö. Ethn. XII.—1901. 27—28; — Schmidt, Adalékok 138.

⁵⁷⁵ Györffy, Babonás hiedelmek 87.

elégedjen meg az útravaló adásnak ezzel a jelképes módjával s ne bántsa az élőkre maradt gazdaságot, terményt és egyebeket. Ugyanebbe a gondolatkörbe vág az is, amit Schmidt is említ, hogy t. i. az oláh néphit szerint a mennyek országába vezető úton a lelkeknek át kell menni az *öröktűzön*. Az ettől való félelmükből ered — Schmidt szerint — sok babonás hiedelmük és szokásuk. Többek között a sír mellett letett koporsó fölött, a beszentelési aktus alatt, az elhunyt *néhány ruhadarabját* elajándékozzák a szegényeknek.⁵⁷⁶ Hitük szerint — írja Schmidt — az öröktűzhöz érkezéskor a ruhák elégnék és a lélek épen jut át a tűzön.⁵⁷⁷ A szegényeknek adott ruha tehát jelképesen a halotté s az, mint a néphit vallja, el is ég az örök tűzben. A halottért való ilyen ajándékozást *pománának* mondják a románok és gyakori, hogy még állatokat is ajándékoznak pománába. Ha *juhót* ajándékoznak, akkor azt előbb leöntik tiszta vízzel a sír mellett, hogy a leöntést követő átadás pillanatában, amikor a juh a vizet lerázza magáról, minden eseppe a sírra hulljon, mert így a pokol tüze sem fogja a lelket.⁵⁷⁸

Ha *tehenet, üszőt* adnak a szegényeknek, úgy hiszik, hogy a halott elköltözött lelke a nagyúton tejben sem fog hiányt szenvedni. Az elajándékozott *ártány* hitük szerint a földet feltúrva vizet fakaszt a szomszédos léleknek. A *kakas* pedig, mint a hajnal hírnöke, a gonosz szellemeket űzi el a halott útjából.⁵⁷⁹ Schmidt megjegyzi, hogy a felsorolt állatok ajándékozása Erdély románjainál általános.⁵⁸⁰ *Szolnokdoboka, Tordaaranyos megye és Hunyad* felső részein — amint erről már fentebb is volt szó — szokás, hogy a gyászházból az udvarra kivitt koporsó fölött *tyúkot* ad a család legidősebb asszonya a beszentelés alatt, egy-egy szegénynek, akik csak asszonyok lehetnek. Azt hiszik, hogy a tyúk ételme után járva, a helyes úton, Szűz Máriához vezet a halottat.⁵⁸¹

A halott jelképes útravalója a *halott fája (pomul mortului)* is, amit Erdélyszerte készítenek a románok a halottnak.⁵⁸² A

⁵⁷⁶ „Halottnak ad, aki temetéskor a szegénynek ad“ — mondják a *samosfalvi, szászfenesi és fejtérdei* és bizonyára még másfelé is a románok. A *kidei és bádoki* magyarok így tudják: „halottnak ad, aki a szegénynek ad, mert a Jézuson segít“.

⁵⁷⁷ Schmidt, Adalékok 141.

⁵⁷⁸ Schott, Walachische Märchen 302.

⁵⁷⁹ Schmidt, Adalékok 141.

⁵⁸⁰ Schmidt, Adalékok 141—142.

⁵⁸¹ Marian, Ornitológia 254. — Vö. Fent, a tyúk, mint a halál hírnöke.

⁵⁸² Vö. Moldovái, A magyarországi románok 194.

halott fája rendszerint kétágú *almafaág*, esetleg *szilvafa*. *Borsán* és *Kolozsgyulán* a körülbelül $\frac{3}{4}$ méter magas ágat cipóba szúrták és egy asztal közepére, színes háziszóttessel bevont kosárba állították — kint az udvaron. A fa ágaira almát szúrkáltak és kis kalácskákat; ugyanezeket és cukorkát is aggattak — fonállal — a fa ágaira. A borsai halott, kisgyermek volt. Amikor a szobából kihozták a koporsót az udvarra, a pap az asztal mellé állott és ott végezte a beszentelő szertartást. Eközben a gyermek nagyanyja, a két bakkra tett koporsó fölött, a falu odagyült gyermekeinek, egy papirzaeskóból cukrot adott. A halott fáját a beszentelés után megkoppasztották. A reátűzött és aggatott almát, illetve kalácsot és cukrot nagyjából most is a gyermekek kapták. Éspedig nemcsak a falu szegény gyermekei, hanem a halott testvérei is, sőt a felnőttek is fogyasztottak belőle. Üvegben még bor is volt a kosárba készítve, valamint kanalak, tányér és egy findzsa.

Ugyanilyen fát készítettek a *kolozsgyulaiak* is, noha ott egy idős ember volt a halott. A koporsó fölött itt is adtak a szegényeknek, de nem gyermekeknek, hanem felnőtteknek; koldusoknak. Beszentelés után a halott fáját itt is lekoppasztották és a rajta volt holmit szétszertották a temetésen megjelentek között. Itt pár üveg bor is volt, amit megittak. Azután bementek abba a szobába, ahol a halott fel volt ravatalozva és a pappal együtt a hozzátartozók, nagyjából férfiak, de csak a meglelt férfiak, bablevest ettek kenyérrrel.⁵⁸³ Kint a sírnál a négy zászlóra (csak a felnőtt koporsója négy sarkánál állott egy-egy idős férfi egy-egy egyházi zászlóval) fűzött fonott kalácsot vagy annak adták, aki a zászlót tartotta vagy valami szegénynek. Az almafa ágat pedig a sír fejébe tűzték, hogy „... legyen a halottnak a másvilágon almafája...”. Némelyek — mint mondták s a régebbi sírokon megfigyelhető is volt — az almafa ágra színes kis rongyocskákat, papírszeletkéket kötözték s úgy tűzték a sír fejébe.⁵⁸⁴

Egy másik kolozsgyulai öreg román ember temetésén a következőket figyelhettük meg a *pomul*-lal⁵⁸⁵ kapcsolatban. A *pomul*-t piros-csíkos háziszóttessel bevont,⁵⁸⁶ kisebb (kb. félvékás) cseber-

⁵⁸³ Minket is meg akartak kínálni, de látva, hogy buzgón jegyezzük a látottakat s fényképezzük a szertartás mozzanatait, nem mertek, ha meg rösteltek is megkérni, hogy üljünk asztalhoz.

⁵⁸⁴ Nem lehetetlen, hogy ennek a szokásnak kapcsolata van pl. az altaji népek pántlikás ágaeskáival s a fellobogózott kopjafákkal is.

⁵⁸⁵ Mindig csak így mondják, ha a halott fájáról van szó; egyetlen esetben sem mondták, hogy: *pomul mortului*.

⁵⁸⁶ A szóttessel való bevonás úgy értendő, hogy a csebert leterítették a fejkendőnél valamivel nagyobb szóttessel és a szóttést bele-

ben állították az asztalra, kint a ház előtt. A cseberbe egy tányért⁵⁸⁷ és fakanalat is tettek. A fa három ágú volt, több kisebb mellék ággal. Egyik ágán fehér findzsa lógott. A findzsában gyertya volt, amit azonban csak akkor gyújtott meg a kántor, amikor a ravatalozó szoba falára keresztet rajzolt az égő gyertya hígan folyó viaszával. Ha a gyertya elaludt rajzolás közben, egy másik gyertyáról ismét meggyújtotta. Eképpen mind a négy falra rajzolt egy-egy keresztet. A főfalra, ahol a halott feje volt (az a fal ahol az asztalfő van), nagy díszes keresztet rajzolt. A többi falra csak egyszerű kicsi keresztet. A díszes kereszt vízszintes karja fölé és alá (balról jobbra, mindkét esetben) IC, XC, III és KA betűket írt.

A pomul ágán ezenkívül még néhány *prescura* volt, olyanfélék, mint amilyeneket a papnak is szoktak adni. — A négy templomi zászlóval a koporsó két oldalán helyezkedtek el: a láb és a fej iránt. Mindegyik zászló csúcsára egy fonott kerek kalácsot (*kolač*) húztak, amit a temetés végén a zászlóvivőnek vagy ha annak nem kellett volna, valamelyik szegénynek adtak. Régen díszes kendőket is kötöttek a zászlókra, most egy sem volt rajtuk.

A pomulhoz később, miközben a pap a szertartást végezte, két üveg bort és egy tányért tettek. A tányérban étel volt és egy ökölnyi kicsiny kenyeret is tettek — szegetlenül — a tányér mellé. A pap éneklő formulába kezdett. A halott hozzátartozói pedig megfogták jobbkezüik mutató és hüvelyk ujjával a pomul feljűk eső⁵⁸⁸ valamelyik ágát, ágaeskáját és közben a jelenlőkkel együtt énekeltek. Amikor ennek vége lett, akkor az asztalt, amin a pomul volt, bevitték a ravatalozó szobába és a közepére tették azt a findzsát, ami a pomulon volt, a gyertyát, a fent említett kereszt-rajzolás végett, meggyújtották; a cseberben volt tányért az első ablakba tették, vizet öntöttek belé és belé tették a szenteléshez szükséges növényt. Ez alatt kint szétbontották a pomult. A rajta valót gyermekek ették meg, az ágat pedig eldobták.

A szoba beszentelése után a ház gazdaasszonya leferítette az asztalt. Öt tányért tett rá a pap, a kántor és a velük volt három

nyomták a cseberbe. Kívül maradó részét pedig szépen a cseber oldalára igazgatták, akképpen, hogy széleit a cseber alá dughassák.

⁵⁸⁷ A tányért később — a kinti beszentelő szertartás után — arra használta a pap, hogy a beléje öntött vízből, valami növény segítségével beszentelte a szobát, ahol a ravatal állott.

⁵⁸⁸ Félkörben vették körül az asztalt, hogy a papnak is maradjon hely az asztal mellett. Álltak mindannyian, a pap is, de a pap nem is érintette a pomult.

énekes ember számára; engem és kísérőmet pedig a temetés utáni torra hívott meg. Azután ételt (szemes bablevest) hozott. Feltette az asztalra a két üveg bort és néhányad magával azt a kicsinyke kenyeret, amit kint, a pomulhoz tett tányér leves mellett láttunk. A mondott öt személy meglehetősen vidám hangulatban látott evéshez; ettek, ittak. Kint senki sem evett, kivéve a preszkrát kapott gyermekeket. A gyász hangulat azonban kint is vesztett komorságából. A koporsót csak a lábnál ülő két öreg őrizte. A templomi zászlókat is a kukorica kasnak (esőves kukorica tartó, nagy fonott kas) támasztották. A nagyútra indulás csendes pillanatai voltak ezek.

Ime a román nép így látja el másvilágra induló övéit útravalóval. Tekintsünk most rokonaink felé s idézzünk néhány adatot arról, hogyan látják el rokonaink útravalóval a halottat.

A *finnek* pl. úgy hiszik, hogy a halott a másvilágon folytatja földi életét. Ezért, különösen a karjalaiak, igyekeznek mindennel ellátni a másvilágra költözőt: ruhával bőven ellátják, tesznek mellé ételmet, sőt a sírját felül kis faépítménnyel fedik be, aminek az a célja, hogy a halott földi házát helyettesítse a másvilágon. Orosz-karjalai régi finn sírokon látni gerendamaradványokat, amelyek hasonló stílusú sírfedőházikó maradványai, mint amilyenek a régi karjalai lakóházak. Gömbölyű gerendákból van ennek a házikónak a fala és díszes tető van rajta: vésettdíszű, hornyolt zsindelyből.⁵⁸⁹

Általános szokás, hogy a halottat teljes ruházattal látják el a nagyútra⁵⁹⁰ még a mult század ötvenes éveiben is. Régi finn sírokban gyakran találunk ruhamaradványokat és gazdasági szerszámokat. Észak-Karjalában sarlót és más gazdasági szerszámot tesznek, még ma is, a sírba.⁵⁹¹ Máshol Finnországban a halottal eltemetett dolgok inkább az utas ember szükséglete körébe vágnak: botot, pénztárcát, cérnát, tűt, árat és bőrdarabot⁵⁹² találunk a koporsóban, hogy az úton semmiben sem legyen hiánya.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 43—44. és 6. kép. A 7. képen újabb formájú karjalai házakra emlékeztető kis házikók fedik a sírokat.

⁵⁹⁰ Ollila, Muistiinpanoja 120.

⁵⁹¹ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

⁵⁹² Jellemző, hogy az útravaló holmik között milyen fontos szerep jut a lábbelinek. Ezt látjuk keleti rokonainknál is, akik pl. boeskoruak való nyírfakérget és boeskorfüző szerszámokat adnak útravalóul a halottnak. Mindebből az következik, hogy hitük szerint nagyon hosszú és göröngyös az út a másvilágon. (Vö. Róheim, Magyar néphit 166.)

⁵⁹³ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

Az *észtek* temetkezési szokásai hasonlatosak a finnekéhez. Setukéziában, ahol túlnyomórészt oroszok laknak, a fehér-oroszok szokásait találjuk nagyjából. A halottat ezek is alaposan felöltöztetik és koporsójába élelmiszereket és egy üveg votkát is tesznek. Más észti vidéken (Tartu közelében) láttam, hogy egy fiatal asszonyt úgy helyeztek a koporsóba, mintha útra szerelték volna fel. Teljesen felöltöztették, téli melegruhát adtak rá és kedves holmijait: kényszerítőkészletét, imakönyvét, varrókészletét és kenyeret is tettek a koporsóba.

A *lappoknál* általános szokás volt, hogy a halott koporsójába eleséges tarisznyát tettek, amelybe mindenféle étel: kenyeret, sajtot, húst, halat, vajot, faggyút és sok egyebet raktak. Későbbi korban már a dohány sem maradhat el, hiszen az a hit járja, hogy a halottnak élvezeti szerekre is szüksége van a másvilágon. Mindezekon kívül használati tárgyakat is adnak a halottnak útravalóul; mégpedig: tűzgyújtó szerszámokat, száraz szilánkokat, íjat, nyilat, fejszét, kést, halfogó eszközöket, sít, kanalat, pipát, fésűt, edényeket stb. A nők ollót és varróút is kapnak. A sántával vele temetik botját, a varázslóval varázsdobját, a vadásszal kutyáját és lándzsáját. A lepedő, amelyen a halott betegsége idején feküdt és a szán, amelyen utolsó útjára vitték, szintén a halott tulajdonává lesz. A szánt⁵⁹⁴ vagy a sírba temetik vagy pedig fenekével felfelé a sírra borítják. A régi lapp sírokban is megtalálták a különféle eszközöket. Az értékek ilyenféle földbe tevése is azt bizonyítja — írja Holmberg — hogy a lappok hisznek abban, hogy azokat az illető, akivel eltemették, használni fogja a másvilági életben.⁵⁹⁵

A keleti finnek közül különösen a *cseremiszek* halotti szokása mutat sok hasonlóságot a lappok imént említett ama szokásával, hogy a halottat ellátják mindenféle eszközzel, amit magával visz a másvilágra. Különös gondot fordítanak arra — írja Holmberg —, hogy a halottal elegendő ruhát temessenek el, hogy a halott ruhát válthasson; a férfi halottakat ezenkívül mindenféle szerszámmal is ellátják. Különböző cseremiszi vidékekről származó feljegyzések szerint — írja Holmberg — a halottat fejszével, késsel és íjjal sőt nyírfakéreg-szalagokkal, kaptafával és hársfa-háncsal temetik el, hogy a másvilágon készíthessen magának

⁵⁹⁴ Csónakformájú szán; olyan, mint az egy darab fatörzsből készült tiszai ú. n. lélekvesztők.

⁵⁹⁵ Holmberg, Lappalaisten uskonto 16—17.

új nyírfakéreg bocskort. Nagyon fontos, hogy a haj megfésülése végett eltemessék a halottal fából készült fésűjét. Dohányos ember pipáját, dohányt és tűzszerszámát is magával viszi a sírba. Házi eszközökről is gondoskodnak: fazekat, esészét és kanalat is tesznek a koporsóba. Ugyancsak szüksége van — eszeremis hit szerint — a halottnak pénzre, hogy megfizethesse helyét a másvilágon. A nőknek, akiknek felfogásuk szerint a varrogatás a feladatuk, szövetdarabokat, tüt és cérnát tesznek a koporsójába. Gyermekkel eltemetik játékszerüket, festett tojást stb. Ennivalót is bőven és mindenfélét, adnak a nagyútra indulónak, nehogy hamar megéhezvén visszatérjen hozzátartozóit kísérteni. Némelyek még diót is raknak a halott zsebébe, mondván: „odaérkezvén üdvözlöd rokonainkat; a gyermekeknek küldünk általad esemegét, találkozáván velük oszd szét közöttük“. Elmulaszthatatlanul fontosnak tartják, hogy a halott mindkét kezébe adjanak egy-egy vesszőt, hogy védhesse magát, a másvilágon, a reárohánó kutyáktól (tamák-pi „túlvilág kutyája), kígyóktól és gonosz lelkektől.⁵⁹⁶ Ez utóbbiak ellen legjobb védelem a berkenyecág. Rokonok és barátok szöveteket is hoznak a halottnak, amellyel a halott arcát, sőt az egész testét betakarják. A gyoles takaróra — felül — fejtől a lábbig, még egy cérnát is tesznek, olyan hosszút, mint a test, némelyiknek hármat is, különböző színben „...hogy a halott annak segítségével felemelkedhessék az égbe“. Egyesek ezt a fonalat a halott „hintájának“ nevezik. Gyakori szokás, hogy a gyermek halottra felnőtt ember hosszúságú fonalat tesznek, „...hogy a gyermek a másvilágon fonálhosszúságnyira nőjjön“.⁵⁹⁷

A *mordvinok* is nagy gondot fordítanak arra, hogy halottjukat mindennel ellássák, mielőtt elkísérnék a nagyút kezdetére, a temetőbe. Ezek a szokások még meglehetősen épek és fényt vetnek arra az elképzelésre, világképre, amelynek a töredéke képpen él a mi halotti torunk és az a szokás, hogy népünk is igyekszik a halottat kielégíteni, útravalóval felszerelni, mielőtt elkísérnék utolsó útjára.

A *mordvinok* útravalóval való ellátása a *halott megvendéglésével*, kínálgatásával, kezdődik. Milkovics említi, hogy miután a halottat felöltöztették legszebb ruhájába és elhelyezték egy tiszta ágyon (ravatal), a melléje tett asztalra süteményeket raknak. Sört is tesznek az asztalra és mély meghajlás közben kínál-

⁵⁹⁶ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13—14.

⁵⁹⁷ Holmberg, Tsheremissien uskonto 14.

ják a halottat, hogy igyon. Kevés sört töltenek egy külön edénybe és végül maguk a kínálók isznak.⁵⁹⁸ A Pensa vidéki Norovesat környéki mordvinok körében a halott kínálgatása, vendégelése a halál beálltával azonnal elkezdődik. Minden rokon összegyűlik ekkor, hozván magukkal *piirakka*-t (pástétom-féle)⁵⁹⁹ és kását. Az ételeket a halott elé asztalra teszik. A halott illetően kielégítetvén, ugyanakkor kérik a hozzátartozók (rokonok), hogy mondja meg a másvilágon lévő rokonoknak, hogy ők élnek és jól vannak; kenyér van elég s ugyanakkor biztosítják a halottakat az elköltözésükkkel okozott nagy bánatukról.⁶⁰⁰

Sok helyen szokásban volt a mordvinok körében, hogy mindegyik rokon útravalóul hozott ajándékát külön-külön mutatták be a halottnak. Erre a célra kiválasztottak valami öreget, aki elvégezte ezt a bemutatást, olymódon, hogy a halott felé fordulva ezeket mondta: „Nézd, ez és ez (az útravaló hozó nevét említette) pástétomot, tojást, húst és egyebet hozott neked, egyél eleget, nehogy éhes legyél, kínálj vendégeidet⁶⁰¹ is és imádkozz Istenhez, hogy mindaz, amit neked hoztak, legyen nekünk is, hogy a vetés teremjen és a jószág életben maradjon!”⁶⁰² E szavak közepette az említett öreg egy késsel megérint minden egyes hozott dolgot.⁶⁰³

Paasonen is feljegyezte, Veaskanovóban, hogy az egész rokonság összegyűlik és a hozott ételeket asztalra teszik. Amikor pedig evéshez kezdenek ki-ki mindegyik ételből egy cseppet és kevéske italt önt a holttest mellé helyezett edénybe, e szavak kíséretében: „... béke legyen veled, nekünk egészségünkre, neked hasznodra!” Valamelyik öreg asszony lovat is felajánl ekkor a halottnak, miközben rézpénzt esőrgépet s így szól: „... Nézd, itt van a részedre egy ló, a piros legyen a tied, ne járj gyalog!” Az így felajánlott ló a mordvinok felfogása szerint — írja Paasonen — nem él soká.⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 22.

⁵⁹⁹ Amint Ucsajev megemlíti (Vö. Harva, Mord. muinaisusko 22.) Petrovszk kerületben halálesettől a temetés megtörténteig egyáltalán nem sütnék piirakkát, hanem kizárólag azokból az ételekből él a halottasház népe, amit a rokonok hoztak.

⁶⁰⁰ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 22.

⁶⁰¹ Itt más halottak nevét említi. A mordvinok is úgy hiszik, hogy a korábban elhalt rokonok lelkei eljönnek, hogy a halottat elkísérjék a másvilágra. Ezek a lelkek a halott vendégei.

⁶⁰² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 22.

⁶⁰³ Megemlítendő, hogy ezt a tisztséget mindig valamelyik rokon öregasszony, és csak nagyon ritkán férfi, tölti be.

⁶⁰⁴ Paasonen, Mordv. Volksk. II. 504.

Ezekon kívül a mordvinok még különféle eszközökkel is ellátják a halottat. A nőknek adnak cérnát, tűt, horgolótűt, varrózaes-kót, valamint gyolesdarabot, amelybe minden jelenlévő nőrokonnak bele kell szúrnia egyszer, úgyhogy az egész „ronggyá“ legyen; ezenkívül a nő koporsójába tesznek még egy nyaláb lent és lenzösztt, amin mindegyik női rokon simit egyet; nem feledkeznek meg természetesen az orsóról sem. Ha a halott férfi, akkor kap boeskorvarrótűt, hársháncsdarabot, pipát, pénzt stb. És hogy a halott — nő és férfi — boldoguljon, tesznek a koporsójába kalácsot, tojást, sőt és azon kívül a ruhán kívül, amibe a testet felöltöztették, még külön inget, kabátot, sapkát stb. „váltóruhának“.⁶⁰⁵ Sőt a korábban elhaltak részére is küldenek különféle apró ajándékokat és kéri a halottat hogy adja át üdvözetüket is.⁶⁰⁶

Mint Orlov leírja, a mordvinok temetéskor a sírra is tesznek holmikát a halott számára. Éspedig pénzt, kést, árat, késsel megkarcolt hárskérget stb. Ha a halott vadász volt, akkor odaéteszik vadászfelszerelését, régimódi tüzesináló eszközét is. Nő halottnak tesznek a sírjába sült tésztaát, pástétomot, orsót és fésűt, valamint fejösajtárt. Férfi halottat követi a sírba kedves kutyája is és bedobnak egy zabolát (kantárt?) is a sírba. Nagyon érdekesek azok az adatok — írja Harva — amelyek arról szólnak, hogy a nő sírjába tyúk lábat és nyulat dobnak, sőt Mainov szerint a nő mellére „tyúk fejet és lábat“ tesznek,⁶⁰⁷ „hogy a másvilágon legyen tojása és esirkéje“. Harva kétségesnek tartja ezt a magyarázatot, de a szokást igen érdekesnek véli és felveti a gondolatot, vajjon nincs-e összefüggés az említett tyúk fej és tyúk láb, valamint a *Koostroman* területén, régi sírokból előkerült fém tyúk fejek és kaesalábszerűen formált baromfi lábak között. Ezek a tárgyak láncszerűen vannak egymással összekapcsolva.⁶⁰⁸

A *permi finneek* sem eresztik üres kézzel útjára halottjukat. Útravaló már maga a fehér ünnepi ruha, amibe öltöztetik, nemkülönben a lábra húzott új harisnyák és hársboeskorok. Útravaló

⁶⁰⁵ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 25—26.

⁶⁰⁶ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 31—32.

⁶⁰⁷ Vö. fentebb: halálesetkor a eseremiszek, mordvinok stb. levágják a tyúknak a fejét. A eseremiszek hite szerint a halottat azon a helyen fogadják korábban elhalt rokonai, ahol a tyúk nyakát elvágják (Vö. Holmberg, Tsheremissien uskonto 15.).

⁶⁰⁸ Mordvalaisten muinaisusko 31—32. 3. kép. Minden esetben egy tarajos tyúkfej és két láb van egymáshoz kapcsolva. A tyúkfej a Harva által közölt ábrák alapján olyan, mintha a tyúk nyakát a háta felével együtt vágták volna le.

a férfiak fején a nemez kalap s az öreg emberek kezében a bot. Ezekon kívül számos használati tárgyat is tesznek a koporsóba: üstöt, csészét, fejszét, kést, lapátot, kanalat, fésűt, pénztárcát, dohányzacskót, ha az illető dohányos volt, továbbá tűzszerszámot, hárskérget, kaptafát és boeskortűző árat, hogy új lábbelit készíthessen magának.⁶⁰⁹ A nőknek a koporsójába — írja Holmberg — tűt és cérnát is tesznek, s a nőket mindig korukszerint nekik járó viseletbe öltöztetik. Nem felejtenek el pénzt sem tenni a halott markába; egyesek szerint azért, hogy ezáltal megváltsák azt a földet, amit a megholt haláláig bírt. Mások viszont úgy vélik — folytatja Holmberg — hogy a pénz nem a halott birtokainak a megváltásaként tevődik a halott markába, hanem azért, hogy az elköltöző a másvilágon kiválthassa magát a *saitan* (sátán) hatalmából, amely „azért zaklatja a halottat, mert sokáig élt“.

A használati tárgyakon kívül a permi finnek igyekeznek váltó ruhával is ellátni halottjukat. Pl. a feleség tesz a férje koporsójába még egy rend fehéreneműt azon kívül, ami a testen van, hogy „a halott szükség szerint válthasson ruhát“. A férj viszont gondoskodni szokott arról, hogy felesége koporsójában legyen elég törülköző kendő, sőt az asszony ékességeit (fejdísz, nyakdísz stb.) is a koporsóba rakja.⁶¹⁰

Leányok koporsójába sok különféle ruhát tesznek,⁶¹¹ „... hogy ha a nőtlenül elhalt legények közül valamelyik eljegyezne a másvilágon, legyen bőven kelengyéje“. A menyaszonnyokkal is, akik kevésel esküvőjük előtt költöztek el az élők világából, eltemetik varrott kézimunkáikat, kelengyjüket és kérik, menjenek férjhez az újéletben, a másvilágon. A gyermekekkel kis csészét, kanalat és kedves játékszerüket temetik el „... nehogy sírjanak és vágyakozzanak anyjuk után“.⁶¹²

Szokás a permi finneknél is, hogy a rokonok, akik eljöttek, hogy búcsút vegyenek a halottól, ajándékokat hoznak magukkal. Ezek az ajándékok ételneműből és gyolesből állanak. A gyolesot a halottra terítik halotti lepelnek. Különösen azok teszik ezt, akik haragban voltak a halottal. A gyoles engesztelő ajándék, s aki adja, így szól, miközben a holtra teríti a lepedőt: „... ime itt van, használd, amire szükséged van“.⁶¹³

⁶⁰⁹ Holmberg, Permalaisten uskonto 20.

⁶¹⁰ Holmberg, Permalaisten uskonto 21.

⁶¹¹ Akárcsak a kalotaszegiek, ahol szintén ládászámra tették a sok szőttest és ruhát a leány koporsójába.

⁶¹² Holmberg, Permalaisten uskonto 21.

⁶¹³ Holmberg, Permalaisten uskonto 21.

Az élelem, amit a koporsóba raknak, a következőkből áll: kenyér és só, hús és kalács (pannakakua), valamint házikészítési pálinka, kumisz (kumyshkaa) stb. „...nehogy megéhezvén hazatérjen az otthoniakat háborgatni“. A gyermekek tejét vagy egy üveg tejet kapnak ételmül, gyakran pedig mézzel és vajjal is megkenik a szájukat. Gavrilov szerint némely anya azzal búcsúzik kicsinyétől, hogy melléből tejet fejt a esecsemő szájába.⁶¹⁴

A halotról való gondoskodás a permi finneknél az is, amidőn a halott „borzalmát enyhítik“. Erre akkor kerül sor, amikor a halottat a szánra felfeszik, hogy kivigyék a temetőbe. Ebben a pillanatban érkeznek meg a másvilágiak, hogy fogadják a temetőbe induló halottat. A halott —mint a permiék hiszik— fél, megborzasz. Ezt a félelmet enyhítik a hozzátartozók azáltal, hogy egy kis darab kenyeret és vajat tartanak a halott szája felé és azokkal keresztet rajzolnak, miközben ezt mondják: „...félelmedet enyhítjük“. Ezenkívül a hozzátartozók és a rokonok még pénzt is dobnak a sírba, e szavak kíséretében: „...élj pénzes életet a másvilágon, ne legyenek hiányaid!“ Ha a halott még nem volt házas, akkor itt a sírnál ismét felszólítják, hogy házasodjon meg a másvilágon; ne éljen egyedül. A gyermek halottát, a betemetéskor, a már korábban elköltözött rokon halottak gondjaira bízzák. Amikor a sírt felhantolták, akkor a hozzátartozók néhány viaszgyertyát gyújtanak és kenyeret morzszálnak a sírhantra. Ugyanakkor a halott számára egy fakupát és kanalat is tesznek a sírra, de összetörik: „nehogy valami kívül álló használhassa“. A halott kelengyéjéhez tartozik az is, hogy fiatal leánykák sírjára néhány szövetszövetdarabot kötnek, mondván, „...íme itt van a számodra ez az ing, ez a szoknya, ez a fejkendő“.

Ugyanez a világmép bontakozik ki a *zürjének* halott-útravalóval történő ellátásának szokásából is, mint ami, oly különös elevenséggel nyilatkozott meg a votjások hasonló szokásaiban. A zürjének is eltemették a halottal sok használati tárgyát, minők: a halott íja, nyilai, üstje, kupája, kanala, főzőháromlába, továbbá a rajtalevőn kívül egyik legjobb ruhája.⁶¹⁵

A *vogulok* és *osztjások*, ez a két, velünk magyarokkal legközelebbi rokonságban lévő finn-ugor nép is nagy gondot fordít arra, hogy halottait kellőképpen felszerelve bocsússa el a másvilágra.

⁶¹⁴ Nálunk magyaroknál is sokfelé él a gyermekek ilyen való ellátása.

⁶¹⁵ Holmberg, Permalaišten uskonto 21—24.

A felszerelés, amit a halott kap, legelsősorban ennivalóból és a mindennapi élet eszközeiből áll.

Amikor a halottat elhelyezték a koporsóban és letakarták, az Irtys-vidéki osztjások a koporsót az asztalra teszik és melléje tubákos dobozt, valamint ételt helyeznek s azok mindaddig ott maradnak, amíg a koporsót ki nem viszik a temetőbe. Minden egyes belépő ujjahegyével vesz a tubákból, beszíppantja és a saját tubájából tesz az elhasznált helyébe: ezáltal az illető részesült a halott vendéglátásából s ugyanakkor viszonzta is a megvendéglést. A koporsóba pénzt tesznek.⁶¹⁶

A déli voguloknál ez a szokás sokkal változatosabb. Amint a halottat az asztalra teszik,⁶¹⁷ az asszonyok azonnal ételeket hordanak a koporsó mellé, egyszerre csak egyfélét, de egymásután mindenféle ételt: sült vagy főtt fajd-, madár-, szarvas-, vagy tehénhúst stb. Az említett ételeket egy ideig a koporsó mellett hagyják az asztalon és amikor elveszik önnét, akkor az ételből egy keveset a koporsóba tesznek. Ugyancsak a koporsóba teszik a tubákos szelencét, pénzt, sőt pálinkát is öntenek a koporsóba. Az északi voguloknál a halottnak ez a megvendéglése minden nap megismétlődik, amíg a halott a háznál van. Az északi területek osztjásjai a koporsóba helyezik a tubákos dobozt, a pipát dohányzascskóval és tűzszerszámostul.⁶¹⁸ Koporsóba teszik a halott teáskannáját, fatányérját, kanalát, merítőedényét stb. Az eszközökből és edényekből csak olyanok jönnek szóba, amelyek a koporsóba beleférnek. A Surgut vidékiek beteszik a koporsóba a halott néhány ruhadarabját, nyakravaló kendőjét, övjén ott hagyják a kését, beteszik

⁶¹⁶ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 68.

⁶¹⁷ Mint Karjalainen megjegyzi, nem mindenütt teszik a koporsót az asztalra. A Vasjugan vidékiek pl. a szoba jobb hátsó sarkától balfelé álló hosszú padra, az északi osztjások a padlóra, más területeken viszont nincs különösebben megemlítve a koporsó helye. (Vö. Karjalainen, i. m. 70.)

⁶¹⁸ Amint azonban már Pallas is megjegyyezte, tényleges acélt és kovát nem tesznek a koporsóba — mert hitük szerint a halott tüzet esinál, a kőtől pedig fél — hanem azoknak csak fából készült mását. Solymossy ezt a vas babonás erejével hozza kapcsolatba, jóllehet fejszét és egyéb vastárgyat tesznek az osztjások a sírba. Nem valószínű, hogy a tűzszerszámot a tűz, a kipattanó szikra (Vö. fentebb a tűzgyújtás tilalma e fejezettel) támasztásának lehetősége miatt nem teszik ténylegesen a koporsóba, hanem annak csak a fa mását. A vogulok hite szerint ugyanis a kipattanó szikrában a megégetett állat vagy akár ember is újraszülethetik, illetve megmenekül a megsemmisüléstől. A halott pedig ha szikrát tudna esiholni, ezáltal hazajárhatna és az élőket kísérhetné. — Feltehető azonban az is, hogy az acélt és kovát értékes és nehezen pótolható volta miatt nem teszik a koporsóba.

a pipáját, dohányzacskóját, tubákot, tubákos szelencéjét, tűzszer-számját, — a dohányzó felszerelést vagy a kebelére vagy a kezébe teszik — belekerül a koporsóba a fejsze, íj, nyilak vagy a puska, az üst, a teáskanna, fatányér, sőt a gazdagoknak még pénzt is adnak a kezébe: „... a bal öklébe...” Az üstöt és a tányért szájával lefelé fordítva teszik be a koporsóba, az üst fenekét ezenkívül még ki is lyukasztják. A fejszét is élével lefelé fordítják; a tűzszer-számból pedig hiányzik a kova, mert általában „... a halottak félnek a kőtől”. Vasjugánban a következő holmik kerülnek, mint útravaló a koporsóba: dohány- és tűzszer-szám, sapka, valamint keztyűk, továbbá a lábához kicsiny nyírfakéreg edény, amelybe erre a célra süített, héján keresztlettel ellátott, kis kenyeret tesznek. A koporsóba kerül még ezeken kívül halzsír, cukor és egyéb könnyű eledel. Eféle tárgyakat — írja Karjalainen — mind a nők, mind a férfiak, hasonlóképpen mind az öregek és mind a fiatalok koporsójába tesznek. Természetesen nagyobbrészt és elsősorban kinek-kinek olyan tárgyakat adnak útravalóul, amilyenekkel ebben az életében is élt, dolgozott. Ezen a révén viszi magával a varázsló, a samán az istenség szobrát, „örzöállatját” (állati fogakat, kis esontoeszkákat, koponyákat), a nő ruháit, baltát, házi és konyhaszereken kívül mindig varrókészletét, tűtartóját, halvakarókését, bőreszerzővasát, gyűrűt és más ékességet, sőt „szégyen-övét” is.⁶¹⁹ Kis gyermeknek nem adnak használati tárgyakat, minthogy a gyermek olyanokat nem is használt ebben az életében sem. Csecsemő részére az anyja néhány csepp tejet fej egy nyírfakéreg edénybe úti elemőzsiaként, hogy a kicsiny, ha megéhezik, találjon ennyivalót.⁶²⁰

⁶¹⁹ Karjalainen; Jugralaisten uskonto 68-69.

⁶²⁰ Karjalainen; Jugralaisten uskonto 69. — Ugyanitt az 1. jevyzet alatt felsorolja Karjalainen, hogy egy 1902-ben felvett hivatalos jegyzőkönyv szerint mi mindent temettek el egy Surgut vidéki osztlák férfi koporsójában: 1. rénszarvasprémet, 2. fekete báránybőrprémet, 3. egy kiesi régi prémet, 4. egy daróckaftánt, 5. egy használt posztókaftánt, 6. két daróc kabátot, 7. egy kartoninget, 8. egy öreg trikónadrágot, 9. három pár osztlák lábbelit, 10. egy pár száraz eszimat, 11. két sapkát, 12. egy sárga fejkendőt, 13. egy gyapjú nyakravalókendőt, 14. egy övet, 15. egy rénszarvasbőrt, 16. egy fületlen rézüstöt, 17. egy fakupát, 18. egy eltört fakanalat, 19. egy kis tányért, 20. egy teás kupát, 21. egy gyökér skatulyát, 22. egy fejszét, 23. egy tokban lévő kést, 24. két nyilat, 25. dohányzacskót dohánystul, 26. tubákos szelencét tubákostul, 27. egy doboz gyufát, 28. egy rézkeresztet, 29. hét koepk pénzt, 30. és egy nyírfakéregből kivágott rénszarvas figurát. — Megjegyzendő, hogy a temetés a jegyzőkönyv felvételének idejében történt.

Már az eddigiekből is látható, hogy azon az óriási területen, amelyen a vogulok és osztjákok kis csoportokra szétszórva élnek, a szokásoknak szinte végnélküli változatait sorolhatnók fel. Ezt a jelenséget már hangsúlyozta Karjalainen is,⁶²¹ de ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy sem az osztjákok sem a vogulok a halottnak szánt dolgokat sohasem temetik szabadon a földbe, ahol a temetésre koporsót használnak és ott sem, ahol a halott utolsó nyogodalmát *hautakota*-ban (fából készült sírkamra, házikó) nyerte el. A kisterjedelmű hóhnikat a koporsóba teszik, közvetlenül a halott közelébe, csak a nagyobb terjedelmű dolgok maradnak a sír tetejére vagy kerülnek a sír mellé. A szokások magukban véve a különböző vidékeken különbözők — írja Karjalainen — de lényegükben azonosak. A tremjugániak, ahol a sírra kis fafoglalatot⁶²² építenek, ebbe az építménybe helyezik a sít, az íjat, a nyilakat, a puskát, a fejszét, az összetört üstöt, a fatányért, a kanalat, főzőkanalat és nyírfakérget. A Vah vidékiek ezeken kívül még a teáskannát és a teáskupát is ideteszik — máskülönben nagyobb rész az említett tárgyakból a koporsóba kerül. A sír mellé teszik a halott közlekedő eszközét, szánját, amivel a testet rendszerint a temetőbe hozták, hasonlóképpen az evezőjét, azonban a esónakot nem; olykor ezeket a tárgyakat is a sír fölé épített kis házikóba teszik. A tremjugániak minden egyes tárgy elhelyezésekor ezt mondják: „... itt hagyom ezt neked, használd utazásaidban...” és a sírtól való hazainduláskor még ezzel egészítik ki az előbbi mondatot: „... kedvelt dolgodat mind itt hagyom, ne követeld többé rajtam...”⁶²³

Megemlíti Karjalainen, hogy a halottal eltemetett dolgok nem mind a halottat illetik, hanem csak általa küldik valamelyik korábban elhalt rokonnak. Ennek a szokásnak az eredete — Karjalainen szerint lehet idegenben is, annyi bizonyos, hogy mások is többször feljegyezték és leírták azt is, hogy mi módon támad a gondolat, hogy a halott által küldeni kellene valamit. Patkanov azt jegyezte fel, hogy az illető, korábban elhalt rokon, álomban jelenti az élőknek, hogy valamiben szükségét szenved, s alkalom jöttén így küldik aztán el számára a kérdéses dolgot.⁶²⁴

⁶²¹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 79.

⁶²² Gerendákból ácsolt, koporsószerű sírhantfedő. Vö. Karjalainen, Jugralaisten uskonto 80. l. 7. kép, 73. l. 4. kép.

⁶²³ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 79.

⁶²⁴ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 81. Vö. ezzel fentebbi adatokat: mordvin, eseremis, permi-finn stb. Magyarországon is szo-

A *bolgárok* is szépen felöltöztetik az utolsó útra induló halottat. Ajándékot is hoz neki a falu: almát vagy más gyümölcsöt raknak melléje és gyertyákat gyújtanak. A melléje rakott gyümölcs sok esetben a már elhaltak részére kerül a halott mellé, de temetéskor a gyermekek között osztják szét.⁶²⁵

A *csuvasok* is vele adnak mindent; amikor kiviszik a temetőbe és leteszik a sírba, akkor a feje felől két kopejkát dugnak a földbe: ez a „föld fényessége“ és azt mondják a halotthoz fordulva, hogy ezzel kétszáz rubelt adtak neki útravalóul a másvilági életre: „...Nesze neked kétszáz rubel pénzt adok!“ Ha az illető halott pipás volt életében, akkor a pipáját és a dohányzacskóját is eltemetik vele. — A halott két kezét a két oldala mellé szorítják, a jobb kezébe, az ingújja alá a *tubelgha* fájából⁶²⁶ metszett botocskát dugnak, a végét a markába szorítják és így szólnak hozzá: „...Nesze neked tubelgha pálcá járkalni!“ Kiviszik, mint útravalót, a halottnak azokat a ruhadarabjait is, amelyekben meghalt és a sírra teszik — a tatárok azonban csak az alkalmat lesik, hogy ezeket a ruhákat ellopják. Útravalónak számít az a kis darab kopersóforgács is, amit a sírba dobnak. Sőt a halottnak járó ajándék mindama sokféle holmi is, amit a halottasházhoz összegyűjtött szomszédság és atyafiság hozott: liszt, sörnek való maláta, komló, kopersónak való deszka stb.⁶²⁷

Vegyünk még szemügyre ezek után néhány adatot az altaji népesalád temetkezési szokásainak abból a részéből, amely a halott másvilági életre való felszerelésével kapcsolatos.

Azok a kultúráramlatok, amelyek különböző irányokból érték az altaji népesaládot, illetve annak régi samanisztikus műveltsé-

kás a halott által tárgyakat és üzeneteket küldeni. Nálunk vagy álomban kér valamit a halott, vagy pedig az ú. n. *látóasszony*nak mondja meg, hogy mire van szüksége. A látóasszony aztán közli az illető hozzátartozóval. Különösen híres látóasszony a mezőtárkányi; messzeföldről járnak hozzá, akik tudni szeretnék, vajjon, hogy van halottjuk a másvilágon.

⁶²⁵ Strausz, Bolgár néphit 381.

⁶²⁶ Kisebb fajta bokor, — írja Mészáros — amelynek a fájából a hagyományos lakodalmi ostorleveleket szokták faragni.

⁶²⁷ Mészáros, A csuvas ősvallás. 216—219. — (Vö. Solymossy: Ethn. XXI. 53—59.) — Ugyanitt megjegyzi Mészáros, hogy a pogány csuvasok körében még él a hagyományos halottkultusz, a mohamedán csuvasok azonban úgyszólván alig törődnek valamit a halottakkal; elhanyagoltak még a temetőik is.

gét, sok tekintetben teljesen átformáló erővel hatottak.⁶²⁸ Pl. ahol a lamaizmus terjedt el, ott a holttestet egyszerűen kiteszik a pusztára, kutyák, ragadozók és sasok martalékául. A lamaista papok olykor, lélek-könyveik alapján is határoznak a holttest sorsa felől, azaz kimondják, hogy vajjon a testet ki kell-e tenni, mezitelenül kell-e kitenni, avagy felöltöztetve, a szabad ég alá-e vagy esetleg nemez-, vagy gallysátorba. Kiegészítésül még azt is meghatározzák a papok, hogy miféle áldozati- vagy varázseszközöket, imaszalagokat stb. alkalmazhatnak az egyes tetemek esetében. Az illető holttestem végső állapota a születése pillanata szerinti asztromiai számítástól függ. A kalmüökök csak jelentősebb személy tetemét helyezik valamiféle nemez-, vagy gallysátorba. Jóllehet, a tibeti tanok különös esetekben előírnak más eljárásokat is, mint amilyenek: a test elégetése, vízbe vetés, földbe temetés, kő vagy faodvakba való rejtés, azonban ezek a határozatok a kalmüökök körében kevés jelentőséggel bírnak. A földbe temetés, kövek vagy fák alá rejtés csak annyiból áll, hogy a halott fejére vetnek néhány marék földet, dobznak egy pár követ vagy néhány ágat. A vízbe temetés sem okoz nagyobb gondot, minthogy a halott fejére öntenek egy kevés vizet. A test elégetése is készen van azzal, hogy néhány gallyat elégetnek a halott fején. Csupán a papokat és a fejedelmeket égetik el gondosabban.⁶²⁹ Már ez a pár adat is sejtetni engedi, micsoda változáson ment keresztül a samanizmus halotteltakarító hagyománya. A keresztyén hitre tért altajiak őriztek meg talán legtöbbet samanisztikus hagyományaikból; a mohamedán hitre tértek azonban még annyit sem, mint a lamaisták.⁶³⁰

A *sárga újjurok* fából máglyát raknak, arra fektetik a tetemet, fövel keletnek és a máglyát estbeálltakor vagy éjjel gyújtják meg. Amikor a lángok már kezdenek magasra esapni, akkor útravalóul pálinkát locsantanak a halott fejére és kenyeret dobnak reá.⁶³¹ A *szójátok* csak jeles egyének testét égetik el. Másokat kitesznek a steppére, egyedüli figyelem a testtel szemben, hogy nemez szőnyeget tesznek alája és a feje alá egy nyerget helyeznek.⁶³²

⁶²⁸ Harva, *Altain suvun uskonto* 198—199. — Vö.: Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 293. — Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 100—101.

⁶²⁹ Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 293.

⁶³⁰ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 100.

⁶³¹ Harva, *Altain suvun uskonto* 199.

⁶³² Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 249—295.

A legtöbb *burját* területen nagyon általánossá vált a halott elégetése. Ezesetben a halottat a legjobb ruhájába öltöztetik, sőt ezenkívül ellátják íjjal, nyilakkal, késsel és élelemmel is. Feje alá nyerget tesznek. Olykor elégetik a halottal hátsólovát is. A burját samánt még nagyobb dísszel égetik el. Miután sok ceremónia közepette megérkeztek vele a ligetbe, ahol elégetik, nemez takaróra teszik „...mert nem jó, ha a test a földet éri...“ A tetem fejét délfelé fordítják. Miután nagy énekszó közepette a „samán fiai“ fenyőfából elkészítették a máglyát, leterítik azt a nyeregtakaróval és egy lótakaróval. A halottat ünnepélyesen felteszik a máglyára, feje alá teszik a nyerget, máglyára kerül, mint útravaló a kantár, íj és nyole nyillal a tegez. A kilencedik nyilat útközben lőtték el a ház felé. Ezeken kívül közeli fára akasztják a samán varázs-eszközait, egy sereg erdei állatbőrt és egy pálinkát tartalmazó edényt.⁶³³ Emlegetik, hogy az Alarsk vidéki burjátok régen, amikor a lámák még nem követelték fizetségül, a halott lovát leölték. Némelyek még ennek ellenére is kiviszik a lovat az erdőbe és otthagyják a halott használatára. Ha a ló hazatér, akkor elúzik hazulról vagy eladják az oroszoknak, mert a burjátok éppen úgy félnek ettől a lótól mint magától a halottól.⁶³⁴

A tarbagati kerület mohamedán vallású kazak-kingizei sírba temetik ugyan halottjukat, de a férfinek járó háromszoros és a nőnek járó ötszörös takaróburkolaton kívül semmit sem temetnek el vele.⁶³⁵

Mint fentebb már említettük, azoknál a török népeknél, amelyek keresztyén hitre tértek, sok elem megmaradt az ősi hitből, mert az izlám hirdetői sokkal szigorúbbak voltak, mint a görög-katolikus vallás papjai.⁶³⁶

A keresztyén hiten lévő *bellirek* (jenisszei kormányzóság, minuszinszki kerülete) igyekeznek mindennel felszerelni a halottat. A test megmosása után pl. a gazdag emberre új ruhát adnak, a szegényre a mindennapit. A ruhákat azonban mindig megtisztogatva adják rá a halottra, miközben ezt mondják: „...báresak hordaná ezt a tulsó életben...“⁶³⁷ Amikor a koporsót elkészítik, akkor a koporsó készítőik megragadták a nemeztakarót, amelyen a test feküdt és azzal együtt a koporsóba tették. A halott

⁶³³ Harva, Altain suvun uskonto 201—202.

⁶³⁴ Harva, Altain suvun uskonto 202.

⁶³⁵ Harva, Altain suvun uskonto 202.

⁶³⁶ Vö. Harva, Die religiösen Vorstellungen 301.

⁶³⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 105.

ezen az éjjelen a jurtában marad, a jelenlévők azonban hozzálát-
nak a tor megüléséhez. Húst esznek és pálinkát isznak. Ré-
gen bizonyára a halott rendelkezésére állítván „...a halott kedves
lovát felnyergelték, mindjárt a haláleset napján és a nyereg-
szíjakra felaggatták a halott holmiját, köztük egy baltát is. A ló
farkát és sörényét egy öreg ember női varkocs módjára befonta
és a lovat az ajtóhoz kötötte. Addig állott a ló az ajtóhoz kötve,
míg a koporsót ki nem hozták, néha kétszer huszonnégy óráig is“.⁶³⁸

Temetéskor a felszerszámozott lovat kiviszik a sírhoz és ott
a halottnak adják oly módon, hogy az az ember, aki a lovon lova-
golt, a lovat odavezeti a halotthoz és a kötőféket háromszor a ha-
lott balkezéhez (a balkéz a másvilágon jobb kézzé lesz!) érinti
ezt mondván: „...vedd a lovadat“. Ezután leszedik a szerszámot
a lóról és valami gödörhöz vagy mélyedéshez vezetik. Bátor fér-
fiak a ló négy lábát összekötik és fejét a zabla segítségével a lá-
bak közé húzzák, hátrafelé. Ezután hátulról egy nyomtató rudat
taszítanak a lábak közé, amit a nép taposni kezd. Most egy bátor
ember éles késsel a ló füle közt a nyakszírtjébe szúr. Ha a ló rö-
g-
tön megdöglik, akkor nyomban leszedik a nyergét is róla és fel-
hasítják a ló hasát is. A lovat a madarak és ragadozók eszik meg.⁶³⁹

Később, amikor már a sírt is elkészítették, visszatérnek a gö-
dörhöz és összeszedik a ló csontjait. Azután a nyergét és a lószer-
számokat a sírhoz viszik és a nyergét darabokra törik, a lószer-
számokat, kötőféket is darabokra vágják. Azt vallják ugyanis a belti-
rek, hogy ezek a feldarabolt holmik a másvilágon ismét épek lesz-
nek. Ugyanilyen gondolattal vágják le a halott ruháiról is az ösz-
szes gombokat, mert azok a másvilágon ismét a helyükön lesznek.⁶⁴⁰
A levágott gombokat hazaviszik és az asszonyoknak meg a gyer-
mekeknek adják talizmánul. A halott esészeit és kanalát is eltörve
teszik a koporsó mellé. Baloldalt egy edénybe élelmiszert tesznek
a holttest mellé. Egy üvegbe pedig, aminek a nyakát letörték, pá-
linkát töltenek és a halott balkezéhez állítják. Ezután mindent
megesznek és megisznak, majd ráteszik a koporsóra a fedelet és
két kötél segítségével leeresztik a sírba. Most valamennyi dolgot:
lószerszámot, nyergét, féket, nyeregtakarót stb. a koporsó lábá-
hoz raknak. Ugyancsak odakerül a darabokra tört üst. A halott

⁶³⁸ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 106—107.

⁶³⁹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 107—108.

⁶⁴⁰ Általában minden dolog, ami itt a földön fordítva jelenik meg,
a másvilágon ismét rendes arculatát veszi fel. A balból jobb, a törött-
ből ép, a holtból ép lesz. Vö. Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 108.

szívére pedig egy pénzt tesznek, mondván: „... legyen szerencséd és lelked jó”.⁶⁴¹

Ha egy beltir samán hal meg, akkor valaki, aki jelen volt a halálesetnél, darabokra vágja a samán varázsdobján a bőrt, amelyen t. i. a földnek és az égnek az ábrája van és az így darabokra vágott dobót egy fára függesztik. A dobverőt a dombra helyezik.⁶⁴²

A Katanov által leírt *szagaj* (minuszinszki kerület, jenísszei kormányzóság) temetkezési szokásban nincs túlnagy szerepe az útravalónak. A halottat ugyanis saját ruhájába öltöztetik fel, lábára húzzák saját cipőjét, mert — mint mondják — a másvilágon mindenre szüksége van. A koporsóba belehelyezik a halott ágyneműjét, ládáját. A jobbkezehez helyeznek egy zsákot, továbbá élelmet, pipát, dohányt és a gazdagoknak még pénzt is tesznek a koporsójába: 50 kopektól egy rubelig. Ha samán a halott, akkor azt rendszerint valami magas helyre, hegyre viszik, ahol nem temetik a földbe, hanem csak a földre teszik. Melléje teszik egy deszkára a dobját és a bundáját. A rossz samánnal még ennyit sem törődnek; nem viszik hegyre. Melléje egy botot szúrnak a földbe, amire egy négyszögletes kis deszkát szegeznek. A deszka négyszarkára kék, fekete és fehér színű szalagokat kötnek.⁶⁴³

A *Kargincokról* (jeniszei korm., minuszinszki kerület) írja ugyanevak Katanov, hogy a koporsó mellé egy üveg pálinkát helyeznek a sírba és azonkívül húst, *tojást* és fehér kenyeret is. Az elhunytat teljes öltözetében temetik el: inget, nadrágot, bundát, sapkát és csizmát adnak rá. Az ingről azonban még otthon levágják a gombokat és otthon hagyják, ha azonban nem volnának sem hozzátartozói, sem rokonai, akkor a gombokat is a koporsóba teszik. Ugyanez volt az eset a halott kedves lovának nyergével is: ha voltak rokonai, akkor a nyereg azokra maradt, ha nem voltak, akkor a koporsó mellé tették. A ló azé lett, aki a temetési ünnepet rendezte. Régebben pénzt és tűzszeres számot is tettek a halott sírjába.⁶⁴⁴ Mielőtt a koporsót a földbe leeresztenék, az elhaltnak a legközelebbi rokona (apja, fia vagy testvére) a halott lovát elő-

⁶⁴¹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 108.

⁶⁴² Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 111.

⁶⁴³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 112.

⁶⁴⁴ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 225, 226. Ugyanitt említi Katanov azt is, hogy a temetőben, jobbra a halott fejétől, de közel a fejhez tüzet gyújtanak, amibe a temetőben levágott állat csontjait dobják. Szigorúan vigyáznak arra, hogy ezek a csontok el ne törjenek. A tűzbe pálinkát is öntenek és három marék húst is dobznak, mind ezt azért, hogy a tűz szelleme ezeket a dolgokat az ekkorra már az alvilágba merült léleknek (a halott lelkének) átadja. Ez esetben a tűz

vezeti és a koporsó jobb oldalán háromszor kopogtatva így szól: „Te elmegy a jobb világba!” A lovat azonban csak így jelképesen adják neki, ezután az, aki kihozta, ugyanaz vezeti haza a lovat.⁶⁴⁵

Az irkucki kormányzóság nizzneudinszki kerületében lakó *Karagasszok* télen a föld felszínére teszik a halottat és fölője ládát szerkesztenek, nyáron azonban sírt ásnak és koporsóban temetik el a tetemet. A lábához kést, baltát, teáscsészét, esuprot, teát, dohányt, nyerges és egy üveg pálinkát tesznek. Pénzt azonban nem szoktak a halottnak adni.⁶⁴⁶

A samán dobját a *Karagasszok* a sír közelében egy fára akasztják, úgyszintén a dobverőt és a samán öltözetét is. A *kalárok* is fára, mégpedig egy nyírfára akasztják a samán dobját. Előbb azonban a dob bőrét szétvágják. Ugyanerre a fára akasztják a samán öltözetét és a dobverőjét is. A dobon lévő szalagokat mind elvágják a dobról és a dobba teszik.⁶⁴⁷

Az *Uranchajok* (az *Ulung-chen-nél*) semmit sem adnak a halottnak.⁶⁴⁸ A fekete *Irtis-nél* élő nomád *uranchajok* azonban a halott mellé teszik mindazokat a tárgyakat, amit az életében használt.⁶⁴⁹ A tarbugatáji kerületben élő és több u. n. „csontra” (*sök*) oszló *uranchajok* közül a *kara-sök* (fekete csont) halottaikat a steppére viszik, rossz nemeztakarót terítenek alá. Feje alá teszik a nyergét, kezébe pipát adnak, télen bundába öltöztetik és fejéhez gyakran egy lovat kötnek. Miként a *kalmükök*, az *uranchajok* is azt hiszik, hogy a halottnak mindenre szüksége van, amit az életben használt. Megtörténik azonban, hogy a lovat, amit a halott fejéhez kötöttek, a *kirgizek* ellopják.⁶⁵⁰

A *keletkínai törökök* (*chami* és *barkul* tartományban) semmiféle dolgot nem tesznek sem a sírba sem a halott mellé.⁶⁵¹

A *kínai kazak-kirgizek* (tarbugatáji kerület) már mutatják valami jelét annak, hogy a halottnak adnak útravalót. Ha ugyanis meghal valaki és híre megy, akkor az elhalt sógora megtölt egy tömlőt kumisszal és valamennyi rokonával a halott jurtájához

által is küldenek útravalót a halott után. Ezek az ételek a sírnál tartott torból származnak, amit még a koporsó sírba bocsátása előtt költenek el.

⁶⁴⁵ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 226, 227.

⁶⁴⁶ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 229.

⁶⁴⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 228, 229.

⁶⁴⁸ A lamaisták rendszerint a lámák könyvéből határozzák meg, hogy az illető halott jó-e, vagy rossz. Kap-e útravalót, vagy sem. A mohamedánok sem igen adnak a halottnak útravalót.

⁶⁴⁹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 230.

⁶⁵⁰ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 231.

⁶⁵¹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 232-233.

megy, ahová 9 tevét, lovat, 9 hódbőrt és 9 edény kumiszt visz. Ezt valamennyit részvét ajándéknak nevezik a kirgizek.⁶⁵²

A *nyugatkinai türkök* (Kasgar, Aksu, Turfán és Pican kerületben) ha asszonyt temetnek, akkor a szegényeket megvendégelik. Ha pedig gazdag volt a halott, akkor egy ládát megtöltenek a ház szötteseivel és a halott mellé teszik. Ezt a sok vásznat apró darabokra tépik és kiosztják a halottkísérőknek. Ezt teszik a temetés egész ideje alatt, amíg haza nem térnek; a többi napokon nem osztanak ki kendőket. Ha a halott szegény volt, akkor 5, 6 vagy 10 *zin* (7, 8 vagy 13 font) gyümölcsöt hoznak ki és egy marékkal osztanak a népnek.⁶⁵³

A *tunguzok*, mint fentebb erről már szólottunk, három oszlopra szerelt, hosszú ládaforma alkotmányba helyezik halottjukat. Az oszlopok magassága két és fél sing — mint Maak megjegyzi — de az így „eltemetett“ halottat sem engedik el üres kézzel másvilági útjára. A halott jobb oldalán van vadász kése és hat nyilat tartalmazó gyöngyökkel díszített tegeze; a baloldalán viszont az íját helyezik el. A térdek iránt van egy kis faládika, amelyben rézből és mammut agyarból készült tartalék nyíl van és a lábánál nyírfakéregből készült ivócsésze, kanál, kavarófa (habarófa) és egy átluggatott rézüst. Maak szerint a tunguzok az üstbe a sírnál levágott rénszarvas, hússal megtöltött bendőjét helyezik. A függősír közelében még egy külön állvány is van, ahova a tunguzok a temetéskor leölt rénszarvas bőrét függesztik.⁶⁵⁴

Az *orocsanok* a legjobb ruháját adják a halottra, de a ruhát sőt a lábbelit is elhasogatják, mert hitük szerint a ruhadarabok csak így lesznek épek a másvilágon. A holttestet ezenkívül még nyírfakéregbe is becsavarják és a koporsó fenekére is tesznek nyírfakérget. A férfi sírba ezenkívül még odateszik a vadfogó szerzőségeket, lándzsáját, nyilakat, kést és más apró dolgokat, valamint háztartási tárgyakat, kiváltképpen fejszét és üstöt, ez utóbbit a halott lábához.⁶⁵⁵ Más értékeket is helyeznek a halott örök hajlékába, minők pl. a coboly-, vidra- és a rókaprém. A nagyobb tárgyakat: esónakot, sít és a szigonyt a koporsó mellé teszik. A

⁶⁵² Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 279, 280.

⁶⁵³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 284.

⁶⁵⁴ Harva, Altain suvun uskonto 206, 207. Ugyanitt megjegyzi Harva, hogy az a szokás, miszerint a kést és a tegezt a halott jobb oldalára helyezik, az íjat viszont a bal oldalra, abból a felfogásból következik, hogy a tunguzok szerint a másvilágon a jobboldal a bal és a baloldal a jobb. — Vö: Maak; Vilj. akruh. III. 104—105.

⁶⁵⁵ Harva, Die religiösen Vorstellungen 307.

samán mellé mindenekelőtt varázs-szereit helyezik. A nők sírjába olyan tárgyakat tesznek, amik a nőkhöz tartoznak, használati tárgyakat és a női díszeket. A koporsót olykor sekély sírba, máskor faállványokra, vagy vaskos tökékre teszik. Sok esetben a koporsó a szabad ég alá kerül.⁶⁵⁶

A tunguzok régi temetési szokásait őrzik a Szachalin szigeti *orok*-ok. Sír képpen a függő sírt használják. A sír alatt összetört szánt látni,⁶⁵⁷ amin rendszerint négy személy szokta a halottat a sírhoz szállítani. A koporsóba vadfogó felszerelést és más tárgyakat helyeznek; éspedig: rénszarvas nyeret, ami azt bizonyítja, hogy az orok-ok a rénszarvast a másvilágon még háttasállatul használják, jóllehet már megtanulták a rénszarvas szánba fogását is. Ha a halott kíséruül kapja ezt a háziállatot, akkor azt a sír mellett le kell vágni. Ilyenkor a rénszarvas-gyeplő végét a halott kezébe adják. Amint a hozzátartozók a levágott rénszarvas húsát feltorozták, összegyűjtik a esontokat és a sír mellett fenyőlombbal betakarják. Olykor a halott számára több rénszarvast is levágnak.⁶⁵⁸

A *goldoknál* a temetés napján, az asszonyok, a halott részére bab- és *hirsze*-levest főznek, valamint különféle formájú süteményt (kenyérfélét) sütnek. A halott részét, egy alacsony asztal-székre, melléje teszik. Előbb azonban valami öreg ember megkínálja a holtat pálinkával, mondván: „... Igyál, légy csendes, gyermekeidet és minket, rokonaidat, ne háborgasd!”⁶⁵⁹

Egyébként úgy bánnak a halottal, mintha élne. Amíg otthon van — rendszerint egy-két napig — a felesége vele alszik halott férjével, ugyanaz alatt a takaró alatt. Az Usszuri felsőfolyása mentén élő goldok, nagy gondot fordítanak arra, hogy a halott magával vigye pl. pipáját, lándzsáját, szigonyát, puskáját, tűzszerszámaikat, kését, edényeket, ruhákat stb. A nők koporsójába női holmikot raknak, mindenek előtt egy kis ládikát tüstül, cérnástul, ollóstul, továbbá női ékességeket. Mindezeket a tárgyakat föltétlenül összetörve, összeszagatva kell a koporsóba tenni, még a vas-tárgyakat is össze-vissza kell barázdálni.⁶⁶⁰

Gmelin azt állítja, hogy a jakutok néha el is égetik halottait, és ez esetben a családfővel együtt elégetik egyik szolgáját is,

⁶⁵⁶ Harva, Die religiösen Vorstellungen 307.

⁶⁵⁷ Harva, Altain suvun uskonto 207.

⁶⁵⁸ Harva, Altain suvun uskonto 208.

⁶⁵⁹ Harva, Altain suvun uskonto 208.

⁶⁶⁰ Harva, Altain suvun uskonto 208.

nehogy a másvilágon szolga nélkül legyen. Harva kétségbe vonja, a jakutok halottégető szokását, arra nézve azonban sok emléket tud, hogy a családfőt követte a másvilágra felesége vagy szolgálója.⁶⁶¹ Ha pedig jelentősebb személyiség halt meg, akkor eltemették kedves lovát és felszerszámozva még egy másik lovat is, amelynek a hátára élelemkészletet, prémeket, továbbá valakifélét is ültettek, aki gazdája szolgálójává lett a másvilágon.⁶⁶²

*

Számtalan adatot sorolhatnánk még fel a rokon népek ama szokásából, miszerint a halottat igyekeznek a nagyútra mindennel ellátni. Még több adat kínálkozik a magyarsággal nem rokon népek temetkezési szokásaiban. Az előbbieik adatainak kimerítő felsorolására sines elegendő terünk, de a lényegesen sem változtatna a további adatok felsorolása. A magyarsággal nem rokon népek temetkezési szokásait pedig — mint azt fentebb már kiemeltük — szándékosan hagytuk el, vagy csak igen kis mértékben vontuk a párhuzamok közé. Munkánk célja, hogy ismét hangsúlyozzuk, nem a magyar temetkezési szokások eredetkutató és mindenre kiterjedő összehasonlító vizsgálata, hanem a hóstáti anyaggal kapcsolatban, csak olyan párhuzamok bemutatása, amelyek igyekeznek ráirányítani a néprajzi adatgyűjtést olyan adatok tüzetesebb felkutatására, amelyek ma már sok esetben csak töredékekben élnek, de amelyek ott vannak a honfoglaló magyar sírokból.⁶⁶³ László Gyula, a régészeti-néprajz megteremtője, a néprajzi adatok alapos ismeretével érte el azokat a kiváló eredményeket, amelyek a magyar őstörténelem és a honfoglalás kori magyar múlt ismeretében olyan korszakalkotóak, hogy át kell értékelnünk azok alapján a magyarság őstörténetéről és honfoglalás kori életéről alkotott eddigi felfogásunkat. Mennyivel könnyebb lett volna a régész munkája, ha a magyar néprajz, az eddigi kétségtelenül hatalmas anyaggyűjtésében még több figyelmet szentelt volna azoknak az adatoknak,

⁶⁶¹ Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 313.

⁶⁶² Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 313, 314.

⁶⁶³ Utalunk itt mindenek előtt azokra a magyar őstörténetkutatásban korszakalkotó eredményekre, amelyeket László Gyula ért el azáltal, hogy a honfoglalás kori magyar sírokat és a bennük talált adatokat mindig néprajzi alapon értelmezi. Ez a valóságvizsgálat a régészetbe, mint legfontosabb segédtudományt, a néprajzot is bekapcsolta. A halottak látszó tárgyait, az értelmetlenül tátongó sírokat a néprajz alapos ismeretével keltette életre László Gyula.

amelyek a magyarság kultúrájának keleti emlékei. Természetesen a múltban is sokat foglalkoztak, és pedig jeles tudósaink (a többek között pl. Nagy Géza, Munkácsi Bernát stb.) a magyar temetkezési szokások keleti elemeinek vizsgálatával, azonban a néprajz tudomány külföldi munkamódja és eredményei kutatóinkat inkább, és csaknem kizárólag, Nyugat felé fordították arccal, nemcsak a néprajzi adatok rendezése és a kiértékelés munkája közben, hanem az adatgyűjtés szempontjait illetőleg is. Amikor a hóstáti temetkezési szokásokhoz a rokonnépek szokásaiból idézzünk bővebben párhuzamos adatokat, akkor a keletfelé fordulás szükségességét akarjuk hangsúlyozni, mert csak így tudunk olyan néprajzi adattárat teremteni, aminek a segítségével igazolható lesz, hogy a magyarság kultúrája nem olyan értelemben volt „keleti“, ahogy azt eddig értelmezték, de ugyanakkor igen fontos adatokkal járulunk hozzá annak a felfogásnak az igazolásához is, hogy a nyugati népek kultúrája sem volt a keleti kultúráktól teljesen elzárt kultúra, hanem igen jelentős mennyiségű eurázsiai elemet olvasztott magába.

A magyarság és az előtte itt járt rokonnépek áradata sok színt hozott az európai kultúrába, miért is az úgynevezett „keleti“ kultúrák vizsgálata nélkül el sem képzelhető a „nyugati“ kultúra lényegének a megismerése. A magyar népi kultúra keleti elemeinek a minél tökéletesebb feltárása, a magyar múlt valóság ismeretéhez vezet; megmutatja, hogy pl. a honfoglalók műveltsége már tenger sok szállal szövődött az európai műveltségbe. Nem igazolható tehát az az állítás, hogy a magyarság „csak keleti, csak ázsiai“ lenne. Keleti mivoltunk vizsgálata európai mivoltunk ismeretét szolgálja és bizonyítja. Ugyanakkor pedig adattárat teremt a népvándorlás, különösképpen pedig a magyar honfoglaláskori és az első magyar századok régészete számára. Ezek a szempontok lebegtek előttünk, különösen akkor, amikor a hóstáti halott útravalóval történő felszerelését ilyen bő keleti párhuzamos adattal kísértük. A régész ugyanis csak azt találja meg a sírban, amit a halott útravalóul magával vitt. Ezekből bontakozik ki azután az a hitvilág, az a világkép, amely az illető nép kultúráját meghatározza.

*

E közbevetés után az útravalónak még arról a részéről szólnunk néhány szót, illetve sorolunk fel néhány adatot, amit a halott

ismert a maga, hanem a már korábban elhalt rokon, rokonok vagy ismerős számára visz magával.⁶⁶⁴

A *szamosfalvi* románok és magyarok, abban az esetben, ha a halott valamelyik kedves tárgyát kifelejtették volna a koporsóból, akkor a már lezárt koporsót felnyítják és a tárgyat beleteszik a koporsóba. Ha a koporsóval már elindultak a sírhoz, akkor az „itthon felejtett“ tárgyat kiviszik a temetőbe és ott „adják oda neki“. Arra is tudnak számos adatot, hogy az „itthon felejtett“ dolgot a legközelebbi halottal küldik el a másvilágra. Arra nézve azonban nem tudtak semmit sem, vajjon a halott kéri-e ittfelejtett holmiját, s hogy ennek a kérésnek a módja az álomban vagy valami „tudós“, „látó“ asszony által való tudatás lenne.

A *kidei* magyarok is utána küldik a halottnak ittfelejtett holmiját. Mint az öreg Bekéné mondja: „...a nagy bánatban meg-
esik, hogy valamiről megfeledkeznek, amit a halottnak oda kellene tenni a koporsójába“. Ilyen esetben a kérdéses tárgyat vagy megőrzik, vagy pedig odaadják valamelyik szegénynek. Megőrizni azért szokták, mert „...van olyan halott, amelyiket megálmodja a hozzátartozója és az akkor elpanaszolja, hogy ezt vagy azt a holmit elfelejtették neki odaadni“. Van olyan halott is, az öreg Bekéné szerint, aki meghagyja, hogy az itthon felejtett holmiját a legközelebbi halott által küldjék utána. De még olyan halotról is tudnak a kideiek, aki afféle dolgot kér, hogy küldjenek neki, amit nem is gondoltak, hogy vele kellene adni, pl. az egyik halott, akit nyáron temettek el, a hozzátartozóktól — álmukban — téli-ruhákat kért, mert fázott. Addig zaklatta őket álmukban, amíg a legközelebbi halott útján el nem küldték a kért holmikat. Az elküldésnek az a módja Kideén, hogy elmennek a halottasházhoz és megkérik a halott hozzátartozóit, engedjék meg, hogy ezt vagy azt elküldhessék a halottjuknak. Az ilyen kérést nem szokták megtagadni. A küldendő dolgot rendszerint a koporsó fedelének a leszegezésekor teszik be a koporsóba, „amikor a pap már elvégezte a maga dolgát és kiment“. A fent említett téliruhákat összezsavarva a halott lába mellé tették. Ha bármit is tesznek be a koporsóba, azt mindig a halott mellé teszik — mondják a kideiek —

**Ittfelejtett
dolgok és
üzenet
küldése
a más-
világra.**

⁶⁶⁴ A régész ezeket a holmikat, amennyiben időtállóak, megtalálja a sírban, de, hogy az illető dolog a halott útravalója volt-e, vagy valami más halottnak vitte, azt a legnehezebb eldönteni, hiszen ma még nem ismerjük, volt-e, vagy van-e arra szokás, hogy a más halottak számára küldött dolgokat hogyan és hová helyezték a sírba vagy a koporsóba? Erre nézve az adatok elég sok kívánni valót hagynak maguk után.

tehát pl. a pipát is vagy a zsebkendőt. Nem tesznek efféle tárgyakat a halott zsebébe, sem pedig nem adják a halottra: pl ruhá-neműt.

Ugyanezek a szokások élnek *Bádokon, Kolozsborsán, Csomafáján, Válaszúton és Kolozsgyulán*; valamint *Borsaújfaluban, Magyarfodorházán, Dióson, Sölyomkőn, Fejérdén és Kajántón* is. A bádoki magyarok, amikor beteszik a küldendő dolgot a koporsóba, így szólnak: „... itt hagyta a lányom (vagy pedig a nevét mondják a halottnak) vidd el neki, nyugodjék békével!” A románok is effélét mondanak.

Kovácsnán is szokásban van, hogy utána küldik a halottnak az ittfelejtett dolgait. Sőt, mint, az öreg Oloszné mondotta és mások is megerősítették, a haldokló által üzeni is szoktak a másvilágra. Nemesak a hozzátartozók, hanem ismerősök is. „Különösen az olyan asszonyok, akik nem régiben temettek.” Az üzenet abból áll, hogy tudatják a halottal, hogy minden rendelkezését akarata szerint teljesítették, és hogy ők jól vannak. Hasonló szokások uralkodnak *Csomakörösön* is, valamint *Zabolán, Gelencén és Berecken* is.⁶⁶⁵

A halott után való tárgyküldés szokását gyakorolják *Borsod megye* alsó részében, *Alsó-Szabolesban* és *Hájdú megyének*, valamint *Heves megyének* a Tiszához közel eső falvaiban. Az említett helyek közül legpontosabban ismerjük a szokást *Tiszacsegéről, Dorogmáról, Aroktőről, Tiszakesziből, Polgárról* valamint *Egyekről*. Ezeknek a községeknek mind a református, mind a katolikus népe egyaránt elküldi a legközelebbi halott útján azokat a dolgokat, amiket halottjuk, feledékenységéből, itthon hagyott. Az ittfelejtett dolgokon kívül, vagy az esetben is, ha mindent elvitt volna a halott magával, amire szüksége lehet a másvilágon, kérhet a halott egyet-mást. Óhaját a „tudós-asszony” által közli a hozzátartozókkal.

**Tudós-
asszony,
látó-
asszony**

A „tudós-asszony” olyan öregasszony, akinek megjelennek a halottak. Különösen híres tudós-asszony volt a *dormándi* (Borsod m.) és a *mezőtárkányi* tudós-asszony. Borsod-Ivánkán viszont egy javakorabeli férfi áll „tudós-ember” hírében. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbi inkább gyógyító és gonoszűző tudományáról híres.) A tudós-asszonyokat *látó-asszony*-oknak is nevezik, éppen azért,

⁶⁶⁵ Az elmúlt nyáron a háromszéki havasalji falvakat mind végig jártam Zágontól—Bereckig. Juhászattal foglalkoztam, a temetésre vonatkozóan csak esetlegesen gyűjtöttem adatokat, azért valószínűnek tartom, hogy mindegyik havasalji faluban ismerik ezeket a szokásokat.

minthogy ezek „látják a hóttakat“, sőt egy pohár vízben meg is mutatják — ha a halott is úgy akarja — az elköltözöttet.⁶⁶⁶

A fent említett vidéken az a szokás, hogy a haláleset után hat hétre, a halott legközelebbi hozzátartozója⁶⁶⁷ mindenféle töltehető jóval telerakja batyuját és elmegy a látó-asszonyhoz. A látogatás célja, hogy az elhalt másvilági állapotáról, hogylétéről és kívánsága felől érdeklődjenek. Sokszor egy ugyanazon a napon harmincan is felkeresik a látó-asszonyt; ez akkor szokott megtörténni, ha Mezőtárkányban, Dormádon vagy Borsod-Ivánkán vásár van. A vásárjárást *halottlátással* is egybekapcsolják. A látó-asszony azonban nem mindegyik napon (a tárkányi pénteken nem) beszél a halottakkal. A napnak sem mindenik szakában jelennek meg a lelkek; leginkább a délutáni órákban (olykor délelőtt is) este, vagy éjjel azonban sohasem. Ezért az érdeklődőknek sokszor napokig kell várniok, amíg reájuk kerül a sor, vagy amíg a halottjuk lelke a látó-asszonnak megjelenik.⁶⁶⁸ Van arra is eset, hogy meg sem jelenik. Ilyenkor azt mondják „... korán van még, nem ért oda...“ Ha azonban már odaért a lélek (t. i. a másvilágra)

⁶⁶⁶ A fronton elesett katonákat is látja, a nép hite szerint, a látó-asszony, ezért olyanok, akiknek a hozzátartozója eltűnt, mind felkeresik a látó-asszonyt, hogy „biztos tudomást“ szerezhessenek róla: él-e—hal-é.

⁶⁶⁷ Majdnem kivétel nélkül idősebb asszonyok: feleség vagy az elhalt anyja. Férfiember ritkán megy a látó-asszonyhoz. — Megemlíthetjük, hogy az is előfordul, pl. Tiszaeségén, hogy amikor valakinek a házában súlyos beteg van, akiről az látszik, hogy hamarosan meghal, elmennek a látó-asszonyhoz, hogy megtudakolják, nem kívánnak-e a korábban elköltözött rokonok valamit, amit az esetleges elhaló rokon magával vihetne. — Más helyen pedig úgy szereznek tudomást a halott eltemetése után, esetleges kívánságairól, hogy a halott ágyát azonmód hagyják, ahogy a halott benne feküdt és a hátramaradott házastárs fekszik belé, hogy a halott álmában tudassa vele kívánságát. (Vö: Róheim, Magyar néphit és népszokások 195.). Ezt a hegyháti (Baranya m.) adatot Munkácsi egybeveti az osztyák halotti bábúval, amelyet az özvegy maga mellé vesz az ágyba és úgy hál vele, mint élő hitestársával élt. (Vö: Munkácsi, Adalékok 105.). Karjalainen pedig hangsúlyozza, hogy a magyarság temetkezési szokásanyagában ez ősi ugor hagyományanyag. (Vö: Róheim, Magyar néphit 195. — Karjalainen, Jugra Völker, 154.).

⁶⁶⁸ Ebben az esetben az illetők nem utaznak haza, hanem valamelyik parasztháznál megszállnak. A falusiak már megszokták a jövőmenőket és szívesen adnak szállást, csekély díjért, vagy ingyen is. Étkezni pedig a saját batyújából szokott az illető. Híres volt a *novaji* asszony is, aki beszélni is tudott a lelkekkel. (Vö. Népr. Ért. XIV. 245.) A *hajdúnánásiak* is jártak a mezőtárkányi látóasszonyhoz. (Vö. Molnár, A halott 142–143.)

és megjelent a látó-asszonynak,⁶⁶⁹ akkor a látó-asszony megmondja, hogy mikor beszél az illető halottja.

A halottal való beszéd pedig úgy folyik le, hogy a látó-asszony bent a szobájában ülve, minden kérdés és tájékozódás nélkül elmondja a hozzá jött érdeklődőről, hogy hová való, kije a halott (rokona, férje, fia, leánya stb.), aztán leírja, milyen ruhában látja a halottat, milyen a halott kedve (vidám, szomorú), milyen a színe (sáppadt, piros-pozsgás stb.), majd tolmácsolja a halott üzenetét: hogy jól van, ne sirassák, vagy hogy nincs jól, hogy otthon hagyott ezt vagy azt. Szomorú, mert nem úgy intézik a dolgokat, ahogy meghagyta (pl. végrendekezés, rosszul bánnak valamelyik családtaggal, eladták valamelyik állatot, földet stb.). Kéri a hozzátartozókat, hogy ezt vagy amazt küldjék el X vagy Y által (íff megnevez személyeket, akik hamarosan meg fognak halni). A beszélgetés egyoldalú szokott lenni. A halott semmit sem kérdez és a hozzátartozó sem mond semmit a látó-asszonynak, hogy azt továbbítsa a halottnak. A beszélgetés azzal ér véget, hogy a halott megmondja „ne látogassák meg többet“. Ha a halott nem mond semmit, akkor a haláleset után egy évre ismét elmennek a látó-asszonyhoz, Ekkor már meg szokta köszönni a halott a neki küldött dolgokat,⁶⁷⁰ s olykor még utasításokat is ad, többé aztán nem mennek a látó-asszonyhoz, ha csak álmukban gyakran meg nem jelenik a halott. Ez u. i. azt jelenti, hogy valami baja van.⁶⁷¹

A dolgok elküldése úgy történik, hogy az esetben, ha a halott nem mondja meg, hogy ki által küldjék el a kért dolgokat, akkor a legközelebbi halott által küldik el. Ilyenkor megkérlik a hozzátartozókat, hogy engedjék halottjuknak elküldeni ezt és azt. A kérést itt sem tagadják meg, akárcsak a Kolozs megyei Borsavölgyében. A tárgyat a koporsó lezárásakor teszik be a koporsóba, rendszerint összeesomagolva és bekötve valami háziszőttés kendőbe (Ti-

⁶⁶⁹ Rendszerint azalatt jelenik meg a lélek — hitük szerint — a látó-asszonynak, mialatt a hozzátartozója útban van. — *Cserszeztomajon* azonban ez máskép van. A cserszeztomajiak Vak Lindához járnak tudakozódni az elhaltak után Azt mondják — írja Vajkai, — hogy ilyenkor elveszti az eszméletét, még félórára is, amikor magához tér, akkor beszél a halotról. Máskor meg ilyent mond: „... Elrejtőzöm, holnap beszélek róla.“ (Vö. Vajkai, *Cserszeztomaj. Népr. Ért. XXXI—1939. 197.*)

⁶⁷⁰ Közben ugyanis adódott alkalom az elküldésre.

⁶⁷¹ Olykor a látó-asszonynak jelenik meg a halott és ő értesíti valaki útján a hozzátartozókat, hogy menjenek el hozzá, mert a halottjuk valamit akar. — Meg kell jegyezni, hogy a látó-asszony a nála jártaktól sohasem kér semmit. Mindenki annyit és azt ad, amit jónak lát.

szacsege, Polgár). Ha egészen kicsi tárgyról van szó, akkor azt egy zsebkendőbe teszik és úgy helyezik el a koporsóban, a szemfedél fölött, a halott lábánál (ha ott elfér) vagy pedig a térdei mellett. Egy-egy halott olykor több halottnak is visz dolgokat. Sőt üzenetet is szoktak küldeni a másvilágra, ezt azonban a haldoklóra bízzák rá, oly formán, hogy amikor kezettfogván búcsút vesznek tőle elmondják, hogy mit mondjon „ha oda ér”. Némelyek a haldokló fülébe kiáltják az üzenetet.

Megtörtént Polgáron az is, hogy a halott bizonyos kedves ételt kérte. Az ételt el is küldték neki „kis szilkében”,⁶⁷² a szilke *kantárjába* egy fakanalat is dugtak. A szilkét azonban nem tették be a koporsóba, hanem a koporsó fejéhez tették a padmaly alá.

Másik esetben ruhaneműt kért egy halott. Azt sem tették be a koporsóba, hanem ládába rakták és úgy tették a koporsó lábához, a padmaly alá.

Van arra is eset, hogy a házastárs maga viszi utána urának az ittfelejtett tárgyat. Molnár Józsefnél olvassuk, *Hajdúnánásról*, hogy amikor az öreg Csiha Miklós meghalt, „lefelejtették a kalapot”, azaz nem tették be a koporsóba. Az öreg Csiha felesége három évre az ura halála után költözött át a másvilágra. Amikor temették és éppen „zárni akarták lefelé” a koporsót, kerestek egy kalapot: „... a koporsóba tettük, hadd vigye el, mer maj ott át tuggya azt adni”.⁶⁷³

Csallóközön a halottnak „a fejelágyára kiáltottak”, azaz így küldtek általa üzenetet a másvilágra, vagy bízták meg valaminek az elvégzésével.⁶⁷⁴

A *Baranya megyei hegyhátiak* köréből említi Albert István nyomán, Munkácsi, azt a szokást, hogy a halott ágyát azonn mód hagyják, ahogy a halott benne feküdt és ha a férj halt el, akkor a feleség, ha a feleség halt el, a férj fekszik bele, hogy a halott álmában tudtára adván kívánságát, teljesíthesse azt és hogy hamarabb ellefejltesse.⁶⁷⁵

A rokon népek köréből az útravaló adás során már említettünk néhány adatot, amikor az egyik halott a másiknak visz dol-

⁶⁷² Kb. 1,5 literes eszerépedény; a *kantár* az, amiben az ilyen edényeket hordani szokták. Hogy milyen étel volt a szilkében, nem tudták megmondani. Egyesek szerint juh-húsos kása, mások szerint *habart bableves*.

⁶⁷³ Molnár, A halott 142, 144.

⁶⁷⁴ Ipolyi, Magyar Mythologia II. 1929³, 322.; — Karesay, u. muz. 2. 496.

⁶⁷⁵ Munkácsi, Adalékok 105.

gokat a másvilágra. A *cseremiszek* diót küldenek, hogy a halott megérkezvén a másvilágra, szétossza azt a rokon gyermekek között; a rokon felnőtt halottakat pedig üdvözöltetik.⁶⁷⁶ A *mordvinok* hírt küldenek a halott által, régen meghalt rokonaiknak, amelyben közlik, hogy jól vannak itt a földön és kenyerük is van bőven. Ezek az üzenetbe foglalt tények a régen meghaltak dícséretét célozzák, azt nevezetesen, hogy a halottak jól viselik magukat odaát a másvilágon, nem járnak haza háborgatni hozzátartozóikat és nem veszélyeztetik az élők mindennapi kenyerét. Ezt az élők azzal hálálják meg, hogy bánkódnak az elköltözöttek után; nem felejtették el őket, küldenek számukra apró ajándékokat és üdvözöltetik őket.⁶⁷⁷ A *permi finneknél* a halott kisgyermeket a már korábban másvilágra költözött rokonok gondjaira bízzák.⁶⁷⁸ A *vogulok* és *osztjákok*, mint fentebb, Karjalainen nyomán közöltük, szintén küldenek bizonyos dolgokat a halott által, a korábban elhaltak számára. Hogy mire van az elhaltak szüksége, azt rendszerint álomban közli az élőkkel.⁶⁷⁹

A *bolgároknál* az a szokás, hogy a halottsírató nemcsak a halott egész élete történetét, jó tulajdonságait, hibáit stb. mondja el, hanem tolmácsolja a hátramaradottak összes kívánságait is. Kéréseket intéz a halotthoz, hogy azokat a hátramaradottak érdekében hozza elő.⁶⁸⁰ Tökéletesen úgy beszél a sírató a halotthoz, mintha élő személyhez szólna, hogy az közvetítse üzenetét:

Feketébe jár miattad,
 Rázdalina, jó unokám,
 Hallgass reám, szépen kérlek,
 Csak még egyszer tekints reám.
 Valamit hadd mondjak néked
 Vigyél tőlem, üdvözetet,
 Az én kedves leányomnak,
 Az unoka testvérednek,
 Valamennyink Dvezdájának,
 Aki már az égben rád vár.
 Mond meg neki, ezt üzenem:
 „Beteg nagyon édesanyád,
 Mert utánad búsul egyre,

⁶⁷⁶ Vö. 596. jegyzettel.

⁶⁷⁷ Vö. 600. és 606. jegyzettel.

⁶⁷⁸ Vö. 615. jegyzettel.

⁶⁷⁹ 624. jegyzettel.

⁶⁸⁰ Strausz, Bolgár néphit 365, 366.

Kéri Istent, hogy haljon meg,
 Hogy mehessen téged látni.⁶⁸¹
 Mindezeket mond meg néki,
 Aztán szépen ülj melléje,
 Egyedül ne menj sehová!⁶⁸¹
 Hogy valahogy el ne tévedj!
 Édes kiesi ártatlanom,
 En becézett, jó unokám!⁶⁸²

Sokszor az ilyen üzenet elmondja az üzenő egész élete sorát és sorsa iránt részvétre igyekszik bírni az üzenet által a halottat is, akinek üzen. Pl. az egyik testvér a következő siratóval üzen elhalt édesanyjának:⁶⁸³

Szólnom kell még húgom veled
 Üzenetet vigy anyánknak,
 Reádváró jó anyánknak,
 Mond meg neki édes húgom,
 Üdvözöllek jó anyácskám,
 És esőkold meg jobbik kezét.
 Mond meg neki édes húgom,
 Szép üdvözet Kalinától!
 Hej Kalina sokat szenved
 A napánál, a férjénél.
 Részeg az én férjem uram.
 Holtak lelkét káromolja
 A koresmában éjszakázik,
 Amije volt mind eladta,
 Mind elissza, elfecsérli,
 És most nagyon szegény vagyok.
 Így mond ezt el édes húgom,
 Így mond ezt el jó anyánknak,
 Ó is sírjon sorsom felett,
 Az Istenhez imádkozzék,
 A jó Istent kérje anyám,

⁶⁸¹ Vö. a permiek szokásával, ahol a kisgyermeket szintén a rokon halottak gondjaira bízák.

⁶⁸² Strausz, Bolgár néphit 370. Ebben a versben a halott nagyanja üzen elhalt leányának és annak a gondjaiba ajánlja unokáját.

⁶⁸³ Strausz, Bolgár néphit 372. — A magyar siratókban is mindig a halottal beszél a sirató, de hogy üzenne is, az nem olyan általános, mint a bolgároknál.

Hadd vigyen el engem is már,
Fájdalmannak, keservemnek,
Kínjaimnak végét lássam,
Hej Istennek szegénye én.

E sorok után felsorolja még, hogy a bátyja jó hozzá, vigasztalja, inti a jóra részeges urát, gazdaságát rendben tartja stb., stb.

Érdekes módja a halott részére történő útravaló küldésnek a *kargin-tatárok* szokása, miszerint a betemetéskor a temetőben tüzet gyújtanak jobbról és közel a halott fejéhez. Ebbe a tűzbe dobják a temetőben leölt áldozati állat esontjait; a esontoknak épeknek kell lenniök, egyet sem szabad eltörni. A tűzbe ezenkívül három findzsa pálinkát öntenek és három marék húst dobnak, azért, hogy a tűz szelleme az ételt és az italt a halottnak átadja. A halott lelke ez alatt az idő alatt az alvilágba süllyedt.⁶⁸⁴ A *belli*-reknél is megvan ez a szokás, ők is gyújtanak kint a temetőben, a sír fejenél, vagyis nyugaton tüzet, de ételt nem ebbe a tűzbe dobnak, hanem abba, amit a temetés után húsz napra rendezett emléktoron ottthon gyújtanak. A tűzbe húst dobnak és pálinkát öntenek.⁶⁸⁵ Az *uranchajoknál* is szerepel a tűz; mégpedig a temetéskor gyújtják a halott fejenél és papírt égetnek benne.⁶⁸⁶ Katanov ugyan nem mond semmit erről a papírégetésről, de az Amurmenti *goldok* szokásai alapján feltehetjük, hogy ez is a halott számára történt valamilyen dolog küldését jelentette az *uranchajoknál*.

Az Amurmenti *goldok*, azonkívül, hogy minden dolgát melléje teszik a halottnak, amit életében használt, még más módon is igyekeztek ellátni, nehogy a másvilágon hiányt szenvedjen. Ez abban áll, hogy papírra rajzolnak, vagy papírból kivágnak madárképeket, kutya- és erdei vadak képét; olykor kínai rézpénzek lenyomatával is ellátják ezeket a képeket és azután valamennyit a koporsóba teszik, vagy tűzben elégetik. Mindennek az a célja, hogy a halott a képeken ábrázolt állatokat és pénzt a másvilágon ne nélkülözze.⁶⁸⁷ Harva a szokást kínai eredetűnek tartja.⁶⁸⁸ Ezek után érdekes ideírni azt az adatot is, amit Marco Polo jegyzett fel a tibeti *tangutok* halotti szokásaival kapcsolatban: „... Midőn pedig

⁶⁸⁴ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 226.

⁶⁸⁵ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 110.

⁶⁸⁶ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 231. — Vö. Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 318.

⁶⁸⁷ Harva, Altain suvun uskonto 209.

⁶⁸⁸ Harva, Die religiösen Vorstellungen 309.

Cérkeztek arra a helyre, — olvassuk Marco Polónál — hol a holttestet elégetik, papírkártyákra különböző férfi- és nőalakokat és különböző pénztornákat rajzolnak és festenek, mely holmikat mind a testtel égetik el. Azt kívánják ők ezzel elérni, hogy a halottnak valósággal birtokában legyen a másvilágon mindaz, a mit ezen papírszeletre festettek, s hogy boldogan és tiszteletben éljen ő ezekkel ott örökké.⁶⁸⁹

A szóbeli üzenetküldésen kívül van arra is adatunk, amikor a halott levelet visz a másvilágra; ilyen esetről tudósít bennünket *Jean Joinville* kereszties lovag, IX. Lajos francia király életírója, aki 1254-ben tért vissza keletről. Könyvének idevonatkozó helye *Philippe de Toucy* lovag, az Albericus által említett Jonas⁶⁹⁰ kún király egyik leányági utóda elbeszélésén alapszik s a következőket tartalmazza: „... Ő (t. i. Toucy) még egy nagyon érdekes történetet beszélt el nekünk, melyet azon időközben élt át, midőn az ő táborukban volt. Ez t. i. az volt, hogy meghalt egy gazdag (kún) lovag s neki egy nagy és széles gödröt csináltak a földbe, ebben őt igen fényesen és földíszítve egy székre ültették s vele együtt oda állították a legjobb lovat, mely neki volt s a legjobb csatlósát, mindnyáját elevenen. A csatlós, mielőtt a gödörbe helyezték volna urával, búcsút vett a kúnok királyától és más gazdag uraktól, s mialatt ő búcsút vett, emezek egy kendőbe számára nagy rakás aranyat és ezüstöt vetettek és így szólának neki: „Ha én a másvilágra jövök, visszaadod-e te nekem, a mit én rád bízok?”⁶⁹¹ És ő felelé: „Nagyon szívesen fogok úgy tenni!” — *A kúnok nagy királya most kezébe adott egy levelet, mely az ő előbbi királyukhoz volt (intézve) s melyben neki jelenti, hogy ez a derék ember igen tisztességesen élt volt, hogy igen híven szolgált; (miért is kéri) hogy jutalmazza meg neki szolgálatát.*⁶⁹² Mikor aztán mindez megtörtént, a csatlóst a lóval együtt elevenen, egykori

⁶⁸⁹ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 310.

⁶⁹⁰ Nagy Gézánál ifjabb *Noriot de Toucy* és *Joan* kún király szerepel. Vö. Nagy G., A régi kúnok temetkezése 107–108.

⁶⁹¹ Ebből szinte azt is lehetne sejtteni, hogy ezek a kún nagyurak saját részükre előre küldtek kincseket a másvilágra.

⁶⁹² Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 309, 310. — Nagy Géza, A régi kúnok temetkezése 107–108.: — Ilyen *másvilágba szóló iratokról* Marco Polónak is van tudomása, aki azt hagyta ránk: „ha egy tatárnak a fia meghal, a ki még soha sem volt házas, s ha meghal ugyanazon időben egy másiknak a lánya: mindkettőnek szülei egybejönnek s megtartják a két halott nászát. Miután elkészítették a (házassági) szerződést, lerajzolják a fiút és a lányt egy papírra s hozzátévéen némi pénzt, holmit, bútort, mindezt Vulkánnak ajánlják.” Vö. Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 310.

uruk sírjába tették, föléljük gyalult deszkákat helyeztek s a jelenlevők sietve földet s követ dobáltak a sírba s még az éjszaka beállta előtt magas dombot emeltek a sír fölé.⁶⁹³

Felmerül ezek után a kérdés, vajjon mi a célja annak és legfőképpen mi az oka, hogy az élők igyekeznek lehetőleg mindennel ellátni a halottat?⁶⁹⁴ A kutatók nagyobb többsége azon a nézeten van, hogy az útravalóadás abból az ősi gondolatból, illetve világképből ered, miszerint a halott a másvilágon folytatja eddigi, tehát földi életét.⁶⁹⁵ A másvilág ennek a világnak a vetülete, tükörképe, ott tehát ugyanúgy kell a halottnak berendezkednie, ahogy ebben a világban élt. Szüksége van ezek szerint, minden a földi életben tulajdonát képező dologra. A halál nem elmulás abban a világképben, amelyből az útravalóadás szokása ered, hanem átközlés vagy újraszületés egy másik világba, ahová az élő nem juthat el, de a halott onnét bármikor visszatérhet és számonkérhet mindent, különösen azt, ha a hozzátartozók valamit — a halott ingóságaiából — nem tettek volna oda a halott másvilági podgyászába.⁶⁹⁶

Az adott dolgok hajdan a teljes tulajdon átadásából állhattak, később azonban csak jelképesen adják át a halottnak az életben bírt dolgait.⁶⁹⁷ Néha megváltják valamilyen áron, mint pl.

⁶⁹³ Nagy, A régi künok temetkezése 107, 108.

⁶⁹⁴ Így volt ez szokásban minden időkbén és jóformán minden népnél. A régi görögök is törődtek azzal, hogy halottjukat ne engedjék üreskézzel az alvilágba. A rómaiak is vele adták a halottal ruháit, pénzt, ékszereit, élelmiszert, ivó- és evőedényeket, fegyvereket, szerszámokat, mezőgazdasági eszközöket stb. Vö. Marquardt, Privatleben 366, 367; — Guhl und Koner, Leben der Griechen und Römer 479, 480.

⁶⁹⁵ Vö. Harva, Altajn suvun uskonto 190—258; — Ua.: Die religiösen Vorstellungen 279—387.; — Katanov, Über die Bestattungsbräuche 104.

⁶⁹⁶ Vö. Alább a *Hazajáró lélek* c. fejezettel és párhuzamaival, továbbá fentebb az *üzenet és útravaló küldés* c. rész adataival stb.

⁶⁹⁷ Vö. Fentebb, amikor a sarló rátételével a gazdaságot adják át jelképesen a halottnak. Hasonló jelképes átadás, amikor búzát vagy egyéb terményt, továbbá az ásó és kapa nyelét forgatják meg a halott markában. A bolgárok pl. egy kendő búzát adnak a halottnak útravalóul, de a temetés előtt mindenestől visszaveszik tőle, nehogy a ház szerencsésjét eltemessék. Más népek csak a sírra szórnak magvakat (pl. a galíciaiak stb.), de a gömöriek is minden gabonából egy részt adtak a halottnak (Vö. Röheim, Magyar néphit 168. és kk.). Bizonyára hasonló okból oldják el az istállóban a jószág kötelét, zajgatják fel a baromfiakat, emelgetik meg a méhkasokat abban a pillanatban, amikor a kepersóval elindulnak kifelé a temetőbe. A keleti népek is azért ölik meg a sírnál az elhalt kedves lovát és torozzák fel, hogy a másvilágon legyen lova; de egyik-másik nép már azzal is megelégszik, ha a kötő-

ő mordvinck, pénzen veszik meg a halott tulajdonát. A halott leg-
személyesebb dolgaít, a mindennap használt tárgyaít azonban
még jelképesen sem lehetett megváltani soha. Az mindenképpen a
halotté. Így kapcsolódhatik be aztán egy másik fogalomkör is a
halott holmijának az eltemetésébe: *a halott dolgainak a tabuja*.⁶⁹⁸

*

A halott másvilági sorsával való törődés az útravaló adással
még nem zárult le. Abból a samanisztikus világképből, ami a hon-
foglalást megelőző századokban, sőt a honfoglalóknak is még
tulajdonuk, hűviláguk alapja volt, számos olyan eselekedet adódik,
ami a halott másvilági életével és az ittmaradottak sorsával kap-
csolatos. Ilyen a többek között a hóstátiaknál is fennmaradt ama
szokás, hogy az eltemetés előtt feloldják a halott minden kötelé-
két. A hóstátiak e szokást azzal magyarázzák, hogy ha nem olda-
nák fel a kötésekét, akkor a hátramaradott özvegy nem tudna
férjhez menni, illetve megnősülni. Később majd látni fogjuk
ennek a szokásnak az igazi okát; előbb azonban soroljunk fel
néhány párhuzamot.

Kolozsvár közvetlen környékéről a hóstátiakéhoz hasonló
magyarázattal a következő helyekről ismerjük a halott kötelékei-

fűkszárat a halott kezéhez vagy a koporsójához érinti, illetve, ha a lovat
kint hagyja az erdőn (pl. az alarski burjátok, vagy az urjanehajok stb.).

Róheim felveti ugyan a gabona-magvakkal kapcsolatban, hogy
azokat a feltámadás jelképéül kapja a halott (Róheim, i. m. 168.), lehet,
hogy ez is igaz, de ez csak későbbi tartalom lehet. — A tojás is szerep-
pel, mint halotti útravaló, hogy ez is a feltámadás jelképe lenne, nehéz
volna eldönteni. Meglehet, hogy az. Regi sírokban is szerepel a tojás.
Avar női és gyermek, gyermeklány sírokban elég gyakori. László
Gyula szóbeli közléséből tudom, hogy arra is van eset, amikor az avarok
a fiatal halott leány egész felsőtestét körülrakták tojással, szorosan
a karjai, vállai, nyaka mentén és a feje körül. Magyar honfoglaló sí-
rokban azonban nem — és tudunkkal csak a pilinyi Árpád-kori sírok-
ban — találtak tojást. (Vö. Nyáry Albert báró, *Temetkezések a palócek
földjén* 46.) László Gyula szóbelileg közölt véleménye szerint ennek az
lehet az oka, hogy a pusztai állattartók nem tenyészítették a tyúkot.
Maguk részéről ezt azzal toldjuk meg, hogy a tyúk kimondottan a
földművelő életforma háziállata. Félig földművelők sem igen tenyész-
tik. A tyúktojás termésvarázslatokban csak a földművelőtájak szokás-
anyagában ismeretes. A földműveléssel terjedt el a tyúk is, meg a tojás
termésvarázsló és sírba tevő szokása pl. a finnkekhez, eszerekhez,
mordvinokhoz stb. is.

⁶⁹⁸ Vö. László, *A koroncói* lehet 28; — Harva, *Altain suvun us-
konto* 202, 203. e helyeken Harva megjegyzi, hogy a halott dolgait mind
a halottnak adják, lovától is éppen úgy félnek, pl. a burjátok, akár-
csak a halottól. A Tarbagata-kerületbeli kazak-kingizek sem használják
egy évig a halott hátaslovát.

**A kötések
kioldása,
gombok
kigombo-
lása**

nek megoldását, illetve gombjainak a kigombolását; *Szamosfalván* mind a magyarok, mind a románok kigombolnak a halotton minden gombot, kikapesolnak minden kapesot, patentot, kiesatolják a nadrágszíjat, megoldják a gatyamadzagot, nőknél a pendely- és szoknyakötő szalagokat. Feloldják a halott állkötőjét, ha még le nem vették volna a ravatalra tételkor; megoldják továbbá a halott végtagjait (lábszárait, lábfejeit, karjait) összekötő szalagokat is. A szokás magyarázatául azt mondják: „...hogya a másvilágon ne legyen megkötve és engedje a hátramaradottjait megházasodni...⁶⁹⁹ A kötelékek stb. feloldása mindegyik nemű és mindenkorú halott esetében egyformán szokás, sőt több, mint szokás, mert arra is tudnak esetet, hogy ha valamit elfeledtek valakin feloldani, akkor titokban felésták a sírt és az elfelejtett kötést feloldották. Öreg emberek mesélik, hogy ártó szándékkal meg is köthetnek valamit — haragosok — a halotton; arról is tudnak, hogy valamikor valaki kiásta titokban haragosa halottját és mindent megkötözött rajta. Azután befemette a sírt és a felbontás nyomait is eltüntette. Ettől kezdve az illető halott hozzátartozóit, minden dolgukban balszerenese kísérte, mindaddig, amíg a hozzátartozók maguk is ki nem ásták a tetemet és a kötéseket fel nem oldották.

Ugyanebben a formában él a szokás a *szászfenesi* magyarok és románok körében is, továbbá *Györgyfalván*, *Apahidán*, *Alsó- és Felsőszukon*, *Válaszúton*, *Kolozsborsán* (magyarok körében is), *Bádokon*, *Csomafáján*, *Kidében* és *Borsaujfaluban* is. A borsaiak „kioldják mindenét, de a fiataloknak nem, mert azoknak még nem is igen van szeretője, — mondja a 80 éves Vargháné — mert hiszen azért kell feloldani, hogy a hátramaradott megházasodhasson“. Kidén „*megeresztik* ahol be van gombolva, hogyha özvegy marad utána, házassodjon meg. Fiataloknak rosszakaratból titokban összekötik a lábát, hogy a szeretője el ne vegye valakinek a szeretőjét“.⁷⁰⁰ *Kolozsgyulán*, *Hosszúmacskáson*, *Magyarfodorházán* *Sólyomkőn*, *Dióson* és *Kajántón*, valamint *Fejérdén* is ismeretes a halott kötelékeinek a megoldása, illetve gombjainak a kigombolása. A magyarázat ugyanaz, mint fentebb.

⁶⁹⁹ Megjegyzendő, hogy minden nemű és korú halottal kapcsolatban ezekre az okokra hivatkoznak.

⁷⁰⁰ Különösen a féltékenyek teszik ezt, akik szeretőjüket féltik a hátramaradottól, hogy az majd elszerezi tőlük. Kidén egyébként csak a fiatal halottak lábát kötik össze a halál beállta után, hogy egyenesen meredjenek meg a lábak. A karokat a test mellé teszik, nem igen szokták megkötöni.

Kalotaszeg falvaiban is megtaláltuk a szokást. *Kiskápuson Gyáluban, Gyerővásárhelyen, Vistán, Mérán, Magyaránadason, Mákófalván, Magyarkapuson,*⁷⁰¹ *Nádasdarócon, Bogártelkén, Zegeresen, Inaktelkén, Jegenyén, Körösfőn, Nyárszón, Sárvasáron, Zsobokon, Sztánán, Kis- és Nagypetriben, Farnason, Váránúson, Ketesden, Magyarbikalon, Bánffyahunyadon, Zentelkén és Kalotaszentkirályon.*⁷⁰² A felsorolt falvakban magyarok és románok egyaránt gyakorolják a szokást. A kioldás *Gyerővásárhelyen, Vistán, Bogártelkén, Sárvasáron* a lányok hajfonatának és az asszonyok kontyának a kibontására is kiterjed; öregek szerint Farnason, Nyárszón és Mákófalván is szokásban volt.⁷⁰³ Ma már erősen hagyogatók a régiek szokásait, a fiatalok már alig figyelnek rá. A szokás magyarázata ugyanaz, mint fent.

Bálványosváralján már csak az állkötőt oldják le, valamint a lábkötőket, a ruha kötéseit csak az öregek oldják még fel, a gombokat már azok sem gombolják ki. A *szásznyíresi* és *benedeki* románok kigombolják a gombokat is. A *nagysajói* románok is hasonlóképpen járnak el, sőt ott még arról is tudnak, hogy aki haragszik a másikkal, az egy zsineget összehogoz és amikor halottlátni meg, egy óvatlan pillanatban bedugja a halott zsebébe vagy a ruhája alá rejti és akkor a hozzátartozóknak semmi sem sikerül.

Szilágygyörcsönben és *Zsibón* is a koporsó leszegezése előtt leoldják a halott állkötőjét, ruháit kigombolják, még a kézleket is.

Az avassági *Kányaházán* az élőhok nem teszik rá a halottra a tüszőt: „nem szíjazzák be“ (imbrăcinat), hogy a felesége férjhez tudjon menni. „Mert ha meg van kötve, akkor meg van kötve az asszony is.“⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Vö. László, A koroneói lelet 26. Ezeket közli László Gyula: „a koporsóba tett halottnak kioldják ingeujját, kigombolják ingét s általában minden összekötött vagy gombolt részt kioldanak.“

⁷⁰² Ez az egyöntetű elterjedés valószínűvé teszi azt a felfogásunkat, hogy a szokás az egész Kalotaszegen és nemcsak a felsorolt falvakban, (ahol adatokat gyűjtöttünk) ismeretes. De ezen túlmenően egész Erdélyre nézve is általánosan gyakoroltnak vehetjük ezt a szokást, hiszen eddig, ahol kutattunk utána, mindenütt megtaláltuk, akár csak a halottra tett sarlót is.

⁷⁰³ A lányok befűzött pruszlikját minden esetben kibontják, az csak addig van befűzve, amíg a koporsó fedelét rá nem teszik. Ma már előfordul, hogy a pruszlikot nem bontják ki. A párta-kötő szalagot azonban megoldják ebben az esetben is, „mert akkor lánykodna végig a másvilágon is“: Zentelke, Kalotaszegen a férfiak nyakravalóját is megoldják.

⁷⁰⁴ Muşlea, Cercetări 158.

A kisküküllőmegyei *Adámoson* a halott lábát összekötő szalagokat,⁷⁰⁵ valamint a ruháit megoldják. Ez a szokás úgy látszik általános Kisküküllő megye minden református községében, mert alább a helyek külön felsorolása nélkül ezt írja Sámuel a koporsólezárással kapcsolatban: „A koporsó lezárása előtt a halott kezén és lábán levő szalagokat s ruháján minden gombot és kötést kioldanak.”⁷⁰⁶ De nemesak a feloldás, hanem a megkötés szokása is ismeretes a kisküküllőmegyei reformátuok körében: „Így pl. Hosszúaszón — írja Sámuel —, ha felesége fekszik a koporsóban, édesanyja egy óvatlan pillanatban a szolgálóval megköteti a leánya lábát; minél több bogot vet rá, annál bizonyosabb, hogy a veje többé nem menekülhet, akárhogy is akar.”⁷⁰⁷ *Magyarózd*on is feloldják a halott minden kötelékét és kigombolják minden gombját.

Megemlíthetjük, hogy pl. a *Bákó megyei magyaroknál* is az a szokás, hogy ha a halott férje vagy felesége él, akkor a koporsóban levő halottnak az ingét szétnyitják, mert másképpen a nő nem tud férjhez menni, sem a férfi nem házasodhatik meg.⁷⁰⁸

Székelypálfalván kioldják a halott kötelékeit, a gombokat nemesak hogy kigombolják, de le is vágják mind helyettük az ing nyakára „kötöket” varrnak, de azokat is kioldják a koporsó lezártakor. Leveszik a halott „nyakravalóját” is, nők nyakából pedig a gyöngyöt: „mert abból kigyó lesz és a másvilágon megfojtja.”⁷⁰⁹

A kötések feloldása és a gombok kigombolása szokásos *Aroktön* (Borsod m.), *Dorogmán* (Borsod m.), *Tiszacsegén*, *Egyeken* (Hajdú m.) és *Polgáron* (Szaboles m.) is. A szokás magyarázata és minden velejárója ugyanolyan, mint a fentebb említett helyeken. *Göcsejben* is mielőtt a halottat kivinnék az ágyból, hogy a

⁷⁰⁵ Sámuel, Kisküküllő 97. — Közli részletesen Sámuel Aladár, hogy a kisküküllőmegyei reformátusok milyen színű szalagokkal kötik össze a halott lábát: *Adámoson*, *Marosugrán* és *Nagyteremiben* minden halottnak *fekete*. *Búzásbesenyőn* *fehér*, *kék* vagy *zöld*, *Szőkefalván* *piros*, *Bonyhán* a csecsemőknek *rózsaszínű*, a nagyobbbaeska fiúknak és leányoknak *piros*, a nagy legényeknek és nagy leányoknak *piros* vagy *rózsaszínű*, a fiatal és vénembereknek és asszonoknak *fekete*, *Balavásáron* a nagyleányoknak *piros* vagy *kék*, a fiatal asszonyoknak *kék*, a vénasszonyoknak *fekete* színű szalaggal kötik össze a lábait. (Sámuel, i. m. 95.)

⁷⁰⁶ Sámuel, Kisküküllő 99.

⁷⁰⁷ Sámuel, Kisküküllő 97. t. i. nem nőülhet meg még egyszer a vő.

⁷⁰⁸ Domokos, A moldvai magyarság 100.

⁷⁰⁹ Székelypálfalván semmi díszet nem vihet át az ember a másvilágra.

gomborsóba tegyék, a lábairól leoldják a köteléket.⁷¹⁰ Általában a halotton semmi ruhát össze nem kötnek.⁷¹¹

Ezek után idézzünk még néhány párhuzamos adatot a finn-észtor és az altaji népek szokásanyagából.

A *finnek* nem oldják fel a halott kötelékeit és a gombokat nem gombolják ki.⁷¹² *Észtországban* a szetukézek között volt alkalom a szokást megfigyelni. A lakosság ott nagyon kevert, de a szokás mint az észtek, mind az oroszok körében ismeretes. Viszont a *lappok* temetkezési szokásában Holmberg nem említi, vajjon a lappok kioldják-e a halott kötelékeit vagy sem. Hasonlóképpen nem említi Harva a mordvinoknál sem a szokást; fel kell tételeznünk, hogy a mordvinok nem oldják fel a halott kötelékeit, sem a gombjait nem gombolják ki. Sőt inkább az ellenkezőjét kell gyanítanunk azok után a rekonstruált női sírletelek után, amiket az Oka-menti Muroma város közelében találtak s amelyek a fiatalabb vaskorszakban temetődtek el.⁷¹³ Ezek a női sírok gazdag bronz- és ezüstfejdíszeket, karpereceket, öveket és lábbeli díszeket juttattak a tudomány birtokába. Az egyes díszek olyan módon feküdtek a sírban, ahogy azok a temetéskor, a mindennapi viselés szerint lehettek a halotton. A régészek eme megfigyelése azonban még nem zárja ki, hogy a halott bizonyos kötelékeit nem bontották-e fel a temetéskor, még abban az esetben is, ha az öv és az ékszerek ennek az ellenkezőjéről tanúskodnak is.

A *eseremiszek* temetkezési szokásáról is Holmberg írt alapos monográfiát,⁷¹⁴ azonban nem emlékezik meg csak arról, hogy a halottat úgy öltöztetik fel, mint az utas embert szokás; hogy a ruha kötéseit feloldják-e és gombjait kigombolják-e, arról nem szól s így feltételezhetjük, hogy a *eseremiszek* nem ismerik ezt a szokást.

Miként a *eseremiszek*, ugyanúgy a *permi finnek* (zürjének, votjákok) sem ismerik azt a szokást, hogy a halott kötelékeit feloldják és a gombjait kigombolják. Legutóbb is Holmberg (Harva)

⁷¹⁰ Gönczi, Göcsej 360.

⁷¹¹ Vö. Magy. Népr. IV. 302.

⁷¹² Tammellában és Joensuuban vettem részt temetésen, az egyik esetben egy gazdálkodót, a másik esetben egy szerencsétlenül járt mozdonyvezetőt temettek, megfigyeltem és meg is kérdeztem, hogy a köteléket feloldják-e s a gombokat kigombolják-e? De nem láttam, hogy feloldottak volna valamit. Kérdéseimre is nemmel feleltek. — Sajnos a rendelkezésemre álló finn irodalomban sem találtam erre adatot.

⁷¹³ Harva, Mordvalaisten muinaisuskö 39. 40. 4. kép; — Vö. Tallgren, Eröitä s.-u. nuor. rautak. Kultuuripiirejü 108 és k.

⁷¹⁴ Holmberg, Tsheremissionen uskonto. Väinöajanpalvonta c. fejezet.

a permi finnek hitvilágáról írott kitűnő munkájában⁷¹⁵ semmit sem szól erről a szokásról.

A *vogulok* és *osztjások* pedig éppen az ellenkezőjét gyakorolják a kötések feloldásának. A vasjugáni és az északi osztjások körében az a szokás, hogy a ruhát nem adják ép állapotban a halottra: az inget elől felhasítják és az ing alsó részét a fej felé fordítják, a prémbunda egyik első szárnyának a sarkát levágják, a lábbelik és a kesztyűk szárából is kivágnak egy kis darabot, hasonló sors éri az övjét is, amelynek a „fejét” vágják el (az összeesatoló részét). *Ezenkívül a ruházaton alkalmazott minden kötést úgynevezett: „halotlkötéssé” bogoznak;*⁷¹⁶ bizonyos fajta fojtókötéssé — mint Karjalainen írja —, ami nem bomlik ki egyik része meghúzásakor.

Tremjugán környékén a gyöngyöket nem temetik el a halottal, mint ahogy követ sem szabad czen a vidéken a halottal eltemetni; ha gyöngy van a névsvilágra költöző ruháján, akkor letépik.⁷¹⁷ Karjalainen azonban megjegyzi, hogy ez a szokás általános vogul és osztják szokásnak nem mondható, mert hiszen pl. Finsch és Sirelius Surgut vidéki sírokban gyöngyöket és gyöngyhímzéseket is találtak és az Irtis vidéki nők is magukkal viszik a sírba gyöngyhímzéssel díszített felsőruháikat.⁷¹⁸

Mint látjuk, a finnugoroknál kevés nyoma van a kötések feloldásával és a gombok kigombolásával kapcsolatos szokásnak. A *esuvások* már ismerik a szokást. Temetés alkalmával ugyanis a koporsóban kigombolják a dolmányát, feloldozzák az inge nyakát és minden feloldozható ruharészét, azért — írja Mészáros —, hogy vissza ne jöhessen a sírből.⁷¹⁹ Itt tehát nem az a szokás magyarázata, mint nálunk, hogy t. i. a hátramaradott meg tudjon házasodni, ne legyen megkötve. A esuvásoknál ezt a lehetőséget nem a kötések feloldásával igyekeznek biztosítani a hátramaradott számára, hanem szóban való kérelemmel. Ha pl. fiatal asszony volt a halott, mielőtt még elhagynák a sírját, így szólnak hozzá: Engedd megházasodni az uradat, te meghaltál, megúntál már élni. A fiatal házasembernek meg azt mondják: A feleséged férjhez fog menni, ne tartsd vissza, hadd menjen. Te magad amott házasodjál meg.⁷²⁰

⁷¹⁵ Holmberg, Permalainen uskonto.

⁷¹⁶ Karjalainen, Jugralainen uskonto 65.

⁷¹⁷ Karjalainen, Jugralainen uskonto 69.

⁷¹⁸ Karjalainen, Jugralainen uskonto 69.

⁷¹⁹ Mészáros, A esuvas ősvallás, 216.

⁷²⁰ Mészáros, A esuvas ősvallás, 217, 218.

Már itt megjegyezhetjük, hogy a kötések feloldásának nem a házassági kötés feloldásában van az eredeti oka; az eredeti ok a samanisztikus hit világképében gyökerezik. Azonban mielőtt erről bővebben szólnánk, idézzünk adatokat a samanisztikus hitvilághoz tartozó népek: az altaji népek idevágó szokásanyagából.

A bolgárok⁷²¹ körében általános az a felfogás, hogy a halottnak ama ruhadarabjait, amelyekben eltemetik, nem szabad sem begombolni, sem összekötni, mert ezáltal az özvegyen maradt házastárs úgy az elhunythoz köttetnék — tartja a bolgár néphit —, hogy nem tudna újból megházasodni.⁷²²

A *beltirek* a halott ruhájáról minden gombot levágnak. A levágott gombokat hazaviszik és az asszonynak, meg a gyermeknek adják talizmánul.⁷²³ A *jakutok* a halott ruháit eltépik.⁷²⁴ A keresztényen hitre tért jakutok a halott ruhájáról levágnak minden fémgombot és esatof s azokat bőrkötőszalaggal vagy növényből készült spárgával helyettesítik.⁷²⁵ A *tunguzok* a samán ruháját és dobját elrongálják és a ruháról, valamint a dobról egyes fémcsüngőket, részeket leszednek és megőriznek.⁷²⁶

A *kargin* vagy *karginc tatárok* a halott ingéről levágnak a gombokat és otthon hagyják. Ha azonban nincsenek rokonai, akkor a gombokat egyesítőban a koporsóba teszik.⁷²⁷ A *kalárok* már csak a samán dobjáról vágnak le minden szalagot s azokat a dob belsejébe teszik. A dob bőrét is szétvágják és az így megrongált dobot a samán ruhájával együtt egy nyírfára akasztják.⁷²⁸ Az *orocsonok* a halott ruháit elhasogatják — mint ezt fentebb az útravaló adás során már említettük. Felfogásuk szerint a ruhák a másvilágon ismét épek lesznek.⁷²⁹

A ruha kötelékeinek feloldása, illetve a gombok kigombolásának szokása ezzel és a fentebb már érintett hasonló szokásokkal,

⁷²¹ A bolgárok szokását is mint török fajú — tehát altaji népcsoporttal rokon — népét, ide sorolom.

⁷²² Strausz, Bolgár néphit 385. — Ha az özvegy férjnek szándéka van újra megnősülni, az esetben a ravatalon kiterített felesége jobboldali halántékáról egy hajszálat tép ki és a temetésen nem vesz részt.

⁷²³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 108. — László, A koroncói lelet 25.

⁷²⁴ Harva, Altain suvun uskonto 194.

⁷²⁵ Harva, Die religiösen Vorstellungen 311.

⁷²⁶ Harva, Altain suvun uskonto 206.

⁷²⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 226. — Harva, Altain suvun uskonto 204. — Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 319. — László, A koroncói lelet 25.

⁷²⁸ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 228.

⁷²⁹ Harva, Altain suvun uskonto 207.

új megvilágításba helyeződik. A szokás igazi okát és szellemi hátterét ez a samanisztikus felfogás adja, mely szerint a törött tárgy a másvilágon ismét ép lesz. Vegyünk szemügyre néhány idevonatkozó adatot.

Harva megjegyzi, hogy a szibériai népek félnek minden a temetéskor használt tárgytól is, minők a szán, a esónak, vagy a szekér, amellyel a halottat kivitték, valamint az ásótól, amivel a sírt ásták és az üsttől is, amiben a torhoz az ételt főzték. A *jakutok* ezeket a tárgyakat mind összetörik és a síron hagyják.⁷³⁰ Ugyanígy összetörik a halottszállító szánt a *teleutok* is.⁷³¹ A jakutok ezenkívül minden tárgyat, amit a halottnak útravalóul adnak, összetörnek s mint fentebb említettük, a halott ruháját is elhasítják. Mindezt abból a gondolatból kiindulva teszik, hogy az összetörött tárgyakból ezáltal elszáll a bennük székelő szellem, miként a halott emberből és a halott ezeket a tárgyszellemeket a másvilágon a maga hasznára fordítja.⁷³² A törésnek tehát, mint azt már Solymossy is hangoztatta,⁷³³ a tárgyak meglelkesítése az oka; a tárgyak csak így követhetik a lelket a másvilágra. Katanov viszont azt jegyezte fel a beltírekről, hogy hitük szerint a tört tárgyak a másvilágon ismét épek lesznek.⁷³⁴ Eltörnek a *goldok* is minden tárgyat, amit a halottnak útravalóul adnak.⁷³⁵ A *burjátok* abban az esetben, ha a halottat nem égetik el a sírjába, illetve sírjára rakják használati tárgyaikat, de minden egyes tárgyat összetörnek.⁷³⁶ A *samojédek* a halott sírjára helyezett tárgyakat mind megrönggálják vagy kettétörik, hogy a tárgyak szellemei elszabaduljanak és a szellemvilágba térve szolgálják urukat: a halottat. Ugynezt jegyezte fel Donner a *kamaszin-samojédokról* is.⁷³⁷

De van arra is adat, amikor valamit nem szabad eltörni, ami a halotté, mint útravaló. Ilyen pl. az áldozati állat esontja. A *tunguzok* azt a rénszarvast, amelyen a halott életében lovagolt, a sírnál leölik, megnyúzzák, húsát megfőzik és feltorozzák; a bőrét

⁷³⁰ Harva, Altain suvun uskonto 194.

⁷³¹ Harva, Die religiösen Vorstellungen 286.

⁷³² Harva, Altain suvun uskonto 194, 195.

⁷³³ Solymossy, Ősi fejfaformák 74.; Donner a kamaszoknál jegyezte fel, hogy hitük szerint a tárgyakban lakó szellem, a tárgyak szelleme csak akkor szabadul ki a tárgyból, ha a tárgy megsemmisül. Ekkor szelleme a szellemvilágba tér. Vö. Donner, Siperian samojedien keskuudessa 107, 108.

⁷³⁴ Kazanov, Über die Bestattungsgebräuche 108.; – Harva, Altain suvun uskonto 195, 204.

⁷³⁵ Harva, Altain suvun uskonto 208.

⁷³⁶ Harva, Die religiösen Vorstellungen 299.

⁷³⁷ Donner, Siperian 107, 108.

felakasztják egy közeli fára, mert azt nem viszik haza. Különösen nagy gondot fordítanak a rénszarvas esontjaira: vigyáznak, hogy egyetlenegy esont se törjön össze.⁷³⁸ László Gyula írja: „Az altaji népek halotti áldozati szertartásaiból jól ismerjük a ló megnyúzósának módját. Mindenekelőtt arra ügyelnek, hogy a megkínzott áldozati állat esontjai ne hogy eltörjenek.⁷³⁹ Hasonlókat ír Josaphát Barbaro a *moksa-mordvinok* lóáldozatáról.⁷⁴⁰ Az áldozati szokás eredetét kutatva — írja László Gyula — Bleichsteiner kangsúlyozza, hogy bár az uralaltaji és a kaukázusi szokások között nagy a rokonság, azonban az uralaltaji szokások régebbi formákat őriztek meg napjainkig.⁷⁴¹ Valószínűnek látja tehát a szokás kelet-nyugati irányú vándorlását, terjedését.⁷⁴² László Gyula megjegyzi, hogy az a szokás, miszerint az áldozati állat esontjait nem szabad eltörni, megfelel a magyar honfoglaláskori sírok adatainak, amelyekben a lócsontok mindig épek. Emlékeztet László Gyula továbbá arra, hogy a csontok épségére azért vigyáznak, mert azt hiszik, hogy csak ily módon tudja használni a másvilágon a feláldozott állatot az, akinek szánták.⁷⁴³ Ezek az adatok első pillanatra nincsenek összhangban a fentebb közölt s a halottnak adott tárgyak összetöréséről szóló adatokkal és az összetörés szokásának szellemi hátterével, hogy t. i. az összetörött tárgyak a másvilágon ismét épek lesznek és hogy az összetörés által a tárgyak szellemét szabadítják fel és teszik lehetővé számára a másvilágba: ura után való költözést.

Az ellentét, — véleményünk szerint — csak az első pillanathban áll fenn, ha azonban a tárgytorés lényegét tekintjük, ami az *egész*, tehát az ép tárgy, eszköz (pl. szán, szekér, esónak, nyereg, üst, stb.) eltörését jelenti, abban az esetben az áldozati állat esontjai már nem tekinthetők *egésznek*, hanem csak résznek, az *egészet* jelentő áldozati állat részének. A csontok eltörése már nem szükséges ahhoz, hogy a rénszarvas vagy a ló szelleme felszabaduljon

⁷³⁸ Harva, Die religiösen Vorstellungen 305.

⁷³⁹ László, A koroncói lelet 56.; Vö. Krohn, A finnugor népek pogány istentisztelete 231. és kk.; — Harva, Die religiösen Vorstellungen 563. l. 106. 107. kép. — Mindhárman Radloff, Aus Sibirien II. 25—26. után, mint eredeti feljegyzés után közlik.

⁷⁴⁰ László, A koroncói lelet 56. 79. jegyzet.; — Idézve Bleichsteiner, Rossweiche und Pferde rennen im Totenkult 488. alapján.

⁷⁴¹ Bleichsteiner, Rossweiche 492.; — Vö. László, A koroncói lelet 56. 79. jegyzet.

⁷⁴² Bleichsteiner, Rossweiche 492.; — Vö. László, A koroncói lelet 56. 79. jegyzetben.

⁷⁴³ László, A koroncói lelet 56.

és kövesse urát a másvilágra, az ugyanis az állat leölésekor és fel-
darabolásakor már felszabadult. A részek, tehát a csontok eltörése,
ezért szükségtelen, sőt tilos.

A halott kötélkeinek a feloldása és gombjainak a kigombo-
lása tehát abban a samanisztikus világképben gyökerezik, mely
szerint a földön eltört tárgyak a másvilágon épek, az itt meghaltak
odaát élők lesznek, abban az értelmezésben, hogy a másvilág az
ittleninek a tükörképe,⁷⁴⁴ fordított képe, ami itt kioldott az
ott megkötött, ami itt törött az ott ép, ami itt bal az ott jobb.⁷⁴⁵
László Gyula ezek alapján a kötelék feloldásában a halott más-
világi megkötését látja.⁷⁴⁶ Ha a hazajáró lélektől való rettegésre,
félelemre gondolunk, el is képzelhető, hogy a kötések megoldása
nemcsak a halott kötélkeinek a másvilágon való megkötését
előzza, hanem egyúttal a halott megkötését is. Ennek a bizonyí-
tására azonban nincs elég elfogadható adatunk.

*

**Szemfedél
felhcsítás.**

Ugyancsak a samanisztikus felfogásban, az előbb említett sama-
nisztikus világképben rejtőzhetik a szellemi háttere annak a Hős-
táton is meglévő szokásnak, hogy a koporsó lezárásakor a halott

⁷⁴⁴ Harva, Die religiösen Vorstellungen 349.: — Holmberg (Harva),
Vänster hand 33. és kk. — László, A koroneói lelet 58.

⁷⁴⁵ László, A koroneói lelet 58.: — A bal-jobb megfordítás szokása
a régi türk népek temetkezésének egyik jellemző vonása — írja László
Gyula — és számos ma is élő nyoma is megtaláljuk. A csuvasok még
ma is másként öltöztetik a halottat, mint az élőt. Ruháját baloldarról
gombolják be (Vö. Harva, Die religiösen Vorstellungen 348), a kését
is az őv jobb oldalára húzzák stb. A halott lovára fordítva teszik fel
a nyeret. (Vö. Katsnov, Über die Bestattungsgebräuche 278. 279.) —
A beltíreknél egyenes a magyarázat: a másvilágon a balkéz jobbkézé
változik. (Vö. még Harva, Die religiösen Vorstellungen 301, 302.) „A
jobb és bal oldal igen fontos szerepet játszott még a nomád birodalmak
szervezetében is, — írja László az idézett műben, — természetes, hogy
annak tükörképében, a túlvilágon is döntő szerepe volt.“ (Vö. ezzel
Váezi Péter összefoglalását, amit László is idéz: A húnok Európában,
Attila és húnjai kötetben, szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. Itt ugyanis
arról van szó, hogy a nomádoknál a harcban és a megtelepülésben bal-
és jobbszárny van, ami egyúttal a központi hatalomhoz való viszony-
ban a rangsor kifejezője is volt.) Megállapítja László Gyula, hogy a
tegez és íj fordított helyzete a honfoglaló magyar sírokban is annyira
törvényszerű, hogy véletlenről nem lehet szó.

Az altaji népek másvilágról alkotott képét lásd részletesen alább
A Tor c. fejezet párhuzamai során.

⁷⁴⁶ László, A koroneói lelet 58. — Vö. az idézett helyvel: „... a ha-
lottnak a kioldással való megkötése. Abban az értelmezésben, hogy a
túlvilági élet a földinek tükörképe, fordított képe...“: László, A ko-
roneói lelet 58.

arcán és lábain, felhasítják a halotti leplet vagy másként szemfedelet. (Vö. 42. és részletesebben a 45. pont alatt.) Nem árt e hóstáti szokáshoz néhány párhuzamot ideírunk.

Felhasítják a szemfedelet a halott arcán a *szamosfalviak*, *szászfenesiek*, *györgyfalviak* és a *kolozsiak* is és csak azután szegezik le a koporsót. Ugyanígy járnak el a *kideiek*, *kolozsbor-saiak*, *bádokiak* és a *csomafájúak* is, de él ez a szokás a kalotaszegi falvakban is. A magyarázat a legtöbbször az, hogy: *a halott a másvilágon felébred és, ha nem tépnék, illetve hasítanak el az arcán a szemfedelet, akkor megfulladna.* Egyesek úgy vélik, azért kell a szemfedelet elhasítani, *hogy a halott megegyeszen meglássa a napvilágot.* Vannak, akik meg úgy vélik, hogy ha nem hasítanak fel a halott arcán és lábán a szemfedelet, *akkor nem látna semmit a másvilágon és járni sem tudna.* Kaptam a felsorolt helyeken olyan magyarázatot is, hogy a felhasításnak „az az oka, mint a függöny elhúzásnak az ablakról, *hogy a halott meglássa a másvilágon a nagy fényességet és felébredjen* (Bádok, Kide, Györgyfalva) *különben aludna az örök ítéletig.* Némelyek pedig azt tartják: *azért kell a szemfedelet elhasítani, nehogy a halott arcába tapadjon.*

Felhasítják a halott szemfedelét a *Nyikó mentén is.* A *ravaiak* a koporsó leszegezése előtt a szemfedelet elhasítják a halott arcán és a lábfejen, *hogy a halott meg ne fulladjon a másvilágon.*⁷⁴⁷

A Kisküküllő vármegyei református magyarok temetkezési szokásában is szerepel a szemfedél felhasítása. Sámuel Aladár írja kitűnő tanulmányában, hogy a koporsó fedelét nem szegezik fel addig, amíg a szemfedelet *a szem és orr előtt hosszában*⁷⁴⁸ fel nem hasítják. Ez a szokás, úgy látszik, egyfelől a tetszhalállal van kapcsolatban — írja Sámuel —, mert *Adámoson* azzal indokolják, „...hogyha szelelni kell (t. i. lélegzeni), tudjon“, másfelől a testi feltámadással, ugyanis *Buzásbesenyőn* azt mondják: „...hogyha feltámad, ne fojtódjék meg.“⁷⁴⁹

Elhasítják a halott szemfedőjét *Szásznyíresen*, *Benedeken* és *Bálványosvára*lján is. A magyarázat ugyanaz, mint amit Sámuel is közöl: „hogy a halott meg ne fulladjon, ha feltámad“. Az elhasítást, mindazokon a helyeken, ahol megfigyeltem, mindig pusztá kézzel végzik. Nem használnak sem ollót, sem kést. A vékony anyagot

⁷⁴⁷ Gálfalvi Péter unit. teológus gyűjtéséből.

⁷⁴⁸ Az elhasítás máshol is mindig a test hosszúságában történik.

⁷⁴⁹ Sámuel, Kisküküllő 99.

kézzelel is könnyű elhasítani, aki így nem tudná, az a fogával segít, mondották a bálványosváraljaiak; de kést akkor sem használ. Hogy miért nem szabad kést használni, azt már sehol sem tudták megokolni, csupán arra hivatkoztak, hogy: *így szokás*. Kideán, Bádokon, Kolozsgyulán, Fejérdén, Kajántón, Vistán és Zsobokon, valamint a Háromszék megyei Gelencén, arra is kaptam adatot, hogy a halottról azt az inget, amelyikben meghalt, nem a rendes úton veszik le, hanem lehasítják. A hasítást ez esetben is kézzel végzik. Ugyanez a szokás *Pomázon*⁷⁵⁰ (Pest m.), *Tiszacsegén* és *Polgáron* is. A lehasításnak ez a módja mindenestre a szokás régiségét igazolja.⁷⁵¹

Hajdúnánáson, amikor a koporsót le akarják zárni, „előbb az orcáján fejjebb húzzák a szemfedőt⁷⁵² vagy kivágják, hogy a feje ne legyen alatta, vagy lehúzzák rulla”.⁷⁵³ *Baranyában* a halott szája fölött ki kell vágni a szemfedőt, mert ha a szemfedő a halott szájára lóg, kipusztul az egész család.⁷⁵⁴ Érdekes ideírni, mint régi adatot, azt is, amit Nyári Albert közöl — bizonyára avar sírokkal kapcsolatban⁷⁵⁵ —, hogy „...a gazdagabb halottak nem nélkülözték a szemfedőt sem. A karperecekhez a külső oldalon vászonmaradványok tapadnak vagy fonalvezetésük vésődött be a zöld patinába. Néhol még a gyűrűk is érintkeztek ezzel a vászontakaróval”.⁷⁵⁶

A halott letakarítását Szendrey Zsigmond azzal magyarázza, mint azt fentebb a szemfedő alkalmazásával, illetve a szem lezárásával kapcsolatban már részletesen kifejtettük, hogy a gonoszok elől elrejtsek a halottat.⁷⁵⁷ Amikor viszont a koporsó fede-

⁷⁵⁰ Pomázon a szerbek, németek és magyarok egyformán gyakorolják ezt a szokást. — Megjegyezhetjük itt, hogy ez az eljárás a szokás régiségére vall. A délszlávok pl. a halott lepedőjét nem késsel, hanem *élesre csiszolt kővel* szabdalják fel. Az ilyen eljárás, amikor egy régi eszköz a kultikus eselekedetekben fennmarad, mindig a szokás régiségét igazolja. (Vö. Solymossy, A vas babonás ereje, Magy. Népr. IV. 359, 361. — Schneeweiss, Weinachtsbräuche 126.)

⁷⁵¹ Vö. Magy. Népr. IV. 361.

⁷⁵² A szemfedő ebben az esetben csak a halott fejét fedi tehát nem az a nagy lepedő, amivel egyúttal az egész testet betakarják.

⁷⁵³ Molnár, A halott 141.

⁷⁵⁴ Révai, Baranyai babonák 296.

⁷⁵⁵ Azt írja ugyanis Nyáry, hogy a fiatal női sírok lába alatt, pontosabban a sarka alatt tojást talált; László Gyula szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a tojás és tyúk, illetve baromfi csontváz eddig csak avar sírokban fordult elő, de magyar sírokban nem.

⁷⁵⁶ Nyáry, Temetkezések 46.

⁷⁵⁷ Szendrey, A halottak 41.; — Ugyanez a gondolat rejlik a Szeged vidéki népszokásban is ahol a halottat őrző énekes asszony nap-

lét ráborították a halottra, attól kezdve a szemfedélnek ez a szerepe megszűnik, tehát elhasítják. Hogy az elhasításnak itt is az az oka, mint fent a halott tárgyaitak az összetörésekor, nagyon valószínű. A szemfedő a halotté, vigye tehát magával, ami viszont, mint fent láttuk, csak a tárgy szellemének a másvilágra jutásából áll. A tárgy szelleme pedig csak az eltört vagy elszakított tárgyból szabadul fel. A szemfedél elszakításának tehát ez volna az oka.

Nem mulaszthatjuk el itt, egy különös körülményre utalni, nevezetesen arra, hogy a koporsófedél sem mindig rejti el a gonosz elől a halottat. A *csüggési magyarok* (moldvai csángó magyarok) ugyanis „a koporsó alsó részébe, a fejnél, mindkét oldalt egy-egy *lik*-at vágnak és a likra *üvegecskét* tesznek, hogy a halott kinézhesen, s hogy világossága legyen”.⁷⁵⁸

Hazai területről ehhez hasonló adatot nem ismerünk, a rokonnépek szokásanyagában azonban előfordulnak hasonló eljárások. Idézzünk néhány párhuzamot a szemfedél felhasítással s a csüggési magyarok koporsó-likával kapcsolatban.

A *csuvasokról* nem említi Mészáros, hogy használnának szemfedőt, de egy érdekes és nálunk is, különösen pedig a csángók körében ismeretes szokást ír le; azt, nevezetesen, hogy a csuvasok a temetés után, a temetésen segítkezőknek: akik a halottat megmosták, a koporsót faragták és a sírt ásták 1–2 rőfnyi vásznat, meg három szál fonalat adnak. „Csakhogy ezt a vásznat nem szabad ollóval szétvagdosni, hanem kézzel kell elrephitetni.”⁷⁵⁹

Finn-Kelet-Karjalában a sírra úgynevezett sírfoglalót, vagy dúcot készítenek. Ez a dúc kis házikó formájú, négy gerenda magasságú a fala és nyerges tetővel fedik be. A főfelőli végén kis ablak rés van, amelyen keresztül a halott figyelemmel kísérheti — a karjalaiak hite szerint — az élők munkáját. Inkeriben viszont a koporsó fejfelőli végébe vagy a koporsó egyik oldalába vágnak, az inkeri finnek, egy 1–2 hüvelyknyi nagyságú ablakot: „... hogy lásson...” a halott.⁷⁶⁰

A *mordvinok* is olyan koporsót használnak, amelyen ablak van, de Harva azt bizonyítja, nyomós okokkal, hogy ezt a koporsó-

lemente után letakarja szemfedővel a testet és nem engedi megnézni senkinek. Azután keresztet fektet a mellére, hogy „a gonosz ne szökhessön a koporsóhoz közel.” Reggel újból kitakarja. (Vö. Cserzy, Temetkezési népszokások Szeged vidékén 257.)

⁷⁵⁸ Balogh, Néprajzi jegyzetek 35.

⁷⁵⁹ Mészáros, A csuvas ősvallás 232.

⁷⁶⁰ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

formát a mordvinok, nem olyan túl régen, az oroszoktól vették át. A mordvin régi koporsókat egy darab fából vésték. A mostani koporsókat pedig már láda formájúra készítik és az oldalára, a halott szeme iránt, ablakot vágnak „... hogy a halott világosságban legyen és lásson dolgozni“. (Saratov vidéki szokás.) Ugyanezt a gondolatot fejezik ki azok a szavak is, amik egy Samara vidéki temetési inában fordulnak elő: „Mi készítettünk neked ablakkal ellátott házat, hogy láss fenni és varrni“. Minden bizonnyal női halotról van szó. Paasonen gyűjtésében is szó esik az ablak értelméről, és pedig: „hogy a halott kinézhesen azon“. A Pensa vidéki, Norovacsat kerületbeli moksa-mordvinok két nyílást is vésnek a koporsóba: „egyiket ablaknak, a másikat ajtóknak, hogy azokon a halott kinézhesen és kijárhasson.“ Buguruszlan-kerületben a koporsó oldalába, a fej iránt, üvegablakot is vágnak. Van adat három, sőt négy ablakról is, amelyekből kettő-kettő van egy oldalon.⁷⁶¹

Szokásban van az is, hogy a mordvinok a sírra „ház formájú“ dűcot építenek, néhány gerendából; ebben lakik a halott, hiszen a „házikónak“ kelet felé egy kis ablaka is van.⁷⁶²

Az effajta házikó, mint fentebb már említettük és miként Melnikov is megjegyzi, nem kizárólagos tulajdona a mordvinoknak, hanem oroszokta területen is általános.⁷⁶³ Zelenin viszont ezeket a sírházikókat, vagy dűcokat, főleg *észak-nagyorosz* területen gyökerező szokásnak tartja.⁷⁶⁴ Az orosz telepések útján azonban ez a sírházikó — mint Harva saját megfigyelései alapján állítja — eljutott Szibériába is és elterjedt kelet felé egészen a jakutokig.⁷⁶⁵ Nyugat felé pedig a már említett kelet-karjalai görögkeleti vallású finneken kívül az ugyanesak görögkeleti vallású, *Kolta* finnekhez is eljutott.⁷⁶⁶

A hegyi és mezőségi *cseremiszeknél* szokás a halottat koporsóban (kolotka) kivinni a sírhoz, amibe már otthon, jó előre, hanyatt befektették. A koporsó jobb oldalán kis négyszögletes ablakot vágnak, hogy a halott „szobájában“ világos legyen és amin keresztül láthassa, ami körülötte történik. Némelyek a kazánvidéki mezőségi cseremiszek közül, két ablakot is szoktak vágni

⁷⁶¹ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 29, 30.

⁷⁶² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 31.

⁷⁶³ Melnikov, Ocserki IX. 239.

⁷⁶⁴ Zelnin, Russische Volkskunde 326.

⁷⁶⁵ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 31.

⁷⁶⁶ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 31.

a koporsóra: egyet-egyet mindegyik oldalra, amelyekbe a gazdagabbak olykor üveget is tétettek.⁷⁶⁷ A munkához fogó koporsókészítő így szokott szólni: „most szobát csinállok neked, ne haragudj, ha nem tetszik neked!“ A keleti eszermiszek, akik nem koporsóban viszik a sírhoz a halottat, a sekély sírba csak faragott deszka dúcba helyezik a gyoleslepedőbe esavart testet; alája tűlevelű vagy lomblevelű fák égaiból készítenek derékaljat. Itt is vágnak a jobb oldali deszkába — a halott feje iránt — négyszögletes lyukat. Amikor a testet elhelyezték a négyszögletes deszakeretben, akkor a keretet két szál deszkával fedik be (így áll elő a dúc, vagy halott borító házíkió).⁷⁶⁸ Hogy a két szál deszkat hogyan teszik rá a keretre: lefektetve, vagy koporsófedélszerűen egymásnak támasztva, arról Holmberg leírása nem tesz említést. Meg kell említenünk azt is, hogy amikor a halott „lakása“ elkészül, leveszik a halott szeméről a szemfedőt, „... hogy még egyszer láthassa a napfényt“.⁷⁶⁹

A *vogulok* és *osztjások* koporsóiról is volt már szó fentebb, amikor a koporsókat vettük sorra, ez alkalommal csak azt emeljük ki ismét, hogy a Vasjugán vidékiek vaskos fatörzsből véséssel készítik a koporsót, számon tartva mindig, hogy a fiataloknak *eleven*, az idősnek pedig *száraz* törzsből készülhet koporsó és hogy a koporsón sehol semmiféle lyuk sem lehet: „... mert a koporsóból, lyukakon keresztül, valami rossz jöhet a hátramaradottakra“.⁷⁷⁰ Érdekes a szokás homlokegyenest ellenkező volta; az eddigi adatok szerint a finnség többi tagjai egyenesen ablakokat vágtak a koporsóra, itt pedig minden lyuktól félnek, mert a koporsóból a lyukakon keresztül baj zúdulhat a nyakukba.

Az altaji népek szokásanyagában is találunk hasonló értelmű szokásokat az imént tárgyaltakkal. Pl. a *sagajok* koporsóban viszik ki a testet a temetőben ásott sírhoz és mielőtt betemetnék, rövid időre leemelik a koporsó fedelét: „... hogy a halott még egyszer örülhessen a napvilágnak“.⁷⁷¹

Hogy a koporsón hagyott kis ablaknak csakugyan az-é az értelme, amit az egyes fent idézett népek vallanak, hogy t. i. a halott lásson, sőt ki is jöhessen a koporsóból, vagy pedig éppen

⁷⁶⁷ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

⁷⁶⁸ Holmberg, Tsheremissien uskonto 13.

⁷⁶⁹ Holmberg, Tsheremissien uskonto 16.

⁷⁷⁰ Karjalainen Jugralaisten uskonto 67.

⁷⁷¹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 112.

ennek ellenkezője (emlékeztetünk itt arra, hogy ugyanezek a területeken a másvilág a földi világnak a tükörképe), azt nehéz lenne teljes bizonyossággal megmondani. Mégis azt hisszük, hogy az ablakok itt tényleg ablakok, azaz nem arra valók, hogy a másvilágon tökéletesen elzárják a halottat (t. i. ami itt nyitott, az odaát zárt) és az a céljuk, hogy ilyenmódon a halottat földi lakására emlékeztessék. A cseremiszkoporsókészítő azt is mondja, hogy *házat* csinál a halottnak. Végeredményben tehát arról van szó, hogy a halottnak házat is adnak útravalóul: legyen háza a másvilágon és ezzel is kevesebb oka legyen arra, hogy visszajárjon és kísértsen, avagy éppen károkat okozzon, betegségbe döntse a hozzátartozókat, mert nem látták el mindennel, amire a másvilági életben szüksége van.

A vogul és osztják szokás lényege már egészen más. Ott nem lakásnak szánják a koporsót, hanem ellenkezőleg olyan zárnak, börtönnek, amiből a halott nem tud kiszabadulni, s így az élőket nem is kísérheti. Ezért vigyáznak nagyon arra, hogy a koporsón lyuk ne legyen. Ám a vogulok és osztjások hitvilágában is él, hogy a másvilág az itteni világ fordított képe, ami itt zárt, az odaát nyitott. Ezek szerint azt hihetnők, hogy a vogulok és osztjások mégsem zárják börtönbe a halottat. Ez így is van, de csak a másvilágra vonatkoztatva. A másvilágon nyitott a koporsó, itt pedig zárt. Odaát szabadon járhat-kelhet a halott, de ha ezen a világon meg akarna jelenni, útja a koporsóba vezetne, amiben átadták a másvilágnak, ha tehát a másvilágból haza akar jönni, csak a koporsón keresztül jöhet: az pedig a földi világ felé teljesen zárt, mert ami odaát nyitott, az itt zárt.

A hozzátartozók állási rendje a halott körül.

44. A nagyútra való előkészítés fontos mozzanat a hóstátiak halottkultuszában. A búcsúzás kezdetét jelenti, amikor a halottat útravalóval ellátják. Ilyenkor a legközelebbi hozzátartozók és rokonok, mind ott kell, hogy álljanak a koporsó mellett. Nem akárhogyan, mert a koporsó körüli állásnak, még ma is érvényben lévő hagyományos szabályai vannak. Ha pl. az apa a halott, akkor a feleség a halott baloldalán áll a feje iránt. Abban az esetben, ha az elhalt férjnek még él az édesanyja, akkor ez a hely őt illeti meg. A feleség ebben az esetben az édesanya mellett áll, balról, azután következnek a halott nőtestvérei, majd a leányai, menyei,

esetleges leány unokák és a távolabbi nő rokonok. (18. kép.) Ha nagyon sokan volnának a felsoroltak, akkor egymás mögé állanak. Az egymás mögé állás is a rokonsági fokhoz igazodik. A legközvetlenebb hozzátartozók (édesanya, feleség, nőtestvérek, leányok) lehetőleg a koporsó mellett állnak. A menyek, ha a koporsó

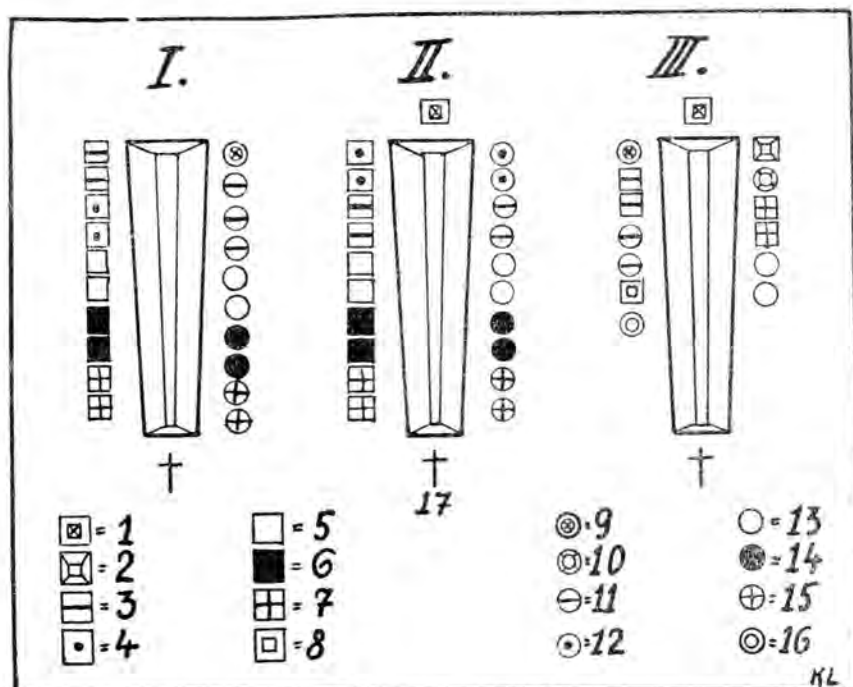

Abb. 18. kép.

Hozzátartozók és rokonok állásrendje a koporsó körül.

I.: az apa koporsója, II.: az anya koporsója, III.: gyermek koporsója. —
 1: apa, 2: nagypapa, 3: fűtestvér, 4: a halott fia, 5: a halott veje,
 6: fiú unoka, 7: férfi rokon, 8: keresztapa, 9: anya, 10: nagymama,
 11: nőtestvérek, 12: leánya, 13: menyé, 14: leányunoka, 15: nő rokon,
 16: keresztanya, 17: lelképásztor.

Aufstellung der Angehörigen und Verwandten um den Sarg.

I. Sarg des Vaters, II. Sarg der Mutter, III. Sarg des Kindes.

1: Vater, 2: Grossvater, 3: Bruder, 4. Sohn des Toten, 5: Schwiegersonn
 des Toten, 6: Enkel, 7: Verwandter, 8: Pate, 9: Mutter, 10: Grossmutter,
 11: Schwestern, 12: Tochter, 13: Schwiegertochter, 14: Enkelin, 15: Ver-
 wandte, 16: Patin, 17: Pfarrer.

mellett már nincs hely, akkor az édesanya, a feleség, a nőtestvérek stb. hátamögött helyezkednek el. Az egyéb rokon nők ezektől balra a halott lába felé. A szomszéd asszony és a komaasszonyok csak ezek után következnek, s ha még van hely, bent a házban,

bemennek a kíváncsiak is, hogy lássák, miként látják el a halottat utolsó útjára.⁷⁷²

A halott jobb oldalán a férfi rokonok helyezkednek el. Az első helyen, a halott feje iránt, ha még él, a halott édesapja áll, föle jobbra, rokonsági fok szerint, a halott férfi testvérei, majd a fiai, vejei, esetleges fiú unokái és más férfi rokonok. Abban az esetben, ha a férfiak is nagyon sokan lennének, a közvetlen rokonok (édesapa, fitestvérek, fiak) a koporsó mellett állanak, a többiek pedig rokonsági fok szerint ezek háta mögött. A vők az édesapa mögé állanak, az unokák a fitestvérek mögé⁷⁷³ stb. Ha van még hely, akkor a szomszédok és a komák is beállanak. E két kategória rangsorát illetőleg nem tudtam zöldágra vergődni, amennyiben senki sem tudta megmondani teljes bizonyossággal, hogy a komák (keresztkomák) vagy a szomszédok következnek-e előbb a rangsorban. A legtöbb adat mégis azt sejteti, hogy a komáké volt az elsőség. Az udvaron való felállás alkalmával, minden kétséget kizáró módon a komáké az elsőség, nem is szólva arról, ha gyermek (tehát a keresztgyermek) a halott. Ebben az esetben már bent a szobában is előkelő hely illeti a keresztszülőket, amennyiben közvetlenül a halott testvérei után állanak sorba.⁷⁷⁴

Ha a feleség a halott, akkor annyit módosul a felállási sorrend, hogy a férj a halott jobb oldalán áll, az első helyen,⁷⁷⁵ ha netán élne még az elhalt feleség édesapja, akkor az a férj mellett, a férjtől jobbra áll. Azután következnek mint fent, a halott férfi testvérei, fiai stb.

A nő rokonok a halott baloldalán állanak sorba, a fenti (férjnél leírt) rokonsági fok szerint. Ha él még a halott anyja, akkor azt illeti az első hely s utána következnek a halott nőtestvérei, leányai stb. Számos adatot kaptam arra is, hogy abban az eset-

⁷⁷² Ma már nincsen meg ilyen épen ez a szokás. Az itt közölt leírást többek elmondása és a temetéseken végzett megfigyeléseim alapján készítettem. Láttam a leírottól eltérőt is, ahol a felesége a halott jobb oldalán állt és mellette állottak a fiai. Láttam férfiakat (a halott fiait) a halott baloldalán, feleségestül (a feleségek az uruk háta mögött állottak). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a hagyományos régi rend felbomlóban van.

⁷⁷³ Többen mondták, s magam is megfigyeltem egy esetben, hogy az unikák a rokonsági fokban megelőzték a vőket, azaz édesapjukat, s azok előtt álltak a rangsorban.

⁷⁷⁴ Találtam adatokat arra is, hogy a keresztszülők mindjárt a szülők után állottak a sorba.

⁷⁷⁵ A 18. kép nem a szobabeli körül állást hanem az udvaron, a búcsúztatás alatt való körül állást mutatja.

ben, ha a halottnak eladó lánya van, akkor az áll az első helyre s a nagymama csak utána következik. Az eladó lány kisebb testvérei azonban, szokott helyükön maradnak. Ez az első helyen áll

Abb. 19. kép.

Templomi végtisztességadást ábrázoló színes kép 1826-ból a „Külső Közép Utzai Társaság... Protóculuma“ első lapján. Die letzte Ehre in der Kirche. Farbiges Bild aus 1826 auf dem ersten Blatt des Protokolls der Gesellschaft in der Külső Közép-Gasse.

lái jog a halott férjes leányát nem illeti meg; az a szokott helyen áll s a nála esetleg fiatalabb eladólány áll az első helyre,⁷⁷⁶ oldalra, a halott feje mellé.

⁷⁷⁶ Ezt azzal okolták adatközlőim, hogy „az eladó lány lép az anya helyébe. Az, aki férjnél van, már nincs otthon.“

Ha gyermek a halott, akkor a sorrend körülbelül ugyanaz, mint a fent leírt két esetben. A halott jobbján áll az apa, tőle jobbra a nagyapa (ha él), majd fiú testvérei, azután a nagybátyjai, sógorok (ha vannak), a keresztapa és a többi férfi rokonok. Balról, ugyanilyen sorrendben a nők állanak: elől az édesanya, nagyanya, lánytestvérek, nagynénik, ángyok, keresztanya és a többi nőrokonok. Mint fentebb már említettem, vannak arra is adatok, hogy a keresztszülők közvetlenül a szülők után állanak a koporsó mellé. Bizonytalan szerepe, illetve helye van a szomszédoknak. Néhol, egyik-másik szülő ragaszkodik ahhoz, hogy elhalt gyermeke koporsója mellé álljon oda a gyermek néhány legjobb pajtása is. Ez különösen a 10—12 éves gyermekek esetében fordul elő.

Idegenek bent a szobában nem igen állnak a koporsó mellé. Nem is szoktak bemenni, csak a kíváncsiskodók; leginkább asszonyok és gyerekek. Bent a szobában csak a hozzátartozók és a rokonok vannak.

Ezek a temetés legszomorúbb pillanatai, amikor a halottól melléje állással búcsúznak, vagyis amikor a hozzátartozók körülállják a koporsót. Úgy illik, hogy az asszonyok hangos jajszóval sirassák halottjukat. Fel-felsírva sorolják ilyenkor elő a halott szokásait; dícsérik, majd pedig szemrehányással illetik, hogy miért hagyta el őket. A feleség vagy anya, reá is borul halottjára, úgy siratja. A férfiak lehajtott fővel komoran állnak s szótlannul siratják az elköltözöttet. Így illik.

Ez a siratás negyed, félóráig tart, addig, amíg a tiszteletes úr meg nem érkezik. A tiszteletes jöttére, kint az udvaron szerbe áll az illető kalandos *dalköre* és egy-két gyászéneket énekel. Ezután a pap a halott lábához áll és imádkozik.

45. Ima után, amikor a halottat már elrendezték, végig letakarják a fekete szemfedővel (ami régen fehér vászon volt, ma gyári tüll), úgy hogy a feje és a lábai is le legyenek terítve. Most a hozzátartozók elhúzódnak a koporsótól, amire a temetés rendezésén fáradozó rokon férfi és a neki segítkező egy-két férfi felszegezik a fedelet. Előbb azonban a szemfedő a halott arcán és lábfejein — a koporsó hosszirányában — felhasítják.⁷⁷⁷ Az okot, hogy miért kell a szemfedő a mondott helyeken felhasítani, ma már nem tudjuk. Egyesek azt mondták, azért, nehogy a szemfedő a halott arcába nyomódjék. Mások viszont úgy vélik,

⁷⁷⁷ Vö. fentebb a szemfedő felhasításával kapcsolatban közöltekkel.

hogy ha nem hasítanák fel, a másvilágon is a szeme előtt lenne a szemfedél. A lábat pedig — mint mondják — azért szabadítják ki, hogy a másvilágon járni tudjon.

A koporsó fedelet csak néhány szeggel szegezik fel, úgy, hogy a szemfedél körös-körül kilógjon. Szokás, hogy a szemfedélből egy darabot lopva leszakítanak, hogy legyen majd mivel megfüstölteni azokat, akik a halottól megijedtek, vagy akiknek álmukban megjelenik a halott. Leginkább azonban azokat szokták a szemfedél darabbal megfüstölteni, akik nem tudják elfeledni a halottat és folyton siratják. A szemfedél darabbal való füstölés azonban csak úgy használ, ha a füstölésre szánt darab leszakítását senki sem látta. Ezért akkor szakítanak a szemfedélből, amikor a koporsófedelet éppen szegezik, vagy amikor a halottat éppen kifelé viszik a ravatalozó szobából és a nagy mozgásban senki sem figyel a kilógó szemfedélre.

Úgy tartják, hogy az ilyen módon szerzett szemfedéldarabbal bárkit eredményesen meg lehet füstölteni, aki nem tudja feledni halottját, ha nem is arról a halotról van szó, akinek a szemfedőjéből való a kérdéses darab.

A halottól való félelem ellen egyesek a halott lábujjának a megfogását gyakorolják. Amelyik hozzátartozó fél a halottól, annak meg kell fogni a halott nagylábujját, különben a temetés után is mindig félne a halottól.

A nagylábujj megfogása sem történhetik akárhogyan. Az a szabály, hogy az illetőnek háttal kell a ravatal felé állani és hátrartott kézzel kell a halott felé közelednie. A halott lábát nézés nélkül kell megtalálnia. Nem szabad tehát odanézni. Akkor sem ér semmit a dolog, ha valaki oldalról közelítené meg a testet. Mindig a talpával szemben kell állani és úgy hátrálni. Nem jónak a jele az sem, — a hóstátiak szerint — ha valaki nagyon sokáig keresgéli a halott nagylábujját.

Kivívés az udvarra.

46. A koporsó lezárása után a halottat — lábbal előre — kiviszik az udvarra és ott, a kapu felé lábbal, két bakra teszik. (32. kép 1.)

Megjegyzendő, hogy abban a pillanatban, amikor a koporsót a házban felemelik, hogy kifelé induljanak vele, mások pedig akkor, amikor a koporsó a küszöbön áthalad, egy eserépköcsögöt (olyant rendszerint, amit már nem használnak) vágna a földhöz, ami hangos esattanással darabokra törik. Az edényt a halott vala-

melyik nő hozzátartozója (néha férfi is) vágja földhöz. A cserépdarabokat otthagyják, ahol széttrükk és csak a temetésből visszaterve szedik fel és dobják ki az udvar valamelyik eldugott zugába vagy éppen a trágyadombra. A cseréptörés okát nem tudják.⁷⁷⁸

47. Kint az udvaron ismét körül állják a hozzátartozók a két

Abb. 20. kép.

A Külső Közép Utcai Kalandos Társaság
prédikáló asztala terítő nélkül.
Predigertisch ohne Decke der Kalandos-Gesellschaft
in der Külső Közép-Gasse.

bakkra tett koporsót. A körülállás rendje ugyanaz, mint ami bent, a házban, a ravatal, illetve a ravatalul szolgáló koporsó körül volt. Különbség csak abban adódik, hogy a feleség halála esetén — kint az udvaron — a férj a koporsó fejfelöli végéhez áll (18. kép II.). A többiek azonban a koporsó mellé állanak, ugyanabban a sorrendben, mint ahogy a házban állottak.

Ha gyermek a halott, akkor az apa a koporsó fejfelöli végéhez áll, az anya pedig elfoglalja az apa helyét (a koporsó jobb-

⁷⁷⁸ A kétvízközi románok a cserépfazekat az ajtóhoz vágják. Amikor a koporsó áthalad a küszöbön, gyorsan beteszik az ajtót s a cserépfazekat valamelyik rokon vagy szomszéd asszony az ajtóhoz vágja. Ezek sem szedik össze a cserépdarabokat, csak ha a temetésből visszatertek.

oldala, a fej iránt), míg az anya helyére — ha élnek még — az apai nagyapa és nagyanya állanak. (18. kép III.) Néhány adatom van arra is (az id. Hatházi József familiájából), amikor az apa helyére vagy a gyermek legidősebb bátyja, vagy apai nagybátyja, esetleg apai nagyapja lép. Az anyai nagyapa és nagyanya

Abb. 21. kép.

A 20. képen bemutatott asztal
a Kalandos terítőjével leterítve.

Tisch von Abb. 20 mit der Kalandos-Decke.

csak az asszonyok oldalán állanak és csak az anya helyét foglalják el, ha az anya az apa helyére lépett. Mint az öreg Hatházi József állítja, az apai nagyapa mindig az apa helyén áll, de ha az apa már nem élne, akkor sem áll a koporsó fejfelöli végéhez. Olyan esetben tehát, amikor az apa, illetve a férj már nem él, kint az udvaron sem áll senki a koporsó fejfelöli végéhez. Bent a szobában azért nem állnak a koporsó fejfelöli végéhez, mert ott nincsen rá mód, hiszen a koporsó egészen a falig ér.

A rokonság többi tagja, kint az udvaron is, ugyanolyan sorrendben áll a gyermek koporsója mellé, mint bent a szobában.

A pap kint az udvaron is a halott lábához áll, de itt már egy kis asztalt állítanak a számára, az úgynevezett prédikáló asztalt

(20. és 21. kép). A prédikáló asztal a Kalandos Társaság tulajdona és a többi temetkezési felszereléssel együtt a mindenkori apa gondjára van bízva. Egyszerű, kerek talpú, oszlopon álló kicsi asztal. Van fiókja is, amiben a halotti énekeskönyvet, imádságoskönyvet és a bibliát tartják, hogy mindig kéznél legyenek.

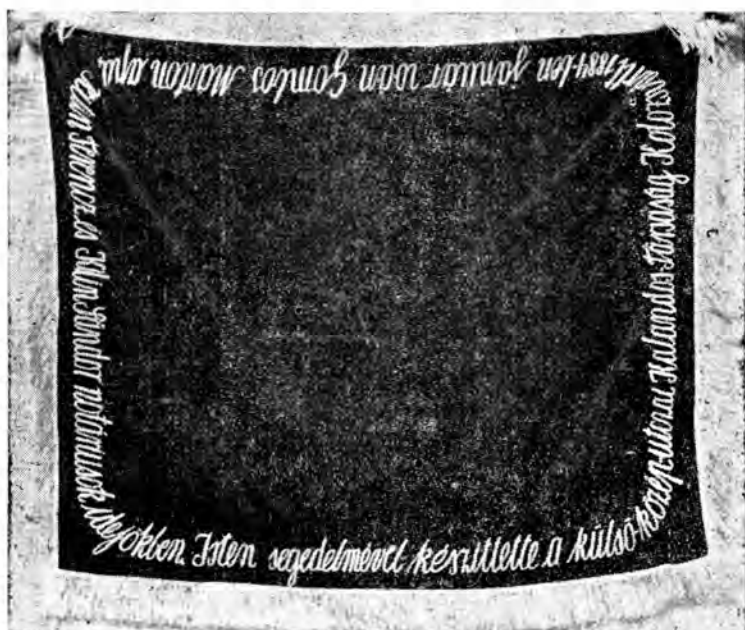

Abb. 22. kép.

A Külső Közép-utcai Kalandos Társaság
predikálóasztal-terítője.

Decke des Predigertisches der Gesellschaft
in der Külső Közép-Gasse.

A prédikáló asztalt rendszerint fekete terítővel terítik le. A terítő fekete bársonyból készült, fehér vagy aranyos himzéssel írják rá körül, hogy melyik Kalandos Társaság tulajdona és hogy ki készítette. A terítő körül rojtos. A rojtok is vagy fehér vagy aranyos zsinórból készültek. A 22. képen a Külső-Közép-utcai Társaság terítőjét mutatjuk be, amelynek a köriratja, fehér himzéssel, a következő:

*Isten segedelmével készítette a
Külső-Közép-utcai Kalandos Társaság
Kolozsvárt 1884-ben január 20-án Gombos Márton apa,
Kilin Ferenc és Kilin Sándor notáriusok idejökben.*

Kint a temetőben a prédikáló asztalra nincs szükség, oda tehát nem viszik ki.

Az idegenek kint az udvaron már igyekeznek elrendeződni a koporsó körül. Ez a rend vagy abban áll, hogy a férfiak a férfi, a nők pedig a női oldalon a rokonok mögé állanak, vagy pedig a férfiak a halott fejéhez, a nők pedig a lábához a pap mögé. A dalárda és a testvivők ma is a fejénél állanak. A testvivők olykor a lábához is állottak.

Meg kell említenünk, hogy a koporsó körülállásának ez a hagyományos rendje már nagyon bomladozóban van. Sokan, különösen a fiatalabbak, már nem sok gondot fordítanak arra, hogy ki-ki hová álljon a koporsó mellé. Ma már csak azt tartják be, hogy a férfiak a halott jobb-, a nők pedig a baloldalán álljanak, vagy éppen megfordítva: férfiak a bal, nők pedig a jobb oldalon. Ez az utóbbi eset is szokásban van a hóstátiaknál. Az adatok körülbelül egy harmadrésze szerint a férfiak mindig a halott baloldalán, a nők pedig a jobb oldalán helyezkedtek el. Ez esetben csak szórványos adatunk van arra, hogy pl. a feleség és a gyermek halála esetén az apa, illetve a férj a koporsó felőli végéhez állott volna, rendszerint a koporsó mellett áll. Amikor ezt a jelenséget az egyes családok eredetével kapcsolatban vettük tüzetesebben szemügyre, úgy találtuk, azokban a családokban gyakorolták ezt az utóbbi szokást (t. i. balról a férfiak, jobbról a nők), amely családok a székelly megyékből települtek ide (pl. Zágoni-Szabók, Csiki-Szabók, Bandárok stb.), vagy pedig Szolnok-Dobokából (Butykák) stb. A szokást tehát magukkal hozták, jöllehet a székelységben az előbbi szokásra is van adatunk. Ez a kérdés tehát egyelőre eldöntésre vár.

Nem érdektelen megemlíteni azt a megfigyelésünket sem, hogy a szokások a beházasodással nem igen zavarodtak össze, amennyiben mindig a férj családjában uralkodó szokás szerinti sorrendben állottak a koporsó mellé. Ma már — amint fentebb említettük is — a koporsó körülállásának a szokása nagyon hanyatlóban van. Talán azért is, mert az utóbbi időben mindegyre ritkább eset, hogy a halottat az udvarra is kitennék és ott is elbúcsúznának tőle. Ma már a házból, szobából, egyenesen a gyászkozsira viszik és kikísérik a temetőbe. Régen még a templomba, illetve a cinterembe is bevitték a halottat. Erről nemcsak szóbeli adatok tanuskodnak, hanem egy 1826-ból való ábrázolás is. *A Külső Közép Uttzai Társaság* jegyzőkönyvében színes képen (vízfestmény) örökítették meg azt a jelenetet, amikor a koporsót két bakkra tették a cinteremben. A koporsó fejénél a szószék emel-

kedik, rajta *Herepei Károly* prédikátort ábrázolták. A szószék ábrázolása aligha jelenti azt, hogy a koporsó bent volna a templomban, hiszen a koporsó terebélyes lomobozatú fa alatt áll. A koporsó végénél nyole férfi áll, akik közül hat a testvivő; ugyanis három testfogó rudat látunk. A koporsó mellett — bennünket most ez érdekel elsősorban — két nőt és egy fiú gyermeket látunk. A két nő a koporsó jobb oldalán, a fiúgyermek pedig a bal oldalán áll (19. kép). Az egyik nő, akit fekete ruhában ábrázolt a kép alkotója, a koporsó derekatáján, széken ül arccal a koporsó feje felé fordulva. A másik nő a koporsó fejénél áll és a koporsó lába felé van fordulva. A fiúeska a koporsó lába iránt áll, a koporsó felé forduló arccal. Íme az 1826-ból való ábrázolás érdekes adatot szolgáltat arra, hogy a koporsó jobb oldalán a nők, a balon pedig a férfiak helyezkednek el. A képen ábrázolt alakok, különösen a két nő viselete nem annyira a hóstáti gazdák, mint inkább a Hóstátban is lakó akkori polgárok viseletét mutatja. Felmerül tehát a kérdés, tényleg hóstáti temetést ábrázol-e a kép, vagy valami polgári temetést? Alább erre a kérdésre még visszatérünk, a halott temetőbe való kivívásával kapcsolatban, de már itt is annak a meggyőződésünknek adunk kifejezést, hogy eltekintve attól, kinek: polgárnak avagy gazdának (földésznek) a temetését ábrázolja-e a kép, annyi mindenképpen bizonyos, hogy *kalandos temetésről* van szó. A kép tehát a kalandosban szokásos temetkezést ábrázolja; bennünket ez alkalommal közelebbről érdeklően azt a szokást, ahogyan a koporsó mellett álltak.

Szólanunk kell még arról is, hogy a koporsó körülállásának a rendjét a sírnál is betartották. A sír mellé is úgy állottak, akár a koporsó mellé. Sokan még ma is betartják a régi szokást, a legtöbb esetben azonban már csak a sír fejénél állanak fel, legyezőszerűen a sír lába felé kanyarodva. A sír fejéhez a gyászoló özvegy, vagy anya áll, akit a leánya és valamelyik férfi közelije támogatnak. A rendet még ebben az esetben is betartják annyiban, hogy a férfiak a sír jobb oldala felé, a nők pedig a bal oldala felé kanyarodó sorban helyezkednek el, rokonsági fok szerint. Népes rokonság esetén két-három sorban is egymás mögött. Van adat arra nézve is, hogy ilyen módon helyezkednek el a koporsó körül otthon: az udvaron is.

A hagyományos rend annyira felbomlóban van, hogy az öreg emberek maguk is gyakran szóváteszik; az öreg Hatházi József pl. többek között így vélekedett: „...ma már mindenki oda áll ahová akar, azt sem tudja az ember, ki a testvére, ki a gyermeke,

asszonya, leánya, rokona, apatársa... csak állnak össze-vissza...“ Bizony így van ez ma már és ha az öregek elhalnak, sírba temetkezik velük a hagyományos szokások, a régi rend utolsó emléke is. Az öregek pedig egyre mennek, rendre kiköltöznek a házsongárdi és a hidelvi kalandos-temetőbe.

A koporsó körülállásának rendjéhez meglehetősen kevés párhuzamot közölhetünk. Legnagyobb részt csak azt, amit magunk gyűjtöttünk. A temetés leírások a szokásanyagnak ezt a részét kevés figyelemre méltatták s nem írták le pontosan.

**Állásrend
a koporsó
körüli.**

Szamosfalván a koporsó körülállásának a rendje ugyanolyan, mint a Hóstatón, bár gyakoribb az az eset, amikor a halott baloldalán állanak a férfiak és jobb oldalán a nők. A szamosfalvi románok között is ismert és gyakorolt a szokás, de náluk gyakoribb az az eset, hogy csak a nők állnak a koporsó mellé, főleg kint az udvaron és így siratják a halottat. Ezek mindig a halott legközelebbi hozzátartozói és a halott jobb oldalán helyezkednek el, mégpedig úgy, hogy férj halála esetén a feleség áll középre, jobbra balra állanak tőle a leányai, azok mellett a menyeci. A rokon férfiak két helyen helyezkednek el: a halott legidősebb fia a halott jobb vállánál áll, a halott bátyja, öccsei pedig a koporsó lábánál helyezkednek el. Ugyanígy állnak a sírnál is.

Ezzel a szokással mindenben egyezik a *kolozsborsai*, *bádoki*, *csomafáji*, *kolozsgyulai*, *borsaújfalusi* és a *fejérdi* románok szokása.

Ha feleség a halott, akkor az említett helyek románjainál az a szokás, hogy a halott jobb oldalán a halott anyja — ha még él — áll a koporsó mellé, tőle jobbról és balról helyezkednek el a halott leányai és pedig a halott feje felől a legidősebb, lába felől a fiatalabb. Szokásban van az is, hogy a halott anyjától jobbra a rokon asszonyok helyezkednek el, balra pedig a halott leányai, velük egy sorban a halott fejénél (de nem a koporsó végénél) a halott legidősebb fia áll s ennek a jobbán a feleség (tehát a halott menyecé), a menyétől jobbra a halott említett menyecének a leánykája (azaz a legidősebb fiú gyermeke), esetleg a fia; egy vagy több is állhat. Ha a halott asszony anyja már nem él, akkor a legidősebb lánya, vagy ha lányai nem volnának, akkor az életben lévő legidősebb nénje áll a középre. A férj és a férfi testvérek a halott lábánál állanak. A távolabbi rokonok ezek mögött helyez-

kednek el. A temetésre eljött közönség pedig a ház előtt és a kapu körül álldogál. Nem keverednek a rokonság közé.

Kidén és *Bádokon*, valamint *Borsán* és *Csomafáján* a magyarok a hóstáti szokást követik, gyakorta azonban olyan formában, hogy a legközelebbi hozzátartozó és pedig feleség és gyermek halála esetén a férj, illetve apa, a halott fejéhez áll és tőle balra helyezkednek el a nők (anya, leányok, menyek, testvérek stb.) és jobbra a férfiak (apa, nagypapa, fiai, vejei, testvérei stb.); mind a két nem félkörben a koporsó felé kanyarodik. Hátuk mögött a rokonok és idegenek állanak. A halott lábánál kis asztalka áll és a pap onnét mond prédikációt (reformátusoknál).

Bent a házban a nő rokonok; és pedig: a halott anyja, leányai (ha a halott anya volt), menyei, testvérei a koporsó mellett állnak. A férfiak már csak nagyritkán követik a régi rendet; ide-oda járkálnak, amíg az asszonyok siratják.

Ugyanezt a szokást jegyeztem föl *Válaszúton* is, azzal a különbséggel, hogy ott még az udvaron is a koporsó mellé állanak: jobbról a férfiak, balról a nők. Bent a szobában is ez a rend. A halott fejéhez kint az udvaron sem állanak.

*Bálványosvára*lján bent a szobában csak a nők állanak a koporsó mellé a halott jobb oldalára és felváltva siratják. A férfiak ezalatt a szobában téferegnek, vagy meghúzódnak valamelyik sarokban; többnyire pedig a temetéskörüli teendőket intézik. A rokon asszonyok a közeli hozzátartozók mögé állanak, ha akarnak. Mások, akik a temetésre jöttek, kint várakoznak, a kíváncsiabb nők pedig be is mennek, hogy lássák milyen a ravatal és hallják, hogy hogyan siratják el. Kint az udvaron, rendszerint egy tágas esűr piacán, a férfiak is oda állanak a koporsó mellé, ugyanolyan sorrendben, mint a hóstátiak. A halott fejéhez itt sem áll senki. A szokás már itt is erősen bomladozóban van, amit az is mutat, hogy a szobában csak a nők állnak a koporsó mellett.

Kint a sírnál ugyanazok állanak a sír mellett, akik a koporsót körülállották, mikor azt a házból a esűrbe kitették. Az állásnak a rendje annyiban módosul, hogy a sír fejéhez áll a rangban legidősebb női hozzátartozó: férj halála esetén a feleség, más esetben az anya vagy ha ez nem élne, a legidősebb leány vagy a legidősebb leánytestvér. A többiek tőle két oldalt félkaréjban veszik körül a sírt, úgy, hogy a nők a sír jobb, a férfiak pedig a bal oldalára kerüljenek. A fejénél álló, — és azok, akik őt támogatják — rendszerint a sír peremén állanak; ezen a helyen a sír pereméről jobban eltakarítják a kihányt földet, mint a többi részen. A

hozzátartozók többi tagjai olyan közel állnak, ahogy tudnak. Nagyobbrészt a kihányt földre állnak, úgy, hogy belelássanak a sírba. Természetesen, amíg a sírbaeresztők a koporsó leengedésével foglalatostkodnak, addig a sír két oldalától távolabb kell állaniok.

A halottat kikísérő tömeg — mint a régiék mondják — mindig úgy helyezkedett el, mint a keservesek (gyászolók); a férfiak a férfi-keservesek, a nők pedig a nő-keservesek hátamögött. A sír lábánál a pap szokott állni és a kántor, meg az énekesek, ha vannak. Ma már ezt a rendet sem tartják be szigorúan. Sok asszony és leány átmegy a férfiak oldalára és viszont. Nagyjából azonban még áll a régi rend. (Jóllehet ma már a templomban sem tartják olyan szigorúan — a reformátusok — azt a szokást, hogy a nők üljenek az őket megillető helyre: háttal a bejáratnak, a férfiak viszont szemben a bejáratnal — közöttük van az úrasztala; azaz a nők a templom első felében, a férfiak pedig a belső felében ülnek. Legények a karzaton.)

Tordaszentlászlón is megvan még a koporsó körülállásának a szokása. Ha pl. a feleség a halott, akkor az udvarra kitett halott fejéhez a pap áll. A halott jobbján, az első helyen a halott apja, utána az anyja s mellettük sorban: a keresztszülők, ezek után a halott testvérei.⁷⁷⁹ E sor mögött más, távolabbi rokonok állanak. A távoli rokonok mögött pedig egyesén (férfiak, nők) idegenek.

A halott baloldalán, első helyen áll a férj, mellette sorban (a lábfelé) állanak korszerint az elhunyt gyermekei. E sor hátamögött a távolabbi rokonok, rendszerint a férj rokonai sorakoznak; ezek mögött pedig idegenek állanak, ugyancsak egyesén: nők, férfiak. A halott lábainál nem áll senki. Kint a temetőben a pap a sír lábához áll. A hozzátartozók és a kikísérők pedig ugyanúgy helyezkednek el, mint ahogy az udvaron kitett koporsó körül állottak. A sír fejéhez nem áll senki.⁷⁸⁰

Ha a férj a halott, akkor a férj helyére a feleség áll, a rend egyebekben ugyanaz, mint fent. Gyermekek halála esetében is ez a rend. Az anya az apa mellett áll (balról), velük szemközt a nagyszülők stb. úgy, mint fent.

A szobában lévő koporsó körül is ugyanilyen rendben állanak. *Kalotászege*n is nagyon elkopott már a régi szokás. Ma már csak annyi maradt meg a körülállási rendből pl., *Zentelkén*, hogy

⁷⁷⁹ A nemek szerinti külön állást itt a rokoni külön állás váltotta fel.

⁷⁸⁰ Ezeket az adatokat T. Tulogy Margit egyetemi hallgatónak köszönöm.

a ravatalul szolgáló vetett ágy fejénél a legközelebbi rokon áll, ez a rokon lehet asszony is. A ravatal, illetve koporsó mellé azonban mind a két oldalról csak a legközelebbi rokon nők állanak, akik *siratják*.⁷⁸¹ Kint az udvaron is ez a sorrend. A temetőben már a férfi közeli is a sírhoz igyekeznek; amelyik oldalt hamarabb érik oda. Előttük a közeli rokon nők állanak. A halottkísérők a rokonok háta mögött helyezkednek el, akáresak az udvarra kitett koporsó körül. A pap a sír lábához áll.

Nincs rokonsági elhelyezkedési rend *Magyarókeréken* se; esupán annyi él még, hogy az idős halott fejénél áll a fia, ha fiú a halott, akkor az apja. A közeli rokon nők pedig a koporsóra borulva *siratják*. A közeli rokonok régen itt is úgy helyezkedtek el a koporsó két oldalán, miként a tordaszentlászlóiak. Ma a közeli rokonok össze-vissza állnak a koporsó két oldalán, s ez a helyzet Kalotaszeg majd mindegyik falvában.

Magyarókeréken, Kalotaszentkirályon, Kalota-Dánoson, Nyárszón, Sárvásáron és Körösfőn az öregek emlékezete szerint az volt a szokás, hogy a halott fejéhez állt a legidősebb fiú (ha az apa halt meg, fiú halála esetén az apa) és tőle jobbra-balra egyenes sorban álltak a férfi hozzátartozók. Hátuk mögött asztal volt, a pap itt mondott imát. A pap hátamögött félkörben idegen férfiak állottak, azok mögött pedig idegen nők. (Ima és prédikáció, meg a búcsúztató alatt a koporsó fejénél álló férfiak is a pap asztala felé fordultak arccal, de nem mindíg.) A koporsó jobb oldalán (tehát a halott jobbján) a közeli rokon férfiak állnak, rokonsági vagy némelyik helyen korszerint rangsorban.

A koporsó baloldalán, elől a *siratók* állanak, ezek után sorakoznak a női hozzátartozók és a női közeli rokonok. Az oldalt állók hátamögött, sem pedig távolabb, nem áll senki. De ugyanígy nem áll senki a halott lábánál sem.

Kint a temetőben is ez volt a rend régen, azzal a különbséggel, hogy ott a pap a sír lábához állott.

Külön megemlítést érdemel az a szokás, amit Mozsolics Amália dr. figyelt meg *Körösfőn* 1943 pünkösdjén egy szegény asszony temetésén. A halottat a temetőbe vitel előtt kitették az udvarra, fejfel a kapu felé. A koporsó jobboldalán az első helyre állott a

⁷⁸¹ Közeli rokon a testvér és annak felesége, illetve ura. Az unokatestvérek és a sógorok nem számítanak közeli rokonnak, azok nem is *siratják* a halottat. A halott menyeeinek már illik, hogy *sirassa*. Néha a férfi közeli is *siratja*. Csak a nők szoktak *siratni*, „...de van egy *könnycelmű* férfi, aki szintén ordibál“ — mondja az öreg Lovász András.

halott leánya, ettől jobbra a halott anyja, majd egy rokon asszony. A leány hátamögött állott a halott fia és ettől jobbra az előbb említett rokon asszony férje. A halott baloldalán nem állott senki.

A csekély számú hozzátartozón kívül szép számmal voltak távoli rokonok és idegenek. A távoli rokonok a ház előtt, a fent említett hozzátartozók mögött, helyezkedtek el úgy, hogy közöttük egy ölnyi távolság legyen. A koporsó fejétől balra, a koporsó szegelettel szemben, pár méternyi távolságra, a sírásók állottak. A koporsó lábánál a papnak állítottak asztalt. A pap hátamögött félkörben az idegen férfiak álltak, ezektől számítva jobbra, a halott balkeze felől, de távol a koporsótól, állottak az idegen nők. A halott feje iránt, a kiskapun belül, vegyesen (férfiak, nők) áldogáltak a kíváncsiszkodók.

Kint a sírnál a következő volt a rend: A halott fejénél félkörben állottak a hozzátartozók; a kihányt földön a sírásók foglaltak helyet, a sír baloldalán (tehát a halott balján) az idegen nők helyezkedtek el. A pap a sír lábánál állott és tőle balra az a férfi, aki a halottat búcsúztatta. A pap mögött félkörben az idegen férfiak állottak. A rokonság a hozzátartozók mögé állott, nemre való tekintet nélkül.

*Vargyason*⁷⁸² (Erdővidék) is az a szokás, hogy a nők a halott balján, a férfiak pedig a jobbján helyezkednek el, mind a házban, mind az udvaron:

Ha pl. gyermek a halott, akkor az apa a koporsó fejénél áll és vele szemben az anya félig a koporsó felé fordulva. (Mondhatnók, a koporsó sarkával szemközt állanak.) Az apa után következnek a halott fitestvérei, nagybátyjai, unokatestvérei és a távolabbi rokonok. A halott balján, ugyanilyen sorrendben helyezkednek el a női hozzátartozók és rokonok. A nagyszülők pedig rendszeren a második sorban padon ülnek. Előfordul az is, hogy körülülnek a koporsót.

Az idegenek nemre való tekintet nélkül a rokonok hátamögött (jobbról-balról), de bizonyos távolságra helyezkednek el. A pap a halott lábához áll.

Ha a feleség a halott, akkor a férj a koporsó fejéhez áll. A koporsó jobboldalán ebben az esetben az első helyen az apa, aztán a halott fiai, vejei, fitestvérei, komjai stb. állanak. A koporsó baloldalán ugyanilyen rokonsági rendben a nők sorakoznak. A pap a halott lábánál áll.

⁷⁸² Az idevonatkozó adatokat Dr. Kerekes József barátomnak köszönöm.

Ha a férj a halott, akkor a feleség áll a koporsó fejéhez, a rend egyebekben ugyanaz, mint a feleség esetében, csak most a férj szülei kerülnek az első helyre, az asszony szülei vagy ezek mellé, vagy a gyermekek után (feleség halála esetén a férj szülei mindig a feleség szülei mellett állnak). A pap itt is a halott lábánál áll.

Kint a temetőben a sír fejénél állnak félkaréjban, elől a férfiak, mögöttük a nők. A halott-kísérők nemre való tekintet nélkül körülveszik a sírt. A pap a sír lábához áll.

Egészen más rendet találunk a következő falvakban: *Kányád, Óczfalva, Farcád, Nagysolymos, Sándortelke, Nagygálambfalván* és *Kecsetkisaludon*. Ezekben a falvakban a halott jobbjára a női oldal, baljára, vagyis a koporsó baloldala pedig a férfioldal.

Kányádon pl., ha az apa a halott, akkor a koporsó jobb oldalán az első hely az elhunyt édesanyját illeti meg, csak ezután következik a felesége, majd a lányai, nőtestvérei, menyei és más női rokonai.

A koporsó baloldalán az első helyen mindig a halott apja áll, mellette pedig a fítestvérei, majd a gyermekei.

Óczfalván és Farcádon, valamint Patakfalván a szokás csak annyit módosul, hogy a halott menyei és vejei nem közvetlenül a koporsó mellett állnak, hanem közvetlenül a halott nőtestvérei, illetve fítestvérei mögött. A halott feleségének a rokonsága pedig a vők, illetve menyek mögött áll.

Ha a feleség a halott, akkor a férj a koporsó baloldalán az első helyen áll, utána következnek a halott fiai, majd a vejei és szülei, testvérei. A férj rokonai a második sorban állanak. A női oldalon az első hely a halott legidősebb lányát illeti; esetleg az elhunyt édesanyja áll az első helyre.

Gyermek halála esetén is ez az állási rend. Kecsetkisaludon, Sándortelkén, Nagygálambfalván és Nagysolymoson csak a közvetlen hozzátartozók: apja, apai nagyapja, fítestvérei; a női oldalon anyja, a két nagyanyja és lánytestvérei állanak a koporsó mellé, a többi rokon a második, illetve harmadik stb. sorba.

A pap azonban, mindegyik helyen a halott lábához áll. A nem rokonok pedig nemek szerint jobb-, illetve baloldalt (férfiak).

Kint a temetőben a hozzátartozók és a rokonok a sír fejénél állanak, a kísérők pedig, a pap mögött, a lábánál helyezkednek el. A szokás erősen hanyatlóban van.

Szilágygöresönben még elég világosan él a halott körüli állás rendje.

Ha a férj a halott, akkor, ha él még az apja, az áll a halott jobbján az első helyen, utána következik a halott legidősebb fia, s aztán korszerint a fiai, a halott fiai után állanak a halott fítestvérei, majd ezek mellett, ha van még hely,⁷⁸³ állanak a halott vejei, azután az apósa és a komjai s a rokonsági fok szerint a rokonok. Itt tehát, ha a második és a harmadik stb. sorba is, de a rokonok is a koporsó mellé állnak. A hozzátartozók rendszerint az első sorban elférnek, de a másodikban csaknem mindenütt. A harmadik és következő sorokban már a rokonok állanak. A legutolsó sor végén áll a legtávolabbi rokon.

Megjegyzendő, hogy az említett sorokban csak a felnőtt hozzátartozók (kb. 14—16 évesig lefelé) és rokonok állanak. A 14—16 évesnél fiatalabb gyermekek a halott lábánál helyezkednek el félkörben, egymás háta mögött, de csak a koporsó hossz tengelyéig. Ezen túl a 13—15 éves leánykák állanak; ők alkotják a félkör másik szárnyát s miként a fiúk a férfiakhoz, a leánykák a nőkhez csatlakoznak.

A koporsó baloldalán a nők helyezkednek el. Férj halála esetén az első helyen a feleség áll, mellette áll a halott anyja (ha még él), azután a halott leányai, leánytestvérei, menyei, komjasszonyai, ez utóbbiak előtt szokott állani, ha él még, az anyósa. Ezek után következnek a rokonok. A legtávolabbi rokon itt is a legutolsó sor végére kerül.

Az állási rend ugyanez akkor is, ha a feleség halt meg, csak akkor az első helyre az anyja (a feleség anyja) áll és mellette állnak az elhunyt gyermekei, leánytestvérei, majd anyósa (a férj anyja), a többiek a fentebbi sorrendben.

A férfioldalon (a halott jobbján) első helyen a férj áll, azután az elhunyt gyermekei, az elhunyt apja (ha él még), azután az elhunyt fítestvérei, az apósa (a férj apja) s ezek után a fenti rendben a többi rokonok.

Gyermek halála esetén a rend, annak kivételével, hogy az apa áll a férfi oldal első helyén, ugyanaz, mint fent: a férj halálakor.

A halottat a szobában csak a hozzátartozók állják körül, de csak azért, mert nincsen hely. A hozzátartozó nők bent is, meg

⁷⁸³ Ha nincsen hely, akkor az elsoroltak hátamögött fognak sort, úgy, hogy az após, ha nem fért volna az első sorban, akkor a násza (a halott apja) mögé kerül és a sort úgy folytatják. A halotthoz legközelebb kell, hogy álljon a legközelebbije, az apja és legtávolabbi áll tőle a legtávolabbi rokon.

az udvaron is a koporsóra borulva és hangos jaj-szóval siratják a megboldogultat.

Kint az udvaron a koporsót újabban a házzal párhuzamosan helyezik el, úgy hogy lába a kapu felé essék. A régiek azonban a tágas udvar közepén mindig úgy állították fel a koporsót tartó bakkokat, hogy a halott feje Nyugat felé essék. Ezek szerint a férfiak oldala Dél felé a nők oldala pedig Észak felé esik.

A nem rokon férfiak a férfiak oldalán, a nem rokon nők pedig a nők oldalán helyezkednek el; nagyjából félkört alkotva és a halott feje iránt, valamint a pap háta mögött, csaknem összezárkózva, de a rokonoktól néhány lépésnyi távolságra. A pap és a kántor a halott lábánál áll.

Kint a sírnál a hozzátartozók a sír fejénél alkotnak félkört, úgy hogy a női és férfi oldal a sír tengelyében zárkózik. Itt már a gyermek hozzátartozók is a sír fejéhez kerülnek. A rokonok és rokon gyermekek azonban a sír két oldalára állnak: férfiak a férfi, nők a női oldalra; hozzájuk csatlakoznak a rokon gyermekek, akik a pap, kántor és a búcsúztató (sokszor a kántor búcsúztató) férfihez zárják be a kört.

A sírásók két oldalt a hantokon állanak, míg a nem rokon férfi kísérek a férfi oldalon, a nem rokon női kísérek a női oldalon helyezkednek el, ugyanúgy, mint otthon az udvaron.

A nem rokon férfi kísérek közül sokan kapát és lapátot is visznek magukkal és amikor a búcsúztató elhangzott, s a hozzátartozók, valamint a rokonok néhány marék földet dobtak a sírba, akkor a sír mellé lépnek és segítenek a sír betemetésében.

Meg kell még emlékezni arról, hogy Szilágygöresönben a halottat még ma is hat férfi viszi ki.⁷⁸⁴ Ezek az udvarra kitett koporsónak rendszerint a fejénél helyezkednek el.⁷⁸⁵ Ők alkotják a választófalat a nem rokon nők és férfiak között. A halottvivők a szomszédokból, jóbarátokból szoktak kikerülni.

A szilágygöresöni körülállási renddel csaknem mindenben megegyező szokást ismerünk *Tiszaeségéről* (Hajdú m.) is, azzal a különbséggel, hogy ott a feleség és a gyermek halála esetén a férj, illetve az apa a halott fejéhez áll. Gyermek halála esetén az anya az apa helyére lép (a férfi oldalon az első hely). A rend

⁷⁸⁴ Kivéve azt az esetet, ha fiatal (eladó) lány vagy legény a halott, mert ezeket legények, illetve leányok viszik ki, nagy dísszel, mintha lakodalmán volnának. Erről részletesebben alább szólunk.

⁷⁸⁵ A hóstátiaknál, amikor még kézen vitték ki a halottat, a halottvivők a halott lábánál, a pap mögött sorakoztak. Vö. 19. képpel is.

egyebekben ugyanaz, mint Szilágygöresönben, csak ma már nagyon halványuló ez a szokás. Éppen ezért ma már nem is egységes. Vannak, akik (főleg régi vágású familiák) még ma is az udvarközepén állítják fel a koporsót, vagy ha a házelőtt is, de úgy, hogy a halott feje Nyugatra essék. Ismét mások, leginkább az újonnan betelepültek, a házzal párhuzamosan állítják fel, a házelőtt a koporsót, miközben a halott lábbal van a kapu felé. Az álbási rend olyan, mint a szilágygöresönieknél, noha vannak még öreg eszei emberek, akik emlékeznek más rendre is. Éspedig olyan rendre, ahol az öreg ember koporsója mellett a férfi oldal (a halott jobbjá) első helyén a halott fitestvérei, azután a fiai és ezek után az unokái helyezkedtek el, a többi rokon a második és a következő sorokba állott. A női oldalon az elsőhelyen az elhunyt özvegye állott, mellette az elhunyt nőtestvérei, majd a leányai és leány-unokái. A többi női rokon itt is, mint a férfi oldalon, a második és következő sorokba kerül, rokonsági fok szerint.

Ha asszony volt a halott, akkor az ura a fejéhez állott, a férfi oldalon az első sorba a következők kerültek: első helyre a fiai, aztán a fitestvérei, vagy ha már voltak a fiú unokák, aztán a többi sorokban a rokon férfiak. A női oldalon az első helyen a leányai, leány-unokái, nőtestvérei; a következő sorokba pedig a rokon nők, rokonsági fok szerint.

Ha gyermek volt a halott, akkor a férfi oldalra az első sorba csak az elhalt anyja (első helyre) és testvérei kerültek, tehát a leányok is. Míg a női oldal első sorába a legközelebbi rokonok állottak.

Kint a temetőben a hozzátartozók minden esetben a sír fejéhez állanak. A rokonság pedig kétoldalt, *karéjban*, félkörben sorakozik, ugyanúgy, mint a görcsönieknél. A kikísérők is hasonlóképpen helyezkednek el, mint ahogy azt a szilágygöresönieknél láttuk.

Régen, amikor még kézen is vitték a testet, a testvivők az udvaron a halott feje iránt, de távolabb, helyezkedtek el. A testvivők itt is a szomszédok, vagy a jóbarátok közül verbuválódtak, rendszerint tizenketten, hogy útközben váltani tudjanak. A kézen, állatva rúdon való testvívés, helyel-közzel még ma is járja.

A pap mind az udvaron, mind a sírnál a halott lábánál áll

²⁵⁶ A kis asztalt a sírhoz természetesen nem viszik ki, a sírnál tehát nem asztal mellől mond imát a pap, hanem csak otthon, az udvaron.

egy kis asztal mellett,⁷⁸⁶ amit, ha idős a halott, akkor feketével, ha fiatal, akkor fehér terítővel terítenek le.

A tiszacsegei szokásokhoz áll közel az a halott-körülálló szokás, amit Szücs Sándor bocsátott rendelkezésünkre a *sárréti* gyűjtéséből. Itt adjuk szóról-szóra, értékes adatait:

„A halottat akkor viszik ki a házból az udvarra, mikor a pap és a kántor az énekes gyerekekkel megérkezik. A rokonok a *testtel* együtt mennek ki: elől kísérik a közelebbiek, a családtagok, azután mennek a távolabbi rokonok. Az udvarra tett testet így állják körül:

Ha öreg ember halt meg, akkor a halott jobboldalán állanak a fítestvérei, a fiai, fiúgyerekek. A baloldalon a felesége, nőtestvérei, leánygyerekek.

Ha asszony a halott, akkor a fejénél áll az ura; jobboldalán a fiai és a férfi rokonok. Baloldalán a leányai és a női rokonok.

Ha gyermek a halott, akkor az apa ismét a fejénél áll (t. i. a koporsó végénél), a jobboldalon az anyja és a testvérei. Baloldalon pedig a rokonai állanak.⁷⁸⁷

Sírbatételkor — folytatja Szücs Sándor — *fütül* áll meg a gyászoló család, ott van előttük a *fütülvalófa* a földretéve. (Több sárréti faluból szerzett adatok egybevetéséből. „Erősen halványuló szokás ez is“ — jegyzi meg Szücs Sándor.) Ugyanez a helyzet Tiszacsegén is, ott is utolsó idejét éli már a szokás. Az öregek még tartják, de a fiatalok már nem igen és gyakorta szembe szállnak az öregekkel, ha azok a régi rendre intik őket.⁷⁸⁸

A szokás azonban, úgy látszik, általános lehetett a magyarság egész területén. *Lelédén*⁷⁸⁹ (Esztergom m.) is megtalálni még

⁷⁸⁷ Ez a rend összevág azzal, amire a tiszacsegei öregek is emlékeznek még.

⁷⁸⁸ Erősen szembeötlő az a nagy törés, ami az 1910. év előtti és utáni generációk között a hagyományok ápolása terén is mutatkozik. Az 1910-en inneni korosztályok a rideg materializmus zúrzavarában élnek; a régi rend nem köti már őket, új meg még ninesen, így hát pusztítanak mindent, amit béklyónak éreznek s aminek az értelmét nem látják s aminek a szellemi háttérbe könyvműveltségük már nem kapcsolódik belé. Ezért féltő, hogy a mostani háború a népi kultúra szellemi hagyományait is kiirtja, nemesak a tárgyi (ergológiai) kultúrát semmisíti meg maradéktalanul. Hogy a begyűjtetlenül elpusztult szellemi és tárgyi népi kultúrjává micsoda pótolhatatlan veszteségei lesznek az őstörténeti stb. kutatásnak, azt ma még csak sejtjük, de valójában fel sem tudjuk mérni. Ezért kell ma minden erővel gyűjteni!

⁷⁸⁹ T. Tulogdy Margit megfigyeléséből származnak az esztergomi adatok; megkértem ugyanis, hogy amennyiben módja lesz temetésen részt venni, jegyezze fel számomra az állási rendet. Fáradozásaiért itt is köszönetet mondok.

a maradványát. A nagyapa (ipa) ravatalát bent a szobában a következőképpen állották körül: A halott fejénél (a koporsó, illetve ravatal végénél) az elhunyt testvérei és sógorai állottak. A ravatal jobb oldalán (a halott jobbján) állottak első helyen a halott gyermekei, ezek mellett unokái, az unokák mellett pedig a menyei. A ravatal baloldalán a halott közelebbi rokonai állottak.

A halott lábánál állott a pap, meg a kántor, illetve az éneket vezető tanító. Kint az udvaron is a halott lábához állott a pap, de kint egy kis asztalt is készítettek a számára, ami bent a szobában nem volt.

Kint az udvaron a koporsót a ház előtt teszik bakkra, úgy, hogy a halott lába a kapufelé essék. Az állási rend kint is ugyanaz, mint volt bent a szobában. Különbség csak annyi, hogy az idegenek, akik a temetésre eljöttek, szintén régi rend alapján helyezkednek el. Éspedig az idegen (nem rokon) férfiak a halott feje felől, az elhunyt testvérei és sógorai mögött bizonyos távolságra, félkörben, állanak. Az idegen nők viszont a halott lába felől a pap és a kántor mögött bizonyos távolságra, félkörben, helyezkednek el.

Ipolyszalkón a feleség koporsóját így állották körül az udvaron: A koporsót a ház előtt helyezték el, párhuzamosan a házzal, lábbal a kapu felé. Kimondottan a halott fejéhez nem állott senki, mert a halottvívők (hatan) a koporsó felőli vége előtti térben, de a koporsó hossz tengelyétől jobbra, úgy másfélméternyire állottak a koporsó hosszára merőleges sorban. Arcal a kapu felé.

A koporsó jobboldalán (a halott jobbján) az elhunyt férje állott, tőle jobbra, a koporsó lábvége felé sorakozván állottak a halott gyermekei, majd az apja, anyja és a keresztszülei.

A koporsó baloldalán az első helyen — a férjjel szemben — állottak a halott testvérei, ezektől balra a komái, majd a többi közeli rokonok.

A halott lábához kis asztalt állítottak a pap és a kántor számára. Az idegenek a pap és a kántor mögött helyezkedtek el félkörben, majd nem a hozzátartozók és a rokonokig felzárkózva és vegyesen: nők és férfiak.

Szembetűnő ennél a két esztergommegyei adatnál, hogy a koporsó körülállásában a rokonsági fokot még figyelembe veszik úgy ahogy, de a nemekre már nincsenek tekintettel. Nincs női és férfi oldal.⁷⁹⁰ Ez azonban nem azt jelenti, hogy régen sem volt,

⁷⁹⁰ A lényege, véleményünk szerint, nem is ez volt a felállási rendnek, hanem az eredeti ok, hogy ki hová álljon, illetve állhat, a

hanem csak arról tanúskodik, hogy a szokás már itt is elhalóban van.

A felhozott néhány párhuzamból következik az a véleményünk, hogy szorgos kutatással még máshonnét is gyűjthetünk hasonló adatokat, amelyek alapján majd megmondható lesz, hogy a koporsó körülállásának a módja milyen volt a magyarság különböző etnikai csoportjainál. Úgyszintén kideríthető lesz az is, mit vettünk át e szokásból, a velünk együtt élő és körülöttünk lakó másfajú népektől, illetve mit adtunk át a magunk szokásanyagából.

A halott körülállását illetőleg az irodalomban úgyszólván alig találunk valami adatot.⁷⁹¹

Az abaújmegyei *Pusztafaluból* csak annyit tudunk, hogy az apa — bent a szobában — a halott fejénél áll. A halott jobbán nem áll senki, nyilván azért, mert nem volt az elhalt leánynak az apján kívül más férfi hozzátartozója. A halott balján (a ravatal baloldalán) az első helyen az elhunyt édesanyja áll s tőle balra a halott két lánytestvére.⁷⁹²

Hajdúnánáson is bizonyára megvolt a szokás, de Molnár József már csak azt jegyezte fel, hogy a koporsóval együtt kimegy mindenki az udvarra. „A nők leülnek a koporsó mellé a székekre, a férfiak meg megállanak a gangon az ajtóba, oszt hajadonfüvel gyászolják.”⁷⁹³

A baranyai *Hegyhát* vidékén a férfi rokonok távolabb, a nők és lányok közvetlenül a koporsó mellett helyezkednek el; át-át-ölelve a koporsót, hangosan siratják az elköltözöttet.⁷⁹⁴

A szlavóniai *Harasztiban*, amikor a pap érkezőben van, a koporsóba tett halottat kiviszik az udvarra, *leteszik a földre* és mellé ülnek két oldalt a hozzátartozók is a földre vagy kis székekre.⁷⁹⁵

Ide kell írunk azokat a beeses adatokat is, amiket Apor Péter

rokonsági fok volt, ami egyértelmű a halott hátrahagyott vagyonának az öröklési rendjével. A női és férfi oldal oka is hagyományokban gyökerezik, de az, mint alább részletesen szólunk róla, nem függ össze közvetlenül az örökléssel.

⁷⁹¹ Sajnos e tekintetben az Úral-Altaji népesalád oly gazdag és részletes irodalmában sem foglalkoztak azzal, hogy az elhunytat hogyan állják körül hozzátartozói és rokonai a búcsúzás pillanataiban.

⁷⁹² Szendrey Ákos, *Pusztafalusi néphagyományok* 163. l. 2. ábra.

⁷⁹³ Molnár, *A halott* 141.

⁷⁹⁴ Albert, *Halotti szokások* 29.

⁷⁹⁵ Garay, *Szlavóniai régi magyar faluk* 238.

báró örökítette meg a 17. és 18. század fordulójáról.⁷⁰⁶ Ezek az adatok nem népi temetkezési szokásokra vonatkoznak, hanem az Apor korabeli, leginkább főnemesei temetkezésére, mégis sok kapcsolatot, összefüggést látunk a népi adatok és az Apor adatai között. A bennünket érdeklő helyen a következőket írja Apor: „...hat feketében való ifiú az test mellett⁷⁰⁷ hat szevendéket tartottanak, az fejinél és lábánál nagy gyertyák égtenek, azután az keservesfogók mentenek az keservek házában, ottan, az főgazda⁷⁰⁸ elrendelte volt, ketten-ketten egy-egy keserves asszonyt fogtanak; az keserves férfiak pedig előbb ilyen renddel jöttek ki az színben: legelő az sógorságok, azok után az távolabb való atyafiak, azok után az testvér atyafiak, azután ha vejei voltak, legutól az maga fiai, vagy, ha ifjú legény teste volt, az apja, vagy ha apja nem volt, az testvér bátyja vagy öcse.⁷⁰⁹ De mikor leültek az színben, az koporsónál való székből az közelebb valók ültek, az többi ugyanott hátul az székből.⁸⁰⁰ Az asszony keservek is ilyen rendet tartottanak. Mikor késérték temetni, akkor is így mentenek; mind az keserves férfiak, mind az asszonyok előtt jött egy-egy gazda mint egy-egy hopmester, igen szép lassan; az megholtak fiai voltak, az apjoknak az fejihez állotnak, és az egész temetés alatt ott állottak talpon, az keserves asszonyok pedig nagy sírással, zokogással s jajgatással jöttek ki, s kivált az felesége s leányi; azokat az gazda az koporsó mellé ültette,⁸⁰¹ s azok koporsóra borulván, ott siratták. Ha koporsóbétételkor jelen voltak felesége és leányi, szintén olyan pompával vitték a keserveket. (Ha férfi temetése volt, az szolgál, feketében mind, az lábánál állottanak végig, ha pedig asszony, az frajok gyászban, burokban állottanak az temetés végiig az lábánál, és ott siratták végig, bédugván szemeket.)⁸⁰²

⁷⁰⁶ Apor, Metamorphozis.

⁷⁰⁷ A temetés napján, amikor a testet a halottasszobából már kivitték a színbe.

⁷⁰⁸ A temetést rendező, erre felkért nemes úr.

⁷⁰⁹ A kijövésnek ez a rendje bizonyára összefüggésben volt azzal a renddel, ahogyan a test mellé ültek. Érdekes a sógorok legelső helyen való szereplése. Vö. fent a lelédi adattal.

⁸⁰⁰ Sajnos, azt nem tudjuk meg, vajjon a koporsó jobb vagy a bal oldalán foglaltak-e helyet a felsorolt férfi hozzátartozók és rokonok. Az asszony keservekről sem tudunk többet, hogy ők hová állottak: jobbra avagy a baloldalra.

⁸⁰¹ Úgy látszik ebből a tényből, hogy a férfiak nem ültek közvetlenül a koporsó mellett.

⁸⁰² László Gyula szerint a lábánál állás annyit jelent, mint a halott arcától minél távolabb lenni. Távol lenni „a színe előtt“ — mint a

Gönczi kitünő *göcseji* monográfiájában sajnos csak nagyon szűkszavúan annyit mond, hogy régebben, mielőtt a halott koporsóját beszegezték, a halottat sorban megeseókolták. Búcsúztatás alatt pedig a gyászolók a koporsót körülvették.⁸⁰³

Annyit minden kétség nélkül megállapíthatunk, hogy a hozzátartozók és rokonok mindenütt körül állják halottjukat a búcsúzás pillanataiban, még ma is, de hogy milyen módon történik ez és hogy ugyanúgy megy-e végbe, mint hajdan, azt adatok hiányában nem mondhatjuk meg. Pedig bennünket elsősorban az érdekkel, hogy a magyarság milyen sorrend szerint áll a búcsúzás alatt az elköltözött földi maradványai mellett. Véleményünk szerint az állás-rendben az öröklési rend hagyománya tükröződik vissza. Olyan sorrendben állanak a hozzátartozók és rokonok, amiként a vérségi rokonság alapján az öröklés történt. De az állás-rend egyúttal a magyar-nagyesaládszervezet egyik legbeszédesebb emléke is, ugyanúgy, mint a hóstátiak együvé történő temetkezési módja. Alább majd látni fogjuk, hogy az egy család kötelékébe tartozókat egy sírba temetik. (Természetesen a házasult fiúk és férjhez ment leányok kivételével.)

De ezen kívül egy másik igen fontos hagyomány is megörződött a halott körülállási rendjében; és pedig az a lekicsinyített világ, amit a pusztai népeknél a jurta belseje és az abban való lakozás, elhelyezkedés rendje kifejezett. (Vö. 23. kép.) Az altaji népek jurtájában is pontosan meg van szabva a családfő helye, továbbá a férfiak és a nők oldala, valamint a szolgák helye, akár csak a koporsó körülállása esetében is.

Az altaji jurták legjobb leírását Radloff adta;⁸⁰⁴ mi is az ő leírásából közöljük az alábbiakat⁸⁰⁵. Azt írja Radloff, hogy „... a jurták felállítása és belső tagozása mindenütt ugyanaz. A jurta közepén van a tűzhely (23. kép R.). Itt áll egy nagy háromláb és rajta egy fazék. Egész nap megszakítás nélkül ég itt a tűz. Ha az ajtótól a jurta középpontján keresztül egy átlót húzunk s erre keresztben egy másikat, akkor az ajtótól számítva a baloldali két köreikk a férfiak oldala (23. kép F.), a jobboldaliak pedig a nők

tiszacsegeiekk mondják; azaz a szolgák nem állhatnak uruk mögé, vagy mellé, hanem „színe elé” járulnak, hogy nagyútra indulása előtt búcsút vegyenek tőle.

⁸⁰³ Gönczi, *Göcsej* 361.

⁸⁰⁴ Radloff, *Aus Sibirien* I. k. 6. tábla s annak a szövegmagyarázata.

⁸⁰⁵ Vö. még Pálsi, *Mongolian matkalta* 97–98. és 99. lapon közölt képpel.

(23. kép J).⁸⁰⁶ A férfi oldal ajtóval szemben fekvő köreikkét *tör-*nek nevezik, ugyanúgy, mint az orosz *izba*-nak az úgynevezett elsőszarkát; ez a férfi vendégek tisztelethelye (23. kép G). Az ajtó mellett fekvő baloldali köreikk a mindennapi férfilátogatók he-

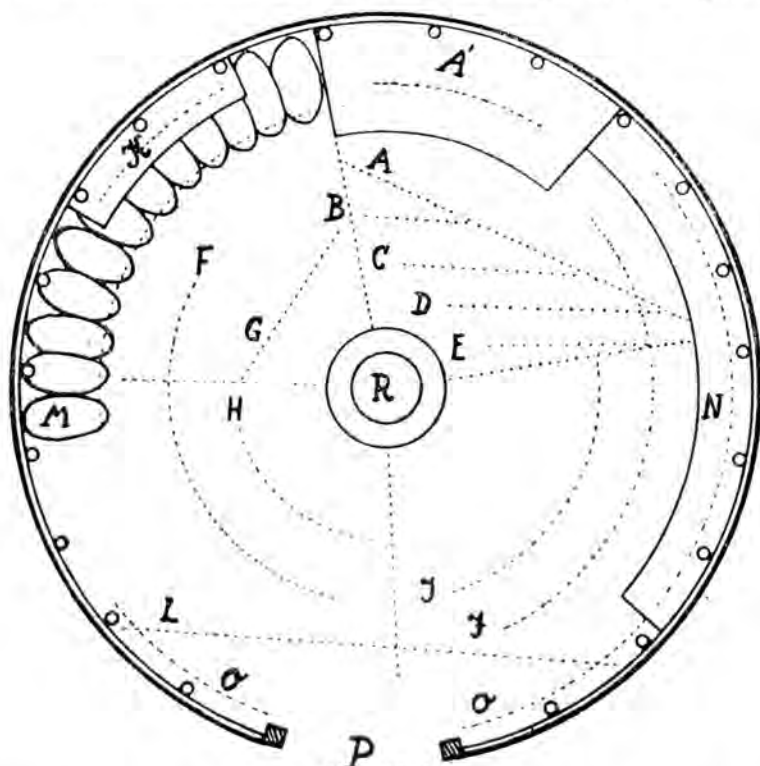

Abb. 23. kép.

Életrend az altaji jurtában. Radloff nyomán. A: a család helye, A': ágy, B: családfő, C: a háziasszony, D: gyermekek, E: rokonok, F: férfiak tartózkodási helye, G: díszhely, H: szokásos férfi látogatók, I: női látogatók, J: nők tartózkodási helye, K: házi istenek polca, L: szegények és szolgák helye, M: családi vagyont tartalmazó bőrsákok, N: konyhaeszközök, O: szopós állatok, P: ajtó, R: tüzhely.

Lebensordnung in der altaischen Jurte. Nach Radloff. A: Platz für die Familie, A': Bett, B: Hausherr, C: Hausfrau, D: Kinder, E: Verwandte, F: Männerseite, G: Ehrenplatz, H: Gewöhnliche männliche Besucher, I: Weibliche Besucher, J: Weiberseite, K: Götterstelle, L: Platz für Arme und Dienstleute, M: Ledersäcke mit der Habe, N: Küchengeräte, O: Jungvieh, P: Tür, R: Feuerstelle.

lye (23. kép H). A jobboldali hátulso köreikk a családé (23. kép A). A jobboldali első köreikk pedig a női vendégek számára való (23. kép I). Ha valami nagyon megtisztelt női vendég érkezik,

⁸⁰⁶ Természetesen csak nagy általánosságban szólva, hiszen mint a 23. kép is elárulja, a család helye a jobboldali felső köreikkre terjed ki leginkább, mint Radloff is megjegyzi.

akkor számára a családhelynek az ajtó felé eső részét jelölik ki (23. kép E). A család helyén az a hely, amely közvetlenül a díszhely mellett van, a házigazdáé (23. kép B), mellette a háziasszony (23. kép C), majd a többi családtag helye (23. kép D), kivéve a felnőtt fiúkat, akiknek ugyan megvan a joguk a család helyére való üléshez, mégis legtöbbször az ajtótól baloldalra eső térben tartózkodnak. Ha ezenkívül még vendégek is vannak a házban, akkor mind a férfiak, mind a nők úgy rendeződnek el, hogy a kevésbé tisztelték mindig az ajtóhoz közelebb ülnek. Az asszonyok,⁸⁰⁷ koldusok (valamilyen segítséget kérők) és a szolganép, sorosan az ajtó mellett ülnek.⁸⁰⁸

„A családhelynek a háttérben, csaknem szemben az ajtóval, találjuk az ágyat (*orun*). Deszka alapzaton nyugszik és rangos jurtákban 10—12 coll vastagságú nemeztakarókból áll, melyeknek külső szélét tarkán kihímezik. Az ágyon több — részben juhgyapjúval vagy tollal kitömött — párna és egy halom prém fekszik, amelyek ágybeli takaróként szolgálnak. Az ágy rendszerint 8 láb hosszú⁸⁰⁹ és 5 vagy 6 láb széles; olyan nagy, hogy az egész család: apa, anya és a kisebb gyermekek is elférnek rajta (23. kép Á). Az ágy előtt, egy a tetőrudakra vízszintesen kifeszített zsinegen egy eredetileg világos színű, de a piszoktól és füsttől rendszerint sötét színezetű függöny lóg, ami egész nap félrehúzott állapotban van. Az ágytól balra, egészen az ajtóig, a jurta fala mellett egy vagy két sorban bőrszakok és mindenféle ládák vannak elhelyezve, amelyekben a ház vagyonát, értékeit tartják (23. kép M). Ezek a szakok a ház büszkeségei és számuk az altajiak szemében a gazdagság legjobb bizonyossága. Az ágytól mintegy 8 lábnyira a padló és a szakok szőnyeggel vannak betakarva. A szőnyegek felett, a tető rudakra, bálványok vannak felfüggesztve⁸¹⁰

⁸⁰⁷ Egyszerűbb, szegény asszonyokról van szó.

⁸⁰⁸ Vö. Apornál a szolgák a halott lábánál állanak. A jurtában is a házigazda szemben ül az ajtóval, tehát a szolgák és szegények itt is a „színe előtt“ vannak, azaz az arca előtt, tehát előtte; szembe vele.

⁸⁰⁹ Egy láb 30.5 cm.

⁸¹⁰ Ezek két coll széles kerek faabroncsok, közepükben szétvetett lábakkal és széttárt karokkal alakokat helyeztek el; továbbá nemezbe csavart nyúlborók, amelyek egy zsineggel keresztbe vannak kötve és a zsineg egyik végével felfüggesztve, azután egy vízszintesen kifeszített zsinegen 9 tarka szalag vagy rongy csüng, amelyek közül a középsőt ember vagy állat formájára vágják ki. Ezeket a rongyokat *somo*-nak hívják. A nép valamennyi bálványt általában *kudai*-nak (isten) hív; „és nem hiszem, — írja Radloff, — hogy törödnének vele, miféle istenségek lógnak ott“. A bálványokat rendszerint *samánok* vagy más, hozzáértő emberek készítik és függesztik fel, kötelességükké téve, hogy

23. kép K), továbbá egy vízszintesen kifeszített zsinegen 9 farka-szalag vagy rongy lóg, amelyek közül a középső ember- vagy állatformájúra van kivágva. Ezeket a rongyokat *somo-nak* hívják és a 9 öst vagy a jurta védő szellemeit jelentik.

A férfi oldalon, a zsákoktól az ajtó felé, a jurta tetőszerkezetére vannak felfüggesztve mindazok a használati tárgyak, amelyek kizárólag a férfiakéi.

A női oldalon, az ágytól csaknem az ajtóig lógnak a jurta falán az asszonyok használati tárgyai, továbbá gazdasági és konyhaeszközök stb. (Vö. 23. kép N).

Az ajtó két oldalán, a fal mellett fiatal, szopós állatok számára van hely fenntartva.⁸¹¹

Ez tehát a jurta belvilágában a rend. Bennünket különösen a házigazda helye érdekel. A házigazda helye az ágy és a tűzhely között van (Vö. 23. kép B) és a gazda szemben ül az ajtóval. Jobb keze felől esik a jurtában a férfioldal, ott is legközelebb hozzá a *tisztelethely*, míg balkeze felől a nőioldal van; hátamögött az ágy, közvetlen előtte a tűzhely s azon túl a szegények és szolgák helye. Ki kell emelnünk, hogy az örökséget, illetve vagyont jelentő zsákok és ládák is a házigazda jobbkeze felől, és pedig a tisztelethely mögött, részben pedig a férfioldal mögött vannak.

Ugyanezt a képet kapjuk, ha a házigazda helyére a halottat fektetjük úgy, hogy feje az ágy felé, lába pedig az ajtó felé essék, ahogy a szobában rendszerint el is szokták helyezni a ravatalt.⁸¹² A koporsó hagyományos körülállási rendjében tehát a keleti ember térben, jelesen pedig a lakásban (a kicsinyített világban) való elhelyezkedésének a rendje tükröződik, illetve maradt meg.

Fentebb azonban közöltünk olyan állási rendet is, legnagyobb-részt a Székelyföldről és a Hóstatból is, ahol a női oldal a halott jobbján, a férfioldal pedig a halott balján van. Ezek az esetek tehát homlokegyenest ellenkeznek a jurtában uralkodó renddel. Az ellentét azonban kiküszöbölhető, ha emlékezetbe idézzük az al-

a jurtára szerencsét hozzanak és megvédjék a sötétség gonosz hatalmaitól. A bálványokról nem sokat tudott meg Radloff. A házigazdák nem igen beszéltek róluk. Mások meg csak egyszerűen *KUDAI-nak* mondták, vagy azt állították, hogy ez az *ÜLGÜN* főisten, vagy pedig az alvilág istenségeinek *ERLIK SAITAN*, esetleg *JERSU KYRGYS KÁN*, *ALTAIDYNG ATASY* (az Altaj apja), *JASYK KÁN* és még sok más istenség másainak mondták a bálványokat.

⁸¹¹ Pl. ha télen, vagy nagyon rossz időjárás esetén jön a világra egy bárány, csikó vagy borjú stb.

⁸¹² A ravatalt ugyanis mindig a szoba főhelyén, lábbal az ajtó felé helyezték el.

taji népek (beltirek stb.) ama felfogását, miszerint a másvilág az itteni világnak a tükörképe. Ami itt jobb, az odaát bal, ami itt bal, az odaát jobb stb.⁸¹³ Feltehető, hogy ez a gondolat van a szellemi háttérében annak a szokásnak is, amikor a halott körül a férfi és női oldalt feleserélik. Erre nézve, mint László Gyula szíves közléséből tudom,⁸¹⁴ a honfoglalás kori temetők rendjében is találunk példát. Éppen László Gyula állapította meg a honfoglalás kori temetők temetkezési rendjéből, hogy a honfoglalóknál dívott az úgynevezett nagyesalád-rendszer. A temetkezés is e szerint történt. A soros temetőben keletre arccal a sor közepén nyugszik a nagyesalád feje, tőle balra az előkelők pihennek, mégpedig azok is úgy, hogy a nők sírja mindig a férfi sírok jobbján van. A nagyesalád feje jobbján a család szegényebb (szolga) tagjai fekszenek, azok is úgy, hogy a női sírok mindig a férfi sírok jobbján vannak (pl. a kenézlii honfoglalás kori temetők). Ime a sírok elhelyezésében is a fordított világkép jut kifejezésre; azaz, ami itt jobb oldalon van, az a másvilágon baloldalon lesz. Ezért temették az előkelőket a nagyesalád fejétől balra, holott a földi világban az előkelőket a nagyesalád fejétől jobbra eső hely illette meg.

Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a steppék népe, a pásztornépek a Nap felé, tehát *keletre* arccal állottak be a világba, az ezektől a népektől északabbra levők viszont a Hold szerint, tehát *délre* arccal⁸¹⁵ és így állították be halottaikat is, ⁸¹⁶ akkor abban az esetben, ha nem a fordított világkép szerint történt a temetés, az északi oldalt (a sír és később a sírkő északi oldalát) nő, a délit pedig férfi oldalnak tekinthetjük. És valóban a hóstáti temetőben számtalan esetben megfigyeltük, hogy a négyzetes hasáb-alakú sírkő szemközti oldalán van a férfi sírfelirata, míg az északra néző oldalon pedig a feleség, azaz a nő sírfeliratát vésik be. (Vö. pl. a 61. képpel.)

Ez a jelenség oly általános, hogy az irodalomban is találkozunk ilyen megjelöléssel: *női epitaphium a férfit megillető férőhelyen a síremlék déli lapján „... a kő északi vagyis a nőt megillető lapján ...”*⁸¹⁷ A Hóstátokban csak kevesen gyakorolták —

⁸¹³ Vö. Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 107.

⁸¹⁴ Vö. továbbá megjelenés alatt lévő *A honfoglaló magyar nép élete* c. könyve idevágó fejezetével.

⁸¹⁵ Harva szerint a finn ember *délre* (etelän päin) áll be a világba, vagyis *előtte* (edellä = előtte ~ etelä = dél) dél van. Vö. Népr. Ért. 1941. 113.

⁸¹⁶ Vö. alább, a sírok *keletelésével*.

⁸¹⁷ Herepei, Ifjú Hertel Péter 148. 150.

úgy látszik — a Székelyföldön inkább általános: fordított sorrendű körülállási szokást, hanem inkább az alföldi állási rend volt az uralkodó. Ahhoz azonban, hogy *székelyföldi* és *alföldi* állási rendről beszélhessünk, még túlságosan kevés adattal rendelkezünk. Kívánatos tehát, hogy ezt a sok szempontból fontos és kihalóban lévő hagyományt, szokást, amennyire lehet megmentsük.

A halott útja a temetőig.

48. A pap az udvaron imát és beszédet mond a halott felett. Imádkozik a halott lelkiüdvéért; intőszóval szól a jelenlévőkhöz, vigasztalja a hátramaradottakat és elbúcsúztatja, illetve útjára indítja az elhunytat.

Amikor a pap bevégezte az egyházi szertartást, felveszik a koporsót a bakkokról és ma a gyászkoesíra teszik, régen pedig az úgynevezett *testfogófákra* (32. kép 2.) vették és úgy vitték ki a temetőbe.⁸¹⁸

Amint a koporsót felemelik, a bakkokat azonnal feldöntik (néhány helyen a házban is feldöntik, a test kivitelekor, a ravatalozó bakkokat) és azok úgy maradnak, amíg a temetőből haza nem térnek. Szokás ilyenkor a baromfiak megzavarása, a jószág köteleinek az eloldása, sőt olykor az istállóból való kivezetése is „... hogy azok is elbúcsúzzanak tőle...”

A halottat lábbal előre viszik ki a kitért nagykapun. Abban az esetben is kézen viszik, illetve három *testfogófán* hatan, ha egyébként gyászkoesíron viszik a testet a temetőbe. Amikor a testtel megindulnak kifelé, megszólalnak a harangok. A kikísérőt húzzák. Ez ugyan újabb szokás, állítják a hóstátiak; régen csak reggel, délben és a temetéshez való gyűlésre harangoztak.

49. Régen az út nem egyenesen a temetőbe vitt, hanem a megboldogultat elvitték a templomba is. Ma már ez a szokás nem járja, mint ahogy lassan elmarad az a szokás is, hogy a pap az udvarra kitett koporsó fölött beszédet és imát mondjon. Ezt az akasztást mindegyre gyakrabban elvégzi a pap bent a szobában, mielőtt a halottra rázárnák a koporsót. Ebből azután az is következik, hogy a halottat az udvaron csak éppen leteszik a bakkokra, mintha egy cseppet pihennének és máris viszik a gyászkoesíra. Végül pedig az udvarra való kitevés csak annyiban jelentkezik, hogy a házból kifelé jövet, az udvaron megállanak egy kiesít a koporsó-

⁸¹⁸ Vö. a 49. pontban elmondottakkal, ott a testfogófáról még szólunk.

val, de csak annyi időre, mintha bent felejtettek volna valamit s várják, hogy azt még kihozzák. Ezután megindulnak a testtel a gyászkocsi felé. Megfigyeltünk azonban egy pár olyan esetet is, amikor már meg sem állottak az udvarra érve, hanem egyenesen a gyászkocsira tették a koporsót. A gyászkocsira is össze-vissza teszik ma már: hol fejfelé előre, hol pedig lábbal előre, ahogy régen szokásban volt.

Régen a kalandos társaság hat fiatal tagja vitte, három testfogófán, a koporsót. Rendszerint tizenkét fiatal embert jelölt ki a Kalandos Társaság Dékánja, akik aztán váltogatva vitték a testet.

A *testfogófák* (32. kép 2.) bükkfából vagy kőrisfából, esetleg valami más erős és könnyű fából készültek. A közepük, amelyen a koporsó fekszik, széles és lapos, néha úgy faragják a lapos részt, hogy a gömbölyű fogója vastagabb legyen, mint a lapos rész amiáltal a két fogórész kiemelkedik a lapból és így egy kis ütközöt kapnak, ami arra jó, hogy a koporsó ne csússzon se az egyik se a másik fél felé. Ha pedig a fogórész nem vastagabb, mint a lap, akkor egy-egy ormót hagynak a testfogófán, hogy a koporsó ideoda csúszkálásának elejét vegyék. A koporsóvitel nagy gondot igényel, hiszen elég, hogy a testvivők valamelyike megbotolják, máris elvesztik az egyszerre mozgás biztos ütemét, amiből az következik, hogy a koporsó vagy előre vagy hátra kezd csúszni és, ha nincsenek résen a körülállók és nem segítenek, könnyen megtörténik, hogy el is ejtik a koporsót. Ezt pedig szigorúan bünteti a Kalandos Társaság.⁸¹⁹ — Különösen akkor esik le könnyen a koporsó, ha a testfogófák nagyon hosszúak és a lépések ütemére rugózza meghajlanak. Ezért kell a testfogófákat egyenesre és jó erőre faragni. A hosszuk pedig alig lehet több 120 cm-nél. A testfogófa hossza, mint azt a 19. és 24. képen látjuk, már 1826-ban is körülbelül 120 cm, s emellett jó erősek voltak.

A testfogófa is, miként a prédikáló asztal, a mindenkorú Apa gondjaiban állanak. Az Apa gondoskodik arról, hogy a hibás testfogófa helyett a Dékán újat készíttessen.

*

A hóstáti öregek még emlékeznek arra, hogy régen szokásban volt, hogy a halottat nem közveflenül a temetőbe vitték, hanem

⁸¹⁹ Vö. A Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság alább közölt 1827-ben átírt rendtartása XII. Articulusával, ahol az vagyon írva, hogy ha valamelyik ifjú vigyázatlansága folytán a koporsót elejtenék, büntetésül fizessen az illető 1 Hf.-ot.

Abb. 24. kép.

A Külső Közép-utcai Kalandos Társaság jegyzőkönyvének első oldala
 1826-ból.

Erste Seite des Protokolls der Kalandos-Gesellschaft in der Külső Közép-
 Gasse aus 1826.

„útbaejtették a templomot is — mondja az öreg Hatházi József —, a testet letették a cinteremben, a testvivők megpihentek, a keservesek siratták kint, a nép pedig bement a templomba a prédikációt hallgatni.“ Mások is arról tudnak, hogy csak azokat vitték a templomba, akik úgy laktak, hogy kivitelükkel útbaejtették a templomot. Arra azonban nem emlékeztek, hogy a festet minden esetben a templomba, illetve a cinterembe vitték volna, s arra nézve is megoszlottak a vélemények, hogy a koporsót bevitték-e a templomba a szószék elé.⁸²⁰

Már a 47. pontban említettük a 19. és 24. képen bemutatott: A Külső Közép Uttzai Társaság Számára Készített Prótúeúluma 1826-ban festett vezérlapját, amelyen vízfestménnyel temetést ábrázolt az egykori — bizonyára — jegyző. Ez a kép a temetésnek azt a mozzanatát örökítette meg, amikor a koporsót a templomban a szószék elé tették és a pap éppen prédikált fölötte.

Erdemes figyelemre méltatni ezt az ábrázolást, amelyet lehet, hogy valamelyik Kalandos Társaságbeli jegyző, talán éppen az aláírt⁸²¹ és később törölt Kilin Mihály festett. Természetesen nem a maga feje után, hanem lemásolhatta egy másik képről. A Kül-Magyar Uttzai Társaságnak is ez a kép volt a jegyzőkönyvében, amint a nyolc éven át apaságot viselő öreg Hatházi József és mások állítják, de az elkallódott. A Külső-Közép-Utcai Társaság egy későbbi jegyzőkönyvébe ugyancsak ezt a képet másolták be, de jóval ügyetlenebbül, mint ahogyan a 19. és 24. képen látható lapon előttünk áll. Feltehető tehát, hogy már régi keletű ez a kép a Kalandos Társaságok jegyzőkönyveiben. Az sem lehetetlen, hogy valamelyik diák készítette az elsőt. Bárhogyan álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy a kép a Kalandos Társaság által rendezett temetést ábrázolja. Hogy azonban kalandos társaságbelit temetnek-e vagy sem, azt pontosan nem mondhatjuk meg. Az ábrázolt alakok viseletéből azonban arra következtethetünk, hogy nem ka-

⁸²⁰ A református egyházi rendtartás szerint be is szokták vinni, ahol erre a templom téres volta alkalmas.

⁸²¹ A kép aláírása:

*Készítetett [..... György Apasága és Kilin Mihály Notáriussága idejében] 1826-ban...
Existál Pediglen, a Kilin Márton Apaságától és a Kilin Mihály Notárius, és Albert Márton iffjabb Notáriusságok idejétől, az 1831 dik Esztendőtől fogva...*

A zárjelbe tett részt törölték. A képet 1826-ban festették, de csak 1831-től kezdve használták a jegyzőkönyvet; meglehet, hogy a törlést is 1831-ben végezték s ugyanakkor írták be a nem törölt szöveget.

landos társaságbeli temetéséről van szó, bár azt is hihetjük, hogy a képen ábrázolt viselet a mintául használt kép alakjainak a ruházatát mutatja.

A koporsó melletti két nő viselete az 1820-as évek polgári női és nem a hóstátiak akkori női viseletét mutatja. Hasonlóképpen a testvivők közül is hatnak a viselete nehezen egyeztethető a hóstátiak 1820—30-as évi férfi viseletével. Az 52. képen bemutatott sírkövön rövidderekú ujjasban, bő gatyában, eszímában és a székiek mai kalapjához hasonló kalappal ábrázolta az egykori kőfaragó a koszorút tartó két — minden valószínűséggel — hóstáti férfit.

A jegyzőkönyvbeli képen egészen más a testvivők viselete. A koporsó végéhez legközelebb álló három alak hosszú nadrágot visel. Az egyikén hosszú, féllábszáron alul érő kabát van. A másik kettőn derékig érő rövid kabát, amelynek hátul két nyúlványa van, akárcsak a frakknak, csak jóval kisebb. (Ez lóg a hosszúkabátos alak balkezére.) A jobbszélső alakon derékig érő zsinóros kabát, fehér nadrág és sarkantyús fekete eszima van. A másik négy alak kabátja condraszerűen bő és félcombig ér. Ezek is eszimat viselnek. A két háttal álló alak hosszú haját visel, amibe vagy fésű van tűzve, vagy pedig hátra van a hajuk valami széles szalaggal kötve.

Ez a viselet tehát nemcsak hogy nem azonos az említett sírkövön ábrázolt és minden bizonnyal hóstátinak mondható viselettel, hanem szinte ahány alak, annyiféle. Az sem lehetetlen, hogy a képet valami céh jegyzőkönyvéből másolták, s az ábrázolt figurák az akkori céhbeli mesterek viseletét mutatják. A temetés módja azonban azonos a Kalandos Társaságok temetés-módjával, amit különösen az említett jegyzőkönyv következő lapján, a címlapon (37. kép) szereplő három sírásó erősít meg, éppen a vállukon lévő — és a Kalandos Társaságok rendtartásaiban is szereplő — sírásó szerszámokkal. Meg kell azonban jegyezniük, hogy a három sírásó viselete sem azonos a sírkövön ábrázolt hóstáti viselettel. Ismét föltehető, hogy céhbeli mesterlegényeket ábrázol a kép, akiknek a neve is fel van tüntetve: Miklós János, Magyarai Mihály és Engi Mihály.⁸²² Ez utóbbit nemcsak a neve, de a viselete után ítélve is szásznak tarthatjuk. Ez tehát méginkább amellettszól, hogy a Kalandos Társaságok jegyzőkönyvébe valamelyik céh

⁸²² Ezek a nevek szerepelnek a Kalandos Társaság névsorában is, mint a Kalandos Társaság tagjai.

jegyzőkönyvéből másolhatták a képet. Megjegyzendő, hogy a Kalandos Társaságok tagjai között iparosok is szerepeltek a multban méginkább mint ma.

Arra is gondolhatunk, hogy a 19. és a 24. képen diáktemetést örökített meg a kép alkotója. A Kalandos Társaságok ugyanis nemcsak a Kalandos Társaságbelieket, hanem pénzért idegeneket is eltemettek. Az alább közölt Kül-Magyar utcai Kalandos Társaság 1827-ből való rendtartása VIII. articulusában ezek olvashatók:

A kik a Kalandossal pénzért temettetnek el, az ember korú Halottért végyen 8 Hf. Egy kisebb Halottért végyen 6.30 Hf.

A Kalandos tehát pénzért bárkit eltemetett, pótolván abban az időben a mai temetkezési vállalatokat. Gyakran elvállalták diákok temetését is, amire írásos adataink is vannak már az 1654. évből is.⁸²³

⁸²³ Bedi András és Kobzos István kolozsvári református quártások 1653. július 23-tól 1654. augusztus 4-ig terjedő időről készített számadáskönyve: („Regestum Sen Ratio, Perceptor[um] et Erogator[um] bonor[um] et proventuu[m] Ecclesiae Orthodoxae Clodiopolitanae Ab Anno 1653. dje vero 23. July, usq[ue] ad Annum p[rae]sentem 1654. diem vero eundem 4. Aug[us]ti Angreae Bedj et Stephani Kobzos“).

46. b. levelen: 1654.

Die 3. April: Egi Szasz Deak magh halua' az Scholaban az Hidelvi Calandosnak adtam Temetésért és Sirasasert	fl 1 // 50
Eodem dje Adtam az harangozonak	fl // 12
Eodem az Asztalosnak Regeni Janes[na]k adta[m] az koporso czinalasert Szőcz Pal által	fl // 80
Heuten Lecz szegert adta[m] Az Asztalos[na]k Szőcz Pal által	fl // 12

49. b. levelen: 1654.

Die 3. April: szasz Deak megh halua[n] vasarlot Szőcz Pal Aedilis számara Hunjadi Istua[n] uramtól egi vegh fekete vasznot	fl 1 // 35
Onos szeget ket szazat D. 25. facit	fl // 50
Ismet megh nem erven velle az fekete Vaszonnal vött Szőcz Pal hozza 3 singet, singit p[ro] D. 15.	fl // 45

48. b. levelen: 1654.

Die 16. Juny Egi Szasz mendie[ans] Scholankba[n] megh haluan adtm az Calandosnak sir asasert el temeteseert Szabo Istua[n] által	fl 1 // 50
Die 17. Juny Az Koporso czinalasert Adtam Regeni Asztalos Janos[na]k penzt Szabo Ist[ván] által	fl // 50
Az harangozonak adta[m] ugia[n] Szabo Istva[n] által	fl // 12

Ezeket a becses adatokat, Herepei Jánosnak, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának ezúton is hálásan köszönöm.

A Kalandos tehát temetett nem kalandosbélieket is; az idézett 1654-es adatok szerint a Hidelvei Kalandos éppen szász deákokat temetett. Így aztán érthető, ha a temetés módjában olykor alkalmazkodott a temetést megrendelők szokásaihoz is, pl. abban, hogy a halottat a templomba is bevigyék.

A többször említett 1826-ból való ábrázoláson egy lombos fát is látunk. Ennek a fának a szereplése arra is enged következtetni, hogy a testet nem vitték be a templomba, hanem a cinteremben a fák alatt helyezték bakkokra. A szószéken prédikáló pap — névszerint Herepei Károly — ábrázolása pedig a szertartás templombeli részét kívánja érzékeltetni.

A fáról még azt is gondolhatjuk, hogy az nem egyéb, mint az úgynevezett életfa ábrázolása. Ezt a gyanunkat erősíthetnék a fa lombjain szereplő madarak is. Öt madarat látunk a képen: kitárt szárnyakkal, fejjel lefelé, alkalmasint galambot ábrázoltak. A galamb a lélek hírnöke, vagy a lélek jelképes ábrázolása.⁸²⁴ Szerepel ezen kívül két harkály, egy csóka és egy szarka is. Hogy ezek a madarak mit jelképeznek, biztosan nem tudjuk megmondani.

A harkály mint hirodó és valamilyen vágy beteljesedésének az előhírnöke, szerepel a kalotaszegi nép hitvilágában is. Pl. amelyik háznak a tetején harkály kopog, oda vagy vendég érkezik, vagy a háznép szaporodik egy taggal.

*Kopogtat a harkály
Gonosz vendég tovább állj.*

Ezt mondják a gyerekek, ha harkályt látnak. Ha pedig együtt lévő szerelmesek látják a harkályt, akkor „...lakodalomra készüljenek...” — mondják a kalotaszegiek, mert akadálytalanul egymáséi lesznek.⁸²⁵

⁸²⁴ A galamb szerepel a fejfákon is, pl.: Viski, *A szalontai fejfák vésett díszítése* c. tanulmánya 31. ábráján látunk egy galambot, amint valami stilizált fa vagy virág tetején áll és levelet tart a csőrében. Az említett tanulmány 42. ábráján, dús lombú szomorúfűz tetején áll a galamb, fejét visszafordítja és csőrében virágot tart. A kismarjai temető fejfái is szerepel a galamb; leginkább eladósorban elhalt leány és házasulandó legény fejfáján szokott szerepelni. Nyilvánvalóan szimbolikus jelentéssel vésik a galambot a fejfára; a hátramaradottak szerető megemlékezésének a szimbólumaként.

⁸²⁵ Wlislöckiné, Jósló állatok. 52.

Gyerőmonostoron a gyermekek, ha harkályt látnak, ezt duny-nyogják:

*Mártonka, Mártonka*⁸²⁶
Gyere lakodalomba!
Adunk neked virágot
Hozzál nekünk kalácsot.

A fentiek alapján, különösen pedig ebből a kis versikéből arra következtethetünk, hogy a harkály a lakodalom hírnöke. A szarka pedig általánosan úgy szerepel, mint az érkező vendég hírnöke. A harkály és a szarka ezek szerint azt a néphitét szimbolizálná, hogy a halál nem elmulás, hanem újraszületés; beleszületés egy új életbe: a túlvilági életbe. A temetés tehát ünnep, olyan mint a keresztelő, vagy a néphitben ugyanebbe a fogalomkörbe tartozó lakodalom. Az ilyen ünnepekre pedig vendégek szoktak érkezni. Az ünnep beteljesedését szimbolizálja a harkály s ugyanakkor — mint a kalotaszegi néphit mutatja — a vendégek érkezését, tehát a vendégséget is szimbolizálja. A szarkát pedig széles körben úgy ismeri a nép, mint amelyik madár a vendégek érkezését előre bejelenti. A csókáról sajnos nem tudjuk, hogy vajjon az ő szerepe micsoda, de valószínű, hogy ugyanabba a képzeletkörbe tartozik a csóka szereplése is, mint az előbb említett másik két madaré: a harkályé és a szarkáé.⁸²⁷

Hátra van még annak az eldöntése, miért rajzolták ezeket a madarakat egy koporsó fölött álló fára? Biztosat nem mondha-

⁸²⁶ Felemlíti Wlislockiné, Hopf nyomán (Tierorakel und Orakeltiere in alter und neuer Zeit.), hogy Németországban a harkály neve *Martinsvogel* és ott azt hiszik, nála van a *Springwurzel* nevű varázsgyökér, amely szerintük a Vénuszhegy bejáratát mindenkinek kinyitja, akinél nála van. (Vö. Simrock: Deutsche Myt. 358, 380.; — Gubernatis: Tiere in d. indoger. Myt. 543.; — A harkályra és szarkára vonatkozólag vö. még Ipolyi, Mythologia 239. és Grimm, Deutsche Mythologie 639.).

⁸²⁷ Az északi jakut-területeken a samán sírja mellé tűzött oszlopok hegyére fából faragott madárképeket helyeznek. Priklonszkij említi (Tri goda [ZSt. 1891.] 58. 78.), hogy amint egy samán meghal, a jakutok az oszlopokra helyezték koporsója feje felőli részére fából faragott héját, a koporsó láb felőli részére pedig kakuk képet tesznek. Ezek a madarak, amelyekből a koporsó mellett négy vagy több is lehet, rendszeren a révületbe esést jelképezik, vagy azoknak a lelkeknek a megjelenési módját, amelyek a samánt révületében segítették és szolgálták. Ugyanilyen képeket készítettek a varázslati szertartás idejére is. De nagyon általánosak voltak ezek a képek a tunguz- és dolgán-samánok sírjáu is. (Vö. Harva, Altain suvun uskonto 211. 34. kép; — U. a. Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker, 314. és az 5, 6, 7. kép. — A csóka ezek szerint szintén lélekábrázolás lenne. — Ugyanitt kell megemlítenünk azt is, hogy pl. számtalan keleti nép ismeri azt a négy folyót,

tunk, de mint fentebb már jeleztük, nagy a gyanunk, hogy annak a szimbolumaként, hogy a halál születés, miszerint az ég egy új taggal szaporodik. Tehát a másvilágra útonlévő halottat jelentenék ezek a madarak a már odaát lévőknek. A harkály ugyan — a kalotaszegi gyermek mondóka szerint — a gonosz vendég hírnöke is. De ugyanakkor a lakodalom hírmadara. Ez utóbbi alapján föltehető volna, hogy azért szerepel az említett képen két harkály is, mert a halott, akit temetnek, házasulandó korában költözik a másvilágra, s odaát minden biztonnal házasságra is fog lépni; a keresztyn felfogás szerint pl. a fiatalon elhalt leány Jézus Krisztus jegyese. De a népszokásokban is igen általános, hogy a fiatalon elhaltnak megülik a lakodalmát — mint alább látni fogjuk — ha egyébbel nem, annyival, hogy mint menyasszonyt, illetve vőlegényt temetik.

A szószék kárpítján pelikánt látunk, mint hatodik madarat a képen, de annak a szimbolikus jelentése olyannyira közismert, hogy nem is kell foglalkoznunk vele.

Két jelenséget azonban még meg kell említeniünk ezzel a képpel kapcsolatban. Az egyik fent a kép közepén látható, éspedig egy fejjel lefelé fordult kiterített szárnyú lepke. Nem tévedünk, ha ezt azonosnak tartjuk a Hóstátban is jól ismert úgynevezett halálpillangóval. Erről fentebb már mondtuk, hogy a néphitben a lélek megjelenési formája, de már a régi görögöknél is ugyanebben a minőségben szerepelt, amennyiben az ó-görög *pszühé* (lélek) elnevezés eredeti jelentése: *pillangó*, így is ábrázolják.⁸²⁸

amelyekről a Biblia is megemlékezik; egy perzsa imádságos könyvben lévő ábrázolás szerint (Vö. Harva, *Altain suvun uskonto* 61, 19. kép) ez a négy folyam a *Tubafa* tövében ered és a négy világtáj felé folyik. A *Tubafa* a mohamedán paradicsom *életfája* és ezen a fán három madár van, a középső a Hóma-madár, amelynek ember feje van; a másik két madár nincs Harvánál megnevezve, de ezek nagyon hasonlítanak valami rigófélére. — Ugyancsak itt említhetjük meg azt is, hogy pl. a vogulok hite szerint a halott lelke madár alakban száll el; ezért is szólunk a bálványhoz énekükben: „Zsengekezű kis magzatkám, zsengealábú kis kedveském *madárka-lelkét*, ha fölemelnéd, akkor neveznélek tégedet igazán bálványkának, igazán istenkének.“⁸²⁹ Máshelyen pedig arról beszél az ének, hogy a haldoklónak „... *veréblelke, vércselelke* elszakadni törekszik...“ (Vö. Munkácsi, *Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz*. Ethn. XI. 106.; — Róheim, *Magyar néphit* 157.). A lélek madár alakban való megjelenése ismeretes az uraltaji népesalád több más tagjánál is. Nálunk is általában azt mondják: „elszállt a lelke“. — A hóstáti csóka és a vogul vérese alighanem rokonok.

⁸²⁸ Magy. Népr. IV. 415.

A másik jelenség a kép két felső sarkában, mégpedig a bal-sarokban gomolygó fellegek, a jobbsarokban emberi arcú, félig elbújt Nap látható. A sugarait szóró Nap alighanem a lenyugvó Napot, az élet elmúlását jelenti, a fellegek pedig a sötétség és a bánat kifejezői.

A 19. és 24. képen bemutatott ábrázolás felfogható tehát úgy is, hogy egy házasulandó halott temetését örökítették meg rajta, aki a másvilágon fog megházasodni; erre vallana az életfa is (ha a nagy fát annak vesszük), amely a lakodalmi szokásokban szerepel,⁸²⁹ de valószínűbb utakon járunk akkor, ha feltételezzük, hogy a kép a temetkezés belső lényegét akarja kifejezni. A Kalandos Társaságok, mint temetkezési társaságok (úgy is hívják magukat: céhek) működésének a lényegét: az általánosságban vett temetést, a halottól való búcsút mutatja a kép, mint általában az egyes céhek mesterségét ábrázoló képek, amelyek mindig a mesterség lényeges mozzanatait ábrázolják. Ez a kép azt a mozzanatot ábrázolja, amikor a halottat elkísérik utolsó útjára és e földi lét határán átadják a másvilági életnek: eltemetik; ez a végső búcsú, a végső tisztességadás aktusa. A fa, madarak, lepke stb. pedig a másvilági életről alkotott kép szellemi háttere és egyes mozzanatainak a szimbolikus ábrázolása.

A menet.

50. A temetőbe menő halottasmenet rendszerint a következő módon sorakozik fel: Legelől mennek a Kalandos énekkar (Dalkör) tagjai az énekkar zászlójával, utánuk haladnak a Kalandos Társaság előljárói a pappal, továbbá a Kalandos Társaság úgynevezett *temetőjáró tagjai* a Társaság fekete halotti zászlójával és csak ezután következik a halott.

A halott után a közvetlen hozzátartozók (nők és férfiak), majd a rokonok sorakoznak és ezek mögött vonul, újabban, a kísérelő asszonysereg. Régen nők egyáltalán nem állottak be a halotti menetbe, kivéve a közvetlen hozzátartozó nőket, hanem két oldalról az út mellett haladtak. Fiatal leányok még ma sem állnak be a sorba, hanem a gyalogjárón mennek azokkal a fiatal fiúkkal együtt, akik még fiatalkoruknál fogva nem tagjai a Kalandos Társaságnak és így nem köteleztetnek a sorbaállásra. (30. kép.) A Kalandos Társaság férfi tagjai ugyanis kötelesek nem-

⁸²⁹ Magy. Népr. IV. 203.

csak a temetésen megjelenni, de sorba állani is és szép rendben kikísérni a halottat.

A menet házasulandók temetésekor.

A halotti menet másként alakul akkor, ha legényt vagy eladó lányt temetnek.⁸³⁰ A legfőbb különbség abban van, hogy mindenek előtt tíz *koszorús párt* állítanak össze. Ezek természetesen a halott barátai, illetve a leány barátnői köréből kerülnek ki, csak

Abb. 25. kép.

Gyászoló közönség a halottasház udvarán.
Trauernde im Hofe des Trauerhauses.

abban az esetben, ha ezekből nem telne ki a tíz pár, akkor kérnek meg távolabbi ismerősöket is.

A ruházat színében is van különbség a legény vagy az eladó lány temetésén, mert, amíg a közönséges halottat a távolabbi rokonok és ismerősök, valamint a végtisztességen megjelent idegenek fehérben (a férfiak természetesen lehetőleg feketében) gyászolják (25. 26. 27. 28. 29. és 31. kép), addig az eladó lány temetésén az eladó és fiatal lányok rózsaszínű, vagy rózsaszín mintás ruhát viselnek, a legény temetésén pedig kék színűt vagy kék mintásat. Még a hajukba is rózsaszín, illetve kék szalagot fonnak.

⁸³⁰ Az idevonatkozó képek legény temetésén készültek.

Legény temetésén a *koszorús lányok* fehér ruhába öltöznek, fehér kendőt borítanak a vállukra (télen fehér gyapjúkendőt kötnek magukra) és kék szalaggal vagy kék *másnival* diszített, esetleg kékmintás kötényt kötnek maguk elé. A hajukba is kék szalagot

Abb. 26. kép.

Legények és a dalárda a temetési zászlókkal. A menet még nem alakult meg; addig nem a halott előtt, hanem a gyalogjárón mennek.

Burschen und Chor mit Trauerfahnen. Der Zug vor der Aufstellung.
Man geht nicht vor dem Toten, sondern auf dem Gehsteig.

fonnak. Az öregek azonban emlékeznek arra is, hogy a koszorús leányok kibontott hajjal mentek. Ma már befonják ugyan a hajukat, de még ma is kivétel nélkül hajadon fővel mennek. És ha más alkalommal már cipőben is járnának, erre az alkalomra min-

den körülmények között (még ha kölesön kell is kérni) fekete, fényes és keményszárú eszmatát húznak.

Mindegyik koszorús lány egy fehér rózsából készült kisebb koszorút (újabban nagyobb esokrot) visz a karján (27—30. kép).

Abb. 27. kép.

Koszorús lányok és legények csoportja.
Gruppe der Kränzelmädchen und Burschen.

A 27. képen bemutatott csoport még a mellékutcán halad, a nagy sár miatt a gyalogjárón, tehát még nincsenek a menetben. A menet majd csak a főutcán (ez esetben a Magyar-utcán) áll össze.

A koszorús legények feketébe öltöznek, akárcsak a temetésen résztvevő többi férfiak; esupán annyi a különbség, hogy a kalapjuk mellett egy-egy fehér rózsa van és a karjukra fehér vagy halványkék szalag van csokorra kötve. Öt legénynek a jobb karján van a szalag és ugyanennek az ötnek a fehér rózsa is a kalap jobb oldalára van tűzve. A másik öt legénynél mindez éppen fordítva van: a szalag a bal karon, a fehér rózsa pedig a kalap bal oldalán. Ez azért van így, mert a halotti menetben nyole pár a koporsó, illetve a gyászkoesi két oldalán halad: négy pár a jobb, négy pár pedig a bal oldalon (29. kép). Mindig a koszorús lányok mennek belül, a gyászkoesi mellett,⁸³¹ a legények pedig kívül, a koszorús leányok jobb (a gyászkoesi jobb oldalán ha-

⁸³¹ Vö. azzal a szokással, hogy sok helyen csak a nők állanak a koporsó mellé otthon is, amikor a koporsót lezárják és kiint az udvaron is.

ladók esetében), illetve bal oldalán (a gyászkoesi bal oldalán lévők esetében) haladnak (29. és 30. kép), ezért a legényeknek mindig a kifelé eső karjukra, tehát a jobb oldalon haladóknak a jobb, a bal oldalon haladóknak a bal karjukra kötik a szalagot, illetve jobb és

Abb. 28. kép.
A temetési menet.
Leichenzug.

bal oldalra tűzik a kalap mellé a fehér rózsát. Régen a koszorús leányok is mindig a kifelé eső karjukon vitték a koszorút. Ma már ebben nem tartanak rendet.

A koszorús párok közül kettő a halotti menet élén halad (28. kép). Ezek viszik az ifjúság koszorúját. A koszorúra nagy fehér vagy halványkék szalagot kötnek; a halott nevét és pár búcsúzó szót írnak a szalag-szárnyakra. Itt természetesen a fiúk haladnak belül, mert hiszen ők viszik a nagy, zöld lombokból készült koszorút. Ebben a koszorúban nem igen szokott lenni egyetlen szál virág sem. Az egész koszorút zöld fenyőágakból kötik. A leányok kezében itt is kis fehér rózsakoszorú vagy esokor van.

A legény és eladólány temetési menetében részt vesz egy cigányzenekar is. A banda közvetlenül a koporsó előtt halad és felváltva egyházi gyászzénekeket és szomorú hangulatú világi dalokat (hallgatókat) muzsikál.

A leánytemetési menet mindenben megegyezik a legénytemetési menettel, csupán a koszorús leányok és koszorús legények viselnek az előbb említett kék szín helyett halvány rózsaszínt.

A koszorús leányok most is fehérben vannak, csak a kötényük halvány rózsaszínű,⁸³² esetleg rózsaszínű minták vannak benne, vagy pedig halvány rózsaszínű szalaggal, esetleg masnival díszített. A leányok hajadonfővel mennek most is, de a hajukba halvány rózsaszínű szalagot fonnak.

Abb. 29. kép.

Koszorús párok a halottas kocsival.
Kranzelpaare neben dem Leichenwagen.

A koszorús legények karjára is a fehér szalag helyére rózsaszínű szalag kerül, amit a karon ez esetben is csokorra kötnek. Előfordul, hogy egy rózsát — rózsaszínűt vagy fehérét — tűznek a csokorba kötött szalagba.⁸³³ A koszorús legények kalapja mellé lehetőleg rózsaszínű, ha az nincs, fehér rózsát tűznek.

A temetési menet élén ez alkalommal is az ifjúság zöld fenyőlomb-koszorúját viszi két koszorús pár, csak a koszorú szalagja

⁸³² Vö. ezeket a színeket fentebb a halott öltözéke c. résszel.

⁸³³ Ez a szokás a legénytemetésen is, csak ott fehér rózsát tűznek a szalagba.

most nem halványkék, hanem rózsaszínű. A koszorús leányok kezében lévő kis koszorúk vagy esokrok is rózsaszínű rózsákból vannak, néha fehérből is.⁸³⁴

Abb. 30. kép.

Koszorús párok.
Kränzelpaare.

Legény-, illetve *leánytemetés* csak a tizenöt évtől harminc, harminckét éves legényeket, illetve a körülbelül tizennégy évtől huszonnégy, huszonhat éves leányokat illeti meg. Az ezeknél fiatalabb vagy idősebb, esetleg már házas halottakat közönséges módon temetik el.

⁸³⁴ Ismételten megjegyezzük, hogy a Hóstáton az újszülött fiúgyermek pólyája, bölcsőtakarója, egész kelengyéje szintén halvány- vagy égszínkék, az újszülött leányoké pedig rózsaszínű.

51. A temetésen résztvevő asszonyok, úgynevezett *boldog-asszony-laput* (lapos menta) vittek a kezükben, amit gyakran tartottak az orruk elé; vittek ezen kívül vagy e helyett *istenfát* (citrusfa) is, aminek szintén erős szaga van és amit ugyancsak az orrukhoz emelgetnek, ha van rá szükség, ha nincs.⁸³⁵ Télen boldogasszony-lapu ninesen; ilyenkor csak istenfát visznek (régén olyik rozsmaringot), esetleg azt sem, mert általános hóstáti véle-

Abb. 31. kép.

Fehérruhás lányok a temetésen.
Mädchen in weissen Kleidern auf dem Begräbnis.

mény szerint ezekre csak azért van szükség, hogy a halott szagát ne érezzék és rosszul ne legyenek az erős szagtól.⁸³⁶

⁸³⁵ Ugyanis azért szagolgtatják, morzsolgtatják ezeket az erős, átható szagú leveleket, hogy a halott szagát ne érezzék.

⁸³⁶ Ez a szokás lehet egyházi eredetű is, mert vannak rá adatok, hogy a reformációt megelőző időben a papság szorgalmazta, hogy a hívek laposmentát, citrusfa ágacsát, rozsmaringot vagy valami más

52. A temetési menet jóslásra is alkalmat ad. Azt tartják ugyanis a hóstátiak, hogy amelyik halott temetésekor, midőn a testet a temetőbe kísérik, nagy eső, vagy futó zápor esik, vagy télen erősen havazik, az olyan elkárhozik. Ha viszont csak szemerkél az eső, a hó pedig csak finom szemekben szállingózik, az a hóstátiak szerint áldást jelent a halottra.

A menet, idegenben elhaltak hazaszállításakor.

53. A temetési menet, illetve halottkíséréssel kapcsolatban kell megemlítenünk azt a szokást is — amiről alább, a temető, illetve a sírokkal és a hazajáró lélekkel kapcsolatban fogunk szólni részletesebben —, hogy a hóstátiak, ha csak tehetik, az egy családban tartozók egy helyre temetkeznek. Ezért, ha valamelyik hóstáti idegenben (szomszéd faluban, vagy messzi vármegyében, más város kórházában, stb.) hal meg, azt hazahozatják a hozzátartozók, hogy „...őseivel egy helyen nyugodjon...“

Mint országszerte szokás, az ilyen halottat a közbeeső falvak csak a legnagyobb nehézségek árán engedték átvinni a határukon. Ha a hatóságok parancsának engedve mégis átengedték, ezt csak úgy tették, hogy a koporsóra, mielőtt a határukra beléptek volna vele, kökénybokor vagy vadrózsabokor tövises ágát tették és egyidejűleg a harangokat is meghúzták. Mindaddig húzták a harangot, amíg a nem óhajtott halottasmenet el nem hagyta a határukat. Mint az ilyen halottkíséretben résztvevő hóstátiak mondják, minden faluban így jártak el, pl. mikor egy halottat Zilahról, egy másikat meg Székről szekéren hazahoztak. A hóstátiak véleménye szerint (akik nem ellenkeztek a harangozás, sőt a tövises gallyak miatt sem) a harangozás és a tövises gallyak azért szerepelnek, ha idegen halott lép a határba, hogy a falu határát el ne verje a jég és hogy sem emberben, sem jószágban kárt ne szenvedjenek.

A szokást nemcsak a hóstátiakon, de a hóstátiak maguk is gyakorolják. Ha idegen hal meg a Hóstátban, akit nem itt temetnek el, hanem hozzátartozói elszállítanak haza, vagy pedig valami halottat visznek haza valahonnét valahová és ennek az útja áthalad a hóstátiak határán, akkor a hóstátiak szóról-szóra az imént említett módon járnak el. Mielőtt az idegen halottal elindulnának

szagos virágot vigyenek a kezükben a templomba és azt tartásuk az orruk elé, hogy — különösen járványok idején — egymástól el ne kapják a betegséget. — Innét van, hogy népünk asszonyai, lányai is még a mai napig is visznek kezükben virágot, ha templomba mennek.

(ha az a Hóstátban halt meg) vagy az áthaladó idegen halott a határukra lépne, tövises kökény vagy vadrózsa ágat tesznek a koporsójára és a harangokat is meghúzzatták (ez utóbbit ma már nem szokták, mert a papok nem engedik — mondják). E cselekedetek magyarázatára ugyanazt hozzák fel, mint amivel más falvak eljárását megokolták, saját halottjuk átvonulása alkalmával: hogy ne verje el a jég a határt, ne essen kár sem emberben, sem állatban.

Megjegyzendő, hogy tövist abban az esetben is tesznek a koporsóra, ha — pl. átmenő halott esetében — már más falvak tetek volna rá. A tövises ág tevésének is megvan a módja. Aki először tesz, az mindig a koporsó fejfelőli végére teszi. A később tevők, fokozatosan amellé, a láb felé haladva teszik a maguk tövises gallyait.

A tövises ágakat a sírhoz megérkezvén nem dobják el, hanem eltemetik a koporsóval együtt, úgy, ahogy útközben az ágakat a koporsóra rakták. Azt hiszik ugyanis, hogy ha nem temetik el a tövises gallyakat a koporsóval, illetve a halottal, akkor semmi haszna sem lenne; hiába rakták útközben a koporsóra, ha leszdnék a sírnál, kár és vész érhetné őket. Meg kell jegyeznünk, hogy a hóstátiak még ma sem mulasztják el, hogy Szentgyörgy napjára virradóra — ez a tavaszi jószágkihajtás ideje, a tavasz kezdete — a kapura tövises vadrózsa gallyat ne tűzzenek. Ezt azért teszik, hogy a *gonosz* be ne tudjon menni az udvarba.

54. A rendkívüli halottak temetése nem igen különbözik a Hóstátban, a közönséges halottak temetésétől. Pl. az egészen kicsi csecsemőt vagy a halva születettet nagyon egyszerűen temetik ugyan el — legtöbbször valamelyik rokon vagy a keresztanya viszi ki a kis koporsót a háza alatt —, de az öngyilkosokat már éppen úgy, olyan módon temetik, mint más, rendes halottat. A temető árkába, vagy a temető eldugott helyére emberemlékezet óta nem temettek a Hóstátban öngyilkos halottat.

* * *

A másvilágra való elindulás sem zajlik le bizonyos cselekmények nélkül. Ezek a hagyományos cselekedetek, aminők: a rayatalozó bakkok feldöntése, ablaknyitás, tányértörés, a koporsó küszöbhez való érintése, a szoba kifüstölése stb. mind arra valók, hogy a halott minden körülmények között való eltávolítását biztosítsák. Az eltávolítás természetesen a lélekre, az elhalt lelkére vonatkozik, hiszen a testet a kivittel és a sírba tevéssel, elégetés-

sel stb. minden kétséget kizáró módon eltávolították övéi köréből. A lélek azonban otthon maradhat — a néphit szerint — és, ha már otthon maradt, akkor nem jó okból maradt otthon, hanem, hogy a hozzátartozókat kísértse, bajt és kárt okozzon a hátramaradtaknak. Ezért követnek el mindent, hogy a lélek is induljon útra, midőn a testet útnak indítják. Ez a törekvés igen régi. Régiek és sokfélék, épebbek vagy kopottabbak, elmosódottak az idevágó szokások is. A számtalan adat közül vegyünk szemügyre néhányat.

Kivívés. *Kidén, Bádokon, Csomafáján, Kolozsborsán, Kolozsgyulán, Fejérdén, Kajántón, Szamosfalván és Györgyfalván* magyarok és románok egyaránt lábával előre viszik ki a házból a koporsót. Amikor felemelik a koporsót a ravatalozó bakkokról vagy székekről, esetleg lócáról, a bakkokat azonnal feldöntik. Igyekeznek az ablakokat is nyomban kinyitni „...hogy a szaga kimenjen...” — mondják egyesek (nagyobbrészt magyarok), mások viszont úgy tudják, hogy a halott lelke az ablakon megy ki.

A bakkok feldöntése.

Ablaknyitás.

Még az ablaknyitásnál is előbbrevalónak tartják, hogy még mielőtt a koporsó elhagyná a szobát, egy cserépedényt (valami repedt fazekat, hasadt tányért) esapnak a földhöz, oda, ahol a ravatal állott. A fent említett helyek románjai sok esetben nem a földhöz vágják az edényt, hanem megvárják, amíg a testtel kilépnek a szobából, akkor az ajtót jól becsapják, vagy csak egyszerűen beteszik és belülről az ajtóhoz vágják az edényt, ami hangos esattanással darabokra törik.³⁸⁷ A cserépdarabokat ott hagyják szanaszét, amíg haza nem térnek a temetésből. Sok esetben azonban kevéssel a halott kivitele után összeseprik és egy kosárba rakják, hogy azután a trágyadombra vessék.

Edénytörés.

A bakkokat sem állítják fel (ugyanazokon a helyeken, ahol a cserepet sem szedik össze) amíg a temetőből haza nem térnek. Kint az udvaron ugyanesak feldöntik azokat a bakkokat, amelyeken kint az udvaron állott a koporsó, amíg az udvaron folyt a szertartás. Ezek a bakkok is feldöntött állapotban maradnak, amíg a temetésből haza nem tértek.

Füstölés.

Meg kell még említeni, hogy Kidén a magyarok parázstüzet visznek be a halottas szobába, miután a halottat az udvarra kivitték; a parazsat a lapáttal együtt, vagy valami tányérban a

³⁸⁷ Magyarapuson is, amikor a pap kíséri kifelé a kapun a halottat, egy cserépedényt a szobában összetörnek. (Vö. László, A koroneói lelet 59, 60.).

szoba közepére teszik és cukrot szórnak rá vagy valami illatos füstű holmit: pl. fenyőgyantát, fenyőlevelet stb. Ugyanez a szokás Tiszacsegén is.

Amikor az udvarról is elindítják a halottat, amidőn felveszik, hogy kivigyék a temetőbe, vagy feltegyék a szekérre, télen a szánra, bemennek az istállóba és a jószág kötelét megoldják, vagy ha azt nem is teszik, legalább megmozgatják: ide-oda faroltatják a marhákat, lovakat. Megszalasztják a juhokat, sertéseket. Ez az utóbbi szokás, hogy t. i. a marhákat megzajgatják, már nagyon elhalványulóban van. A magyarok már csak emlékeznek rá, a románok is csak helyel-közzel gyakorolják. Hogy a baromfiakat és méheket is megháborítsák, arra nézve csak nagyon bizonytalan adatokat kaptam. Öregek állítják, hogy „hajdan“ ez is szokásban volt.

Az a szokás azonban már gyakoribb, de csak románoknál, hogy a házból kijövet a koporsót a küszöbhez érintik. Vannak akik csak egyszer, vannak akik többször is a küszöbhez érintik a koporsó lába végét, mint mondják azért, „...hogy a házától is elbúcsúzzon...“ Öregek véleménye szerint ugyanilyen értelemben éltek ezzel a szokással a bádoki magyarok is.

A küszöb érintése.

*Bálványosvára*lján és *Szilágygörcsönben*, valamint *Nagysajón* is az a szokás, hogy a ravatalozó bakkokat feldöntik, a halottat lábbal előre viszik ki és egy cserépedényt a ravatal helyére vagy eléje a földhöz vágnak. Nagysajón a románok az edényt az ajtóhoz vágják és az ajtót előbb becsapják. A küszöb fölött áthaladó koporsót a nagysajói románok is a küszöbhez érintik, ennek magyarozatát azonban nem tudják.

Szilágygörcsönben és Nagysajón a magyarok a szoba közepére fányérba vagy lapátra (szemétlapát) tett parázstüzön cukrot és vászonrongyot égetnek s azzal jól kifüstölik a szobát „...hogy a halott szagát elvegye...“ kinyitják az ablakot is mind a három helyen „...hogy a halott szaga elmenjen...“

Szilágygörcsönben a házból lábbal előre viszik ki a testet és úgy teszik le (bakkokra) az udvaron, hogy feje a pítvar ajtó felé legyen. A pap ilyenkor az ámbitusba tett asztal mellől végzi a szertartást. Az udvarról már fejvel előre viszik ki a koporsót. Néhány adatunk arról is tanuskodik, hogy a szobából is fejvel előre viszik ki a testet s midőn a ház előtt leteszik, lába a pítvarajtó felé esik. A pap tehát a halott lábánál, illetve a halottal szemben végzi a szertartást. De a fentebbi adatból az derül ki, hogy már nem tartják be a régi szokást, hogy t. i. fejvel előre vigyék ki a

szobából is a halottat, csupán annyi maradt meg belőle, hogy a papnak még mindig a régi megszokott helyen: az ámbitus alatt állítanak asztalt, pedig a halott már háttal van a papnak.

A bakkokat az udvaron is feldöntik mind Szilágygyöresönben, mind Bálványosváralján s úgyszintén Nagysajón és azok úgy is maradnak, amíg a temetésről vissza nem térnek.

Érdekes, hogy pl. *Kismarján, Gáborjánban* és *Konyáron* a ravatal a „nagy házban“ áll, úgy, hogy lábbal az ajtó felé fordul. Körülbelül a szoba közepén, a mestergerenda alatt állítják fel, mégpedig azért itt, hogy a halottlátogatók körüljárhassák. Amikor elérkezik a temetés órája, akkor leszegezik a koporsót és megfordítják, illetve fejjel előre viszik ki az udvarra. Az udvaron pedig úgy teszik le, hogy lábbal a pítvarajtó felé legyen. A papnak itt is az ámbituson készítenek asztalt.⁸³⁸

Ugyanígy fejjel előre viszik ki a halottat az udvarra *Göcsejben* is. A halottat ugyanis csak közvetlen a búcsúztatás előtt teszik az udvaron vagy a ház előtt koporsóba. A ravatalos ágyból fejjel előre kell kivinni. „Úgy kerüljön a koporsóba, mint születéskor a világra“. Amint kivitték a testet, nyomban a helyére fekszenek egy pillanatra az ágyba, hogy ne féljenek tőle.⁸³⁹

Magyarón mielőtt a halottat elrendeznék, hogy rászegezzék a koporsó fedelét, levágnak a hajából egy keveset, hogy ha a hozzátartozók félnének a halottól, akkor ezt a haját elégetik és megfüstölik vele a hozzátartozókat, hogy a *kisérteteket* elűzzék. A halottat itt lábbal előre viszik ki a házból.

Magyarókereken is ismeretes, hogy a lábbal előre kivitt halottat, illetve koporsóját, kivivés közben a küszöbhez érintik. A magyarok már nem gyakorolják a szokást, s hogy gyakorolták-e, arra sincsenek biztos adataink; a románokról, akik élnek a szokással, azt vallják a magyarok, hogy a koporsót, a házból való kivivéskor a „küszöbön húzzák-vonják; a házküszöbhez kopantják...“

Talán a küszöbérintéssel kapcsolatos az a szokás is, amit a *kolozsborsei* románoknál figyeltünk meg, hogy a halottat tizenkétszer tették le, míg kiérték vele a sírig. Minden egyes alkalommal a pap imát mondott fölötte. Nagyobbreszt útelágazásoknál s egy keresztnél is letették.⁸⁴⁰

⁸³⁸ Ezeket az adatokat Vincze Lajos, néprajzi intézeti tanársegéd barátomnak és Varga Gyulának köszönöm.

⁸³⁹ Gönczi, Göcsej 360.

⁸⁴⁰ Vö. Schmidt, Adalékok 137. — Itt arról ír Schmidt, hogy Naszód vidékén a halottat Szent-Mihály lován (másálíe, carul morților) viszik

Nagyszegen (Szilágy m.), amikor a halottat lábbal előre kiveszik a házból, az ablakot rövid időre kinyitják, miközben egy cserépedényt vágnak a földhöz. Azután az ajtót és az ablakot rögtön becsukják.

Olthévizen a halottat lábbal előre viszik ki a szobából, utána becsapják az ajtót. A temetőből hazatérve a hozzátartozók begyűlnek a szobába és paráztűzön elégetik a haját, amit a halott hajából vágtak és megfüstölik vele magukat. Ugyanitt szokás a halott körméből is levágni s azt is a hajjal együtt égetik el. Ennek a hajjal és körömmel való füstölésnek az a célja, hogy ne álmodjanak a halottal.

A szatmármegyei *Vetés* községben, a halott után bezárják az ajtót, azaz erősen becsapják, hogy meg ne haljon az, aki először megy ki a halott után a házból.

**Ajtó-
becsapás.**

Dicsőszentmártonban a temetésről hazajövet a legközelebbi hozzátartozók begyűlnek a halottas szobába, az ablakot kinyitják és a szoba közepére tett paráztűzön elégetik azt a fátyolt, amivel a halott le volt takarva. Az elégetés alkalmával magukat megfüstölik. Azt a ruhát pedig, amiben a halott meghalt, egy folyó partján el kell égetni. A fátyol és a ruha elégetése azért történik, hogy a halott ne bolygassa hozzátartozóit.

Szatmárudvariban miután a koporsót kivitték, az ajtót nyomban becsapják utána s a bent lévők csak ezután mennek ki a szobából. Az ajtóbecsapást azzal magyarázzák: „... hogy a halál ne jöjjön be ismét ebbe a házba...”

Felmerül a kérdés, vajjon mi az oka mindezeknek a szokásoknak: a ravatalozó bakkok feldöntése, edénytörés, ablaknyitás, az ajtó becsapása, küszöb érintés a koporsóval és füstölés, illetve a halottal kapcsolatos dolgok elégetése? Az ok röviden szólva: a halottól való végleges megszabadulás. De vegyük sorra az eseteket.

Istvánffy írja, hogy a palóc temetkezések alkalmával ama négy-lábú széket, amelyre a gyermek koporsóját helyezik, midőn a gyászmenet elindul, mindig fel szokták dönteni s mindaddig úgy hagyják, míg vissza nem térnek a temetőből, azért, hogy a meg-

ki a temetőbe és a gyászháztól a sírig több helyen megáll a halottasmenet — leginkább az útszéli fakeresztelnél —, ahol a pap egy-egy evangéliumot olvas a halott lelkiüdvéért. Ezek az *állomások* — írja Schmidt — a család vagyoni állapota szerint változók, néha tizenkettő is, de a szegényebbek beérik hárommal is, mert minden egyes megállás pénzükbé kerül.

halt gyermek is békén nyugodjék majd sírjában.⁸⁴¹ Munkácsi Bernát ezzel kapcsolatban azt a magyarázatot hozza fel, hogy a bakkok feldöntésének az a lényege „...hogy az esetleg nyugtalan lélek a megszokottnak képzelt széket, még egyszer más személlyel ugyanazon célra, mint ő, föl ne használhassa. Mert efféle okból fordítják föl — írja Munkácsi — a vogulok és az osztjákok is a sír mellé helyezett ladikot, szánt, bölesőt s minden fölfordítható tárgyat...⁸⁴² Ugyanilyen értelemben ír Sartori is: „...So müssen alsbald, wenn der Sarg auf die Bahre gehoben ist, — ‚das sprechende Gegenteil einer Einladung zum Besuche‘ — die Stühle, Schemel, Bänke u. dgl., auf denen er bisher gestanden hat, umgeworfen oder weggenommen werden, sonst hat der Verstorbene in der Erde keine Ruhe, oder es stirbt bald ein anderes Familienmitglied nach...⁸⁴³

A bakkokat tehát azért döntik fel, hogy a halott hagyja el véglegesen övét, ne is jöjjön többé vissza, még kevésbé vigyen magával valakit a családtagok közül. A halotti szokások legtöbbszörének ez az óvintézkedés a lényege. Ezt a szokást egyébként — alább — a halott hazajárásával kapcsolatban is megemlítjük.

A bakkok feldöntése ezen kívül beletartozik abba a fogalomkörbe is, miszerint a másvilágon minden fordítva van, mint itt a földön. A feldöntött bakkok a másvilágon csak akkor fognak állani, ha itt ledöntik azokat.

*

**Edény-
törés oka.**

Az edénytörés oka is ugyanaz, mint a bakkok feldöntéséé. A törés zajával s magával az összetöréssel a szobában tartózkodó lelket igyekeznek kíriasztani a szobából, hogy kövesse az útnak indított testet.^{843/a} A zaj és esőrömpölés mindig a nem kívánatos

⁸⁴¹ Vö. Ethn. V. 184; — Munkácsi, Adalékok 102. — A ravatalozó bakkok feldöntése meglehetősen elterjedt szokás népünknel.

⁸⁴² Munkácsi, Adalékok 102.

⁸⁴³ Sartori, Sitte und Brauch I. 143. — Vö. John, Erzgeb. 126.— Röhler: 264; a szokás ismeretes Kurische Nehrung-ban, letteknél és a keleti poroszoknál, stb.

^{843a} Munkácsi is azt írja a koudai vogulokról, hogy közvetlenül a halott kivitele után nagy zajt esapnak: „kiabálóak, csöngettyűvel kolompolnak, minden szögletben éktelenül kalapálnak, minden holmit kírásznak oly végből, hogy a halott lelke, ha esetleg benn maradt volna, a nagy zajtól megijedve okvetlenül kitakarodjék. (Vö. Munkácsi, Adalékok 108.; — Nyk. XXX:21.) — Ugyanebbe a körbe vág a Behring-tengeri eszkimók ama szokása, hogy midőn a halott tiszteletére egybegyűlnek, „... tilos zajt esapni, mert elijednének az árnyak...“ (Vö. Amer. Naturalist 12:7.; — Solymossy, A vas babonás ereje 113.). A zaj tehát elűzi a szellemeket.

szellemnek az elriasztását, távoltartását célozza. Ugyanilyen célból lönek a sírba: pl. még a múlt században *Hódmezővásárhelyen* is; Szendrey Akosnál így szerepelnek az idevágó adatok: Török Károly szerint, aki a hódmezővásárhelyi adatot közli „... Öreg emberektől hallottam, hogy még a múlt század utolján... a sírba, mielőtt a koporsót leeresztették, háromszor belelöttek; sőt a kriptákba még ezelőtt csak 20—30 évvel is belelövöldöztek, ez azonban a megromlott levegő eltávolítása végett történt.”⁸⁴⁴ *Székelyhídon* már nem a sírba, hanem csak a sírnál lővöldöznek.⁸⁴⁵ A szokás itt már erősen módosult, mert hiszen honfoglaláskori sírokban gyakorta találtak a meg nem ásott eleven földbe belelőtt nyilhegyeket, sőt belevágott baltát is.

A lövés zaja, sőt a lesujtó nyíl és balta által a nem kívánatos szellemeket igyekeznek eltávolítani. Szendrey a halott lelkére gondol, amikor ezeket írja: „... ha csakugyan a halott hazajárásának a megakadályozása volt a cél, akkor miért rakták a tüzet⁸⁴⁶ s miért lővöldöztek régen mindig a sírba a temetés előtt, amikor a lélek (a holttest leeresztéséig) még otthon, a szobában tartózkodik?!“⁸⁴⁷ Valóban, a lélek még otthon van, ha nem is a szobában, az alatt, amikor a sírba lönek, de semmi esetre sincs még a sírban. A lövés tehát nem neki szól, hanem az ő érdekében történik azáltal, hogy a netán a sírban elrejtőzött gonosz szellemeket elűzzék a sírból, nehogy azok a halott lelkét háborgassák és hazajárásra kényszerítsék. Otthon, a halottas háznál, a halott lelke sem kívánatos vendég többé, éppen azért, miként a sírba húzódott gonosz szellemeket, elűzi a lövés zaja, a beesapódó golyó, nyíl és a lesujtó balta, ugyanúgy űzi el a háztól az eltört eserép zaja és ütése a halott lelkét is.⁸⁴⁸

*

Az ablak kinyitása, mint a fenti adatokból sejthetnők, azért történik, hogy a házat kiszellőztessék. Nem tévedünk nagyot azon- **Ablaknyitás oka.**

⁸⁴⁴ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16. — Ezt a szokást ugyan Gönczi és Róheim (Vö. *Magyar néphit* 163.) is idézi — írja Szendrey, — de csak Kállay után (Vö. *Hist. Ért.* 47.; *Ipolyi*: 365.), aki Bod Péterre hivatkozva azt írja, hogy Székelyföldön régen a gyermekágyban elhalt asszony sírjába az elhantolás előtt belelövöldöztek; a magyarázatuk is ugyanaz, mint a Kállayé, hogy t. i. a halott hazajárását meggátolják.

⁸⁴⁵ Szendrey, *Az ősmagyar* 16.

⁸⁴⁶ A sírokban hajdan tüzet is raktak. Vö. az alább közöltekkel.

⁸⁴⁷ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16.

⁸⁴⁸ A samánok ruházatára akasztott zörgők zaja is a nem kívánatos lelkeket van hivatva távoltartani, miközben a samán szertartását

ban, ha feltételezzük, hogy az ablakot azért nyitották ki régebben, hogy a lélek ott távozzék a szobából. A szokás értelme azonban idők folyamán elhalványult és áttevődött a szellőztetésre. Az ablaknyitással tehát a léleknek nyitnak utat. De miért menjen ki a lélek az ablakon, amikor a testet az ajtón viszik ki? Különb-
ben is vannak adatok rá, hogy midőn a koporsót felemelik, hogy kivigyék, a lélek a koporsó végére ül, s úgy távozik a szobából. A lélek ezek szerint követi a testet. Ez azonban nem zárja ki, hogy hajdan a lélek — a néphit szerint — nem az ablakon keresztül távozott, természetesen a testtel együtt. Az ablaknyitást ugyanis ama szokás emlékének tartjuk, amikor még a testet nem a ház megszokott közlekedési útján, az ajtón, hanem a ház falán vágott lyukon, később pedig az ablakon keresztül vitték ki.

Talán ennek a rendkívüli útnak az emlékét őrzi az a halál-
esetet jósló jel is, midőn a kutya kaparja a házfal tövét.⁸⁴⁹

Ezen kívül vannak más adatok is, amelyek amellet szólnak, hogy a magyarság tényleg ismerte és valószínűleg keletről hozta magával azt a szokást, hogy a halottat a ház falában vágott lyukon keresztül vitték ki. Ezek az adatok az ördög-vőlegényről szóló meséinkben maradtak meg.⁸⁵⁰ Ezeket a meséket *Az ördögszerető* címen közlik mesegyűjteményeink. A mesékben arról van szó, hogy a fonókba járó falusi fiatalság között az egyik lánynak nem akad párja. A leányt ez elkeseríti és keserűségében kifakad: „... Bár hozna a véletlen valami legényt, nem bánám, ha az ördög lesz maga is!...“⁸⁵¹ Az óhajtsáknak foganatja lőn, mert még aznap este benyit egy idegen legény, aki egyenesen a leányhoz szegődik. Azután ki is tart a leány mellett és az egyik hazakísérés-
kor ki is jelenti, hogy a lányt elveszi. Am egyszer a leány a fonó-
ban leejti orsóját és amikor lehajol érte, látja, hogy vőlegényének *lólába* van. Másnap a leány elszalad a javas-asszonyhoz, aki taná-

végzi. A lakodalmi zászlócskák zörgői (pl. Kolozstótfaluban mialatt az esketés folyik, kint a templom előtt a legények karikába állnak és szilaj kedvvel esürdüngölőszerű táncot járnak, miközben az 60×60-as nagyságú, 21 zörgővel és 5 tükörrel ellátott rövid nyelű zászlót középen erősen rázva egy legény a többinél is szilajabban táncol. A nők körül-
állva nézik a táncot) és sok esetben a csengők és kolompok — pl. az őesztendőesti kolompolás, regösök kolompja, láuca stb. — is ezt a célt szolgálják.

⁸⁴⁹ A kutya különben is fontos szerepet játszik a halottkultuszban, mint a meghalt lelkének túlvilági kísérője. (Vö.

⁸⁵⁰ Solymossy mutatott rá ezekre az adatokra és felsorolta a meséket is, hogy mely gyűjteményekben és mely vidékről valók. (Vö. Solymossy, Ősi temetkezési mód folklóre-unkban 266—270.).

⁸⁵¹ Solymossy, Ősi temetkezési mód 266.

esot ad neki, hogy kössön fonalat a legény gomblyukába és amikor elválnak, engedje utána a fonalat s a fonál mentén kövesse maga is, megtudakolandó, hogy völegénye hová lesz. A lány így is tesz és meggyőződik róla, hogy völegénye a temetőbe tért és ott eltűnt egy sírban.⁸⁵² A lány elmondja a látottakat a javas-asszonynak, aki azt tanácsolja a lánynak, hogy minek utána kiderült, hogy az ördög jár utána, ne menjen el másnap a fonóba, hanem zárkózzék be otthon, akképpen, hogy a küszöbön tegye keresztbe a seprőt. A legény este megjelenik az ajtóban, kopogtat, de a lány nem engedi be. Hiába könyörög, a lány hajthatatlan. Végül is a legény indulatosan bekiált: „... No, ha nem eresztel be, holnap meghal az apád!...” Ez be is következik. A lány mégsem engedi be, miértis a legény az anyja halálát kiáltja be. Az anyja is meghal. Így megy ez; sorban a leány testvérei is mind meghalnak. Végül megfenyegeti a leányt: „... No jó, holnap meghalsz te magad!...”

És itt következik a bennünket érdeklő fordulat. Másnap reggel a halálra készülődő leány összehívja a szomszédokat, ismerősöket; előtárja esetét és lelkükre köti, hogy temetésekor hogyan járjanak el. A veszprémmegyei *Csetényből* való mondamese szerint így rendelkezett: „... Hogyha ő megtalál halni, őtet se a küszöbön ki ne vigyék, se az ajtón, se az úton, se a temetőbe ne temessék. Aztán, már mikor meghalt, *a falat kiásták*, az úton meg úgy vitték keresztül, aztán a réten eltemették...”⁸⁵³

Arany László *duna-tiszaközi* változatában pedig a következőképpen rendelkezik: „... Ne harangoztassanak a nagyharanggal, csak a kis csengetyűvel; ne énekeljék ki az iskolásfiúk, csak a vénasszonyok sirassák, *ne az ajtón vigyék ki a koporsóját, hanem az ablakon*, ne az úton menjenek a temetőbe, hanem az útszélen, ne is temetőben földeljük el, hanem a mellett, hogy *rá ne akadjon az ördög*...”⁸⁵⁴ — A *mezőtúri* változatban ismét módosul a leány végrendelezése: „... Ha ő meghal, neki se ne harangozzanak, se ne mondják senkinek, hogy meghalt, hanem *a kéményen dugják ki*, a ház hátamögött gödröt ássanak és abba temessék...”⁸⁵⁵ — A *tiszamelléki* változatban pedig azt köti a jelenlévők lelkére, hogy: „... Ne vigyék ki sem az ajtón, sem az ablakon, hanem

⁸⁵² Más változatok szerint elhagyott, régi templomba tér s ott a kriptákat felnyitja, a hullákat kiemeli s azokat eszi.

⁸⁵³ Solymossy, Ősi temetkező mód 266, 267.; — Vö. Nyr. XXIV:333.

⁸⁵⁴ Solymossy, Ősi temetkező mód 268.

⁸⁵⁵ Solymossy, Ősi temetkező mód 268.

a *küszöb alatt ássanak lyukat* és arra vigyék ki; de ne a temetőbe, hanem a mezőre, ahol a sírját jelöljék meg szentelt krétával...⁸⁵⁶

A magyarországi kisebbségek nyelvén ezt a mesetípust — Solymossy szerint — *román, rutén és horvát* nyelven jegyezték fel.⁸⁵⁷ Töredékesen ismeretes a mese *liv, észt és finn* területről is.⁸⁵⁸

Keleti rokonaink azonban ezt a szokást nem mesékben, hanem temetkezési szokásaikban örítették meg. Az északi *vogulok* a koporsót nem az ajtón, hanem az ablakon vagy valamely külön ezért készített falnyíláson keresztül emelik ki a jurtából, éppen úgy, mint a bálványbábut és a medvét.⁸⁵⁹ Gondatti szerint ezzel akarják elérni, hogy a halott szelleme vissza ne tudjon járni; ne találja meg a visszavezető útát.⁸⁶⁰

Más ural-altaji népek is gyakorolják a szokást. Pl. a *tunguzok* és a *telengitek* amikor ki akarják vinni a halottat a sátorból, elkerülik az ajtót; ehelyett a sátorfalat emelik fel és ott viszik ki a testet, igyekeznek azonban a felemelt falat gyorsan leengedni eredeti állapotába.⁸⁶¹ Ilyen módon remélik a visszatérő lélek útjának az elzárását. Hasonló okból a *goldok* is az ablakon keresztül viszik ki a testet.⁸⁶² De mint Tretjakov és Nioradze adatai alapján Harva kiemeli, az említett tunguz és telengit szokást hasonló céllal más észak-szibériai népek is ismerik, mint pl. a *szamójédok*, az obi *osztjásokok*, *csukcsok* és az ázsiai *eszkimók*. A jurak szamójédok pl. úgy vélik, ha a halottat az ajtón vinnék ki, akkor a halott lelke ugyanazon az úton visszatálna a sátorba és elvinne

⁸⁵⁶ Solymossy, Ősi temetkezési mód 268.; — Vö. Ipolyi 246. — A többi magyar változat vagy egyik vagy a másik módosulatot követi szó szerint. A nemzetiségek nyelvén feljegyzettek közül a *hienc* mese bennünket érdeklő része így szól: „... A konyhaajtó *küszöbe alatt* lyukat kell ásni, azon kivinni, aztán az országút mentén galagonyabokrok közé temetni...” — A *varazsdi* horvát mesében pedig ez áll: „...Elevenen(?) temessék el a keresztúton; koporsóját úgy vigyék ki a házból, hogy *üssenek lyukat a falon* az ablak alatt, ott tolják ki s *a nyílást estig be kell újra rakni, átmeszelní*, hogy senki észre ne vehesse...” — A *zágrábi* mesében pedig, hogy „... *A küszöb alatt csüszlássák át* és a temető előtt földeljük el...” — A kárpáti rutén változatban: „...Temessék a keresztútra s *a küszöb alatt* lyukon át vigyék ki a koporsóját...” (Vö. Solymossy, Ősi temetkezési mód 268.) — Solymossy ugyanebben a tanulmányában az idevonatkozó teljes irodalmat közli, azért mi eltekintünk attól, hogy az adatok előfordulási helyét újra közöljük.

⁸⁵⁷ Solymossy, Ősi temetkezési mód 268.

⁸⁵⁸ Solymossy, Ősi temetkezési mód 268, 269.

⁸⁵⁹ Solymossy, Ősi temetkezési mód 271.

⁸⁶⁰ Solymossy, Ősi temetkezési mód 271.

⁸⁶¹ Harva, Die religiösen Vorstellungen 282.

⁸⁶² Harva, Altain suvun uskonto 192.

magával valakit. Megemlíti továbbá Harva azt is, hogy a tunguzok a fent említett szokáson kívül olykor azzal a móddal is élnek, hogy a sátrat egy kicsit odébb teszik, vagy egyenesen odébb költöztetik. A *jakutok* pedig a halottat otthagyják a jurtában, amelyben meghalt; az ilyen jurtát véglegesen elhagyják. Hasonlóképpen a *sojótok* is napokra elhagyják az olyan jurtát halottastól együtt, amelyben meghalt valaki.⁸⁶³

Ezek az adatok bőségesen bizonyítják, hogy a szokás értelme a halottól való végleges megszabadulás. Ha pedig számításba vesszük, hogy az *ördög-vőlegény* mesetípus csak nálunk ismeretes,⁸⁶⁴ akkor semmi kétségünk sem lehet aziránt, hogy a halott nem rendes úton, nem az ajtón való kivitelének szokása keleti eredetű.

*

Az ajtó erőteljes becsapása, vagy a puszta becsukása is ugyanazt a célt szolgálja és ugyanolyan módon, mint a fentebb már tárgyalt edénytörés: a zaj által a halottat elijeszteni az ajtóból, hogy térjen útjára, ugyanakkor az ajtó becsukása által azt is tudtára adják, hogy nem várják vissza. Másfelől pedig az ajtó becsukása a szobába való visszatérés megakadályozása is; vagyis ugyanolyan értelmű szokás, mint ha nem az ajtón, hanem a falon,

**Az ajtó-
becsapás
oka.**

⁸⁶³ Harva, *Altain suvun uskonty* 192.

⁸⁶⁴ Vö. Solymossy, *Ösi temetkezési mód* 267., ahol Solymossy az elbeszélés motiválásából kideríti, hogy a szóbanforgó szerető, hajdan nem az ördög volt, hanem a *halott*. Ezért tűnik el a temetőben és ezért szólítja el egymás után a leány hozzátartozóit, végül magát a leányt is. (Vö. Solymossy, i. m. 267.) Az egész monda eredetileg — Solymossy szerint, s ez valószínű is — a „...visszatérő, szeretőjéért jövő halott-vőlegény...” (az ú. n. Lenore-típus), az ördög a halott szerepét csak a középkorban vehette át.

A halott ablakon vagy más, nem az ajtón történő kiviteléről nem tud Solymossy más európai néptől — rajtunk kívül — adatot. Egyetlen svájci, Emmentali adatot említ, ahol azt tartják, *nem jó a halottat az ablakon kivinni*, mert akkor nem talál nyugtot a másvilágon. (Vö. Schweiz, *Archiv für Volkskunde*, 1922. évf. I. 63.). De mint Solymossy nagyon helyesen megjegyzi, ez az adat éppen ellenkező értelmű, mint a fenti szokások. A svájci adat tiltja az ablakon való kivitelt, amit könnyen megértünk, írja Solymossy, ha tekintetbe vesszük, hogy az említett helyen a házak hegyoldalon vannak és hátulsó ablakaik a földszintre esnek, amin könnyebb kiadni a halottat, mint a rendes úton, emeletről, lépcsőkön lehozni.

Az ablaknyitás szokása természetesen ismért a németeknél, angoloknál, lengyeleknél, tótoknál, ruténeknél stb. és mint Róheim megjegyzi, az ablaknyitás szokása általános szláv szokásnak mondható. (Vö. Róheim, *Magyar néphit* 157, 158.)

küszöb alatt, vagy az ablakon vitték volna ki a halottat. Egyszóval mindenképpen szabadulni igyekeznek a halottól.

*

A küszöb-
érintés
oka.

A küszöb érintésének szokása a magyar szokásanyagban nem szerepel tudtunkkal. Amiket idéztünk, azok is mind román eredetűek. A szokást megtaláljuk a *tótoknál*, akik a koporsót, amelyben a halottat viszik kifelé a szobából, háromszor az ajtó küszöbéhez ütik, hogy a halott haza ne járjon.⁸⁶⁵

A *ruténok* is, amikor a koporsót kiviszik a házból, háromszor odaütik a küszöbhez.⁸⁶⁶

Sziléziában háromszor teszik le a koporsót a küszöbre és leteszik ezenkívül minden keresztnél.⁸⁶⁷

Stíriában a szlovének egy pillanatra leteszik a küszöbre a koporsót.⁸⁶⁸ — A *románok*, a fenti adatokon kívül, pl. *Alsófehér vármegyében* a küszöbtől háromszor fordulnak vissza a szobába a halottal.⁸⁶⁹ *Bukovinában*, miközben a holttestet a házból kiviszik, megérintenek minden küszöböt, amelyen áthaladnak, hogy a halott még egyszer elbúcsúzzék hozzátartozóitól.⁸⁷⁰

Ez az utóbbi adat talán meg is adja a szokás magyarozatát; a koporsót azért ütik a küszöbhez, hogy a ház védőszellemétől is búcsút vegyen.⁸⁷¹ Sőt, mint Tagányi írja,⁸⁷² szerepelt a temetkezési hagyományokban a küszöb alá való temetkezés is; azért van a néphitben pl. nálunk és a mordvinoknál — folytatja Tagányi — olyan nagy szerepe és tisztelete a küszöbnek.⁸⁷³ Érdekes azonban ideírni azt a fontos adatot is, amit Karjalainen közöl az *osztjások* temetkezési szokásainak leírásakor, miszerint az *osztjások* gondosan ügyelnek arra, hogy a halott ne hogy megérintse a küszöböt, mert akkor a halott lelke a házi szellemek e legkedve-

⁸⁶⁵ Pechány, A tótokról 119.; — Vö. Róheim, Magyar néphit 163, 164.

⁸⁶⁶ Kaendl, Die Huzuleu 127.

⁸⁶⁷ Drechsler, Sitte, Brauch u. Volksglaube I. 302.

⁸⁶⁸ Suman, Slovenische Bräuche II. 364; — Vö. Róheim, Magyar néphit 164.

⁸⁶⁹ Moldován, A magyarországi románok 286.

⁸⁷⁰ Róheim, Magyar néphit 164. — Vö. Demeter, Das Volksglauben. Zt. f. Östr. Vk. II. 286.

⁸⁷¹ A fehér kígyó is a küszöb alatt lakik, stb. (Vö. Róheim, Magyar néphit 165.)

⁸⁷² A hazai élő jogszokások III. 33.

⁸⁷³ Elveti Tagányi azt a nézetet, hogy az építőáldozattal kapcsolatban lenne a küszöb alá való temetkezés, néha Schreuer az építőáldozatot, amely pl. a Kőműves Kelemenné balladájában is szerepel, a házban való temetkezésből származtatja.

sebb tartózkodási helyén megakadna s ott befészkelné magát.⁸⁷⁴ Róheim ezt az adatot abban az értelemben idézi, hogy a déli vogulok a koporsót hozzáérintik minden küszöbhez és felemelik, hogy a tetőt is érje, azért téve mindezt, hogy a halott a háztól búcsút vegyen,⁸⁷⁵ holott Karjalainen azt mondja, hogy a szokás eredetibb oka — t. i. a felemelés oka — az volt, hogy a házi szellemek tartózkodási helyét ne érintsék a koporsóval, a fenti okból kifolyólag.⁸⁷⁶ Az osztjákok ugyanis régen csakis a falon keresztül vitték ki a halottat.⁸⁷⁷

A küszöbérítés okát Róheim azzal magyarázza és magyarázata valószínű is, hogy a küszöb alatt tanyázik a házikigyó, vagy az ő (a család ősenek) kigyó alakban tovább élő lelke. Örmény és hindu néphit szerint a lelkek a küszöb alatt tanyáznak — írja Róheim.⁸⁷⁸ A küszöbérítés tehát a ház szellemeitől való búcsúzás okából történik.

*

A halottkivitellel kapcsolatos füstölésnek is az a magyarázata, hogy a halott szellemét elűzzék, illetve kiűzzék a házból. A hóstátiak körében nem kaptunk ugyan közvetlen adatot arra nézve, hogy a test kivétele után, a szilágygöresöni szokáshoz hasonlóan, kifüstölnék a halottas szobát, de a halott hajával szoktak füstölni, nehogy a halott hazajárjon kísérteni.

A füstölés oka.

Ismeretes, sőt meglehetősen elterjedt az a szokás, hogy a szemfedélből levágnak egy darabot és azzal füstölik meg azt, aki megijedt a halottól vagy akinek gyakorta megjelenik álmában a halott. A szemfedél égetése füstölés céljára, eléggé általános szokás, azért az idevonatkozó párhuzamos adatok felsorolása helyett vegyük inkább szemügyre azt az esetet, amikor általában csak a *füstölésről* van szó.

A *tótok* pl. füvet égetnek a haldokló mellett, hogy lelke a füsttel együtt szálljon el.⁸⁷⁹

Minden szibériai nép — írja Harva — a legnagyobb figyelemmel gondolja a tűzhelyen a tüzet, amíg a halott, vagy annak

⁸⁷⁴ Karjalainen, Die Religion der Jugravölker 112—114.

⁸⁷⁵ Róheim Magyar néphit 164.

⁸⁷⁶ Karjalainen, Die Religion der Jugravölker 112—114.

⁸⁷⁷ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 77, 78.

⁸⁷⁸ Vö. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod 141, 142.

⁸⁷⁹ Ralston, The Songs 314.; — Róheim, Magyar néphit 158.

a „lelke“, otthon tartózkodik.⁸⁸⁰ A *goldok* pl. ilyenkor halhájából, vagy zsírból készült fáklyákat is égetnek.⁸⁸¹ A *burjátok* pedig a szibériai fenyő (*Abies pichta*, vagy *sibirica*) gyantás kérgét égetik és azzal füstölik ki konyhájukat a halott után.⁸⁸² A *teleutok* viszont azonnal, ahogy a testet kivitték az udvarra, kendert dobnak a halott helyére és meggyújtják; ezután szoktak a halott helyére követ is tenni, amit hét nap eltelte után kivisznek a sírra. Azt hiszik ugyanis, hogy a halott éppen úgy fél a kőtől, mint a tűztől.⁸⁸³ Ugyanez az oka annak is, hogy számtalan szibériai nép használja a tüzet, úgynevezett tisztálkodásra, amikor a temetésből hazatérnek; bizonyára azért, hogy a netán velük hazatért lelket elriasszák.⁸⁸⁴

Ezekből az adatokból, azt hisszük, eléggé kiviláglik a füstölés oka. A szemfedéldarabbal való füstölés is a halott elriasztását célozza. Itt azonban feltehető lenne, vajjon a szemfedélegezés nálunk nem a halottégetés maradványa-é? Mert, mint Pintér is felvetette már,⁸⁸⁵ őseinknél szórványosan a halottégetés is szokásban volt.⁸⁸⁶ Erre nézve írásos emlékünks is van, mégpedig a *Heribald-mondában*, ahol említik, hogy a magyarok elégették a toronyból leesett és meghalt harcosukat.⁸⁸⁷ De hogyan függ ezzel össze a szemfedéldarab, vagy pl. a szilágygöresöni rongy elégetése?⁸⁸⁸ Az összefüggést illetőleg a következőkre emlékeztetünk: a halottat hajdan nem koporsóban, hanem vászonba csavarva temették el⁸⁸⁹ (és ha elégették, akkor is így, vászonba csavarva égették el), amint errenézve a halott öltözetével s a szemfedél elhasításával kapcsolatban már közöltünk adatokat. Bizonyosságul vehetjük a fehér lepelben való temetésre, illetve a halottégetésre azt a néphitét is, miszerint a kísértet mindig fehér lepelben jelenik meg. A kísértet, illetve a hazajáró lélek képzelete igen régi a

⁸⁸⁰ Harva, *Altain suvun uskonto* 192.: — Vö. továbbá a fentebb közölt adatokkal, melyeket a tűzgyújtás tilalmával kapcsolatban tárgyaltunk.

⁸⁸¹ Harva, *Altain suvun uskonto* 192.

⁸⁸² Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 283.

⁸⁸³ Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 283.

⁸⁸⁴ Harva, *Altain suvun uskonto* 193, 194. — Ezekre az adatokra fentebb már kitértünk, amikor a tűzgyújtás tilalmát tárgyaltuk.

⁸⁸⁵ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 14.; — Vö. *Ethn.* II. 109.

⁸⁸⁶ Pintér ugyanis a sírokban talált tűznyomokból következtetett a halottégetésre. (Vö. *Ethn.* II: 109.).

⁸⁸⁷ *MHK.* 335—342.

⁸⁸⁸ Nem lehetetlen, hogy az imént idézett teleut adat, ami a kender égetéséről szól és a rongyégetés között összefüggés van.

⁸⁸⁹ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16.

magyar néphitben, s ha figyelmen kívül hagyjuk az európai népek ugyancsak fehérleplel kísértetét, akkor azt hihetnők, hogy a halottégetést, illetve annak emlékét, a lamaista szokásokat követő (nem tartjuk kizártnak, hogy a honfoglalók között lamaisták is voltak) elődeinknek köszönhetjük. Bár a samánhitűek is gyakorolják a halottégetést.

Utalhatunk továbbá az irodalomban eleget szereplő *hamvas* szavunkra,⁸⁹⁰ amelyről Nyáry azt állítja, hogy az nem más, mint a hajdani, *halott hamvait*, betakaró lepedő⁸⁹¹ és ez a lepedő, amit Nyáry szerint sohasem használtak szapulásra, (a hamu kilugozása közben) nevét is hajdani szerepétől vette. Ezt erősíti az az adat is, amit Apornál olvasunk, hogy a koporsó fenekére gyalúforgácsot vagy hamut tesznek gyoleslepedőbe varrva.⁸⁹²

Az ágyszalma elégetése, továbbá a halott ruháinak az elégetése is szoros kapcsolatban van a szemfedéldarab égetésével, illetve ugyanabból az eredeti okból égetik el ezeket is, mint a szemfedél vagy a rongydarabot. S mint fentebb mondtuk, nem lehetetlen, hogy a halottégetés emlékét is őrzik ezek a szokások.

*

A halott lábbal előre történő kivitelére nézve adataink, amiket magunk gyűjtöttünk, nem tartalmaznak semmi különösebbet. A nép ma már úgy tudja, azért kell lábbal előre kivinni a halottat, mert az életben is lábbal jár az ember: „...a lába viszi az embert...” Szendrey Zsigmond azonban a halott lábbal előre történő kivívését „az elvászató szokások...” közé tartozónak mondja. Az a célja ennek a szokásnak — Szendrey Zsigmond szerint —, hogy a betegséget, a bajt elvitessék a halottal.⁸⁹³ Amint pedig az eddigiek során már számtalanszor érintettük, hogy t. i. a betegséget, bajt és halált a halottnak tulajdonítják: ez a szokás is a halott végérvényes eltávolítását célozza.

A lábbal előre való kivívás oka.

*

Ez óvintézkedések után elindulnak a halottal a temetőbe. A menet szinte országszerte azonos, mint ahogy a hóstátiaknál lát-

A halott útja a temetőig.

⁸⁹⁰ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16.

⁸⁹¹ Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16.

⁸⁹² Apor, *Metamorphosis* 401.: — Vö. Szendrey Ákos, *Az ősmagyar* 16.; — A burjátok pl. a test elégetése után összeszedik a hamvakat, zacsókba rakják és faodúba rejtik. (Vö. Harva, *Altain suvun uskonto* 202.).

⁸⁹³ Szendrey, *A halottak* 43.

tuk. Elöl a férfiak haladnak a rang és rokonsági rend szerint, a test után közvetlenül a hozzátartozók — nők és férfiak vegyesen —, ezek után pedig az asszonyok és leányok szintén vegyesen. Tehát a menetben is kifejezésre jut az az elkülönülés, amit a kopersó körülállásakor láttunk. És ebben a tekintetben nincs kivétel ha főrangúak temetéséről van is szó, legfőképpen ott nagyobb a pompa és több az ezzel járó ceremónia.⁸⁹⁴ A főrangúak temetéséről számtalan leírás maradt ránk, viszont annál kevesebb a népi temetkezési módok leírása. A főrangúak temetkezési szokásai, ha nem is mindenben voltak azonosak a köznemesség, polgárság és

⁸⁹⁴ Érdekes ebből a szempontból idézni „Az üdvözült Tekintetes és Nagyságos Magyar-Béli Bosnyák Tamás ö Nagysága testinek eltemetésének módjá-(t) és rendi-(t). Holt meg 1624. a. 19. Febr. Temették Nyitraán, 4. Junii.“ (Vö. Magyar főrangúak temetkezési szertartása a XVII-ik században. Történelmi Tár. 1894. 739—740.).

Ezen a temetésen a halotti menetet a következőképpen állították össze:

„1. Legelől menjenek az urak lovasi rendelt seregekben, kiket három seregben rendeljenek, mindenik seregben trombitások legyenek. — 2. Ezeket kövessék az gyászban való trombitások és rézdobosok. — 3. Ezek után az száz gyászban lévő lovas, az fekete zászló, kik előtt legyen Spaczei Márton uram. — 4. Az deákok az kereszttel, kik Suranytól mennek. — 5. Az nyitrai csehek. — 6. Az közrend, az kikkél szövétnekek lesznek. — 7. Az városok követi. — 8. Az végbeliek követi. 9. Az urak követi. — 10. Az főrend szövétnekekkel. — 11. Az tizenkét koldus gyászban. — 12. Az barátok, kántorok és az nyitrai káptalan. — 13. Az urak szövétnekekkel és az pap urak. — 14. Az veres aranyas zászlót vigye szerszámos lovon Nagy Thamás uram, kire tigris bőrt adjanak. — 15. Az aranyas sarkantyút Albert deák vigye. — 16. Az pallóst Móré István. — 17. Az botot vezzelei tisztartó Trombitás György. — 18. Az strucz tollas vas sisakot Berdóczy Miklós uram. — 19. Az öreg fa Epitaphiumot nyole persona viszi: Miczki János, Ormai Ferenc, az többit ők keressék fel. — 20. Az vasba öltözött lovas szerszámosan. — 21. Az aranyas gyász zászlót szögyenyi kapitány uram Nagy János. — 22. Bársonyba öltöztetett lovát viszi Mányai János. — 23. Ezután a fekete tafota gyér zászlót Kranczai János. — 24. Az posztóba öltöztetett lovas Pernyeszi Miklós. — 25. Az atyafiak. — 26. Palatinus uram ö Nagysága. — 27. Bosnyák István uram ö Nagysága. — 28. Az testet viszik huszonnégy persona: Borsiczky János, Bandi János etc. Az többit ők tudják. — 29. Az asszony és az leány. Az asszonyt viszik: Nyári Lajos uram és Forgács László uram. — 30. Veselényiné asszonyomat Hédervári István uram és Baranyai Thamás uram. — 31. Pirinyiné asszonyomat Forgács István uram és Peréni János uram. — 32. Serény Pálné asszonyom mellett... nb. — 33. Eszterház Dániel(né) és Pálné asszonyomé. Ezek után gyászbeli asszonyok Frau ezimmere. — 34. Az fő asszonyok. — 35. Az nemes asszonyok. — 36. Két Frau ezimmes és két fejér cseléd. — 37. Az prédikáció alatt nyolez fejér szövétneket tartanak az test mellett Eszterház Ferencz, Forgács János, Pálfi Péter és András, Majthéni György, Prónai Gábor, Bassány László...“ (két szó olvashatatlan. Vö. i. hely.).

a jobbágyság temetkezési szokásaival, mindenesetre sokban egyeztek; a legfontosabb pedig az, hogy az alacsonyabb osztálybeliek mindig szívesen utánozták a felettük lévő kategória szokásait. Ezen a réven nagyon sok főúri szokás — elsősorban a halotti menet körébe vágó szokás — került a néphez és maradt meg napjainkig; természetesen az egyszerűbb környezetnek megfelelően egyszerű formában. Meg kell jegyeznünk, hogy a temetkezési szokások lényegét illetően a magyar köznép és a magasabb osztályok között nem volt nagy különbség; mint ahogy az egész világon a halottkultuszban valósult meg a legjobban a demokrácia. Úr és paraszt egyformán meghal és ez a tény mindegyiket egyformán érinti. Hagyományos anyag az úri temetkezési szokásokban is sok van, különösen sok az olyan hagyományos anyag, ami nem a másvilággal, a lélekhittel, hanem a *reprezentációval és a kultusszal* kapcsolatos. A népi szokás a másvilággal, szellemekkel, lélekhittel, egyszóval a *kultikus és hiedelemvilággal* kapcsolatos hagyományanyaggal van inkább telítve. Éppen ezért a nép a temetkezési szokások terén még inkább, mint más téren, csak a külsőségekben megnyilatkozó szokásokat vette és veszi át a nálánál magasabb társadalmi osztályok temetkezési szokásanyagából.

Ezek szerint a nép körében ma megfigyelhető halotti menet módja és rendje nem mondható kizárólagosan népi eredetűnek, de réginek már inkább. Bizonyos elemei pedig egyenesen ősinek. Ilyen pl. a test kivivésének a módja. E tekintetben háromféle szokást ismerünk: 1. emberi erővel történő vivést, 2. járművön és 3. valamely állat hátán történő szállítást.

A *székelyeknél Kányádon, Ócfalván, Farcádon, Nagysolymoson, Nagygálambfalván, Kecsetkísfaludon, Sándortelkén és Patakfalván* a halottat — kivéve az eladó lányt és a legényt — télen-nyáron egyaránt ökörszekéren viszik ki. Az ökör helyett, akinek nincs ökre, tehenet fog a szekérbe, de lovat akkor sem, ha tehene nem volna. Ilyen esetben valaki más (szomszéd, jóbarát vagy testvér) fogja be az ökrét, esetleg tehenét és viszi ki a testet. A lovat tehát nem használják testvivésre. A bivalyt sem igen.

Érdekes, hogy télen is szekéren viszik ki a testet, akármilyen jó szánút legyen is. Ha valaki mégis szánra tenné a halottat, azt szóbeszéd tárgyává teszik.

A szekérre csak a hozzátartozó asszonyok és egy-két sirató asszony szokott felülni. Mindannyian kétfelől a kocsai oldalára

ülnek; egy ideig némán, majd pedig egy-egy jó sort hangos szóval siratván.

Az említett falvakban az eladó leányt és legényt „kézen viszik“ (testhordó rudakon) ki a temetőbe. A fiatalok ilyetén való kivitele — mint erre alább még visszatérünk — szinte országosan általános szokásnak mondható.⁸⁹⁵

A Kisküküllő vármegyei református magyarok pl. *Adámoson* rendszerint szekéren viszik ki olyformán, hogy a lajtorján (székéroldal) keresztül tesznek két deszkát és arra helyezik el a koporsót fejjel hátrafelé, lábbal előre és azután a „keservesek“ felülnek a lajtorjára.⁸⁹⁶ Csak az idősebb és javakorbéli halottakat viszik így ki. A kis gyermekeket nemük szerint egy nagyleány vagy egy legény viszi ki hóna alatt. *Marosugrán* pedig már minden halottat karon visznek ki. *Nagyteremiben* inkább rudakon (ú. n. *koporsórudakon*), de ha rossz az út, szekéren viszik ki a halottat. *Radnóton* — amilyen a „tehetség“ — rudakon, vagy szekéren viszik a testet a templomba, illetve onnét a temetőbe. A *templomi* temetési szertartás Adámoson és Radnóton csak az öregek, Balavásáron és Nagyteremiben csak a felnőtteknél, illetve a megkonfirmáltaknál van szokásban.⁸⁹⁷

Balavásáron a koporsót beviszik a templomba, közvetlenül az ajtó elé s a két „kecskére“ helyezik és az oldalt lévő padokon a keservesek helyezkednek el. Nagyteremiben a halottat csak a portikusba viszik be és a hozzátartozók is ott telepednek le.⁸⁹⁸

Magyarón a fiatal halottakat két rúdon viszik ki, nagyobb-részt az öregeket is ugyanígy. Az idősebb halottakat azonban régen mindig szekéren vitték ki a temetőbe. A szekérbe pedig ökröket fogtak. A menet élén a pap halad a kántorral és néhány férfivel. A hozzátartozók a test után mennek és ezek után következik a kísérő tömeg.

Amikor a testtel a templomhoz közelednek, a harangozó abba-hagyja a harangozást. A koporsót kint hagyják a cinteremben és ha férfi, akkor a férfiak *partikusában* két lócán helyezik el. A hozzátartozók kint maradnak a koporsó körül; a kísérő tömeg azonban bemegy a templomba, hogy végighallgassa az istentiszte-

⁸⁹⁵ Vö. Szendrey, A halott lakodalma e. tanulmányal, ahol az eladólány és nősülendő legény temetését az egész országra szólóan feldolgozta Szendrey s ezt a szokást egybevetette más népek hasonló szokásával.

⁸⁹⁶ Sámuel, Kisküküllő vármegye 100.

⁸⁹⁷ Sámuel, Kisküküllő vármegye 100, 101.

⁸⁹⁸ Sámuel, Kisküküllő vármegye 101.

letet. Istentisztelet végeztével ismét megszólalnak a harangok; a koporsót felveszik és elindulnak vele a temetőbe. A menet ugyanúgy alakul, mint ahogy a templomig jöttek.

*Bálványosvára*lján ugyanez a szokás, csak ott ma már nagy ritkaság, hogy a testet a templomba vinnék. Ahogy felvették ottlón, úgy viszik karon a temetőbe. Néha szekérbe fognak két ökröt, vagy két tehenet és úgy viszik ki. Ez leginkább olyankor szokott történni, ha az út nagyon hosszú és nagy a sár. A temetőben azonban nem tudja a szekér a sírt megközelíteni (olyan meredek része is van a temetőnek), ezért a test útja utolsó szakaszát „kézen teszi meg“.

Néha az is előfordul, hogy szánon viszik ki a halottat; ez azonban igen nagy ritkaság és emlegetik is a faluban, ha valaki szánon viszi ki a halottját. Némelyek ezt az eljárást román szokásnak tartják.

A *Hajdúságban* rendszerint szekéren viszik ki a halottat. Igen ritka eset, hogy szánt használjanak erre a célra. Ha mégis használnak, annak az az oka, hogy az út igen rögösre fagyott és rettenetesen rázná a szekér a testet. De még ilyen esetben is inkább szekéren viszik ki a koporsót — ha hó nincs, akkor föltétlenül így — és hogy ne rázódjék túlságosan, a kocsidereket telerakják szénával és abba teszik a koporsót. A szekérbe lovakat fognak. Ökröt ritkán és csak azokban a falvakban, ahol az ökör a fő igavonó állat.

A fiatal halottakat gyakran lakodalmi pompával temetik és ebben az esetben leányt hat legény, legényt pedig felváltva hat leány és hat legény rúdon viszi ki a temetőbe. A testet régen a templomba is elvitték, ma már elmarad ez a szokás. Megelégszenek azzal, ha a pap a háznál tart prédikációt.

Göcsejben a halottakat rendszeren szentmihály lován szállítják. A kisgyermekhalottat keresztanyjai, cökönai vagy fehérbe öltöztetett leányok viszik a temetőbe fölvaltva fejükön.⁸⁹⁹

A nagyobb leányokat 4—6 fehérruhás, koszorús, rozmaringos leány és néhol ugyanannyi legény viszi, felváltva egymást, az úton. Az udvarból azonban mindig leányok viszik ki. A férfiakat és asszonyokat pedig 4—6 férfi. Ha az asszony „társulatos“ volt, akkor a rózsafüzéregylet tagjai.⁹⁰⁰

Régen szekéren vitték ki a halottat, lovakat vagy ökröket fogva be, de ha csak lehetett a másét, mert a gazda holtteste saját

⁸⁹⁹ Gönczi, Göcsej 365.

⁹⁰⁰ Gönczi, Göcsej 365.

barmainak nagyon nehéz lett volna.⁹⁰¹ Számon tartják azonban, hogy a halottat vivő ökrökkel való szántás után nem nő meg a gabona. Vigyáznak arra is, hogy fiaztatásra szánt kancát ne fogjanak be a halottat vivő szekérbe, mert az nem fog fiat. Ha pedig terhes lovat fognak be, akkor a esikó elvész.⁹⁰²

Nagy gondot fordítanak Göcsejben arra is, hogy ha a gazda halt meg, a halotti menet után a marhákat, lovakat kieregetik s a kapuig utána hajtják.⁹⁰³ Egyesek, a kieresztés előtt az istállóban minden egyes állatot kötéllel megforgatnak, hogy el ne hulljanak. Ahol a barmokat ilyenkor nem eresztik ki, legalább kötélüket, láncukat oldják meg és megrázzák. Csonkahegyháton a halottat ingével meghúzogatják — írja Gönczi — hogy a méhek el ne pusztuljanak.⁹⁰⁴

Ha gazdaasszony hal meg, a majorságot elzárják és csak akkor eresztik ki, midőn a tetemet az udvarból kiviszik. A majorságot általában a halott gazdaasszony után a kapuig hössögtetik. Magféléket a hié-ban megmozgatják s a halott után öntik,⁹⁰⁵ hogy azok jól keljenek.⁹⁰⁶

*Vasvárott*⁹⁰⁷ a temetési menet úgy alakult, hogy legelől ment a *céh-mester*⁹⁰⁸ (templomszolga), ez után a pap és a kántor, majd pedig a férfiak. A koporsót régen szentmihály lován vitték ki; a hozzátartozók mindig ez után, illetve a test után haladnak. A hozzátartozók után a kísérő tömeg (asszonyok) halad.

Vasvárott régen szokásban volt a misével való temetés is. Ebben az esetben reggel temettek. A rokonság kíséretében a hozzátartozók már reggel 7 órakor elvitték a halottat a templomba. A végtisztességen részt venni szándékozó ismerősök, barátok, idegenek a templomban gyülekeznek. *Újlakon* még ma is vannak ilyen reggeli temetések, de a koporsót már nem viszik be a templomba, hanem leteszik az ajtó előtt.

⁹⁰¹ A hajdúságon sem a saját fogatján viszik ki a testet, hanem valamelyik szomszéd fog be.

⁹⁰² Gönczi, Göcsej 366.

⁹⁰³ Vö. A halott útravalója c. részben elmondott adatokkal.

⁹⁰⁴ Gönczi, Göcsej 366.

⁹⁰⁵ Vö. Fentebb a képletesen adott útravalóval. Itt is azért szólnak a halott után, hogy az kielégítették s ne járjon vissza elvenni a termés hasznát vagy büntetésből éppen csirázóképességét.

⁹⁰⁶ Gönczi, Göcsej 366.

⁹⁰⁷ Az idevonatkozó adatokat dr. Mozsolics Amália múzeumőrnek ezúton is köszönöm.

⁹⁰⁸ Ez az elnevezés gyaníthatólag annak az emléket őrzi, amikor a céhek még léteztek és tevékeny részük volt a halottak tisztességes eltakarításában, eltemetésében. Amikor ezek a céhek megszűntek, a temetkezésben játszott szerepük még megmaradt.

Vasvárott a közelmúltban még két *temetkezési céh* volt.⁹⁰⁹ Az egyiknek csak szentmihály lova volt, a másiknak már volt kocsija is. Az előbbit *szomjas céh*nek is nevezték, mert a temetéssel keresett pénzt nyomban megitták.

Harasztiban (a szlavóniai magyarok) kocsira teszik a koporsót; a családtagok is felülnek a koporsó mellé kétoldalt, a koesi oldalára. A siratókból is felül aki tud. Néhány év előtt még a koporsóra is ültek — írja Garay Ákos — de ma már ezt a hatóság eltiltotta.⁹¹⁰

A *borsodi matyó nép* szokásairól írván, említi Istvánffy Gyula, hogy a halotti menet a következőképpen áll rendbe: Legelől a kereszthordozó halad, utána a pap a kántorral, ha fiatal temetnek,⁹¹¹ ezek nyomában halad két legény templomi lobogókkal. Ezek után 16—20 leány, párosával, kiknek nyakát most nem ékesíti kaláris, sem hajfonatukat esokorra kötött színes selyempántlika, hanem fekete rajtuk minden, csak az ingválluk fehér. Ezek a *fáklyások*; mindegyik egy-egy égő gyertyát tart. Utánuk viszik a koporsót *csacsiháton*,⁹¹² vagy szentmihály lován. Ezután a hozzátartozók, rokonok és a temetésen megjelentek következnek.⁹¹³ Ma már kocsin, a temetkezési vállalatok kocsiján viszik ki a halottat, de a fiatalokat még ma is kézen viszik ki. A gyermekhalottakat, és pedig fiút-lányt egyaránt, három éves korig leányok, 10—12 éves korig legények emelik vállukra.⁹¹⁴

Orbán Balázs azt írja a *torockóiakról*, hogy temetések alkalmával a tanulók haladnak a menet élén,⁹¹⁵ azt követik a férfiak párosan, az öregek elől, utánuk a többiek, a nők a koporsó után tömegesen mennek.⁹¹⁶

Schmidt írja a hazai románok temető-kultuszával kapcsolatban, hogy Erdély felső részein két rüdon viszik utolsó útjára a halottat, de már Szatmárban és Máramarosban ökröktől vont szán-

⁹⁰⁹ Nem hisszük azonban, hogy ezek ugyanolyanok lettek volna, mint a hóstáti *Kalandoz Társaságok*.

⁹¹⁰ Garay, Szlavóniai régi magyar faluk 238.

⁹¹¹ Vö. Alább, a halott lakodalmával, illetve a fiatalok temetésével kapcsolatban közöltekkel.

⁹¹² Régen nem volt csacsi — írja Istvánffy.

⁹¹³ Istvánffy, A borsodi matyó nép 284.

⁹¹⁴ Fludorovics, A matyókról 240, 241.

⁹¹⁵ Különösen protestáns vidéken volt a közelmúltban általános a temetéseken az ú. n. énekes fiúk, iskolás fiúk szerepeltetése, akik a kántor vezetésével halottas énekeket énekeltek mind a háznál, mind a sírnál, sőt a kikísérés közben is.

⁹¹⁶ Orbán, A Székelyföld leírása V. 223.

talpakon,⁹¹⁷ más vidéken pedig szekéren.⁹¹⁸ A gyermekeket pedig valamely hozzátartozója vállán viszi ki a temetőbe.⁹¹⁹

Az *avassági* románok ökörszekéren viszik ki a halottat. A szekérbe fogott ökrök szarvára kalácsot húznak és kendőt kötnek. *Komorzában*, amint a menet a templomhoz ér, megkerülik a szekérral a templomot.⁹²⁰

Ugyancsak ökörszekéren viszik ki a felnőtt halottat a *kolozs-borsai*, *kolozsgyulai*, *csomafáji*, *bádoki* és *kidei* románok is. A hozzátartozó nők lehetőleg mind felülnek a szekérra, két oldalt a szekér oldalára és hangos siratással siratják az elköltözöttet. A kísérők a szekér előtt haladnak; legelől a pap, utána a kántor négy énekes férfival, majd a kísérő férfiak, a szekér előtt pedig az elhunyt férfi hozzátartozói. A szekér után nem megy senki, legföljebb néhány báméskodó gyerek. A nők itt nem vesznek részt a menetben, csak elvétve, hanem csapatokba verődve igyekeznek a sírhoz. Abban az esetben inkább beállanak a nők a menet végére, ha gyermeket temetnek. A gyermekhalottat itt sem szekéren viszik ki, hanem valamelyik rokona viszi ki a hóna alatt.

Ha szekéren viszik ki a halottat, akkor a saját szekereére teszi, ha van az elhunytnek ilyen.

A mócokról írják, hogy azok mindig szekéren viszik ki a testet.⁹²¹ *Naszód* környékén pedig már a szentmihály lovát (másálie, carul mortilor) is használják.⁹²²

A *bolgároknál* a koporsót bivalyok által vont kocsi viszi a templomig; a kocsin több asszony is helyet foglal, akik a templomig s onnét a temetőig folyton siránkoznak és jajgatnak. A be-szentelés után a hozzátartozók a koporsóhoz lépnek és sorban kezef esókolnak, miközben ezt mondják: „...Boesáss meg nekem.”⁹²³ A koporsót tehát nem zárják le csak kint a sírnál. Ez a hazai románoknál is szokásban volt, úgyhogy hatóságilag kellett kötelezni őket, hogy a koporsót lezárva vigyék ki a temetőbe.

⁹¹⁷ Schmidt, Adalékok 136. — Vö. Moldován, A magyarországi romások 198.

⁹¹⁸ Schmidt, Adalékok 136.

⁹¹⁹ Schmidt, Adalékok 136, 137.

⁹²⁰ Muşlea, Cercetări 160.

⁹²¹ Frâneu şi Candrea, Români din munţii 174.

⁹²² Schmidt, Adalékok 137.

⁹²³ Strausz, Bolgár néphit 386.; — A halott megcsókolása népünk körében is eléggé ismeretes volt, pl. Göcsejben is. (Vö. Gönczi, Göcsej 361.).

A halott kivivését illetőleg érdekesek azok az adatok is, amelyeket Mészáros Gyula jegyzett fel a *csuvasoknál*: „Amikor már a koporsó is elkészült, meg a sír is meg volt ásva — írja Mészáros —, megindultak lassan a halottal a temető felé. Régente kocsival temettek, rendes egylovas kocsival. A legelsőre feltették a halottat koporsóstól, rajta volt a koporsó fedele is, legfelül pedig fehér lepedőt terítettek rá. A második kocsin a fejfát, meg a hulladékokat vitték: azokat a ruhákat, amelyekben a halott meghalt, a koporsóforgácsot, a szalmát, amelyen a halottat mosdatták, s a temetés utáni ebédre leölt tyúk tollait. Mindezeket egybekötötték, és kivitték a koporsó után a temetőbe, s ott hagyták a sírja mellett, vagy pedig beledobták a temetőárokba vagy a patak vizébe.“⁹²⁴

„A koporsó mellé felül egy-két szomszédébéli vagy rokonbéli vénasszony, a halott feleségén kívül, s ezek siratják, amikor kiindul a kocsi a ház udvarából.“⁹²⁵ Amikor a menet kiér a falu kerítéséhez, a „mező kapujához“, a sirató asszonyok újra „hangot adnak“, azaz rákezdik ismét a siratást.⁹²⁶

„Ma már nem temetnek mindenütt lóval — írja Mészáros —, hanem a koporsót vállaikra emelve viszik ki a temetőbe. Még pedig ha öreg a halott, akkor öreg emberek viszik, ha fiatal leány, akkor leányok viszik, a legényt legények, a gyermeket gyermekek.“⁹²⁷

Nem érdektelen ideírni a Jenisszei kormányzóság, minuszinszki kerületében lakó *beltir-törökök* halottkivivő szokását sem. A halottkivivés eszköze nyáron a kocsi, télen a szán. Még a koporsóért is szekérral vagy szánnal mennek, aszerint, hogy nyár vagy tél van, és úgy viszik a jurtához. A lovat hajtó ember a lovon lovagol, mert tilos a koporsó mellett ülni.

Azon a napon, amikor a beltírek a temetést tartják, kötelet vesznek át a koporsó alatt és úgy emelik fel és viszik ki a szekérral vagy télen a szánra. Ügyelnek arra, hogy a halottat mindig lábbal előre vigyék ki. A jurta előtt a kocsit vagy szánt mindig keresztben, vagyis észak-déli irányban állítják; a halottat pedig úgy helyezik rá, hogy lába a ló felé essék. Amikor ezzel készen vannak, egy fakeresztet tesznek a koporsó mellé s azt a koporsóhoz

⁹²⁴ Mészáros, A csuvas ősvallás 221.; — A halott ruháit a magyarok is a patak partján égetik el. (Vö. fentebb a füstöléssel kapcsolatban mondottakkal.).

⁹²⁵ Mészáros, A csuvas ősvallás 221.

⁹²⁶ Mészáros, A csuvas ősvallás 222.

⁹²⁷ Mészáros, A csuvas ősvallás 221.

erősítik. Egy öreg asszony pedig, aki ezalatt a jurtában tartózkodott, tejet önt egy csészébe és egy fehér kendővel letakarja, s miközben a tejet kiviszi, így szól: báresak ne menne ki a szerencsénk is vele együtt. Ezután — mint ezt a jelenetet fentebb egy ízben, azzal kapcsolatban, hogy a halott magával viszi az élet, vagy annak szerencséjét, leírtuk — a Nap járásával ellentétes irányban háromszor körüljárja a koporsót és a lovat, kevés tejet hint reá, miközben ezt kiáltja: *kurui, kurui!* (mentsd meg, mentsd meg!). Azután visszatér a jurtába, kiönti a tejet, a csészét pedig az említett fehér ruhával ismét letakarja.⁹²⁸

Az öreg asszony ténykedése után egy férfi felül a befogott lóra és elindul a testtel a temetőbe. Egy másik férfi a halott lovára ül és kíséri a fogatot. A steppére menet (ugyanis ott van a temető) csak férfiak követik a koporsót, de az is mindegyik lóháton ülve.⁹²⁹ Temetés végeztével a kocsit vagy a szánt az úton hagyják, rúdjaival a temető felé fordítva.⁹³⁰ Szórol-szóra ugyanez a szokás a *szagáj-törököknél* is, azok is a kocsit vagy a szánt, amin a testet kivitték, az *ulus* előtt hagyják, elejével a temető felé fordítva.⁹³¹ Ennek az eljárásnak az az oka, hogy így próbálják meggátolni a halottat abban, hogy hazajárjon. A *kalárok* is teljes mértékben a beltirek szokását követik azzal a különbséggel, hogy asszonyok is kikísérhetik a koporsót a temetőbe. Asszonyoknak csak a samán holttestét nem szabad a temetőbe kíséreni.⁹³²

A *keletkínai törököknél* a halottat, nemre és korra való tekintet nélkül, mindig férfiak viszik ki a sírhoz, mégpedig egy nyitott fedelű ládában. A háztól a sírig vezető úton nyers ló-, ökör- és juh-húst osztogatnak. A nép ezt a húst hazaviszi. A sírnál pedig a legkülönbözőbb szöveteket darabokra *lépnek* s mindegyik darabba 40—50 rézpénzt (5—10 kopek) göngyölnek. Ezt a pénzt egy kis zacskóba dugják, egy kört írnak le vele a halott fejénél és a nép közé dobják.⁹³³ Amíg a menet úton van a temetőbe, azalatt is osz-

⁹²⁸ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 106, 107.

⁹²⁹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 107.

⁹³⁰ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 108.

⁹³¹ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 112.

⁹³² Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 228.

⁹³³ Érdekes ezzel egybevetni azt a szokást, hogy népünk körében is szokás vásznat adni a temetést rendezőnek (pl. a csángóknál). Főrangújaink temetésén a szövetadás abban állott, hogy a szolgálkat vagy koldusokat öltöztettek fel díszes gyászruhába, amit erre a célra vett szövetből varrtak. Pénzt is szórtak a nép közé, Mikes gróf leánya temetésén a fáklyákba volt beleágyazva a pénz és ahogy égtek a fáklyák, úgy hullott a pénz. A húst pedig a tor képviselte. (Vö. Weichhart, Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600—1630. Bp. 1911.)

fogatnak zacskóban lévő pénzeket a nép között; ezeket a zacskókat egy teve viszi. Amikor a temetőbe érnek, akkor a koporsót, amit a házból lábbal előre vittek ki és így szállítanak az úton is, megfordítják fejjel előre.⁹³⁴

Érdekes, és a matyók jelképes *csacsin* való testkivívését juttatja eszünkbe a kínai *kazak-kirgizek* tevéen történo halottkivívése. Ha ugyanis a temető nagyon messze van, akkor a teve oldalára ládákat erősítenek és erre ráteszik a jurta rácsát és arra meg a halottat. Ha a temető nincs messze, akkor mellőzik a tevét s a halottat a ládaszerű ravatallal egyszerűen kézen kiviszik.⁹³⁵

Ugyanezzel a szokással rokon a *burjátok* eljárása, akik az elhalt samán holttestét lóhátra ültetik és úgy viszik a halottégető helyre. Ez a következőképpen történik: a lovat, amelynek a hátára a samán holttestét ültetik, felkantározzák, felnyergelik; a nyakába esengetyűt akasztanak és a hátát takaróval terítik le. A halott mögé valamelyik öreg ember ül, egy másik öreg pedig a lovat vezeti. A halott kísérése közben a „samán fiai“ az egész idő alatt énekelnek, mialatt az öregek esengetyűket ráznak, a jelenlévo samánok pedig dobjukat verik. A faluból való induláskor a halottat, a Nap járásával egyező irányban, háromszor körülhordozzák az egybegyűlt népen. A menet élén haladó egyén kezében egy fiatal nyír ág van, amelyre egy sereg erdei kis-prémes állat prémje van aggatva — mint ahogy ezt fentebb, a halott útravalója alkalmával egyszer már említettük. Útközben minden alkalommal megállnak, valahányszor egy korábban elhunyt samán *barsa*-jához, nevezetesen az út mellé állított három oszlopához érnek. Ilyen helyeken szokásban van a pálinkaivás és a jühús evés. Ugyanakkor az oszlopokra függesztenek az említett prémekből. Megfelelő helyen azután a mostani halottnak is állítanak *barsa*-t, ahol az említett barsánál való ivást és evést megismétlik. A burjátok úgy mondják, hogy a halott samánok lovaikat ezekhez az oszlopokhoz kötik, amelyeknek a fövére, a mellettük elhaladók dohányt szórnak, vagy pálinkát öntenek. — Így érkeznek meg a halottal a ligetbe, ahol a testet elégetik.⁹³⁶

⁹³⁴ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 232. Nyilván az a képzet uralkodik ebben a fejjel előre vifelben, mint amit a göcsejiekuel is láttunk, hogy a halott úgy haladjon, mint amikor a világra jött; ugyanis a nép hitében a halál is születés: születés egy újabb, ú. n. másvilági életre.

⁹³⁵ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 280, 282.

⁹³⁶ Harva, Altain suvun uskonto 201.

A *lappok* szánon szállítják halottjukat a temetés helyére és a szánt felfordítva a síron hagyják.⁹³⁷ A halottat nem az ajtón, hanem a sátonnak azon a részén, ahol meghalt, a ponyva alatt viszik ki,⁹³⁸ mert hitük szerint a halottnak és élőnek nem szabad egymás útjain járni. Azt állítják a lappok, ha a halottat az ajtón viszik ki, akkor újabb haláleset várható. Amikor a testet kiviszik, sok helyen tüzet vagy forró hamut dobnak a testvivők után.⁹³⁹

A *finnek* is szánon vagy szekéren viszik ki a halottat a temetőbe.⁹⁴⁰ Az *észteknél* nyáron szekéren, télen pedig szánon viszik a sírhoz a koporsót.

A *mordvinok*, amikor a sír elkészült, a halottat a háztól a sírig lovon viszik. Ha a halott nő, akkor a ló kötőfékszárát gyolcsból készítik — ugyanez a szokás a fehéroroszoknál is.⁹⁴¹ Marakij viszont azt említi, hogy a halottat nem koporsóban viszik el hazuról, hanem szentmihály-lovára teszik, a koporsót a test mellére fektetik, csak mikor egy bizonyos helyre, a falutól mintegy verstnyire érkeznek, akkor teszik a koporsóba és gyolccsal letakarva viszik a templomba, onnét pedig a temetőbe; a szentmihály lovát pedig azon a helyen hagyják, ahol a testet a koporsóba tették.⁹⁴²

A keresztyén hitre tért mordvinok szentmihály lován viszik, pl. Gorodiscsin kerületben, a testet a templomba. A testvivők után halad azonban egy lovas fogat, amely a halottat a templomból a temetőbe viszi. Ennek a fogatnak a *dugája* (rúdfeszítő ívfa) fehér gyolccsal van beesavarva. Ezt a fogatot követi egy másik lófogat, amely a koporsót és a halottmosó edényt viszi; rendszerint egyenesen a sírhoz; a templomhoz nem megy. A testet vivő ló dugájára tekert gyolcs emlékeztet a finnek hasonló szokására, ahol ugyancsak szokás a *dugára* vagy a *kumetra* (a ló húzó fakalodája) fehér gyolcsot vagy fehér szalagokat kötni, hogy a szembejövők lássák, miszerint halottas menettel találkoznak.⁹⁴³

A *cseremiszek* sokszor nyáron is szánon viszik ki a halottat a temetőbe. A szánt azonban gyakran végérvényesen a síron hagyják vagy legalább is három napig nem viszik be az udvarra, hanem kint hagyják a falu utcáján.⁹⁴⁴

⁹³⁷ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 322.

⁹³⁸ Vö. Fentebb, a halott kivitele az ablakon stb.

⁹³⁹ Holmberg, Lappalaisten uskonto 17.

⁹⁴⁰ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 44.

⁹⁴¹ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 28, 29.

⁹⁴² Harva, Mordvalaisten muinaisusko 29.

⁹⁴³ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 29.

⁹⁴⁴ Holmberg, Tsheremissien uskonto 17.

A *permi finnek* télen-nyáron egyaránt szánal viszik ki a testet a temetőbe. A szánt azonban nem viszik haza, sőt félig el is temetik a sírba, mert hitük szerint ha hazavinnék, valamelyik hozzátartozója követné a halottat.⁹⁴⁵

A *vogulok és osztjások* temetkezési szokásában a következő halottkivivési módok szerepelnek: vagy viszik a testet, vagy pedig ló, esetleg rénszarvas által vont szánra teszik, esetleg csónakban szállítják. Ezek a szállítási módok az út hosszától és az évszakoktól függően váltakoznak. Kiemeli azonban Karjalainen, hogy a kutyát még olyan helyeken sem használják halottat szállító szán vontatására, ahol egyébként a kutyát igavonásra használják.⁹⁴⁶

Pallasz pedig arról értesít, hogy az északi vidékeken a férfi halottakat férfiak, nőket nők viszik a temetőbe. Ugyancsak erről a vogul népköltészet következő mondata: „fiú temeti az apját, leány az anyját“. Karjalainen megjegyzi, hogy azokon a helyeken, ahol Pallasz e szokást találta, Karjalainen ottjártakor a halottat, nőt, férfit egyaránt férfiak vitték a temetőbe, jóllehet a nőknek sem tilos a halottat vinni. Az így kézen vitt koporsó után mindig ott halad a szán, vagy a csónak, amelyben a halottnak szánt útravalót szállítják.⁹⁴⁷

A halott kivitelével, a menettel és a szállító eszközökkel kapcsolatban számtalan párhuzamot sorolhatnánk még fel. Azonban az eddigiekből is kiviláglik, hogy mily sokféle változata van pl. a test szállítás-módjának: kézben, fejen, hónalatt, rúdon, szentmihály lován,⁹⁴⁸ szekeren, szánon, csónakon,⁹⁴⁹ esaesiháton, rénszarvason, lóháton és teveháton stb. Mint láttuk, e szállító módok közül némelyek nálunk is ismeretesek. A szánon való szállításról⁹⁵⁰ pedig azt mondja Tagányi, hogy igen régi magyar halottszállítási mód, amiről tudjuk — írja Tagányi —, hogy már az ókori Egyiptomban és Lykiában is megvolt⁹⁵¹ s hogy Oroszországban

⁹⁴⁵ Holmberg, *Permalaisten uskonto* 26.

⁹⁴⁶ Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 78.

⁹⁴⁷ Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 78.

⁹⁴⁸ A rúd és a szentmihály lova nem azonosak, ha ma már a rúdat is úgy hívják. A szentmihály lova, (amely nevét talán a test lóháton való szállításától kapta) saroglyaszerű eszköz, amelynek négy lába is van.

⁹⁴⁹ Vö. Tagán, A csónak jelentősége az amúrmenti népek temetkezési szokásaiban 207.

⁹⁵⁰ Ipolyi, *Mythológia* 565. — idézve az 1683. évi *Simplicissimus* alapján.

⁹⁵¹ Vö. Schrader, *Reallexikon* 129.

még ma is, télen és nyáron is, használják és, hogy az oroszokhoz valószínűleg a finnugor népektől került.⁹⁵²

A halott emberi erővel történő szállítása, úgy véljük, nem a legrégebb szállítási módok egyike, legalábbis a magyarságnál nem.

*

Menet Az 50. pont alatt említettük, hogy a hóstátiak a házasulandó legényeket, illetve a konfirmáltakat, és az eladó sorban lévő leányokat megkülönböztetett módon kísérik ki a temetőbe. Ez a megkülönböztetett kikísérési mód tulajdonképpen ugyanabba a gondolkörbe tartozik, mint a halott útravalóval való ellátása. Itt is a halott másvilági sorsával törődnek, amikor a fiatal halottat — különösen a házasulandót — lakodalomban részesítik. Mert ez a megkülönböztetett kikísérési mód a halott lakodalma. Az öltöztetéskor a fiatalokat, legkivált a lányokat, úgy öltöztetik fel, mintha esküvőre indítanák: ünneplőruhát adnak a legényre, menyasszonyi ruhát a leányra. A temetőbe kísérés pedig mi egyéb lenne, mint a nászkíséret; a halottas menet így tulajdonképpen lakodalmi menet.

A halott lakodalma. A szokás szellemi háttere abból a világképből ered, amely szerint az ekképpen eltemetett fiatal a másvilágon házasságra lép. Nem szűkölködve házastársban, az útravalóul adott dolgokban elnyervén a hozományt is és a lakodalmat is ellakván, semmi oka sem lehet többé az elhunynak, hogy hazajárjon és hátramaradottait kísértse, gyötörje; reájuk bajt, sőt halált hozzon. Ime a félelem ismét alapjává lett egy szép szokásnak, s a holtak másvilági életének elképzelését — amely folytatása a földi életnek — a házasság tényével is gazdagította: az ifjú, akinek a földi életben nem adatott meg a házasság, a másvilágon nem élhet házastárs nélkül. Útravalóul ellakják a lakodalmát, menyasszonyt választanak neki, s ezáltal házassítják meg.

Ez a mély gyökerű és messzi múltból eredő szokás nagyon sok emléket őrzött meg — a keresztyénség minden befolyása és módosítása ellenére — a régi lakodalmi szokásokból. Ma már elhalványulóban van ez a szokás. A legtöbb helyen már nem is tudják, még a legöregebbek sem, hogy ez a megkülönböztetett kikísérési mód: (és maga az öltöztetés is) a halott lakodalma. Pedig népiünknel igen elterjedt és változatos lehetett ez a szokás. Szendrey Ákos nemrégiben foglalta össze az idevágó adatokat: *A ho-*

⁹⁵² Tagányi, A hazai élő jogszokások III. közl. 24.

lott lakodalma című, kitűnő tanulmányában.⁹⁵³ Éppen ezért a számtalan adat felsorolásától eltekinthetünk, csupán saját gyűjtésünkben közlünk a hóstátihoz párhuzamokat s azonkívül néhány jellemző szokást idézünk, hogy a hóstáti szokás lényegét és egykori értelmét jobban kidomborítsuk.

Szamosfalván a házasulandó fiatalok temetése mindenben azonos a hóstátiakéval. A *györgyfalviak* azonban már másképp járnak el. Ha fiatalot temetnek, akkor kilenc zászlót készítenek színes kendőkből és *ruhákból* (=kötény) és szalagokból. A zászlók úgy készülnek, hogy kilenc fiatal sudár fát kivágnak („olyan gereblyenyél forma vastagokat“), az ágait levagdossák, de a kergét rajta hagyják. Az így elkészített rudat egész végig betekerik kötényekkel, lobogóul egy-két kötényt, több színes kendőt és sok színes szalagot kötnek a rúd hegyére. A színekre ma már kevés gondot fordítanak. Régen még ügyeltek arra, hogy leány temetésen legalább a szalagok rózsaszínűek, fiú temetésen pedig égszínkékek legyenek. Ma már vegyesen is alkalmazzák a színeket; az a fontos, mentül díszesebb legyen a zászló.

A testet legények viszik, testfogófán, a temetőbe; a zászlót leányok készítik és ők is viszik; két-két pár halad a koporsó mellett. Egy zászlót pedig a menet élén visznek. Temetés után a zászlókat összecsavarják és úgy viszik haza. A halottas háznál tort ülnek, amelyen a kikísérő zenészek is részt vesznek. A zene a toron nem szól és nem is táncolnak. A halott lakodalma itt a torba olvadt bele.

Szilágygörcsönben, *Zsibón* és *Zilahon* is díszes és megkülönböztetett módon temetik el az eladó lányt meg a házasulandó legényt.

Az eladó lányt úgy öltöztetik fel, mint a menyasszonyt; fehér ruhát adnak rá, piros szalagot fonnak a hajába és a fejére magas, pártaszerű mirtuszkoszorút tesznek. Minden ruhája fehér, csak a hajába font szalag piros, valamint a „bársonyesíkos széleskendő“ csíkjá.⁹⁵⁴

A leányhalottat mindig hat legény és hat eladólány viszi, felváltva, a temetőbe. Előbb mindig a leányok viszik; ők indulnak

⁹⁵³ Szendrey, *A halott lakodalma* 44–53.

⁹⁵⁴ Ez a *széleskendő* egy sing széles vászonszöttes, amelynek a hossza 2,5–3 m. és a két végébe egy-egy tenyérnyi széles piros csíkot (*bársonyesík*) szőnek. Ezt a kendőt csak halott alá terítik (másra nem használják) oly módon, hogy a kendő két vége a koporsó két végén kicsüngjön, még azután is, amikor a koporsót már lezárták.

el vele és a fiúk csak később veszik át a koporsót. Amíg a lányok viszik a testet, addig a legények a lányok mellett haladnak; ki-ki amellett, akitől átveszi majd a terhet.

A testvivő leányok is tiszta fehérbe vannak öltözve: fehér *blúz*, fehér *fersing* és fehér *ruha* (kötény). A hajukba piros *pántlikát* fonnak. A karjukra fehér kendőt csavarnak, de csak a kifelé eső, tehát nem a koporsó felőli, karjukra. Ez a karra csavart kendő hosszú, fehér vászonszöttes, amelynek a két végében egy-egy szedéses piros csík ékeskedik.⁹⁵⁵ A kendőt csak könnyedén csavarják, egyszer vagy kétszer átvetve, a karjukra; le nem eshet, mert a karjukat, ha nem viszik a koporsót, akkor sem lógatják le, hanem könyökben meghajtva maguk előtt tartják.

A testvivő legények öltözete: fehér ing, fekete mellény és fehér bőgatya. A lábukra fekete csizmát húznak, fejükre pedig fekete kalapot tesznek és a kalap mellé, mindig a kifelé eső oldalra, piros virágot tűznek, akárcsak lakodalom alkalmával. Télen, amikor ninesen élővirág, művirág kerül a kalap mellé. Télen, természetesen, a fiúk öltözete is módosul: fekete télikabátot és a bőgatya helyett fekete magyar nadrágot vesznek magukra. Nyáron azonban, minden körülmények között a fenti módon öltöznek, ha egyébként már nem is járnának bőgatyában. Kendőt olykor a legények karjára is csavarnak.

A legény temetése mindenben az eladó lány temetésével. A különbség csak annyi, hogy a legényt nem leányok indítják el (viszik először), hanem legények és a karjukra csavart kendő csíkja nagyritkán kék színű szokott lenni. A legtöbb esetben azonban ugyanazt a pirosesíkos (*bársonycsíkos*) kendőt csavarják a karjukra, amit a leánytemetésen szoktak viselni. Zászlót nem igen készítenek.

Magyarón ha fiatal legény a halott, akkor a szomszéd lányt felöltöztetik *nyüszőlánynak* (nyoszolyólány) és kint az udvaron a koporsó mellé állítják. Az udvaron elhelyezett koporsó mellett két oldalt, két sorban leányok állanak magasra tartott zászlókat lenggetve. A zászlókat kötényekből, fejrevaló kendőkből és szalagokból készítik. A zászló rúdja hosszú mogyorófa rúd. Olykor guzsaly-nyél is betölti ezt a szerepet. A leányok öltözete fehér, karjukon fekete gyász-szalag: hajadonfőtt, kibontott és a hátukon leeresztett hajjal kísérik ki a testet a temetőbe. Ugyanígy kibontják a hajukat azok a lányok is, akik rendszeren a menetben haladnak, de

⁹⁵⁵ Olyanféle kendő ez, mint a lakodalmi kendő, amit a násznagyok a karjukra csavarnak, úgyszintén a nyoszolyó-lányok.

zászlót nem visznek. A halott rokonságába tartozó lányok azonban bekötött fővel, kibontatlan hajjal követik a koporsót.

A testet, akár fiút, akár lányt, mindig legények szokták vinni. Rendszerint két rúdon viszik, egymást váltogatva. A testvivő legények feketébe öltöznek, fehér harisnyát vesznek magukra, fekete kalapot tesznek a fejükbe, a karjukra fekete gyász-szalagot kötnek. A testvivők mellett, kétoldalt, haladnak a zászlót tartó lányok s ezek mellett megy a fiatalság. Ugyanígy zajlik le a leánytemetés is. A sírnál sem itt, sem Szilágygörcsönben, Zsibón és Zilahon nem táncolnak; temetés után torba mennek, ahol vidáman vannak ugyan, de a táncnak ott sines helye.

Vasvárott is díszes keretek között temetik el a házasulandó halottakat. Mindenek előtt nyole koszorús párt állítanak. A nyole pár nyole eladó lányból és legényből áll. A lányok fehérbe öltöznek, fejükre koszorút tesznek és *csokrétát* tartanak a kezükben. A legények, akiket *vőfélyeknek* hívnak, bokrétát tűznek a mellükre, a kalapjukhoz pedig virágot. A testet, ha leány a halott, akkor leányok veszik fel és viszik egy darabon. Fiú halottat legények vesznek fel és közben viszik leányok is, de ez újabb szokás.

A koszorús párok a testvivők mellett haladnak két oldalt, úgy, hogy mindig a koszorúslányok esnek a halott felé. A menet élén egy legény viszi a keresztet, aki mellett két koszorúslány halad, mindegyik egy-egy koszorút tartván a kezében.

A sírhoz érve a vőfélyek leveszik mellükről a bokrétát és a sírba eresztett koporsóra vetik. A leányok pedig a csokrot teszik a felhantolt sírra. Temetés után a koszorús párokat meghívják a halottasházhoz. Kis uzsonnára, ahol mindegyik megjelenik, de nem időznek soká. Régen azonban az egész temetési kíséretet meghívták, de akkor sem időztek soká; nem igen mulattak, mert mint mondják: „...hótnak hótt a barátja...”.

A lakodalmi jelleg még teljesebben kibontakozik a *magyarpécskaiak* temetkezési szokásaiban. Ha legény vagy eladó lány hal meg, akkor nem az az első dolguk, hogy a papot vagy a kántort értesítsék — írja Szendrey —, hanem igyekeznek a halottnak menyasszonyt, illetve vőlegényt választani.⁹⁵⁶ Ezenkívül összeszedik a halott jóbarátjait, barátnőit, mert szükség van halottvivőkre, nyoszolyólányokra és koszorúspárookra, akárcsak a rendes lakodalomban.

A házasulandó korban elbunyítat mindig kézen viszik ki a magyarpécskaiak és sohasem kocsin, nem régen még a vállaikra vett

⁹⁵⁶ Szendrey, A halott lakodalma 44. — Vö. Ethn. XVII. 253.

magas lábakon álló saroglyán, az ú. n. szentmihály lován vitték ki a temetőbe.⁹⁵⁷ Előfordul, hogy a gazdagok a gyászkozsit is kivittetik, de a halottat nem teszik rá, csupán a pompát szolgálja a kocsis. Fogadnak zenészeket is, akik kíséretül gyászdalokat húznak. A koporsó után a „völegin“ vagy a menyasszony halad, aszerint, hogy leányt vagy legényt temetnek, csak ezután következnek a családtagok. A banda nem megy be a temetőbe s olykor a legények és leányok is kint maradnak és amíg a test elföldelése folyik, vidám táncra kerekednek.⁹⁵⁸ Temetés végeztével a gyászkíséret a völegénnyel vagy menyasszonnyal, koszorúslányokkal kijön a temetőből; a banda hazafelé már víg dalokat játszik, de nem táncolnak rá. A halottasháznál az „énekes asszonyok“ gyászdalokat énekelnek; evés után azonban a fiatalok táncra kerekednek, s ez a meghalt gyermek lakodalma.⁹⁵⁹ Maguk a szülők biztatják erre a fiatalokat, hiszen rászánták gyermekükre ezt a lakodalmat is: „... hogy vigye ezt is magával...“ Lakodalomkor szokásban van, hogy a menyasszony emléket ad a koszorúslányoknak, jóbarátnőinek: pántlikáit osztja szét. Ezt apja vagy anyja a leány halála után is megteszi: kiosztja pántlikáit, sőt fej- és nyakbavaló kendőinek egy részét is a koszorúslányok kapják. Ha legény a halott, annak a nyakkendőit osztják el. „Olyan ez — olvassuk Szendrey-nél — mint a valóságos lakodalom, csak mindenben mérséklet uralkodik. Az ilyen toron vagy lakodalmon rövid az ételsor, kevesebb az ital.“ Legényeket vagy eladó sorban lévő leányokat délután 3 órakor temetnek, öt vagy félhat órakor kezdődik a tor, utána tánc következik, ami nyole, félkilencig szokott tartani.⁹⁶⁰

Különösen érdemes a figyelemre a *hétfalusi csángók* szokása; ha ugyanis fiatal legény vagy leány hal meg, akkor a halottlátogatók gyertyáikra virágcsokrot is kötnek, így különböztetik meg a gyermek vagy az idős halottaktól. A leányok ezenkívül felöltöztetnek egy „csetenyét“ „tebének“, azaz egy fenyőgallyra ráaggatnak mindenféle szalagokat, ruhákat, s tetejét virágcsokorral dí-

⁹⁵⁷ Szendrey, A halott lakodalma 45.

⁹⁵⁸ Ez azonban az adatok feljegyzője szerint elfajult állapot és mindenki megróttá. (Vö. Szendrey, A halott lakodalma 45.)

⁹⁵⁹ Szendrey, A halott lakodalma 45.

⁹⁶⁰ Szendrey, A halott lakodalma 45. — Ugyanitt közli Szendrey a *szegváriak* hasonló szokását, amely lényegileg azonos a magyar-pécskaiak szokásával, abban azonban különbözik, hogy a szülők nem a koporsó után, hanem a koporsó mellett haladnak. A temetőből hazatérve tort ülnek, amikor a „völegényt“ az asztalfőre ültetik s mellette üresen áll a „menyasszony“ terítéke. Násznap, vőfély nincs az ilyen „lakodalomban“. (Vö. Ethn. XXIII. 292.).

szítik és ezt magukkal hozva testületileg jelennek meg a gyászosháznál — írja Kolumbán nyomán Szendrey —, ahol a felvirágozott süvegű legények csatlakoznak hozzájuk. A gyászszertartás megkezdése előtt az ereszejtőnél sorban állnak a legények és leányok és mintha valóságos mennyegző készülne, kikérik a halottat a következő énekkel:

Én is vőlegény⁹⁰¹ vagyok,
már indulni akarok,
most jön a nász népe
szomorú mennyegzőre.
Én is szép rózsá voltam,
míg én éltemben voltam,
de már többet nem nyílok,
gyászokporsóba szálltam.
A szülőim kertjében
rózsá voltam éltemben,
de már többet nem nyílok,
mert halál leszakasztott.
Szép fiatal koromban
akadtam hálójában,
nem hagy tovább itt élni,
már nekem el kell menni.

De én eztet nem bánom,
e világot itt hagyom,
mert a Jézus engemet
menyországba bévezet.
Édes apám szerettél,
értem ne keseregjél,
bús szívvel ma ne legyél,
hanem — inkább örvendjél.

Jézus, színed elébe,
vőlegényed [menyasszonyod] ma mégyen,
az angyalok bevisznek,
mennyei karba tesznek.
De még egy a kérésem,
akik visznek azt kérem,
testemet jól vegyétek,

⁹⁰¹ Leány halott esetében: *menyasszony* vagyok.

gyászsíromig vigyétek,
ott a földbe tegyétek,
ítéletig ott leszek.
A lelkem a Jézussal,
vígad már angyalokkal,
a mennyei karokkal
én is csak azt kiáltom;
Jézusomat, ha látom:
Szent, szent a nagy Isten
a magas dicsőségben.
Áldjad nyelvem örökké.
Mindörökkön örökké.
Erre jól hallgassatok,
amit én nektek mondok:
Szentül éljetez itten,
úgy mehettek be mennyben.
E végbúcsúm töletek,
már én mostan elmegyek.
Azért imádkozzatok,
hogy mennyekbe jussatok.

Ez után a kikérő után a leányok és legények felsorakoznak a koporsó körül, majd pedig együttesen kikísérik a halottat a sírig.⁹⁶²

Külön figyelemre kell méltatnunk a hétfalusi csángók *tebé-jét*, amelyre már Szendrey is felhívja a figyelmet. Hogy mi lehet a tebe eredeti szerepe, arra nem ad Szendrey magyarázatot, csupán párhuzamokat említ. A párhuzamokat lakodalmi szokásainkból idézi: Diósjenőn és Szokolyán — írja Szendrey — a menyasszonyos ház népe az esküvő napján, este 11 óra körül, fölkerekedik, amint mondják, viszik a *tevét*. Ez a teve, amit Diósjenőn *tebe*-nek mondanak, száraz ág, amit rongyokkal és csengőkkel díszítenek fel. Ezt viszik át a vőlegényes házhoz. Megemlíti Szendrey, hogy a tebe szerepel a hétfalusi csángóknál a bórica-táncok alkalmával is, amikor színes papirossal, aranyozott almával és dióval díszítenek fel egy fenyőfa csúcsot, fiatal fenyőfát vagy fenyőgallyat és azt a tánc alkalmával körülhordozzák.⁹⁶³

Ezek a párhuzamok elég meggyőzően igazolják, hogy a szokás a lakodalmi kultusból került a halottkultuszba, vagy méginkább azt mondhatjuk, hogy egy és ugyanazon kultikus célt szolgál a

⁹⁶² Szendrey, A halott lakodalma 46.

tebe, mind a lakodalomban, mind a temetésben. Ez a cél, vagy szerep pedig eredetileg valamelyik szellemnek vagy szellemeknek bemutatott áldozat lehetett, hogy az vagy azok jóakarátát megnyerjék s a házasulandók életét baj ne érje. Erdemes ebből a szempontból idézni Tagán Galindsán adatát — amit Szendrey is közöl⁹⁶⁴ — a baskirok ama szokásáról, hogy amikor a menyasszonyt a völgyé ny falujába viszik, előbb kimennek az erdőbe, ott lehajlítanak egy fiatal, sudár fát s a tetejére felkötnek egy vászonzacskóba ezüstpénzt, reá hasított színes vászonszalagokat és fonalakat akasztanak és a lehajlított fát azután visszaengedik. Ha a menyecske később visszatér a falujába látogatóba, mindig megnézi a fát. A szokás célja, a baskirok hite szerint az, hogy általa a fiatal pár hosszú életét, egészségét, gazdagságát biztosítsák.⁹⁶⁵ Ugyanide vág, a halott útravalójával kapcsolatban is említett ama *burját* szokás, hogy a samán temetése alkalmával a menet előtt egy fiatal nyírfát visznek, amelyre mindenféle erdei kis prémes állat bőrét aggatják és valahányszor a gyász kíséret valamelyik korábban elhunyt samán *barsájához*⁹⁶⁶ ér, megállnak, esznek-isznak. Ételt vetnek és pálinkát loccsantanak a barsa tövéhez és a nyírfára aggatott bőrökből is akasztanak néhányat a barsára.⁹⁶⁷ A szokást megismétlik a burjátok, midőn a holttest elégetése, illetve elégetése után — mert meggyújtás után rendszerint magára hagyják a máglyát — ismét kimennek az elégetés helyére, hogy a samán hamvait felszedjék. Ütközben most is áldoznak a korábban elhalt samánok barsájánál, de a fiatal fenyőre akasztott bőrök nagyrészt az imént elégetett samánnak viszik. Az átadás, illetve áldozás módja az, hogy a bőröket két élőfa között kifeszített zsinórra (*dali*) aggatják. Hazatérve, vagy ott hagyják ezeket a zsinórra függesztett bőröket, vagy pedig hazaviszik.⁹⁶⁸

A *tebe*, feltevésünk szerint, ugyanezt a célt szolgálhatta hajdanában: a temetés, illetve a lakodalomkor szokásos áldozat közvetítője, átadója, egyszóval maga az áldozat. És ugyanezt a célt szolgálják, illetve a tebével azonosak, s minden bizonnyal belőle fejlődtek azok a zászlók is, amiket fentebb (a györgyfalviaknál,

⁹⁶³ Szendrey, A halott lakodalma 51.

⁹⁶⁴ Szendrey, A halott lakodalma 51.

⁹⁶⁵ Mint Szendrey is megjegyzi, a *tebe* vagy *temlott* alakjában, *teve*, török eredetű szó és valaminek a *csúcsát, tetejét* jelenti. (Vö. Szendrey, A halott lakodalma 51.).

⁹⁶⁶ Három út elágazásánál felállított oszlop.

⁹⁶⁷ Harva, Altain suvun sukonto 201.

⁹⁶⁸ Harva, Altain suvun sukonto 202.

szilágygöresönieknél stb.) említettünk, és amiket különféle, szőte-
tesekből, kendőkből, kötényekből, szalagokból stb. készítenek a fi-
atal halottak temetése alkalmával. De ugyanebbe a körbe tartoz-
nak a felkendőzött, szalagozott vőfélypálcák, a kopjafákba tűzött
lobogós ágak, a májusfák, a románok temetésén szereplő ág (po-
mul mortului), amit almával, cukorkával, süteményekkel stb. fel-
díszítve állítanak az asztalra, sőt a lakodalmi zászló is, amit pl. a
kolozstótfalusi románoknál láttunk. Ez a zászló kb. 60×60 cm
nagyságú, a nyele 80 cm. hosszú lehet. A zászló maga valamilyen
szövetből készül, de kék, sárga, rózsaszínű és zöld szalagokkal van
televarrva. A négy sarkába és a közepébe egy-egy kerek tükör van
erősítve. A nyelére pedig sűrűn egymás mellé, a zászló csúcsától
a markolatig, huszonegy rézesörgő van felszerelve. Ennek a zász-
lónak a rendeltetése, hogy a lakodalom napján ezzel hívogatnak.
Az esketés alatt pedig a legények kint maradnak a templom előtt,
kört formálnak, a vőfély a kör közepére áll a zászlóval és szilaj
— csüdüngölőre emlékeztető — táncba kezd, miközben a zászlót
a tánc ütemére rázza. Csakhamar táncba kezdenek a körülálló le-
gények is, akik előbb még csak a vőfély táncához dűnnyögték, fű-
tyülték és tapsolták a dallamot. Ezt a szerepüket most sem hagy-
ják abba. Táncuk valamivel csendesebb, mint a zászlóval táncolóé.
A legények eme táncoló csoportját kíváncsiskodó lányok, menyecs-
kék, öregek és gyerekek gyűrűje veszi körül, de ezek a bábéskodá-
son kívül egyébbel nem vesznek részt a dologban. Az esketési
szertartás egy óránál is tovább tart. Kisebb szünetektől eltekintve,
a tánc is szakadatlanul folyik. — Úgy véljük, ennek a zászlós
táncnak gonoszellűző, illetve az esketéstől távoltartó szerepe van.
Tehát a szellemek kártékony befolyását igyekszik megszüntetni,
miként a *tebe* vagy a különféle dolgokból készült, egykor áldozati
tárgyak, ma zászlók.⁹⁶⁹

Ezeknek a zászlóknak az eredetét, illetve fejlődésüknek egy
fokozatát nem sejthetjük a románok *halottas-fenyőjében*,⁹⁷⁰ mert
azok szerintünk más szellemi háttérrel rendelkeznek. A halottas

⁹⁶⁹ Ezek a zászlók mint fentebb már mondtuk, eredetileg az ártó
szellemek, vagy egyáltalán a szellemeknek járó áldozat maradványai
és nincsenek egyenes kapcsolatban a tulajdonképpeni zászlókkal, amit
az is bizonyít, hogy nem egy darab szövetből, hanem különféle ruházati
darabokból készülnek.

⁹⁷⁰ *Brad, bradul mortului*, a Bánságban *prapor*, ritkán *steag*; a
prapor tulajdonképpen egyházi zászlót, a *steag* pedig zászlót, lobogót
jelent. (Vö. Schmidt, Adalékok 146.).

fenyőkre nézve Schmidt közöl sok becses adatot,⁹⁷¹ melyek szerint, ha katona sorban lévő legény vagy eladó leány hal meg, akkor 5—7—9 legény, ugyanannyi leány kíséretében, kimegy az erdőbe, ahol egy fiatalabb, sudár növésű fenyőt a tövéből levág a vezetőjük. A kivágott fát a legények vállaikra veszik és énekelve viszik a halottasházig. A halottasháznál megtisztítják az ágaitól, csak a tetején hagynak néhány ágat, majd különféle rajzokat vésnek a fa kérgébe, a hegyén meghagyott ágakra pedig színes szalagokat, rongyokat kötöznek. *Hátszeg* vidékén vörös kendőt kötnek a tetejébe, mellé egy kis esengőt és az elhunyt gyűrűit aggatják. *Orlátton* fából faragott galambot is talált Marián egy legény sírjára állított ilyen fenyőn.⁹⁷² A havasok alatt, juhászlegény halottasfenyőjén gyapjú is volt, ez a szokás ismeretes *Resináron* és a *Retyezát* alatti minden községben.⁹⁷³

Bánságban és a *Maros középső folyása mentén* valamivel egyszerűbb a fenyő díszítése, megelégszenek egy 3—4 méteres fenyőrúddal, amelynek a felső végét olyanformán díszítik fel, mint a vőfélybotokat.⁹⁷⁴ Ezeknek a neve már nem is halottas-fenyő, hanem *prapor*, illetve *steag*. *Naszód* vidékén pedig valóságos zászló is járja, amennyiben szokás egy 4—5 négyzet dm *fehér* színű, virágokkal, levelekkel díszített zászlót kitűzni a haranglábra vagy a toronyra, s azt ott is hagyják hat hétig.⁹⁷⁵

Ha fenyőfa nincsen a határban, akkor megelégszenek alma- vagy szilvafával is,⁹⁷⁶ de ha csak egy mód van rá fenyőfát, mégpedig lúcfenyőt (*Abies excelsa*) kerítenek. Így aztán elmennek az ötödik határba is fenyőért az ünneplőbe öltözött legények, akik aztán vállon viszik haza a fenyőt. Erre az útra elkíséri a 9 legényt 9 díszbe öltözött leány és egy furulyás is. A leányok a *fenyő-éneket* (*cântecul bradului*) éneklék, s úgy kísérik a fenyőt cipelő legényeket. Ha elfáradtak az énekben, akkor a furulyás kezdi rá. Ha pedig falun haladnak át, kimegy eléjük a falu leány- és asszonynepe és azok kísérik keresztül énekükkel a falun a fenyővivőket.

A fenyő-énekek nemcsak a legszebb termékei a román folklor-

⁹⁷¹ Schmidt, Adalékok 148.

⁹⁷² Marian, Inmormintarea 100.

⁹⁷³ Téglás, A Retyezát vidéke 466.

⁹⁷⁴ Schmidt, Adalékok 148.

⁹⁷⁵ Macaveiu, Datinele pop. rom. la inmormintari. Amicul Familiei VI. 94.

⁹⁷⁶ Schmidt, Adalékok 147.

nak, hanem egyúttal magyarázatot is adnak a fa eredeti rendeltetését illetőleg:

— Drágalátos ifjú!
Nem tetszik, nem tetszik,
Hogy a *feleséged* (t. i. a) fenyő)
Úgy felnyúlt az égbe!
Hogy szírt volt a hazája
S fejsze a halála!

— Drágalátos ifjú!
Nem tetszik, nem tetszik,
Milyen a ruhája,
Hogy a *feleséged*
Drága szép kötényc
Tarka a levéltől!⁹⁷⁷

A fenyőt a temetés napján ugyanazok a legények viszik a temetőbe a gyászmenet élén, akik az erdőről hozták — mint Schmidt megjegyzi — a *másvilági mennyegző jeléül*.⁹⁷⁸ A délvidéki oláh-ságnál — írja Schmidt — még négy lovaslegény is halad a koporsó két oldalán. Ezt azonban a románok a szerbektől vették át, akiknél a lovasokon kívül fehérruhás lányok — rózsaszínű szalagokkal — is kísérik a koporsót.⁹⁷⁹

A fenyő, mint ezt Schmidt is hangsúlyozza, a halott házastársát, illetve a másvilágon kötendő házasságát jelképezi. Indonéz és a földközi tengeri népek kultuszában elég gyakori a *fa-lélek* (Baumseele) hit, vagyis amidőn a másvilágra a fa lelkét küldik a halott után.⁹⁸⁰ Itt tehát a fának más szerepe van, mint pl. abban a körben, ahonnet mi a *tebét* véljük eredeztetni, t. i. az eurázsiai, közelebről az ural-altaji népek halottkultuszából, ahol a fa az áldozati prémekeket viszi vagy közvetíti a halott után a másvilágra.⁹⁸¹ Nálunk pedig a reá kötött kendőket, ruhákat, szalagokat stb., azaz a halott lakodalmi kelengyéjét. Nagy a valószínűsége azonban annak is, hogy a két szokás a *tebében* egyesült, t. i. a prémet átadó fa szerepe a halott élettársát helyettesítő *fa-lélek*-

⁹⁷⁷ Moldován, Magyar—Román Szemle 13.

⁹⁷⁸ Schmidt, Adalékok 151.

⁹⁷⁹ Juga, A délmagyarországi szerbek 96. — Vö. Schmidt, Adalékok 151., ahol Schmidt hangsúlyozza, hogy a románság halottas-fenyővel való temetése és a halottas-fenyője nem más, mint az ifjan elhaltak életében elmaradt lakodalomnak a túlvilági életben való pótlása, illetőleg jelképe.

⁹⁸⁰ Vö. Frazer, Totemism. and Exogamy I. 32—34., IV. 210—212.; — Thurston, Castes and Tribes of Southern India I. 232—235.; — Philpot, The Sacred Tree or the tree in religion and Myth. 14.; — Huszka, Az istenfa 7.; — Vergilius, Aeneis III. 63.; — Schmidt, Adalékok 152—153.

⁹⁸¹ Az ural-altajiak hitvilágában és halottkultuszában a fának fontos szerepe van. A nyírfa pl. szentfa, amelyen a samán az égbe mászik. A holttestet, illetve az elégetett tetem hamvait gyakran faodúba, vagy a fába vágott köpübe rejtik el. (Vö. Harva, Altain suvun uskonto 202.; — Holmberg, Elämänpuu 30, 31.).

*ket,*⁹⁸² hiszen végeredményben mind a kettő a halott lakodalmával kapcsolatos.

Az eddig elmondottak alapján is világos, hogy a hóstátiaknál is a halott lakodalmának az emlékét őrzi a fiatalok megkülönböztetett pompával, illetve külsőségek között történő eltemetése. A szokás eredetét azonban nagyon nehéz volna pontosan meghatározni.⁹⁸³ Szendrey Ákos, aki a kérdéssel legutóbb foglalkozott, tartózkodik az eredet pontos meghatározásától. Ahelyett inkább idézi a különböző népektől ismert legrégebbi adatokat. Felemlíti Schrader fejtegetését, aki a régi görögök ama szokásából indul ki, hogy a házasulatlanul elhaltak sírjára vizesedényt: λουτροφόρος -t állítottak, azaz egy vízhordó korsót, amilyent a menyasszonyfürdőhöz használnak.⁹⁸⁴ Lawson a görög szokások alapján ugyancsak azt állapítja meg, hogy a λουτροφόρος a házasulatlanul elhaltak sírján a jegyesek ünnepélyes mosakodásának a jelképe.⁹⁸⁵ Azonkívül a fiatal lányokat és asszonyokat esküvői öltözetben temetik el; erre a célra az esküvői koronát (koszorút) gondosan megőrzik s azt a fiatal halott fejére teszik; almát, birsalmát, gránátalmát, amiket a lakodalomkor használnak, virágokkal együtt a koporsóba teszik. A szokások párhuzamai — írja Szendrey — megtalálhatók a déli szlávoknál, románoknál, a keleti szlávoknál és bizonyos vonatkozásban a németeknél is.⁹⁸⁶

Közli továbbá Szendrey Ibn Fadlan fentebb már említett adatát, miszerint a *volgai bolgárok* főnökével elégettek egy fiatal leányt is. Ibn Ruszteh viszont a *szlávokról* írja, hogy kedves nőjük utánuk ment a halálba. Maszudi pedig a *kazárokról* jegyezte fel, hogy a halott ifjút holta után megházásították. Hasonlót jegyzett fel Marco Polo is a tatárokról, amikor azt írja, hogyha egy tatárnak nőtlenül halt meg a fia, egy másiknak pedig ugyan-

⁹⁸² A románok talán azért aggatnak rongyokat, kendőt, gyűrűket stb. a fára, hogy azáltal felöltöztetni kívánják a halott leendő, vagy jelképes élettársát. Vagy talán a *tebe* szerepével is bővült a fenyő szerepe? A kérdést nyitva kell hagynunk.

⁹⁸³ A halott lakodalmának szokásával behatóbban a következők foglalkoztak: Szendrey, A halott lakodalma.; — Schrader, Totenhochzeit.; — Róheim, Magyar néphit.; — Zelenin, Russische (Ostslavische) Volkskunde 321.; — Haase, Volksglaube u. Brauch 306.; — Muşlea, La mort mariage; — Handwörterbuch d. d. Aberglauben.

⁹⁸⁴ Szendrey, A halott lakodalma 51.

⁹⁸⁵ Szendrey, A halott lakodalma 51. — Vö. Lawson, Modern greek folklore and ancient greek religion. Cambridge, 1910.

⁹⁸⁶ Szendrey, A halott lakodalma 51. Itt felsorolja Szendrey az említett népekre vonatkozó fontosabb irodalmat is.

azon időben hajadon leánya, akkor a szülők egybejönnek és megtartják a két halott nászát.⁹⁸⁷

Íme az adatok nagy idő és tértávlatokba mutatnak. Az eredet kérdését, hogy a szokás mely néptől ered, el nem dönthetjük az eddigi adatok alapján. A szokás szellemi hátterére nézve pedig — a fentebb mondottak hangsúlyozásaképpen — utalunk azokra a Katanovnál is olvasható keleti török adatokra, miszerint a síronfűli élet folytatása az itteninek,⁹⁸⁸ a halott tehát nem lehet a másvilágon élettárs nélkül. Ez a világkép a szokást erősen az uralaltaji népek hitvilága körébe utalja. Mégsem hisszük, hogy kizárólag uralaltaji eredetű volna. Meglehetett ez a szokás más népeknél is. Pl. a szlávoknál. És így természetes, hogy a szokást a szlávok hasonló szokása is befolyásolta, termékenyítette, s mint Szendrey is megjegyzi, az egyház befolyása is sokat módosított rajta, sőt át is alakította: másképpen adta meg az értelmét. A szokás ősi értelmének és az egyház által képviselt értelmezésnek a keveredését látja Szendrey abban, hogy amikor Mikes Kelemen egyetlen leánya eladó korában meghalt (1686), a halotti toron kijelenti, hogyha leánya életben maradt volna, úgyis megülte volna lakodalma, most pedig őt az Üdvözítő Krisztusban adja férjhez, „... azért valaki engem szeret, ma vígan legyen házamnál...“, erre azután zeneszó és tánc mellett reggelig mulatozott torozó vendégeivel együtt.⁹⁸⁹

*

**A menet
idegenben
elhaltak
temetése-
kor**

Az 53. pont alatt említettük, hogy a hóstátiak, ha idegen halottat visznek át a határukon, akkor meghúztatják a harangokat, a halott koporsójára pedig tövises kőkény vagy vadrózsa gallyat tesznek.

Ez a szokás meglehetősen elterjedt az ország területén. Saját gyűjtésünkből a következőket közölhetjük: *Nagykapuson* a határon vagy falun áthaladó idegen halott koporsójára valamilyen tövises ágat tesznek: „... hogy a halott ne tudjon kijönni a koporsóból...“ Ugyanez a szokás *Körösfőn, Vistán, Kispetriben, Farnoson* és *Sárvásáron* is, valamint *Györgyfalván, Kolozsborsán, Bádokon, Kidén, Csomafján* és *Kolozsgyulán* is. Ez utóbb említett helyeken azonban a nagykapusi véleménnyel szemben azért tesznek tövises ágat az idegen halott koporsójára:

⁹⁸⁷ Szendrey, A halott lakodalma 51.; — Vö. Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 310.

⁹⁸⁸ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 100.

⁹⁸⁹ Szendrey, A halott lakodalma 51, 52.; — Vö. Tagányi, A hazai élő jogszokások 209.

„...hogy a jég ne verje el a határt...” A Szolnok-Doboka megyei *Vad* faluban rózsaaág-koszorút tesznek a halott koporsójára, vagy pedig rózsaaágakból kötelet csinálnak és azzal három helyen átkötik a koporsót. A szokás magyarázata: „...hogy a vetésben kárt ne tegyen a halott...” Ugyanilyen formában és értelemben ismeretes a szokás a Szabolcs megyei *Mándokon* is.

A *hétfalusi csángóknál* pedig az a szokás, hogy akire a halott haragudott, az elmegy a halottasházhoz és egy töviságot tesz a koporsóra (néha a halottra) *nehogy ártson neki a halott*.

Désen azért tesznek tövist az idegen halott koporsójára: „...hogy a gonosz szellemeit elűzze...” és azt el is temetik vele. A Szilágy megyei *Kendermezőn* pedig azért, „...hogy ha felkel és boszorkány lesz belőle, szúrja meg magát...” Itt is eltemetik a tövist a halottal.

Már Apor is említi az idegenben elhalt hazaszállításával kapcsolatban a tövis szerepét: „...az koporsó alá feles tövisfát tettek, hogy az test ne rázódjék, az koporsót arra tették, az társzerket pengig küljel fekete posztóval béterítették...”⁹⁹⁰ Ugyanezt az adatot találjuk szinte szóról-szóra Részó Ensel munkájában⁹⁹¹ is, amikor azt írja: „Ha valaki városon, vagy családi temetkezőjétől távol halt el, és szállítani kellett, a koporsó alá, hogy ne rázódjék, töviset tettek, s a koporsót és a szerket földig érő fekete posztóval vonták be.” Ez a két utóbbi adat természetesen nem népi, sőt főúri eredetű, bizonyosságául annak, hogy a szokás meglehetősen általános lehetett.

Az idegen halott átvitele alkalmával szokásos harangozás pedig még ma is oly általános, hogy fölöslegesnek tartjuk a helységek szerinti felsorolást. A szokás okául is egybehangzóan azt hozzák fel: *hogy ha nem harangoznának, akkor elverné a jég a határt*.

A szokás eredetével és szellemi háttérével sem foglalkozunk e helyen, hiszen alább, a *sír*, illetve a családtagok *együvé temetésének* tárgyalásakor és a *hazajáró lélekkel* kapcsolatban még visszatérünk ezekre a szokásokra és értelmezésüket is ott adjuk.

A halott búcsúja és búcsúztatása.

55. A sírhoz érve leteszik a koporsót a síron keresztbe fektetett testfogó fákon és elbúcsúztatják a halottat. Tulajdonképpen

⁹⁹⁰ Apor, *Metamorphosis*.

⁹⁹¹ Részó Ensel, *Magyarországi népszokások* 127.

csak a halott búcsújáról van szó. A halott a távozó, ő az, aki nem tér vissza, ő okoz fájdalmat, szomorúságot és gondot, ha támasz nélkül hagyja övéit. Ő hát az is, aki vigasztal, megnyugtat és biztat az élet gondjainak, bajainak elviselésére. De ugyanakkor int a világ hívságitól, mulandó örömeitől.

Az elmenőt, a holtat az elválás pillanatában már nem illik vádolni az okozott fájdalmakért. Sajnálni sem kell, hiszen jobb hazába, a mennyországba megy. Ez a nagy kiegyenlítődés győzelem az elmúlás gondolatából fakadó kétségen és félelmen: aki meghalt, jól járt! Nincsenek többé gondjai. Nem gyötri többé ez a hívságos mulandó világ. Örüljön, aki meghal, mert a menny örömeire és az örök életre halt meg, ha híven, igazán élt. Ez a gondolatkör száll a hóstátiak elméjére, midőn bánatos szívvel átadják halottjuk testét a sírnak. A búcsúztatókban a halott beszél, illetve a Kalandos mindenkori jegyzője vagy — ha ez valami oknál fogva alkalmatlan volna⁹⁹² — valaki más búcsúzik a halott nevében. A búcsú, mint az alább közölt versekből kitűnik, nem terjed ki a teljes rokonságra, atyafiságra, komaságra, szomszédokra és ismerősökre, hanem csak a legközvetlenebb hozzátartozóktól búcsúzik a halott.

Régen, de akkor is ritkán, előfordult, hogy a halottat otthon is (miután a pap az udvaron elvégezte a szertartást) elbúcsúztatták. Ekkor került sor az úgynevezett nemzetséglevél felolvasására, azaz a halott ekkor búcsúzott el minden atyjafiától, barátjától, szomszédjától és ismerősétől. Kint a temetőben már csak a legközelebbi hozzátartozóitól búcsúzott.

Hogy a háznál való búcsúztatás milyen szövegű volt, illetve miféle szövegbe ágyazták be az érdekeltek neveit, akiktől a halott elbúcsúzott, sajnos nem tudtuk megállapítani. Senki sem emlékezett rá. A kérdezősködés elől azzal tértek ki, hogy az nem volt a kalandos szokása. És ez a megjegyzés nem is igen alaptalan; különösen ha meggondoljuk, hogy a Kalandos Társaságok kezdetüktől fogva vallásos jellegű társulatok voltak, amelyekben a temetés népi módját — ezen a téren — elfedtetten, sőt elnémította az egyházi jelleg. Erre vallanak az újabb búcsúztatók szövegei is, amelyek erősen emlékeztetnek a zsoltárok szövegeire, amiből viszont arra következtetünk, hogy a régi búcsúztatókat nem is versszerűen mondták, mint a maiakat, hanem énekeltek. És valóban: az öregek még emlékeznek rá, hogy olyik nem elmondatta, hanem

⁹⁹² Pl. nem tud énekelni, vagy közeli rokona a halottnak.

élenekeltette a búcsúztatót. Ha jó hangú volt, akkor a Kalandos jegyzője, vagy ha az nem, akkor valaki más, esetleg a kántor énekelte el a sírnál a búcsúztatót.

Sajnos, ma már senkit sem találtunk, aki tudta volna ezt a régi, énekelhető búcsúztatót. Töredékeket, egyes sorokat tudtak csak, de a dallamát senki sem tudta. Némelyek azt mondták, hogy „... olyan volt a hangja, mint a zsoltárnak vagy a halottas éneknek“. Egyesek szerint nagyon szép volt, mások meg csunyának tartották, mert „...igen nyújtotta, tekergette“. A dallamból⁹⁹³ semmit sem sikerült kinyomozni. A szövegtöredékek azonban kivétel nélkül mind az *ifjabb hidelvi Kalandos búcsúztatójából* valók. Ezt a búcsúztatót Lindner is közli, aki azt állítja, hogy a búcsúztató még a reformáció előtt keletkezhetett. Ezt a nézetét, Lindner, a szövegben előforduló: „Az angyalak sergek...“ és „Dicsőült szentek...“ kifejezésekre alapítja.⁹⁹⁴ Szádeczky Lajos, azonban, tagadja ezt, mondván, hogy az említett kifejezések benne vannak a Szent Dávid zsoltárai alapján szerkesztett református énekeskönyvekben is; a kifejezéseket onnét vehették a református Kalandosok.⁹⁹⁵ Hivatkozik Szádeczky a kérdéses búcsúztató stílusára is, amely kétségkívül újabbkori, hogysem reformáció előtti korúnak tarthassuk. Azt azonban nem tartjuk kizártnak — bár erre nézve a Kalandosok iratai között semmi nyomot nem találtunk —, hogy ezt a búcsúztatót egy régebbi búcsúztatóból „modernizálták“, mintahogy a ma használatos búcsúztatók is átvettek néhány kifejezést, leginkább a záró sorokat a régi búcsúztatóból.⁹⁹⁶ Meglehet, hogy már a múlt század legelején, vagy a 18. század utolsó negyedében, amikorra mi az *ifjabb hidelvi Kalandos búcsúztatójának* szerkesztését, keletkezését tesszük — is ugyanaz volt az eljárás, mint ma, hogy a régiek, elavultnak tartott búcsúztató helyébe egyéni szerkesztmények zürzavara lépett. A kavarodásban úgy csinálhattak rendet, mint legutóbb 1935-ben,⁹⁹⁷ amikor is az öreg Hatházi József és ifjabb Tárkányi Ferenc (Kül-Magyarutcai Kalandosbéliek), meg más jól verselők, megszerkesztették az

⁹⁹³ Ami után már Kodály is erősen kutatott, de teljességében megtalálni nem tudott, s a szöveg alapján igen régiek tart.

⁹⁹⁴ Lindner, A Kolozsvári Kalandos 382.

⁹⁹⁵ Vö. EM. II. 382.

⁹⁹⁶ Vö. pl. *Búcsúztató 30 éves kortól 50 éves korig* mondandó búcsúztató utolsó strófájával.

⁹⁹⁷ Amikor a Kalandos alapszabályait, illetve rendtartását is újra megerősítették.

alább közölt búcsúztatókat. A szövegeket a tanító segítségével írógéppel sokszorosították és elküldték a többi kalandosnak is. Ma ezeket a szövegeket használják.

A legújabb termék, ami ezt a „kikristályosodást“ is kikezdhető folyamatnak az előhírnöke — az a búcsúztató, amit pár éve szerkesztett valaki egy legénysorban elhalt kalandosbéli búcsúztatására, illetve arra, hogy az ifjúság vegyen általa búcsút az elköltözöttől. Ezt a búcsúztatót ifjabb Szalma Mihály ajkáról jegyeztük fel, aki — bár még sírásó rangban sincs a kalandosban⁹⁹⁸ — egyik legénysorban elhalt rokona fölött mondta el. Hallottuk ezt a búcsúztatót másoktól is, a szöveg még kevesebb volt, mint ebben a formájában. Itt is tulajdonképpen még a halott beszél, csupán a két utolsó strófában veszi át más a szót és búcsúzik az ifjúság nevében a halottól.

Hogy mi lesz a búcsúztatók sorsa, fejlődnek-e vagy elszíntelenednek, nem tudhatjuk. A jelek azonban arra mutatnak, hogy aligha jön ezen a téren „egy jobb kor“, amely vonatkozik a Kalandos intézményére is. Fekül, színtelenedik és értelmét veszítve elerőtlenedik minden, ami régen szép és erős volt. Valamikor a búcsúztatókat is szép „előljáró beszéd“ vezette be, aminek a töredékét még megtaláltuk, de annyira sem ép állapotban, mint az a töredék, amit az *ifjabb hidelvi Kalandos búcsúztatójába* építettek be, azzal a sorral kezdvén: „Jelen van az úrban boldogult és kimult,“ stb. — Ma már csak ennyit mondanak, mintegy esendőt kérve, bevezetőül: „*Mélyen tisztelt halottkísérő gyülekezet!*“ És ezután nyomban következik a búcsúztató, a halott életkora szerint neki járó szöveggel.

Megjegyezzük, hogy a halotti búcsúztatók, sajnos, oly kevés hagyományt őriztek meg,⁹⁹⁹ hogy a párhuzamos anyag felsorolását mellőzhetőnek véljük, annál is inkább, mert a gyűjtő efféléket bőségesen tanulmányozhat az eddigi temetkezési-szokásleírásokban. A korábbi gyűjtők ezen a téren még nagyon gazdag anyagot

⁹⁹⁸ Régi rend szerint katona évek kitöltése után kerül a legény a sírásók sorába, azután lesz dékán belőle és ekkor választhatják jegyzővé, búcsúztatót tehát csak ekkor mondhat. Házasulandó korban elhaltak esetében azonban — ma már — eltérnek a régi rendtől.

⁹⁹⁹ Nem lehetetlen, hogy a búcsúztatás hajdan sokkal fontosabb cselekedet lehetett, mint a mai verses búcsúztatás. A szkitáknál pl. nemcsak a király szkiták halottaikat, hanem más halottakat is szekerre tették és körülhordozták a nemzetségben; rokonoknál, barátoknál, ahol ünnepélyesen fogadták a halottat; torral várták az érkezőket. (Vö. Herodotos IV. 71—73.; — Ipolyi, Magyar Mythologia II.³ 318.)

találtak s a néprajzkutatás nagy szerencséjére gondos gyűjtő munkát végeztek.¹⁰⁰⁰

Mi az alábbiakban közöljük a hóstátiak búcsúztatóit.

Búcsúztató gyermek felett. I.

A Krisztushoz megyek szerelmes szüleim,
Töletek elvások édes nevelőim,
Hát végbúcsút veszek kedves jó feleim,
Halljátok meg kérlek végső beszédeim.

Éltem az életnek csak kevés napjait,
Nem igen kóstoltam mulandó javait,
De máris szenvedtem terhes unalmait,
S halál fájdalmának sebezhető nyilait.

Rövid életemnek míg fénylett lámpása,
Vídám színt juttatott életem fájára,
Magaviseletem és nyelvem szólása,
Vala szíveteknek egész újulása.

De továbbá jóban öröm nem lehetett,
Nagyobb részt kincsében elmém nem vehetett,
Mert eljőve hozzám az Úrnak követe,
S engem egy boldogabb életre vezetett.

Legyen ez az Úrnak kedves akaratja,
Hogy virágszál koromban lelkem kiszólítja,
Mennybe ő magához, ily hamar juttatja,
Atyai jóvoltát azzal megmutatja.

Szerelmes szüleim ne keseregjetek,
Szűnjék siralmatok, víduljon szívetek,
Mert ott az Istennel vagyok a tietek,
Nem sok idő múlva leszek tiveletek.

¹⁰⁰⁰ A halotti búcsúztatókat illetőleg mintaként említhetjük Nagy Jenő magyarvalkói közlését (Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón, Ethn. LIII. 132—143.), amelyben a legpontosabb filológiai módszerrel közli az anyagot. Minden búcsúztató verset fonetikusán közöl és ez a helyes. Mi a hóstáti búcsúztatókat nem közöljük fonetikusán, aminek az az oka, hogy a hóstátiak legépelt szöveget tanulnak meg és azt „úri” kiejtéssel mondják el; egészen idegenül hangzik a szájukból ez a szöveg.

Kedves testvéreim, kik értem keseregtek,
Miért tiveletek többé nem lehetek,
Jussak eszetekbe minden estve-reggel,
Tartsatok emlékbe a ti szívetekbe.

Utolsó kérésem kedveseim halljátok,
Hűségeteket hozzám ebben mutassátok,
Megszenvedett testem földbe takarjátok,
Melyért az égből száll áldás reátok.

Dicsértessék Uram szent neved örökre,
A szent angyaloknak nagy dicsőségére,
Hogy ez ifjú lelket feljuttattad hozzánk a magas egekbe,
Oh légy mivelünk és segélj mindenekben,
Juttasd végül lelkünk Te hozzád az égbe.

Amen.

Bűcsúztató gyermek felett. II.

Nyugszol sarjadzó virágszál,
Szépen zöldelő levél,
Ó mily gyöngéd és szép valál,
S most mily hervadt lettél.

Csak most kezdéd öröm közt,
A vándor életet,
Még el sem fáradtál,
S megnyugodnod kellett.

A halál, e zordon kertész,
Leszakasztván éltedet,
Mint egy palántját síroknak,
Gyászkertjébe ültetett.

S nemcsak téged ültetett el,
Odatemeté melléd,
Jó szüleid boldogságát,
Reménységét, örömét.

Isten, aki földnek atyja,
Ez ifjú halottnak

Itt nyugtasd meg
Kora tavaszán elszenderült hamvait,

S kiknek sértett szíveikben,
Vérző seb támadott,
Küld e sebnek fájdalmára,
Enyhületes balsamot.

Kedves jó szüleim, el kell mennem,
Drága szívetekből elszólít engemet,
Ó mily boldog voltam köztetek,
Nem éreztem gondot, bűt aggodalmat.

Igaz hát, hogy elszakadnak
Minden földi kötelek,
Igaz hát, hogy el kell válnom,
Jó szüleim tőletek.

A virág, mely csak most kezdi,
Kihajtani szírmait,
Leányotak élet nélkül
Hervadtan fekszik itt.

Hasztalan áll őrt mellettem,
Az ifjúság szelleme,
Ezt sóhajtván:
Ó ez ifjú lánynak élni kellene!

Szüleim jósága engem
Hasztalan védelmez,
Kegyetlenül leszakasztott
A halál hideg keze.

Nyújtsatok hát jó testvérek,
És barátok búcsú kezét,
Akiket a tiszta részvét,
Koporsómhoz vezetett.

Végső óhajtasom az, hogy
Áldjon meg a fényes ég,
Élteteknek minden léptét
Szent örömek környezzék.

Most meg jövel síri álom,
Fogd be ifjú szememet,
Altass el a nyugalmak közt,
Rejlő sírban engemet.

Az elpártolt ifjúság
És bődög örömök helyét
Áraszd el szent nyugalommal
Élni megszűnt keblemet,

Dicséret, dicsőség legyen mindenkben
Az Atya Istennek egyenlő fenségbe,
Ki élsz uralkodol a magas egekben,
Halálunk óráján légy segítségünkre.

Ámen.

Ez a búcsúztató, mint láttuk két részből áll. Az első hat versszakban a szülők nevében beszél a búcsúztató. A következő tíz versszakban pedig a halott válaszol szülőinek, majd a sírba indultán Istenhez fohászkodik. Az a gyanunk — bár a hóstátiak erre nézve semmi biztosat nem tudnak mondani —, hogy a búcsúztatók mind ilyen kettősek voltak.

Búcsúztató fiatal leány vagy fiú felett.

Virágszál koromban életem elmulék,
Gyászos koporsóban véletlen borulék,
Derült vala napom, fényes hajnalára,
A halál elmetszé mérges kaszájával.

Szeretett szüleim, ha nem keserítlek,
Hervadt ajkaim titeket említnek,
Engemet a halál mikor kiszólíta,
Titeket is sötét gyásszal beboríta.

Jól tudom keservét bágyadt szíveteknek,
Súlyos hánykódását fájó lelketeknek,
Mint hánykódó tenger tornyos habjaival,
Lelketek küzködik terhes gondjaival.

Szívetek fájdalmát én mivel enyhítsem,
Annak búsult árját mivel csendesítsem?

Karjaitok között nem lehet már lennem,
Jézusom ölébe szükség által mennem.

Valamely virágát a kertész megkedvel,
Legszebb korában annak hervadni kell,
Leszakítja s teszi terített ölébe,
Vagy pedig elrejtí tikos kebelébe.

Miért zokogtok hát, hogy kedvestek megholt,
Örüljetek inkább, hogy a tiétek volt,
A fényes egekben léssen már lakásom,
Angyali karokkal nyájas mosolygásom.

Mely időt másképp nékem szenteltétek,
Ha tovább élhetnék, velem töltenétek,
Jobb lesz ezt egészen Istennek szentelni,
Jobb annak isteni bizonytságban lenni.

Mikoron engemet elvesztettetek,
Sok ezer bajjotól megmenekültetek,
Mert szívetek értem sokszor megsebződnek,
Ha még tiveletek a földön lehetnék.

Nem félhetek immár, hogy rossz szemmel néznek,
Vagy tündér arcával megigéz a világ,
Nincs már joga rajtam, már meg nem ítélni,
Ragadós nyelvével ezután nem illet meg.

Ha talán az sérti vérző szíveteket,
Hogy többé nem láttok engem, kedvesteket,
Ma-holnap utánnam a partra kiszálltok,
A fényes egekben engem feltaláltok.

Ha nem irigylitek boldogulásomat,
Fájlalni nem illik eltávozásomat,
Az égi karok közt jobb örülni nékem,
Mint veletek együtt a habok közt ülnöm.

Lelketek sérelmét az Úr-Isten enyhítse,
Napjaitok számát az Úr öregbítse,
E világon áldott lelkével hordozzon,
Fényes lelkével mennybe koronázzon.

Búcsúbeszédemben most hozzátok térek,
A síromnál álló szeretett testvérek,
Utolsó kérésem így hangzik hozzátok:
Ne szakítsátok el azt az édes láncot.

Amely minket híven, öröm és bú között,
Szépen összetartott, szépen összekötött,
Azért, hogy e földön köztetek nem élek,
El ne felejtsetek kedves jó testvérek.

Ejtsetek síromra résztvevön, melegen.
Egy könnyet, hogy álmom csendesebb legyen,
Mint levelet a fáról, elfújják a szelek,
Úgy szakaszt el a halál jó barát töletek.

Isten hozzátok, én megyek már,
Az egek kapuja előttem nyitva áll,
Az egeknek Ura, a hatalmas Isten,
Felszólítá lelkem, hogy menni kell innen.

Amen.

Búcsúztató 30 éves kortól 50 éves korig.

Mulandó az élet, mint a kert virága,
Föld és porrá lészen testem nemsokára,
Miként fut az idő, árvizek módjára,
Végkép lefoly s nem tér elhagyott útjára.

Bármily földi nagyság repítse lelkemet,
Bár gyűjtsek sok kincset, vagyont,
Szép érdemet, hasonlóvá teszi a halál.
Testemet ezekéhez, kiket már régen a sír temet.

Kit kímél a halál komor ábrázatja,
Ez a nagy hatalmát ki nem mutathatja,
Mely ezen kertet rothadásnak adja,
Tagjainkat porrá s hamuvá oszlatja.

Mulandó e világ legszebb dicsősége,
Keveset ígérhet tagjaink épsége.
Mily hirtelen hervad a virág szépsége,
Oly hamar elmulik az ember egészsége.

Holttestünk a földnek magát visszaadja,
Leomlott sátorát a lélek elhagyja,
S ezt, ha hív volt, az örök hajlék befogadja,
Melyből őt a halál ki nem ragadhatja.

Miért rettentí hátra a halál szívünket?
Az, aki a földre teríti testünket,
Boldogabb öröme juttatja lelkünket,
Halhatatlanságra alkotván testünket.

Jézus, aki halált szenvedtél értünk,
Feltámaszta sírból, ha eltemettünk,
Az örök életbe reménységet vetünk,
Ő, ki dicsőségben országolt felettünk.

Hozd el hát ha tetszik, Atyám végórámát,
Ha hívsz félbehagyom kész szívvel munkámat,
Nagy érdemed szerint tőled veszek számot,
Dicsőültek között rendeled hazámat.

Vég jajj szavaim már ajkaim rebegék,
Fájdalom és bánat nem sújtanak többé,
Mert eljőve hozzám az Úrnak követe,
Engemet a sírnak mélyébe temete.

Kedves hitves társam, szeretett gyermekim,
Itthagylak titeket, éljetez mindnyájan
Sok számos éveket, legyetek az Úrnak
Nevében áldottak és boldogok.

Kedves rokonaim, s tisztelt barátok,
Az Úrnak áldása maradjon reátok,
Hiszen titeket is az Úr fog követni,
És az Úrban fogunk együtt örüvendezni.

Elvégeztem Atyám a földi munkámat,
Bevégeztem Atyám pályafutásomat,
Megtartottam hitem, igaz vallásomat,
Jövel Uram, add meg a mennyben koronámat.

Dicséret dicsőség legyen mindenekben
Az Atya Istennel egyenlő fenségben,
Ki él, uralkodik a magas egekben,
Halálunk óráján légy segítségünkre.

Amen.

Búcsúztató 40 és 60 év közöttieknek.

Ó halandó népség tekints a mezőre,
Nézz szomorúan e sírnak mélyire,
Itt leszen hazátok néktek is mind végre,
Ha ma éltek, holnap szállhattok e sírgödörbe.

Itt gondoljátok meg éltetek határát,
Itt kapja meg mindenki munkája jutalmát,
Itt mindent bezárnak a sírnak mélyibe,
Királyt, koldust, szegényt a halál éjibe.

Nem téssen a halál senkin itt választást,
Gazdagnak szegénynek semmi halogatást,
Mindenki felé nyújtja hatalmasan karját,
Hamar változtatja mindnyájunknak dolgát.

Amilyen mulandó e világ dicsősége,
Oly hamar elmulik az ember egészsége,
Talán ezórában elérkezik vége,
Keserőségének minden édessége.

Mert itt a világban minden mulandóság,
Hirtelen elmulik minden nagy gazdagság,
Itt hamar leroskad minden nagy uraság,
Semmivé változik minden hatalmasság.

Mert minden gazdagság csak a síríg kísér,
Innen aztán senki tovább menni nem mér,
De a tiszta Jóság elkísér mind végig,
Az örök életnek dicső hajlékáig.

Miért ragaszkodunk hát ez alacsony világhoz,
Szívünk miért kapcsoljuk a mulandósághoz,
Esztelenség bízni veszendő jóságban,
Semmivé válandó kincses kamarában.

Vesd inkább szemed a magas egekbe,
Tekints a mennyei gyönyörűségekre,
Törekedj, hogy bölcsen szert tehess ezekre,
Hogy majdan ne jussál a nagy ítéletre.

Jézus érdeméhez hittel fohászkodjál,
Esedezz és hozzá gyakran folyamodjál,
Gyűlöld az undok bűnt, attól iszonyodjál,
Hogy majd az egekben hozzája juthassál.

Lám ez már elhagyta e gyarló világot,
Nem keres már köztünk semmi boldogságot,
Megyen Istenéhez kapni boldogságot,
Dicső angyalokkal vált ott társaságot.

Azért néki tehát mind megengedjétek,
Kicsinyek és nagyok, akik ismertétek,
Az Úrnak áldása legyen tiveletek,
Amiért most ötet idekísértétek.

De kedves társatok sajnálja válását,
De már mind hiába veszi búcsúzását,
Kedves férjétől gyermekeitől,
S kívánja reájok az Isten áldását.

Azért kedveseim megelégedjétek,
E világba nagyon be ne merüljétek,
Mintha mindörökké csak itten élnétek,
Felettébb hát ehhez ragaszkodni kérlek.

Igyekeztek egymást jobb életre bírni,
E romlandó testet, ha majd le kell tenni,
Testetek megnyugszik e földnek ölében,
Lelketek pediglen Krisztus kobelében.

Azon igyekezzünk, hogy mennybe juthassunk,
Az Úr színe előtt hittel megállhassunk,
Hogy részesei legyünk a mennyei jónak,
S ne legyünk rabjai az elmulandónak.

Dicsértessék az Úr Isten örökké mennyekben
A szent angyaloknak nagy dicsőségében,
Tőlünk s mindnyájunktól a magas egekben,
Halálunk óráján légy segítségünkre.

Amen.

Búcsúztató öregek felett 70 évtől felfelé.

Megérett gabona hajtsd le már fejedet,
Így szóltak énnekem és mennem kellett,
Jöjj hozzám ősz társam még legutoljára,
Mielőtt elmennék ama szebb hazába.

Jöjj hozzám takarj be lengő ősz hajjaddal,
Sokat küzdénk együtt világi bajokkal,
Egymást hón szeretve, egymást hón segítve,
Egymás boldogságát híven édesítve.

Jöjj hozzám kísérv ki csendes temetőbe,
Elhullunk egyenkint, mint a fa levele,
Kísérv ki, hullas rám egy-két kapa földet,
Hogy a Mindenható legyen atyád néked.

Őszbe borult párom, kivel együtt éltem,
Majd egy félszázadra kiterjedő éltem,
Reméltük és vártuk ama kedves napot,
S én menyegző helyett koporsóba vagyok.

Miért is bohó az ember, hogy lelke
Messzire terjedő reménnyel van tele,
Pedig pásztortűz éji lobbanása,
Tovább tart, mint az ember kimúlása.

De ne epeszd magad őszbe borult párom,
Lelked nemsokára magamhoz elvárom,
S örök boldogságban Isten színe előtt,
Megtartjuk az itt elmaradt menyegzőt.

Őszbe borult párom jöjj hát utoljára,
Borulj alvó társad koporsójára,
48 hosszú év öröme és bújja,
Van emlékünkebe vésve koszorúba.

Még gyermekek voltunk, mikor összekeltünk,
Megőszült hajzattal kell most tova mennünk,
Áldva légy Istentől, örökké légy áldott,
Áldva legyen az is, ki téged megáldott.

Fájdalmak közt búsan hagyám itt e földet,
Ha tudnám, hogy soha nem látlak már téged,
Őszbe borult párom, mert annyi év alatt,
Mely házasságunkban felettünk elszaladt.

S amíg ideélnél, legyen özvegy élted,
Olyan esendes, amilyenek nem is remélted,
Isten angyalai vezessenek karon,
Míglen így szólnak majd, megásva a sírod

Kedves gyermekeim, kondult a végóra,
Más életre hítt: egy örökkévalóra,
Szent atyai öröm fogja el szívemet,
Hogy felneveltelek, gyermekim titeket.

Köszöni atyátok ti hű ápolástok,
Apoljon titeket mennyei Atyátok,
Már a sírba szállok ez utolsó szavam,
Az Isten veletek szeretett magzatim.

Kedves gyermekeim, meg van ásva sírom,
Az én síromban is megvan vetve ágyom,
Elfoglalni helyem soká nem is késem,
Nyugalmas leszen ott az én pihenésem.

Kedves gyermekeim, szeretett unokák,
Égő könnyet látok szemetek pilláján,
Ti szerettek engem, s ezen égő könnyek,
Szemetekből kín és fájdalomkból jönnek.

Itt várlak titeket, szeretett magzatim,
Szíves ölelésre kitérve karjaim,
Míg a földön éltek, én hát mit kívánjak,
Vegyétek áldását az égő Atyának.

Hogy boldogok legyetek,
Míg a földön éltek,
Maradjon áldása
Az Úrnak veletek.

Végre hozzád fordulok teremő jó Atyám,
Ki a mennynek, földnek gondozója valál,
Vigasztald meg azon bánatos szívemet,
Kik e sírhant körül hullatnak könnyeket.

Amen.

Az ifjúság búcsúja legénytől vagy eladó lánytól.

Ifjúságom szomorúfűz ága,
Temetőben szomorkodik fája,
Itt metszettek egy sírhalomról,
Nemcsoda, ha oly szomorúan szól.

Édes szülém ne sírassál engem,
A halálnak prédájává lettem,
Beteg voltam, nyögtem keservesen,
Míg a koporsóban lettem meg helyem.

Holló, holló gyászos holló madár,
Ablakunkra nekünk többé ne szállj,
Inkább szállj a babám ablakára,
Mondd, hogy vegyen gyászruhát magára.

Ejtsen síromra résztvevőn, melegen,
Egy könnyet, hogy álmom esendesebb legyen,
Vagy egy könnyet vagy egy bús sóhajtást,
Mert úgyse látjuk soha többé egymást...

Tizenkettőt ütött az óra a toronyba,
Szalma György eltért örök nyugalomra,
Siratják szüleik,
Könnytől ázott gyászos zsebkendejük.

Bánatos szívvel búcsúzik,
A Magyar utcai földész ifjúság,
És a veled összekötött szeretett barátság,
De te most elmégy, sírodba szállni le,
Lelkedet az Isten vigye fel a mennybe. Amen.

Ez a búcsúztató beszédes példája annak, hogy miképpen bomlanak szét a régi szövegek. Az alkalmosság egy-két mondatot, vagy nótarészt szorít a meglévő formulába. Ezek az alkalmosságú betoldások azonban túlélnek az alkalmat. Ha csak egy mód van rá, mindig elmondanak; ha nincs rá lehetőség, akkor „félre tétlenek“. Ilyen módon sok „alkatrész“ gyűlik össze. Ezeket az alkatrészeket aztán derűre-borúra alkalmazzák a búcsúztatók. Az eredmény az, hogy teljes zűrzavar támad. Végül azt sem tudják, mit kell fiatal és mit az idős halott felett elmondani. Ez az állapot tette szükségessé, legutóbb is, a búcsúztatók világában való rendezését, a fenti búcsúztatók „megszerkesztését“.

Az ifjabb hidelvei Kalandos búcsúztatója.

Senkinek nintsen itt örökkös hazája
Mindenek elmunak bárki ki visállya (így!)
Oda síjessünk hát hol örökké élünk.
S az hol az úr Jézus szüntele (így!) lesz velünk.
Oh Jézus Istennek ártatlan báránya
Mi bűnös lelkünknek kegyes megváltója
Kérlek enged nekünk hogy szent országodban
Örökkös lehessünk paradicsomodban
Nem, aranyan sem ezüstön, hanem ama ma-
Kula és szeplő nélkül való bárán (így!) Úr Jézus
Krisztus drága piros vérem megváltat, sőt
Magának eljedet halatt szép gyülekezetnek
Hallandóságodat én bennem szemléljed
Ember minemű vagy, eszt mostan megérted
Hozzád ezintésem éltedet úgy éljed
Hogy ha ma vagy egeségben holnap vagy...
Akathat a halál törében és tétetől a földben
Azért találtossál készen
Oda fen a menyben van az én jegyesem,
Oda várt magához az én szerelmesem
Kivánt az én lelkem testemből kiszálni
A menyben Istennel nagy vigszágban lenni.
Férgek eledele mostmár testem léssen,
Mert lelkem testemtől itt már bútsút vészen,
Menyben lelkem vigad testem itt elrothad,
A még föld porából ismét hogy feltámad.
Por voltam és viszont most porrá kell lennem
Mind a füst és pára e földről költözmem
Rothadó testem a setét sírban mégyen
De más rothadatlan Istenemnél léssen,
Jelen van az úrban boldogult és kimult néhai
Keresztyén atyánkfiának alkalma,
Tasságával megszomorodat Ke. Hi. Tár.
És Gyer. Mi. Jóa. és Szom...¹⁰⁰¹ Mind

¹⁰⁰¹ A rövidítések így egészítendőek ki: *Ke. Hi. Tár.* = Kedves Hitves Társa; *Gyer.* = Gyermekai; *Mi.* = Mind; *Jóa.* = Jóakarói; *Szom.* = Szomszédai; Ez után egy szó a papír elrongálódása folytán olvashatatlanná vált. Ezt már Lindner sem tudta kiolvasni. (Vö. Lindner, A kolozsvári Kalandos-Társulatok 380.) Azóta az irat mégjobban tönkrement. A búcsúztató keletkezését az írás betűstílusa alapján, egybevetve más iratok betűivel, az 1700-as évek második felére tehetjük.

Nemzetest, kit az úr Jézus Krisztus a halál által
Kiszollítván az élőknek seregéből
Kegyelmetek pediglen mindnyájan ez tisztessé-
ges Temetőnek helyére úgy mint az
Úr Istennek veteményező kertjében szép
Számú sereggel és tisztességgel kiki-
Sérni nem sajnálatták és a földnek job an-
Nyának meg is atták és jó reménség alá hagyta
Mely istenes fáradtságakért és tisztességtételekért
Észt kívánnya én általam mind egyen egyen
Kegyelmeteknek, hogy a minden áldásaknak
Szent Istene áldgya meg és szentelje meg kegyel-
Meket mindnyájon kicsintől fogva nagyig, kik most
Iten jelen vagynak, ez urban boldogult kimult
Néhai keresztény atyánkfiának pedig adgya
Az Ur Isten az utolsó napon boldog feltámadást
Oly vége, hogy amikor eljövend a mi urunk
Jézus Krisztus unszolásának kiáltására Istennek
Ama harsogtató trombitájával, kire minden kaot-
Tok a földnek porából feltámadnak
Akor eszt is felvevén lelkét testével egyesítvén
Vigye bé amaga ditsőséges szent halylékában
Ahol bátran elmonhassa (így!) eszt a szép szavakat:
Tsalárd e világnak minden ditsősége
Olvadó hóhalman épült ékessége
De nem tsábitot meg engemet szépsége,
Mert táplálta lelkem Jézus édessége,
Jegyesem a Jézus, én az övé vagyok
Érte mindeneket megvetek s elhagyak
Hiszem, hogy értem is ő megfeszítettet,
Ez hittel elveszem az örök életet.
Jövel Jézus Krisztus hiveid védelme,
Eletnek halálnanak (így!) ura fejedelme,
Jövel, jövel hozzám lelkem megváltója,
Légy az árváimnak hív vigasztalója.
Kedves hitves társam én az véső (így!) szómat
Nyutom én tehozád végbúcsúzásomat,
Álgyan meg az Isten hív szeretetedért
És én mellettem tett sok fáradtságadért
Lígyen (így!) az ur Isten tenéked vezéred. Valamég ez
Földön páljádat eléred.

Akkor pedig, mikor élted halállal tseréled
Adgya meg a Jézus tenéked az örökös béred.
Kedves gyermekeim, nektek is kívánam
Az én szerelmemmel szívbeli áldásam
Sajnálam tölletek mostani válásam
De az halál miatt nintsen maradásam
Azért áldat Isten árvák édes atya
Minden hívő lélek kegyes biztatója,
Légy árva házamnak böles kormányozója,
Atyai kegyelmed gondat visel rája,
Hatalmas kezedbe letettem éltemet,
Bízom, hogy megatad (így!) az én kérésemet
Halálom óráján biztatál engemet
És szent országodban juttatád lelkemet
Jövel uram Jézus fötzélja hitemnek
Adj bátorságos szálást megnyugot testemnek,
Légy bétejesítője jó remésígemnek (így!)
Ad meg ödveségét tőled vet lelkemnek,
Vigan el is mégyek hozzád, megváltómhoz.
Kivánkozik lelkem édes Jézussához,
Oh hogy ne sijetnék az én Krisztusomhoz
Mert hiszem előmbe lelki koronát hoz
Ura (így!) Jézus Krisztus híveid védelme
Tekints kegyelmesen az én sok bünömre
Hogy juthasan lelkem ditső örömiére
Az angyalak sergek gyülekezetében.
Menyek azért bátran a megoszlatásra,
Nyavajáim után víg boldogságonra
És halálam után tsendes nyugovásra,
Én Jézusom előtt való udvalásra (így!)
Boldog állapotom most a menyországban
Örül vigad lelkem boldogok sorában
Mert élek Istennél halhatatlanságban
Diesöült szentekkel fényes állapotban
It immár vég nélkül az én Jézusomat
Szemlélem s tisztelem az én Krisztusomat,
Mivel elvégezte (így!) pályafutásomat
Bírom mindörökké megnyert koronámat
Isten irgalmának gyímánt koronáját
Szép virágból fűzött drága koszorúját
A menyei kertben nyílt piros rózsáját,

Fejemen viselem íkes violáját,
 A bárá (így!) Úr Jézus víg lakodalmára,
 Hívtak el végnélkül való fő jovára,
 Örül s vigad lélkem, hogy ily állapotra
 Jutat fel Istennek színe látására,
 Menyben asztalam is már megterítettet,
 Az Úr Jézus Krisztus mellé is ültetet
 Poharam is nekem tsordultig töltetett,
 Nyájas beszédével megörvendeztetet,
 Életem halálam volt nékem Jézussam,
 Ügyemet fogato (így!) kegyes páttronusom,
 Hitem, reménységem érdemem Krisztusom,
 Hiszen feltámadásomkor lész nékem tutorom,
 A menyországban nyájas kalahuzom,
 Má nints egyéb hátra, hanem hogy testem[et]
 Tegyétek bé Földben hideg tetememet,
 Takarítsátok el aképen testemet,
 Mint angyalak vétték (így!) menyékben lelkemet,
 Ezekre az Isten segéljen titeket
 Szent Fija kegyelme épitse hitetek,
 A szent lélek újjá szüljön benneteket,
 Szent háromság menybe vigye lelketeket,
 Szerelmes Jézusom, ki lakozol menyben,
 Az atya Istennel egyenlő felségben,
 Ditséret, ditsőség adassék mindenben
 És e szent lélekkel mind örökké menyben.

Amen!

A temető.

56. A Kalandos Társaságoknak külön temetkező helyük van. Az egyik a Házsongárdi-temető északkeleti részében, a másik az úgynevezett Kismező-utcai temető. Ezek a temetők több, mint három és fél évszázadja adnak örök pihenőhelyet a hóstátiaknak. A Házsongárdi-temetőt az 1585. évi nagy járvány idején nyitották meg. A járvány még 1586-ban is szedte áldozatait, amiértis a városatyák 1586. július 6-án a következő határozatot hozták: „Továbbá látván, hogy a nyolcz temető és sírásó emberek nem győznek a hostatokbeli halottakra is vigyázni; annak okáért bíró uram ő kegyelme, Magyar utzának, Közép utzának, Farkas utzának is

négy embert kerestessen ugyan a' felső fizetésre. Hidelvén négy legyen, Monostor utzára, és Zyn utzára is négy legyen...¹⁰⁰²

Hogy a házsongárdi temető, ekkor (1586-ban) már létezett, legalább is a magva,¹⁰⁰³ az kitűnik a városatyák 1586. július 6-án hozott határozatából, mely szerint „Aggya bíró uram ő kegyelmek eleibe ezt is, hogy nagy sokak immár elfaraztatták volna, kik hol klastromba, hol *kökertekbe*¹⁰⁰⁴ kívánnák az halottakat temettetni, nem az *új temető kertbe*. Azért egy voxszal végezték városul, hogy minden személyválogatás nélkül senkinek az klastromba, és kökertbe ne legien szabad senkit temetni, és ott sírt ásni, hanem tulajdon csak az nagy új külső *sövénykertbe* horgyanak személyválogatás nélkül minden meghalt testeket. Ha ki penig az síraknak felibe követ akarnak tétetni, faragtatni: engedve legyen. — Az templombeli temetés megengettetik, mint azelőtt, nem is változtatják semmiben.”¹⁰⁰⁵

Az 1585. és 1586. években dühöngött járvány tette szükségessé a temetők szaporítását, illetve új temetők nyitását. Ebben az időben nyitották meg a Kismező-utcai mai Kalandos-temetőt is, amelyet egy 1587. évből származó adománylevél tanúsága szerint. Fleyscher Pál ajándékozott a kétvízközi Kalandos Társaságnak.¹⁰⁰⁶

Ezek szerint a Hósfátokban már igen régóta nem temetkeznek a templomok ú. n. eintermébe. A templomokba való temetkezés pedig mindig a kegyurak és előkelők kiváltsága volt.

A sír és a családi temetkezés.

57. A Kalandos Társaságnak a temetkezést és a temetői rendtartást illetőleg önrendelkezési joguk volt. Ezt a jogot Kolozsvár városa is elismerte és az elmúlt századok folyamán ismételtelen meg is erősítette.

¹⁰⁰² Vö. Lindner, A Kolozsvári Kalandos 141.

¹⁰⁰³ Ez a mag a mai Házsongárdi-temető elején, a főútvonaltól balra, a Sigmund-féle síremlék és a kápolna helyén s azoktól felfelé, pár száz lépésre terült el. (Kelemen Lajos főigazgató úr szíves szóbeli közlése.)

¹⁰⁰⁴ A kö-kertek, Kelemen Lajos főigazgató úr előszóval közölt adatai szerint a két várfal közötti területek voltak; ilyen volt pl. azon a portán is, amely a Petőfi-utca és a Kovács Dezső-utca sarkán van. A külső várfal a mai kökerítés helyén volt, a belső pedig bentebb 20—30 m-rel. A kettő közé eső teret (vár-árkot) nevezték kö-kertnek.

¹⁰⁰⁵ Vö. Lindner, A Kolozsvári Kalandos 141.

¹⁰⁰⁶ Fleyscher a kétvízközi Kalandosnak volt a tagja. (Vö. Lindner, A Kolozsvári Kalandos 141, 217—218.).

Az önrendelkezés nagyjából abban állott mindig, hogy a Kalandos Társaságok maguk jelölték ki az egyes családok sírhelyeit vagy a magánosok sírjait. A sírok rendben tartása is a Kalandos feladata volt a Kalandosok által használt temetőrészben.

A temetőben való intézkedés joga a Kalandos Dékánját illeti. Az eljárás az, hogy midőn az Apa a halálesetet hírül vette, haladéktalanul értesíti a Dékánt, hogy az a sírásásra vonatkozóan intézkedjék. A Dékán nyomban ki is jelöli az illető Kalandos ifjabb tagjai, az úgynevezett *sírasók rendjéből* azokat, akik a sírásás soron van.

Mai szokás szerint három fiatal embert jelöl ki.¹⁰⁰⁷ Mindíg úgy intézvé, hogy két újone sírásóhoz egy idősebb, tapasztaltabb sírásót rendel, aki már ismeri a sírgödör-ásás módját.

58. A sírásók feladata, hogy a sír a temetés napjára készen álljon. Tekintettel arra, hogy ma már új sírt a legkritkább esetben ásnak, hanem csak régi sírt bontanak fel, elegendő, ha a temetés napjának korahajnalán látnak munkához. Szigorúan vigyáznak ugyanis arra, hogy a sír frissen ásott legyen, estét és éjszakát nem szabad látnia.

A sírokat olyan mélyre kell ásni, hogy a beléje helyezett kopsó fölött legalább két méter földréteg legyen a föld színétől számítva. Ennél mélyebb sírt csak akkor kell ásni, ha új sírhelyet nyitnak és éppen a családfővel kezdik meg a temetkezést. Ebben az esetben már nem elég, hogy a temetés hajnalán fogjanak munkához a sírásók, hiszen a sírt 4—5 m mélyre kell ásni, hogy a később elhaló családtagokat is ebbe a sírba temethessék.

Arra törekcsenek, hogy a családfőt a sír fenekére tegyék. (39. kép 1.) Ha a felesége meghal, akkor azt a sír bal oldalába vágott padnalyba teszik (39. kép 2.). Olyik a feleségét a sír bal oldalába téteti, olyik pedig a jobb oldalába. Ebben ma már nem tartanak szabályt. Az öregek véleménye szerint „az alsó padnalyok a feleség és a leány számára vannak. A nagyobbik fiát rátemetik (39. kép 3.), ennek a feleségét meg az anyósa fölé.“ Ezt a rendet azonban csak akkor tartották be, „ha a halál is rendet tartott“.

¹⁰⁰⁷ Az öregebb hidelvei Kalandos 1780-ban megerősített rendtartása 1. pontja azonban így rendelkezik: „Kötelessége az Apának, hogy.. Új sír ásásra 3 sírásót, ő sírhoz pedig 2 sírásót rendeljen.“ Ez a pont a sírásók rendelését az Apa tisztévé teszi, de csak látszólag, mert hiszen a 2. pontban ez áll: „A' dékánnak kötelessége, hogy egyaránt szolgáltatssa a sírásókat minden kedvezés nélkül.“ (Vö. Lindner, A kolozsvári Kalandos 224.)

Ha az asszony hal meg előbb — és vele kezdik a családi sírt. —, akkor is mélyre ásnak, de az asszonyt mindig valamelyik oldalba, padmalyba teszik, hogy a sír fenekét szabadon hagyhassák a családfőnek.

Ha közben, vagy elsőnek kisgyermek halna el, annak két méter mély sírt ásnak és ebben a mélységben a sír oldalába, pad-

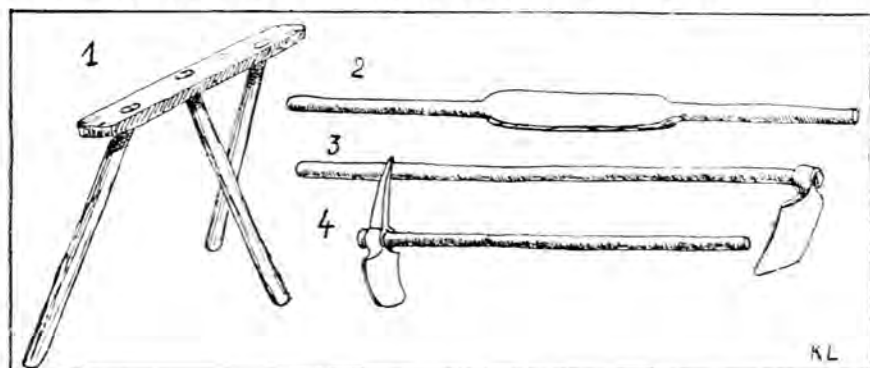

Abb. 32. kép.

Temetkezési eszközök. 1: ravatalozó bakk, 2: testfogófa, 3: kapa,
4: gyökérvágó kapa.

Bestattungsmittel. 1: Aufbahrungsbock, 2: Holz zum Tragen des Sarges,
3: Hacke, 4: Haue.

malyba, temetik el. (Azt kell binnünk, hogy eredetileg minden korú és nemű halottnak meg volt a maga előre megállapított helye.) Arra ma már nincsen szabály, hogy a fiúgyermeket a bal, a leányt pedig a jobboldalba vágott padmalyba temessék. Hogy régen is volt-e megkülönböztetés, nem emlékeznek rá az öregek. Azt mondták: „a gyermeket azért dugják a sír oldalába, hogy később útban ne legyen“, amikor t. i. a családfőt vagy az anyát, idősebb testvért temetik.¹⁰⁰⁸ Ezek szerint, ha több kisgyermek halt volna el, azokat mind a sír két oldalába, padmalyba, temették; legfelülre a legkisebbet s az alá a nagyobbakat. A kicsi gyermeknek kicsi padmaly kell s az későbbi sírásáskor nem szakad be olyan könnyen, mintha felnőttet temetnének a legfelső padmalyba — vallják a hóstátiak.¹⁰⁰⁹

A sír közepét még ma is a „meglett emberek“ számára igyekeznek fenntartani. Előfordul gyakran, hogy a sír két oldalában már

¹⁰⁰⁸ Régen nem volt szabad az eltemetett tetemet kiemelni „síri nyugalmában háborítani“.

¹⁰⁰⁹ Mi azonban gyanítjuk, hogy ennek más, mélyebben fekvő oka lehet. Ugyanolyan ok, mint ami azt is megszabta, hogy a családtagok milyen rendben álljanak a koporsó körül.

egymás fölött állnak a koporsók, amikor a sír fenekén még senki sincs. Az egymás fölé temetett koporsókat a sír belseje felé deszkával zárják el; olykor pedig gerendákkal ki is dúcolják az egyes padmalyokat, hogy a beszakadásnak elejét vegyék (39. kép 2, 3.). Az esetben, ha a sír tulajdonképpeni aknájában kerülnek egymás fölé a koporsók, akkor arra ügyelnek, hogy az előbbi koporsó

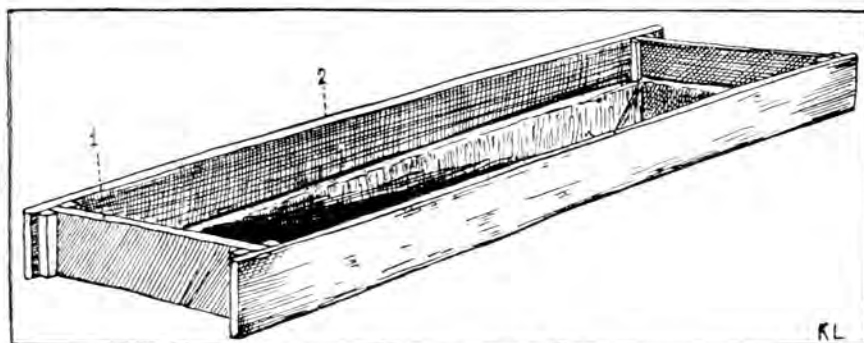

Abb. 33. kép.

Sírásó keret. 1: végdecka, 2: oldaldecka.

Grab-Rahmen. 1: Schlussbrett, 2: Seitenbrett.

fedélpadmalyán legalább 40—50 cm vastag földréteg maradjon; a koporsót erre a földre teszik rá és úgy padmalyozzák be (39. kép 3.).

Tudnak az öregek arról is, hogy régen, amikor a temetőben még bőven volt hely, igen gyakori volt a gerendákkal és deszkákkal padmalyozott sírba való temetkezés. Akkor még a család nem egymás fölé, hanem egymás mellé temetkezett. De hogy milyen rendben, a családfőtől jobbra vagy balra kerültek-e a nők, azt már nem tudták megmondani.¹⁰¹⁰ Az öregek emlékezetéből és az állított sírkövekből az kiviláglik, hogy a családfőt mindig középre temették, tőle balra pedig a feleségét helyezték nyugalomra.

A padmaly készítésének háromféle módja volt. Az egyik mód az úgynevezett *oldalpadmaly*. Ez úgy készül, hogy a kiásott sír oldalába, lent a sír fenekével egyszinten, boltozatszerűen üreget

¹⁰¹⁰ Ezt ásatás útján lehetne megállapítani. Az ásatás nemcsak ebből a szempontból volna rendkívül tanulságos, hanem embertani szempontból is, hiszen a családok együvé temetkeztek; az anyakönyvekből meg lehet állapítani a temetkezés időrendjét és a származást. A család maradványai még ma is élnek, így az egyes családok bizonyos uralkodó testi jellegét eredményesen lehetne tanulmányozni. Az örökléstan oddig kevésbé használt adatokhoz jutna.

vájnak (39. kép 2.). Ebbe az üregbe kerül a koporsó. Ekkor az üreg, vagy padmaly elé három vagy négy erős gerendát állítanak, úgyhogy alsó végük a sír fenekébe mélyed, felső végük számára pedig a padmaly fölött, a sír oldalfalába vének helyet, hogy a gerendák a sír-fallal egy síkba kerüljenek (39. kép 2.). A gerendákra ezután erős deszkákat szegeznek, hogy a föld a padmalyba

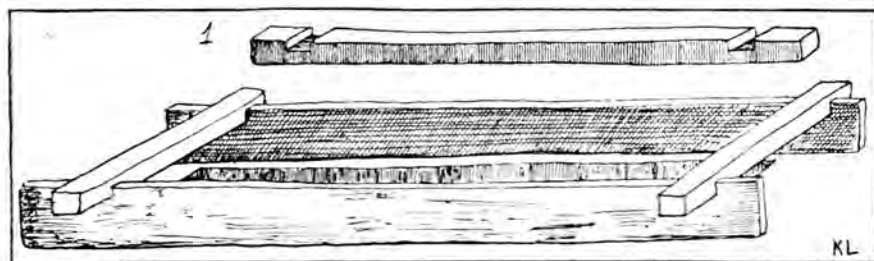

Abb. 34. kép.

Sírásó keret. 1: keresztfa.
Grab-Rahmen. 1: Querbalken.

ne hatolhasson. Az előbb említett gerendák feladata tehát az, hogy ezeket a deszkákat tartsák, s így a földet elzárják a koporsótól.

A padmaly készítés második módja az úgynevezett *fenékpadmaly*. A következőképpen készül: a kiásott sír fenekére erős deszkákat fektetnek le — ezek a fenékdeszkák —, a fenékdeszkákra merőlegesen körülbelül 80 cm magas deszkákat állítanak. Ezeket *lábdeszkáknak* hívják. A lábdeszkák felső végére — a belső oldalukra — köröskörül ugyancsak erős deszkákat, úgynevezett *köszorűkötést szegeznek*. A köszorűkötésre kerülnek aztán a *fedődeszkák* (38. kép). A fedődeszkákat természetesen sűrűn egymás mellé rakják, hogy a föld a koporsóhoz ne juthasson. Ez a padmaly nincs olyan jó, mint az oldalpadmaly, mert a föld súlya alatt hamar beszakad; gyakran már a temetés alkalmával. Mégis ez volt, és ez ma is a gyakoribb, mert az oldalpadmaly ásására nem alkalmas az erősen porózus föld, különösen manapság, amikor nincs a temetőben úgyszólván egy talpalatnyi hely, amelyet legalább egyszer ne bolygattak volna már. Laza földben pedig beomlik az oldalpadmaly és maga alá temetheti a sírásót.

A padmaly harmadik típusa tulajdonképpen nem is eredeti mód, hanem joggal nevezhető fenékpadmalynek is. A legegyszerűbb módja az, amikor a kiásott sír fenekébe keskeny árkot ásunk, akkorát, amelybe a koporsó belefér. A koporsó elhelyezése után keresztgerendákat fektetnek az árok peremére, majd sűrűn

egymás mellé fektetett erős deszkákkal lepadolják. Így kerül rá a betemető föld (39. kép 1—3.). Gyakori az az eset is, hogy a sírt

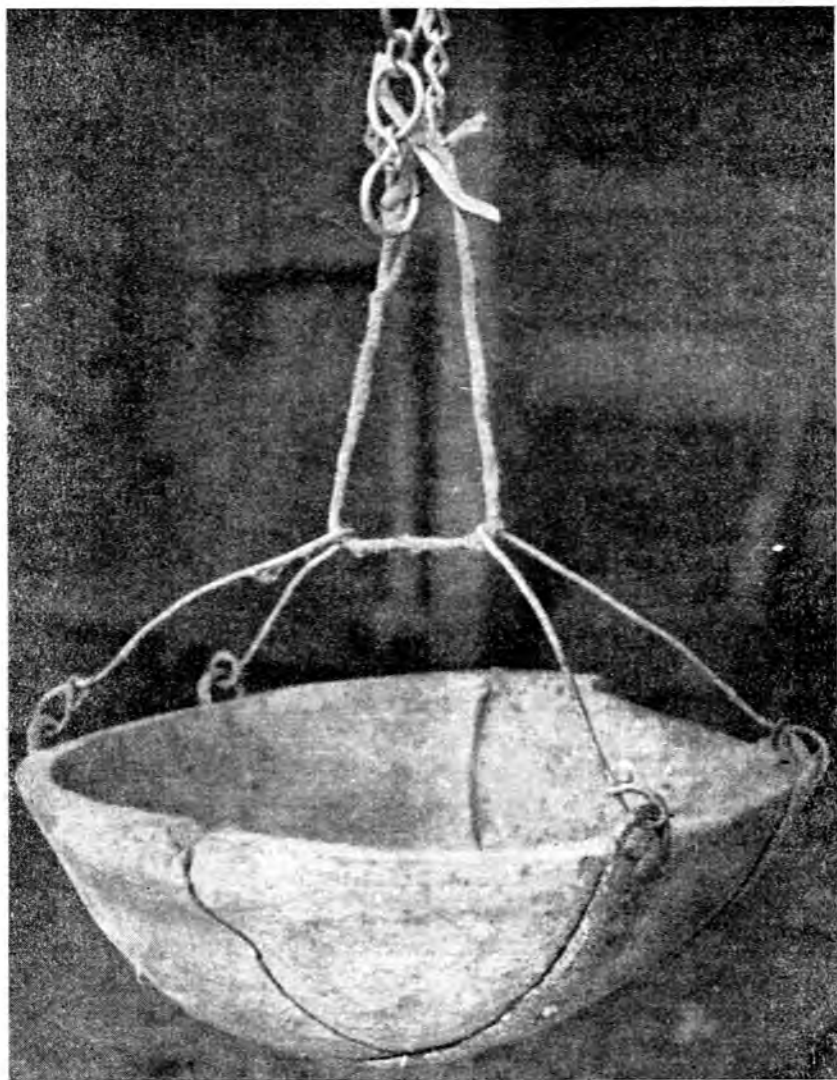

Abb. 35. kép.

„Medence”, amellyel mély sírokból felhúzzák a kiásott földet.

„Becken”, damit wird aus tiefen Gräbern die ausgegrabene Erde aufgezogen.

hosszabbra ássák, mint a koporsó; ebben az esetben nem ásnak a sír fenekébe árkot, hanem a sír két végében hagynak egy-egy *vánkost* vagy *podot*, amelyek egy kevéssel magasabbak a kopor-

sónál és az a szerepük, hogy a hosszú lepadoló deszkákat, vagy *fedődeszkákat* ezekre fektetik. Az ilyen padmaly sem tartós, mert a hosszú fedődeszkáknak csak a két vége nyugszik a vánkoson, azért a föld súlya alatt behajlanak és agyonnyomják a koporsót. Valamivel jobb ennél a padmalynál, amikor a hosszú deszkákat keresztgerendákkal is feltámasztják.

Abb. 36. kép.

Sírások. Színes kép 1826-ból, a „Külső Közép Utzaj Társaság... Prótúculúma“ második lapjáról.

Totengräber. Farbiges Bild aus 1826 auf dem zweiten Blatt des Protokolls der Gesellschaft in der Külső Közép-Gasse.

Ha egy sírba, idők folyamán több halottat is temetnek, akkor az említett padmalyfélék minden változatára, sőt kombinációira is sor kerül (39. kép 3.).

Megjegyzendő, hogy a padmalyokba való temetkezés a Hóstáton egyre ritkul. Ma már nincs elegendő jó fa, amiből készíthetnék. Régen erős tölgyfagerendákat és tölgyfadeszkákat használtak padmaly készítésre. Ma már örülnek, ha erős fenyőgerendákat és deszkákat kaphatnak. Ezért ritkul a padmalyba való temetkezés. Az írott emlékek és az öregek is jól emlékeznek még, nemcsak

Abb. 37. kép.

A Külső Közép Utzai Kalandos Társaság 1826. évi jegyzőkönyvének második lapja.

Zweite Seite des Protokolls der Kalandos-Gesellschaft in der Külső Közép-Gasse aus 1826.

arra, hogy általános volt a padmalyba való temetkezés, hanem arra is jól emlékeznek, hogy milyenek voltak a padmalyok.

59. Szólanunk kell még a sírásás módjáról és a sírásó szerszámokról is. A sírásókról és a sírásó szerszámokról ábrázolás is

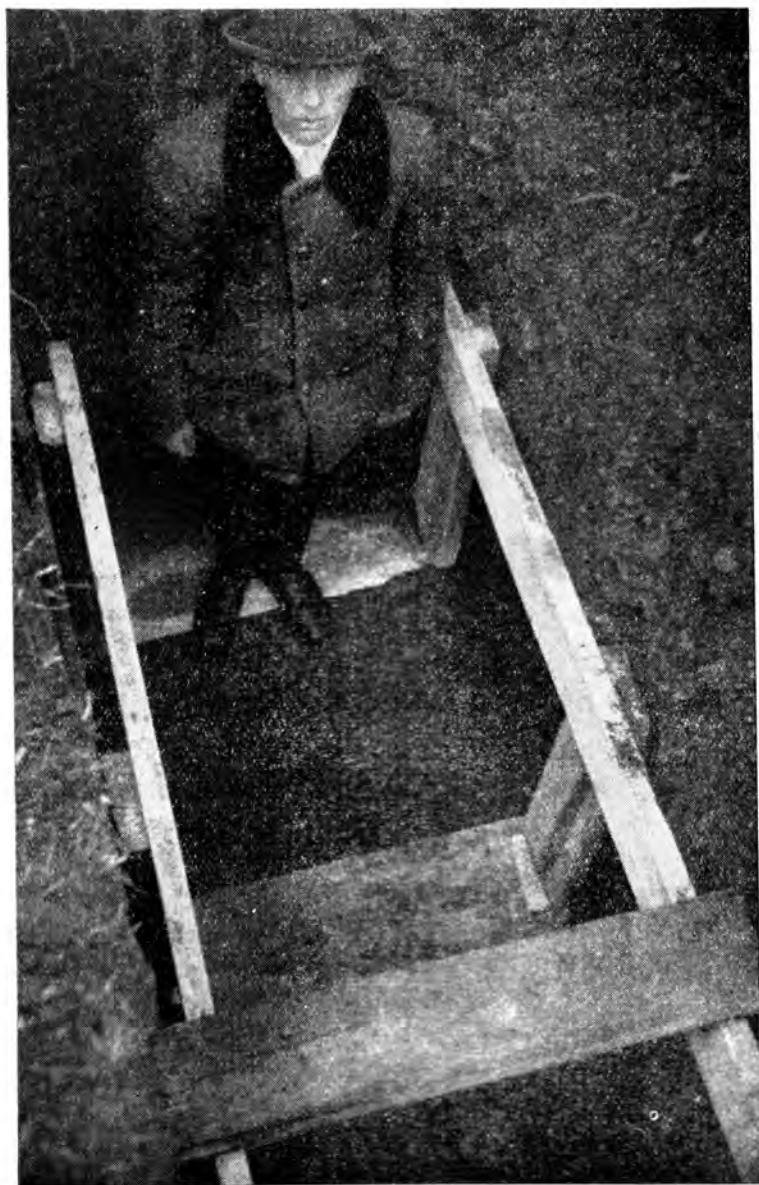

Abb. 38. kép.

Padmaly váza a sír felső részén.
Höhlungsgerüst auf dem Grabesgrund.

maradt fenn 1826-ból, *A Külső Közép Uttzai Társaság Számára Készített Protóculuma* második lapján (36. és 37. kép.). Ez a lap a protocollumnak tulajdonképpen a címlapja. Olajág és talán pálma, vagy valami más virágból készült hármasszoros koszorúba van

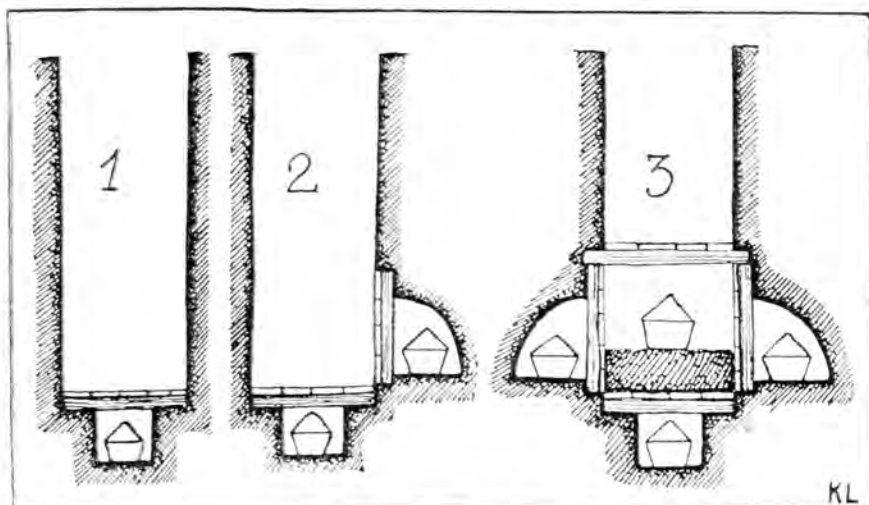

Abb. 39. kép.

Padmalyok elrendezési módja.
Aufstellungsweise der Höhlungsgerüste.

örva a jegyzőkönyv címe, a Társaság neve, amelyiknek a számára készült a jegyzőkönyv, továbbá a használatba vétel évszáma (37. kép.).

Az említett koszorút fent egy ellipszis alakú idomra helyezett útágú korona fogja össze. A korona alatt, a koszorú felső részében egy szárnyas angyalfejet látunk. A koszorún kívül, a lap felső balsarkában — gyaníthatólag — a halál angyala repül, bal kezében egy nyílat, jobb kezében pedig egy szélkeréket tart.

Nem lehetetlen azonban, hogy ez az alak a görög ábrázolásból ismert *αερός*, a gyorsan tovatűnő idő, szimbolikus ábrázolása. Mint Ivánka professzor szíves szóbeli közléséből tudom, a *αερός* ábrázolások gyakori módja, hogy az alaknak csak a koponyájáig elejére rajzolnak haját, jelezvén, hogy aki az időt előlről üstökön nem ragadta, az elrohant idő után már hiába kapkod, azt üstökénél fogva vissza nem tarthatja. Ivánka szerint a szélkerék valószínűleg a hermeszi jelvény átalakított formája.

A lap jobb felső sarkában, ugyancsak kívül a koszorún, egy kiterjesztett szárnyú sas (talán az evangélista jelvénye, szimbóluma), avagy a gyász fekete hollója emelkedik fel (37. kép.).

Lent a lap alján, a koszorú alatt, három alak halad — sírt ásni mennek —, oda van írva a nevük is. Az elől haladó: *Miklós János*, az utána menőt *Magyari Mihálynak* hívják, míg a harmadiknak *Engi Mihály* a neve (37. kép). Nyilvánvaló, a jegyzőkönyv alapján is megállapítottuk, hogy ez a három férfi az ábrázolás idejében, 1826-ban, tényleg sírásó volt. Nagyon értékes ez az ábrázolás, mert nemesak az akkori hóstáti viseletről tudósít, hanem megörökítette az akkori sírásó szerszámokat is.

Az élen haladó alak vállán látjuk az úgynevezett *sírasódeszkák* vagy *sírasókeret* keresztfaát és azt a kötelet, amivel a koporsót a sírba eresztik s amit egyúttal arra is használnak, hogy ásáskor a földet húzzák ki vele a sírből. A második alak vállán két kapát: egy közönséges háromszögű földművelő kapát és egy úgynevezett *tövető* (gyökérvágó, földvágó) kapát látunk. A kapákon egy kosárszerű eszköz lóg. Ezt az eszközt a föld kihúzására használják, amikor már olyan mély a sír, hogy lapáttal nem lehet kidobni. (Feltűnő, hogy a három alak egyikénél sem látunk sem ásót, sem lapátot. Lehetetlen pedig, hogy ezek nélkül a szerszámok nélkül dolgoztak volna.) A harmadik alak széles deszkát cipel a vállán. Ez a *sírasókeret*, tulajdonképpen két szál deszka, amit egymás mellé tett helyzetben ábrázoltak, azért látszik egynek.¹⁰¹¹

Mint fentebb már említettük, a hóstátiak azon igyekeznek, hogy a család minden tagját, lehetőleg egy helyre temessék. (Ha valamelyik idegenben halna el, ha egy mód van rá, hazahozzák.) Evégből, mint mondtuk, igen mély sírokat ásnak. Ezzel azon-

¹⁰¹¹ A hidelvei Kalandos irataiban olvassuk a következőket, amelyek a régi szerszámokról tartalmazznak becses adatokat: „mi Hidelveiek egyenlő akarathól megváltunk és hogy az akkori *Várbeli vagy Belső Kalandostól* békességesebben megválhassunk, minden perpatvar nélkül 1680-ban (ez téves szám, mert az idézet az 1780-as artikulusokból való) minden kalandos szerszámunkat, melyek a temetésre kívántatnak, oda engedték, s így váltunk meg azoktól... Mi pedig Hidelveiek... egymást megróttuk egyenlő akarathól és minden kalandosbéli szerszámokat esináltattunk. Mely szerszámok közül, kiki mit esináltatott közülünk, és azokra menyit pénzt adott, előszámláljuk így renddel:

Czikó János úr gajhó esináltatására 33 pénz, Nagy János úr gajhó vasára 75 p., Kádár István úr földvágó vasra 75 p., Vig Péter úr gajhó esináltatására 33 p., Butya Tamás, egy kapát és 12 p., Nagy Miklós egy kötelet és 12 p., Jónás György két szál deszkát és 12 p., Boronyai Mihály egy fejszét és 12 p., Szász Sámuel 12 p., Balog György 12 p., Szóts István 12 p., Dósi János egy kapát és 12 p., Gyeké Miklós 12 p., Matyus Miklós 12 p., Szalontai Tamás 12 p., Geréb Márton 6 p., Orbán Mátyás 15 p., Orosz István 12 p., Bihari Gáspár 18 p.” (Vö. Lindner, A Kolozsvári Kalandos 223.) — Erdékes, hogy ebben a felsorolásban sem szerepel lapát, sem pedig ásó.

ban a sírásást illetőleg két dolog jár: egyrészt nagyon mélyről kell felhányni a földet, másrészt fent sok föld halmozódik fel. Ezzel a földdel a szomszédos sírokat nem temethetik el teljesen, azért a kiásott földet lehetőleg az új sír peremén kell felhalmozni. Mármost, hogy ez a föld a sírba vissza ne hulljon, a sír peremére két szál deszkából keretet készítenek (33. és 34. kép). A deszkák hossza másfél öl, a keresztfák vagy keresztdeszkáké pedig fél öl. Ez egyúttal a sír mértéke is. Mégpedig hiteles és szigorú mértéke.¹⁰¹² Ha valaki pl. mint az iménti jegyzetben olvasható, családi sírhelyet jelölt ki magának, nem volt joga — büntetés terhe mellett — nagyobb helyet kiásatni és magáénak elhatárolni, mint amilyent a keret kimért.¹⁰¹³

A mély sírból a földet lapáttal nem tudták kihányni,¹⁰¹⁴ hanem egy kosárszerű edénnyel húzták fel a sírból. Erre szolgált a 36. és 37. képen ábrázolt középső alak vállán látható kosárszerű eszköz. A rajz szerint vagy nyírfa vagy pedig nyárfa hasítékból — nyárfából 2—3 ujjnyi szélesre hasított vékony szalagokból — fonással készült. Ma is használják ezt az eszközt, de ma nem fonással készítik, hanem nyárfából kerek teknő- vagy tálszerűen vájják ki. Manapság nem igen készítik maguk, hanem a teknővájó cigányoktól veszik. A cigányoktól megvett kerek teknő még nem használható; előbb vasalással kell ellátni. A vasalás abból áll, hogy két vaspántot szerkesztetnek alája, a pántokba pedig

¹⁰¹² A Kül-Közép-utcai Társaság 1826-ban megerősített rendtartása XV. Articulusában ezt olvassuk a sír mértékére vonatkozóan: „... az ilyen sír pedig, melyet valamely háznak népe maga és hozzátartozóinak temető sírjává választ és azt vagy koporsóó vagy bérácsolás által megjegyvesse a több sírtól megkülönböztet, két ölnyi mélységű legyen és illendő szélességű és hosszú, melyet aztán másnak senkinek is felbontani és abban temetkezni 12 forint büntetés alatt nem léssen szabad. — Rendszerint pedig a közönséges sírok mélysége másfél ölnyi, azaz kilencz sakknyi legyen.“

¹⁰¹³ A temetői önellátkezési joghoz tartozik a sírhelyek kiadása is. Ezt a jogot legutóbb a városi tanács 1882-ben szabályozta, amikor végzésében — *lex loquens* — útján kimondotta: „hogy a hídélvi öreg és ifjú Kalandosok és a kétvízköziek közül azok, kiknek ősei a kismezőben vannak eltemetve, ott halottaik számára ingyen sírhelyet vehetnek igénybe, a kétvízközi, külközép-, külmagyar- és szén-utcai Kalandosok pedig a szokásos pástordíj (10 krajcár egy sírért) mellett a köztemetőben kapjanak ingyen sírhelyet és a sírásást saját tagjaik által gyakorolhassák a temető és más rendészeti szabályok szigorú megtorlása mellett (Vö. Lindner, A Kolozsvári Kalandosok 152.).“

¹⁰¹⁴ Ma ásót és lapátot is használnak sírásús közben. Hogy régen is használták-e ezt a két szerszámot, nem tudjuk határozottan eldönteni. Mindenesetre érdekes, hogy sem a fent említett összeírásban, sem pedig a 36. és 37. képen ábrázolt sírásóknál nem látni ásót és lapátot.

vaspálcákból füleket készítenek. A fülekbe kötik aztán a „vontató láncot“ vagy a „sírbaeresztő kötelet“ (35. kép).

A használata ennek az eszköznek úgy történik, hogy a három sírásó közül egy lent dolgozik a sírban: ássa a földet. A másik két sírásó pedig fent áll a sír egyik-egyik oldalán és egy-egy kötelet tart a kezében, amely a *medence*¹⁰¹⁵ fülébe van kötve. Ez a két ember a kötéllel leengedi a medencét a sírba; arra vigyáznak, hogy mindkettőjük kötele megfeszüljön, különben a sír oldalához ütődik a medence. A sírban dolgozó ember a kiásott földet belehányja, vagy kapával belekaparja a medencébe s amikor a medence megtelt, felkiált: kész! Erre a két fenti sírásó egyformán kifeszített kötéllel felhúzza a súlyos terhet, és amikor a medence felért, az egyik sírásó magafelé húzza, hogy kiöntse belőle a földet. A másik természetesen ekkor megengedi a kötelet, előbb azonban, *hó-rukk* jelre magasba lendítik a medencét, hogy ki ne forduljon belőle a föld, mikor a kiöntő maga felé rántja. Bizonyos gyakorlat után nagyon gyorsan tudnak vele dolgozni.

A medencék űrtartalma 25—30 liter. Ilyen nagy medencével egy ember nehezen tud dolgozni; nem bírja jól kitartani és mindig a sír oldalához veri. Abban az esetben, ha két sírásó dolgozik lent a sírban, — ami ritka eset és csak akkor fordul elő, ha nagyon nehéz lent az ásás — kisebb medencét, rendszerint egy vedret használnak. Ezt egy ember is könnyen bírja, nem veri a sír oldalához, ezáltal tehát nem ontja le a sír oldalát és nem szórja tele földdel a lent dolgozók nyakát.

Arról nem tudunk és a hóstáti öregek sem emlékeznek rá, hogy valaha is használtak volna állványzatra szerelt fellúzó hengert, vagy esigát. A medencét mindig a fent leírt módon használják ma is.

A sírásáshoz használnak még: ásót, (de hogy regen használtak-e, nem tudjuk), közönséges vaslapátot és földvágó kapákat. (Vö. 32. kép 3. 4. és a 36. képen a középső alak vállán lévő szerszámokkal.) A sír „betakarásakor“ mindig a kapáknak jut a nagyobb szerep; mint mondják: „jó sírásó kapával készíti a széphalmot“. Régen háztetőszerűen halmozták fel a sírokat, nem úgy laposan, mint ma szokásos.

A sírásó szerszámokat, temetés befejeztével, tartoznak a sírásók hazavinni a Kalandos Társaság előljárójának, az Apának a lakására, ahonnet elhozták. Ma a szerszámokat nem az Apá-

¹⁰¹⁵ A *medence* név alighanem a *melence* = meregető edény (pl. Tiszaesegén) nevéből alakult.

nál, hanem a temetőben, a *halottas*, illetve temetőgondozó háznál tartják. Olyik Kalandos ma is az Apánál tartja.

Régen az volt a szokás, hogy a sírásókat koszttal is ellátták. Erről a keserveseknek kellett gondoskodni. Ebédet, vacsorát kaptak. Az ételt kivitték a sírhoz, minthogy otthon nem főztek, hiszen míg a test otthon volt, tüzet sem gyújtottak. Ezért a sírásóknak is, miként a keserveseknek, a rokonok valamelyikénél vagy a szomszédban főztek. A sírásás olykor két napig is eltartott, (különösen, ha új sírt kezdtek s éppen a családfőt temették, akinek a helye középen, a legmélyebben szokott lenni) — reggelit azonban ebben az esetben sem kaptak a sírásók. Reggelit ettek otthon a magukéból, mielőtt munkába indultak volna.

Ma már nem szokás a sírásóknak enni adni. Pénzül fizetik ki őket. Pénzt, mint az alábbi rendtartások artikulusai mondják, a műltban is kaptak. Az étkeztetés, azonban a szabályzaton kívül volt szokásban. Az artikulusok ugyanis erre nézve nem tesznek említést.

60. Szólanunk kell még arról is, hogy miképpen készítik elő temetésre a kiásott sírt. Ez a következőkből áll: mindenek előtt eltakarítják a sírásó keret mellől a földet, azután eltávolítják a sírásó keretet. A sír szájáról elkaparják a földet. Az így kitisztított sír peremére körös-körül, hegyükkel befelé, sűrűn egymás mellé, fenyőgallyakat fektetnek, úgy, hogy a gallyak kétharmad része a sírűreg fölé kerüljön. A két oldalon lefektetett gallyak hegye éri egymást (40. kép). Hogy a gallyak be ne essenek a sírba, a tövükre földet tesznek. Ezután átvetik a síron a leeresztő köteleket, amelyeknek a végét esigavonalszerűen „kigyóba rakják“, (karikába rakják).

A kiásott sírt minden alkalommal így fedik be fenyőgallyakkal, illetve ugyanígy készítik elő a temetésre. Különbség csak akkor észlelhető, ha házasulandó halottat temetnek. Legény vagy eladó leány temetése alkalmával ugyanis a sír két hosszanti peremére három-három, összesen hat fehér rózsát is tűznek (40. kép).¹⁰¹⁶ Fehér rózsák többnyire csak a legény-sírok peremére kerülnek. Eladó leányok sírja peremére inkább rózsaszínű vagy ha az nincsen, akkor piros rózsákat tűznek.

¹⁰¹⁶ A 40. kép háttérében alakokat látunk, meg kell jegyezni, hogy azok egy frissen hantolt és rózsákkal borított sír mellett állnak. Ez a virágokkal, koszorúkkal telerakott sír kissé zavarólag hat az általában tárgyalt sír szemlélését illetőleg. A mi sírunk peremére tűzött három-három fehér rózsát azonban ennek ellenére is jól láthatjuk.

A sír előkészítéséhez tartozik még az a két pálcza is, melyeket a sír két vége peremébe tűznek. A pálcák hossza körülbelül

Abb. 40. kép.

A kiásott sír szája, a temetésig fenyőgalyakkal befedve; két oldalt 3—3 fehér rózsza és keresztül vetve a két koporsóleeresztő kótél.

Öffnung des ausgeworfenen Grabes, bis zum Begräbnis mit Tannenzweigen bedeckt; an beiden Seiten 3—3 weisse Rosen, überworfen die Seile zum Herablassen des Sarges.

egy méter. Ezeket a sír két végének a közepébe, illetve a sír hossz tengelyébe tűzik. Céljuk, hogy a sír „betakarásakor“ ezekhez igazodnak a földhányással s így a sírhant pontosan a sírra

kerül. Régen a pálcákra nem volt szükség, mert akkor a sírásókeretet nem szedték szét, illetve nem távolították el a sír szájáról. A felhantolást tehát volt mihez igazítani.

61. Elérkezvén az eltemetés pillanata, a koporsót a síron keresztül fektetett testfogófákra teszik, addig, amíg a pap elmondja az imát, bevégzi beszédét, továbbá a Kalandos is elmondja a maga búcsúztatóit és elénekli gyász-énekeit. Mindezek megtörténvén, a koporsót a két leeresztő kötél segítségével négyen eresztik le a sírba. Amikor a koporsó leért és látják, hogy félre billenve fekszik, megkísérlik a kötél segítségével egyenesre, illetve talpra állítani, ha nem sikerül, akkor egy ember kötélén leereszkedik és eligazítja a koporsót.

Ha padmalyba temetnek, akár fenék-, akár oldalpadmalyba, mindig le kell menni a koporsó után. Egyrészt eligazítani és elhelyezni a koporsót a padmalyban, másrészt a padmalyt elkészíteni, illetve deszkákkal lezárni.

Amint a sírban elkészültek a szükséges munkálatok s a lent voltak, a kötél segítségével kimásztak a sírból, megkezdődik a *betakarás*. Legelőször is koszorúkat, virágokat dobnak a sírba. Legény vagy eladó leány temetésén a koszorúslegények leoldják karjukról a szalagot és a szalagba tűzött virággal együtt a sírba dobják. Ugyanezt teszik a kalapjuk mellett lévő rózsákkal is.

A koszorúslányok a kezükben hozott koszorúkat vagy esokrokat dobják be a sírba. Az ifjúság koszorúját, amit a temetési menetben az élen vittek, a sírra teszik, néha az is előfordul, hogy ezt a koszorút is a sírba dobják. Ezek után a sír peremére tűzött, fentebb már említett hat szál fehér rózsára kerül a sor. A rózsák után pedig a sírba hányják a sír szélét borító fenyőgallyakat is. És csak ezek után kezdik el a földdel való *betakarást*, amit rendszerint azzal vezetnek be, hogy a hozzátartozók, rokonok, barátok s akik csak közel vannak a sírhoz, egy-két göröngyöt dobnak — kézzel — a sírba, miközben ezeket mondják: „...nyugodj békével!“, vagy „...legyen neked könnyű a föld!“ Sokan azonban ezek ellenére is azon a véleményen vannak, hogy az így sírba dobott föld nehéz a halottnak.

Az öregek viszont még arra is emlékeznek, régen a koporsó lezárása előtt néhány röget tettek a koporsóba, ezekkel a szavakkal: „...ez is nyugosson meg“. Arra nézve azonban, hogy ki szokta ezt a néhány röget a koporsóba tenni, nem kaptunk kielégítő választ. Azt mondták, hogy „...valaki a hozzátartozók közül“. Ma már arra sem emlékeznek, hogy a koporsónak melyik részébe...

a fej felől, lábtól, vagy oldalt, helyezték el a rögeket. Némelyek úgy tudják, hogy a halott feje alá tették, mások viszont azt állítják, hogy a hasára,¹⁰¹⁷ de akadnak olyanok is, akik úgy látták, hogy a halott lábához, „a talpa iránt“ tették a rögeket. A rögeket a kertből hozták be; rendszerint frissen ásták.

62. Figyelemreméltó a hóstátiaknak az a szokása is, amit a sír betakarása közben gyakorolnak. Ez a szokás abból áll, hogy miután a rokonok és hozzátartozók, ki-ki a maga néhány marék földjét a sírba dobta, valamelyik asszony a rokonok közül három kicsi göröngyöt dob hátulról a halott legközelebbi s egyben legidősebb hozzátartozójának a nyakába. Az a fontos, — mint mondják, — hogy hátulról és észrevétlenül, váratlanul dugják az illető nyakába a kis göröngyöket, különösen ügyelve arra, hogy azok a test és ruha, tehát ne két ruha közé kerüljenek. A szokás értelmül azt vallják, hogy így a halott megnyugszik és nem jár haza. Mások viszont azt állítják, hogy ezáltal az illető hamar elfelejti a halottat; nem sirdogál sokáig utána.

* * *

Fentebb arról is szólottunk már, hogy a hóstátiak az 1686-os **A temető.** nagy járvány idején kapták ma is használt temetőjüket. Felmerült a kérdés, hová temetkeztek azelőtt? Ha arra gondolunk, hogy a Hóstátok 1686 előtt is éppen úgy a várfalon kívül eső, de a városhoz tartozó önálló falvak voltak, mint azután még jó hosszú ideig, akkor a feltett kérdésre úgy felelhetünk, hogy a hóstátiak is a templomaik köré temetkeztek. Hiszen ez volt a szokás országsherte. A hóstátiak azonban úgylátszik nem nagyon éltek kizárólag ezzel a szokással, hanem a már említett, úgynevezett *kö kertekben* is temetkeztek. Templomaik környéke nyilván zűfolásig megtelhetek már sírral, amikor a kökertekbe kezdtek temetkezni. Ez pedig annak a bizonyítéka is, hogy a Hóstátok mindig jóval népesebbek voltak, mint egy átlag erdélyi falu.

Az erdélyi falvak egyrésze még ma is templom köré temetkezik; még mindig nem népesebbek túl a cintermet. A többség azonban már önálló temetőbe temetkezik, sőt már egy-két temetőt be is népesített. Hogy falvaink temetői mikor, milyen sorrend-

¹⁰¹⁷ Ez az adat emlékeztet a Nyikó-menti szokásra, ahol a székelyek patakföldet (agyagot), vagy vakondtúrast tesznek a kiterített halott hasára. Ezek szerint a Hóstátok is gyakorolták a földrátevés szokását, mégpedig, amiut látjuk, nem a ravatalon, hanem a koporsóban.

ben (vidékenként) és ütemben szorultak ki a templomkertből, adatok hiányában nem mondhatjuk meg. Két dolog bizonyos. Az egyik, hogy temetőink a keresztyénség felvétele után mind a templomok köré kényszerültek, a másik, hogy városaink igen régtől fogva különálló temetőkkel rendelkeztek, amelyekben kápolnát tartottak s ezzel elég tétetett a Szent László első törvénykönyve 25. fejezetének, amelyben a temetkezésre vonatkozóan aképpen rendelkezik, hogy a halottakat a templom mellé kell temetni. Ennek a törvénynek talán az volt a belső értelme, ami annak a törvénynek, hogy minden tíz falu templomot állítson, abba az egy tűzörzön kívül mindenki ünnepnapon eljárjon: vagyis a nép végleges helyhez kötése. Nagyon jól láthatta Szent László, hogy a nép azzal még nincs véglegesen helyhez kötve, ha arra kötelezik, hogy tíz falunként templomot állítson és ünnepnapokon abban imádjon. Az imádkozási kötelezettségnek, sőt a templom építés kötelezettségének is eleget tehetett két vármegyével odébb is. Másként állt azonban a dolog a temetővel. A temető, az ősök sírja ma sem közömbös reánk nézve. Az árpádkori magyarság szemében pedig jóval fontosabb volt.

A hóstátiak temetkezésével kapcsolatban már említettük, hogy az egy családba tartozók igyekeznek lehetőleg együvé temetkezni. A családok együvé temetkezéséről alább még részletesebben szólunk s ott kifejtjük, hogy a család, a magyar család mindig két részből állott: az élő és a holt-családból. Ez a kettő egymástól csak a legnehezebben tudott elszakadni. Példának említsük meg a cseremiszeket, akik miután keresztyénné lettek, kötelezték, sőt kényszerítették őket, hogy a templomok köré temessék halottaikat. Eleget is tettek a kényszernek, de továbbra is karban tartották és áldoztak, toroztak azon a helyen, ahol ősök pihentek.¹⁰¹⁸

Így lehetett ez a magyarságnál is. De ha így volt, akkor az ősök pihenő helyei, a temetők, templom és templomköré való temetkezés nélkül is helyhez kötötte volna a magyarságot. De a rendelkezésekből úgy látszik nem kötötte. Ennek pedig szerintiünk az lehetett az oka, hogy csak egy, legfeljebb két-három generáció alkotott a magyarságnál egy temető egységet, amint azt a hóstátiaknál ma is láthatjuk. A megnősült fiak már kiválnak, új sírt fognak a temetőben. Ha a palócok nagycsalád-rendszerét tekintjük, akkor is körülbelül ezt látjuk. A család együtt marad, amíg a nagypapa él (pl. Órhalomban), talán még azután is, ha

¹⁰¹⁸ Holmberg, Tsheremissionen uskonto 16. 17.

valamelyik unokája elég idős és elég tekintélyes ahhoz, hogy az ősi házat megtartsa s abban együtt tartsa azokat, akik maradni akarnak. Mert az apák még együtt maradtak, úgyahogy meg is tértek a portán hosszú sorban épített házakban. Az unokák azonban már elkezdik a kirajzást.¹⁰¹⁹ Talán így volt ez a honfoglaló magyaroknál is. Ezért nem bizonyult az ősök sírja helyhezköthő tényezőnek. Ezért kellett Szent Lászlónak aképpen rendelkezni, hogy: „A ki... nem a templom mellé temeti az ő halottait: tizenkét napon át vezekeljen kenyéren és vizen, kalodába zárva. Ugyanígy vezekel az az úr vagy falubíró, aki a helybeli szegény vagy jövevény halottat nem a templom mellé temeti.“

Ez a templom mellé való temetkezés, amit a magyarság nem valami nagyon siethetett maradék nélkül megvalósítani, hiszen Kálmán király is kénytelen a törvényt felújítani, nagy jelentőségű a magyar temetkezési szokások és a babonavilág kialakulása szempontjából. Egyúttal bizonyíték is arra nézve, hogy a nép milyen szívósan ragaszkodik hagyományos szokásaihoz.¹⁰²⁰ Ezen túl a temetés nem folyhatott le a régi szokások maradéktalan betartásával, hiszen a törvény pártfogoltja: a keresztyén pap is jelen volt.¹⁰²¹

A szokások lényeges részéből mégis sok megmaradt. Egy azonban szinte nyomtalanul eltűnt: nem tudjuk ugyanis, hogy hol voltak a honfoglaló magyarság temetői? Erdőkben-é, ligetekben-é, folyók mellett, vízjárta helyek kiemelkedő hátain, avagy hol? Az ásatások ugyan sok temetőt feltártak már. László Gyula a temetkezés módját, rendjét is megállapította már,¹⁰²² a régi, pogánykori temetkező kultusról azonban csak annyit tudunk,

¹⁰¹⁹ Örhalomban, Rimócon és Nagylocon is hallottam az öregektől, hogy a család belső portáját csak akkor tudják együtt tartani, ha a legidősebb fiúnak minél korábban asszonyt kapnak és az unoka sem várát sokáig magára és ami a legfontosabb, fiú lesz. A nagyapa ezt az unokát dédelgeti a legjobban. Igyekszik is még életében mindent ennek a kezére juttatni.

¹⁰²⁰ Emlékezzünk itt a sok közül csupán a ravatalozó bakkok fel-döntésére, az edénytörésre, a halottra tett sarlóra stb., amelyeknek nem keresztyén eredetét világosan láttuk.

¹⁰²¹ Alább még visszatérünk rá, hogy ez a tény, miszerint a magyarság elhagyta régi temető helyeit, a keresztyén hitre tört, megsokszorozta a babonás hitet. A megbántott ősekből kísértetek lettek, az elhagyott istenek, ezentúl a jó istenek is ártó szellemekké, papjaik; a samánok pedig garabonciássá, tántrossá lettek.

¹⁰²² Külön felbecsülhetlen jelentőségű a magyar-nagyesalád-rendszer rekonstruálása a temetkezés pendjéből. Idevonatkozó eredményeit sajtó alatt lévő: *A honfoglaló magyar nép élete* című művében teszi közzé.

amit a szüksézávú krónikák és a rokonnépek temetkezési szokásainak bevonásával a régészet tud mondani. Az írásos emlékekből tudjuk, hogy pl. Attilát hármás koporsóban valamelyik folyómederben temették el, azután visszaengedték medrébe a félreszorított folyót, szolgálait pedig leölték, hogy hírmondója se maradjon a nagy király temetőhelyének. Árpádot is valamelyik forrásnál temették el. Ezekből az adatokból azonban csak azt tudjuk meg, hogy a fejedelmet, a királyt nem úgy temették el, mint a közönséges halandókat. A fejedelem isteni eredetű pl. Árpád nemzetsége nem közönséges apától, hanem a szent totem-madártól: a turultól származtatta magát. Temetésében is ez az isteni eredet jutott kifejezésre: szent helyre (forráshoz) temették, titokban és egyedül.¹⁰²³

Mindezeket azért soroltuk itt elő, hogy legyen mihez kapcsolnunk azokat a párhúzámozkat, amiket majd a rokonnépek szokásanyagából felemlítünk. Előbb azonban idézzünk néhány adatot a hazai temetőkről.

Sok adatunk nincsen. Különösen régi adat van kevés. Amilyen szorgalommal gyűjtötték kiváló kutatóink a temető művészetére vonatkozó adatokat, éppen úgy kevés figyelemre méltatták a temetőt magát. Nincs egyetlen objektív helyzetjelentésünk sem, amely híen leírná a temetőt. Megrögzítené azt a szokást, hogy miképpen helyezkednek el a sírok a temetőben; van-e nyoma annak, hogy az egyes családok valamikor, esetleg még ma is együvé temetkeznek. Nincs arról sem feljegyzés, hogy miféle fákat, növényeket, virágokat és állatokat tart népünk temetőbe illőknek. Egyszóval a temető külön világát, a másvilágra költözötték helyét, másszóval a halott falu életét és szerepét nagyon kevésé érintették az eddigi leírások. Az elmúlasztott alkalom ma már alig pótolható. Az élő és a halott falu viszonyának körvonalaí nagyon elmosódtak. A hagyományokban gyökerező életforma az öregekkel sírba száll. Temető felé tart a régi szabású népi életforma és az öregekre hulló röggel a temető is eltemeti önmagát.

A mai temetők már olyanok, mint valami pályaudvar: rend és műszaki vezetés mindenütt. Racionalizmus és hivatalos helyszámok. Pedig régen még a temető is csupa élet volt. Az evilági élettel szorosan egybeszővődött a másvilági élet minden törvénye. A létezésnek két változata volt: az élet és a halál. Az egyikkel itt küzdött az ember, a másikat a másvilágon viselte. Kárhozában vagy üdvösségben, de mindenképpen szoros kapcsolatban

¹⁰²³ Szolgákat temették-e vele, nem tudom.

evilágon hátrahagyott hozzátartozóival. Ebből a világtól erednek mindazok a cselekedetek, szokások, hiedelmek, amiket az eddigiek során bemutattunk (pl. a siratás, búcsúztatás, útravaló adás, üzenet és tárgyak küldése a másvilágra stb.).

A temető is éppen olyan fontos része a halottkultusznak, mint bármely más a temetkezéssel kapcsolatos szokás.

Tiszacsegén pl. ahol vagy három évszázad óta nem a templomkertbe, hanem külön temetőbe temetkeznek, a régi temetőben még megtaláltuk a hagyományos rendet. Ez a rend pedig abban állott, hogy az egyes családok a kijelölt temető kertben ugyanolyan rendben fogtak maguknak helyet, mint amilyen rendben a faluban laktak. 1648-ban hajdú családokat telepítettek a faluba. Ezek a családok ma is ott élnek. Portáik és a kertekben (*Tiszacsege* is ú. n. kertés-város volt) óljaik és szérűik voltak. A belső-ségeknél és az azóta beépült kertekben ma is a régi családok ivadékaik élnek. A lényeges ebből az, hogy a temetőben is ugyanazok voltak a szomszédok, akik a faluban és a kertekben is szomszédok voltak. Az a család, amelyik a faluban az északi, déli vagy a keleti részen lakott, a temetőben is ugyanígy: északi, déli vagy a keleti részben kapott helyet. A régi temetőbe vagy száz éve, hogy nem temetkeznek már, de még ma is áll egy-két régi kő, ami a régi rend tanúja. De az öregektől is gyakran hallottuk: „...ott nyugszik X Y család őse, a mi temetőnkül napszállatnak, úgy, ahogy a kertjük is napszállatra van a mienktől...” Vagy: „...a Simonok a temetőben is középen vannak, nemcsak a faluban...” stb. — A régi temetőt árok és élősövény kerítés vette körül. Ezt a falu együttesen tartotta karban, úgy, hogy minden családnak (később már egész nemzetségnek) meg volt a maga kerítés szakasza, amit karban kellett tartania. Ma már nem törődnek a régi temetővel. Árkai beomlottak, a temetőt magát benőtte az akác. Ma inkább erdő, mint temető.¹⁰²⁴ Fát azonban nem vágnak benne. Még gallyat sem szednek. Kaszálni is csak a múlt világháború óta kaszálja a temetőesősz. Még a legeltetés is tilos benne. Ha az elvadult virágok itt-ott még nyílnak, abból sem szakít senki. Ha fái madár fészkel, még a kíváncsi gyermek fülében

¹⁰²⁴ Jellemző, hogy az öregek még ma is ragaszkodnak hozzá, s nem engedték meg, hogy a község a fát kitermeltesse és a temetőt művelés alá vegye. Mindegyik arra hivatkozott, hogy a temető „nem a mai községé”, hanem a régié. A temetőt az ő eleik fogták fel. Az újonnan betelepülteknek semmi jussuk hozzá. „A fa pedig a hóttaké.” Eddig is meg voltak nélküle, ezután se háborgassa senki.

is ott esengett mindig a tilalom: „...utóléri a baj azt, aki a temetőben garázdálkodik...”. „Elszárad a keze annak, aki valamit elvisz a temetőből...”

Gyakorta jártunk, gyermek korunkban, öregekkel a régi temetőben és jól emlékszünk, hogy nemesak a sírokra nem volt szabad rálépni, de tilos volt a hangos beszéd és a gyors mozgás is. Köpni vagy átkot kimondani sem volt szabad. Dolgát sem végezhetette senki a temetőben, még ha kisgyermek volt is. Kívül vitték a temető árkán. Jóságlegeltető suhancok sem vétettek e tilalom ellen. A vadászok is elkerülték a temetőt s ha kutyájuk vadat űzni oda tévedt, visszahívták.

Szólanunk kell még arról is, hogy a temetőbe nemesak virágot ültettek (örökzöld-féléket, *piszpangot* stb.), hanem fát is. A temető homokháton, egy régi tiszai-dűnén, fekszik. Nem igen állja a talaj a többi fát, de az akác szépen nőtt rajta, mégis az öregek diófát, szilva- vagy eperfát ültettek, rendszerint egyet, temetkező helyük közepére. Erre mondták azután, hogy: „...a mi fánk”-on rakott fészket a vérese. Arról nem tudunk, hogy minden halottnak ültettek volna fát, mint bent a portán, ahol minden újszülöttnak ültettek. Azt azután nem szívesen vágták ki. Ha magától elszáradt, kidőlt vagy villám sújtotta le, abból mindenféle rosszat, legtöbbször az illető halálát jósolták.

Az új temetőben (már abból is betelt kettő) szinte nyoma sincs a régi rendnek. Szigorú sorokba kényszerítették a sírokat — a régi temetőben inkább csoportokban, mint sorban voltak. A családok együvé temetkezése megszűnt. Legfeljebb annyi maradt meg belőle, hogy a házastársakat egy sírba teszik. Olykor még egy-két gyermeket is a szülőihez, vagy korábban elhalt testvéréhez temetnek. Nagy ritkán, egyik-másik befolyásosabb gazda kiverekszi még magának, hogy halottja mellett, egy-két ölnyi helyett hagyjanak üresen. Ezt azután elkeríti és családja temető helyévé teszi.

A tiszacségei szokáshoz hasonlót tudok — László Gyula szíveségéből — *Abásfalváról*. Ott is külön temetkeznek az egyes családok, azaz úgy helyezkednek el, mint az élő faluban. Egy harmadik adatunk pedig Bálványosváraljáról való. Ez utóbbi helyen a temető hegyoldalán van. Benne szétszórtan gyümölcsfák is vannak. Feltűnt azonban, hogy a sírok sem sorakoztak olyan rendben, mint a mai temetőkben megszokott. Kérdőszóinkra elmondták, hogy az egyes szegek¹⁰²⁵ a temetőben is

¹⁰²⁵ A bálványosváraljaiak ugyanis szegekben laknak.

különültek régen. És az utódok is a szerint temetkeznek; ki-ki a maga nemzetségéhez.

Ez a három adat az ország három különböző részéről való. Nagy távolság választja el egyiket a másiktól. Nem lehet véletlenségről beszélni, ha az egyezésekre gondolunk, hanem fel kell tételeznünk, hogy egy hajdan általános szokás három, egymástól távol eső, megmaradásával állunk szemben.¹⁰²⁶

Nem régi, de sajtószerű módja a temetkezésnek az is, amit a Borsavölgyében (Kolozs m.) Kidén, Bádokon és Csomafáján megfigyeltünk. Az említett helyeken nagyobb részét a múlt század fordulóján, az a szokás kapott lábra, hogy az egyes családok saját kertjükbe, mégpedig a belsőségükhöz tartozó kertbe temetkeztek. Ma már elhagyták ezt a szokást. Hogy régen miért temetkeztek így,¹⁰²⁷ nem tudták kielégítő módon megokolni. Talán az ennek a máshol is lehetséges szokásnak az oka, hogy az említett falvak lakói kismemesek voltak. Egyiknek-másiknak szép birtoka is volt, és éppen azoknak, akik így temetkeztek. Ez tehát az úri rend családi sírboltjának a „hétszilvafás“ változata. Egyébként hangsúlyozni kívánjuk, hogy főuraink és nagybirtokos nemesaink családi sírboltjai a magyar nagy család-rendszer egyik emléke. Az nevezetesen, hogy az egy nagy család kötelékébe tartozók együvé is temetkeztek. Erre alább röviden még visszatérünk.

Most pedig idézzünk néhány adatot a rokonnépek temetőiről. A temető régi szerepét és rendjét már rokon népeinknél sem találták meg teljes egészükben a kutatók, de még nagyon sok olyan adatot feltártak, amelyek a mi töredékes adataink megértéséhez segítenek bennünket.

Mint fentebb már megjegyeztük, a *finnek*nél is az a szokás, mint nálunk. Régen, kivéve a városokat, minden temető a templom mellett volt. Vidéken, kisebb helyeken, még most is ott van. Külsőleg tehát semmi különbség sincs a finn és a magyar temetők között. A szokás belső tartalmát illetőleg azonban egy lényeges különbség mutatkozik a finn és a magyar templom mellé történő temetkezési szokásban. És ez abban áll, hogy a finnek hite szerint az első halott, akit a templom melletti temetőbe temetnek,

¹⁰²⁶ Még vagyunk azonban róla győződve, hogy szorgos kutatással még számos adattal gyarapíthatjuk mostani adataink gyér számát.

¹⁰²⁷ Kolozsorsán, amely nem volt nemesi falu, ezt a szokást nem találtuk meg. Csupán azt tapasztaltuk, hogy pl. a Csomafája felé eső vízimalomnál nem a temetőben, hanem a malom közelében, a Borsa patak partján temetkezett.

a templom urává, szellemévé lesz, tekintet nélkül arra, hogy öreg ember, kicsi gyermek, vénasszony vagy kisleánya.¹⁰²⁸ És hogy a legelsőbb eltemetett halottból tényleg a templom ura lett-é, arról úgy szoktak a finnek meggyőződni, hogy valaki, de leginkább a javasember éjjel befúj a templom ajtó kuleslyukán és vár. Ha az ajtó nyílani kezd vagy ha nem is, de hang hallatszik belülről, akkor a templomnak van ura, azaz a templom temetőjébe legelsőnek temetett egyén lelke lett azzá. Mert megesik, hogy a halott valamilyen oknál fogva alkalmatlan is lehet erre a tisztiségre és akkor a templomnak egyáltalán nem lesz szelleme. Ez pedig nagy hiány lenne, hiszen a templom szelleme sok mindenben segítségére lehet az élőknek. A segítséget természetesen nem minden halandó tudja igénybe venni. Erre valók a javasok és „tudósok“, akik éjjélkor, de legkésőbb kakas-szólásig, mennek be a templomba és kérik a templom urának a segítségét vagy a tanácsát. A dolog, amiben segíteni kell, leginkább betegségek gyógyítása, vagy valami ellopott holminak a felkutatása és visszaszerzése.

Előfordul — írja Hyötyniemi —, hogy a javas hiába fáradozott éjjélkor a templomban, sem segítséget, sem tanácsot nem kapott, mert a templom ura, olyan kicsiny gyermek volt, aki még beszélni sem tudott. Így hát meg sem érthette, hogy mit akart a javas.¹⁰²⁹

Van arra is adatunk Finnországból, hogy az új temetőbe legelsőnek eltemetett halott lelke a temető urává lesz.¹⁰³⁰ A nép tart tőle, de úgy hiszik, hogy a szántóföldek szentek és azokra nem léphet a temető ura. Megjegyzni még Ollila, hogy Sammattiban a templom urát vagy szellemét nem ismerik, jóllehet a temető ott is a templom mellett van.¹⁰³¹

Finu, de főleg orosz Karjalában, ahol a finnek görögkeleti hiten vannak, megmaradtak még az ősi temetők is. Ezek nem a templom mellett vannak, hanem valamilyen kis ligetben, berekben, olykor pedig nyílt térségen is valamelyik tó közelében lévő magaslaton.¹⁰³² Ezekben a temetőkben igen szép, a mi kopja-

¹⁰²⁸ Hyötyniemi, Kansankäsiä kirkosta ja hautausmaasta 61.

¹⁰²⁹ Hyötyniemi, Kansankäsiä kirkosta ja hautausmaasta 62, 63.

¹⁰³⁰ Ollila, Koulemaan liittyvät tavat ja käsiä kset entisajan Sammatissa 94.

¹⁰³¹ Ollila, Koulemaan liittyvät tavat ja käsiä kset entisajan Sammatissa 94.

¹⁰³² Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 45. és 47. lapon a 6. és 7. kép.

fáinkra emlékeztető fejfák vannak. De ugyanúgy meg van ezeknek a karjalai temetőknek is a maguk ura, akárcsak a többi finn temetőknek.¹⁰³³ A legelső halottból lesz a temető ura. Általában a halott mindig urává lesz annak a helynek — írja Krohn —, ahol a halál utolérte; azért is temették a karjalaiak, a közös temetők létezése előtt a halottat mindig oda, ahol meghalt. Még a közös temető esetében is, ha a haláleset a temetőtől messze következett be, ott temetik el a halottat. Talán ezzel a szokással kapcsolatos az a *Savo*-ban is ismeretes szokás, hogy haláleset alkalmával, lehetőleg a ház közelében legallyaznak egy fát. Régi adatok szerint minden egyes családtag számára. — de csak az idősebbek és nem a gyermekek számára is — legallyaztak egy fát.¹⁰³⁴ Az ilyen fát, *karsikko*-nak, azaz lecsonkozottnak nevezik.¹⁰³⁵ Gyakori azonban — írja Krohn —, amikor az egész háznépnek esonkoznak le egy közös fát. Erre a célra egy teljesen kifejlődött erdei fenyőt választanak ki a finnek, amelynek száraz ágait azonnal letördelik s csak nyers ágakat hagyják rajta. Olyan esetben, amikor a házból érdemes személy hal meg, akiért úgy tartják áldozni kell, nyomban letörnek a fáról egy legalul lévő eleven (nyers) ágat és a fatövénél áldozathoz látnak. Függetlenül attól, hogy a következő halott érdemes-e az áldozat bemutatására, halálakor ismét letörnek egy alsó ágat a *karsikko*-ról. De ezzel még nincs a dolog befejezve. A *karsikko* kérgét egy helyen lefejtik, a feltárult fatestet laposra faragják és az így készített mezőbe a halott kezdőbetűit, születése és halála dátumait vésik.¹⁰³⁶

Sűrűn előforduló eset — írja továbbá Krohn —, hogy a fa megfaragása helyett kis deszkadarabra írják a halott kezdőbetűit és az említett dátumokat. És ezt a kis deszkadarabot szegezik aztán a *karsikko*-ra. Látni olyan *karsikko*-t, amely telisdéd-teli van ilyen deszkadarabokkal.¹⁰³⁷ Az is előfordul, hogy az ilyen deszkadarabot nem a fára függesztik, hanem otthon őrzik meg,

¹⁰³³ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 67.

¹⁰³⁴ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 127.

¹⁰³⁵ Ez a szokás ismeretes a volgafinnek körében is. Vö. Krohn Gyula, A finnugor népek pogány-istentisztelete. *Szent helyek* c. részben.

¹⁰³⁶ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 127, 128, 129. l. és a 20—24. képek. — Megjegyezzük, hogy a *karsikko* nem egyéb, mint az életfa ama változata, amit a finnugor népek mint *várososzlopot*, *világoszlopot* és *világköldököt* ismernek. (Vö. Holmberg, Elämänpuu c. műve idevonatkozó részeivel).

¹⁰³⁷ Ilyen pl. az a fa, amit Usikirkko-ból *ösöktäja* néven közül Krohn. (Vö. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 129. l. 24. kép.)

éspedig a vendégszoba hátsó falára erősítve. Érdekes, hogy ebben az esetben a deszkadarabot is *karsikko*-nak nevezik.¹⁰³⁸

A halottnak készítenek *karsikko*-t a temetőbe menet alkalmával is. Ezek az út mentén állanak és mint mondják — írja Krohn — két karhosszúságnyi csonkot *käsivarsi*-t (kézszarat, kart) hagynak rajta, ha a halott házasság előtt szállt a sírba. Ha két kart hagynak a *karsikko*-n, akkor azok az erdő felé mutatnak, míg az egyes kar, az út felé mutat. Más adatok szerint csak egy kart (*käsivarsi*) hagynak s az vagy a temető irányába mutat, vagy arra, ahonnan a halottat hozták.¹⁰³⁹

A karjalai finnek között is ismeretes a szokás, sőt ott a temető közepén állott a nagy fenyő. tövéhez még évtizedekkel ezelőtt is — írja Krohn Gyula — áldozni járt a nép.¹⁰⁴⁰ Ezen az úton megtaláltuk — úgy véljük legalább is — a kapcsolatot, egyrészt a finnugorok *karsikko*-ja és a mi temetőbeli faültetésünk, továbbá az újszülöttek fája között, másrészt azt is bizonyosra kell vennünk, hogy a mi temetőbe és az újszülöttek világrajöttekor ültetett fáink nem egyebek, mint az ural-altaji népek hitvilágában oly fontos szerepet játszó *életfa*.¹⁰⁴¹

E kitérés után szólunk a *lappok* temetőiről. Holmberg azt írja róluk, hogy régen nem voltak rendes, megállapodott temetőik, a halottakat ott helyezték örök nyugalomra, ahol utólérte őket a halál. Azután sietve tovább mentek e helyről. Temetkezésre legszívesebben a kőrakásokat, vagy a sziklaüregeket használták.¹⁰⁴² Később is, amikor már keresztyén hitre tértek, amikor tehát már keresztyén templomuk volt, akkor is arra kényszerítette és kényszeríti ma is őket nomád állattenyésztő életmódjuk, hogy különösen nyáron, amikor nagyobb teherrel nehéz közlekedniök, halottaikat erre-arra temessék el; ahol éppen elköltöztek e világból. Téljöttén azonban, amikor rénfogatú szánjaikkal könnyen szállítanak nagyobb terheket is, akkor kiemelik ideiglenes sírjából a halottat és a templom melletti temetőbe viszik.¹⁰⁴³ Ideiglenes

¹⁰³⁸ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 127. De nemcsak ezt a deszkát nevezik így, hanem *karsikko* a neve annak a kőlapnak is, amibe a halott jegyeit vésték s a falba erősítve őriznek, sőt ez a neve a hasonló tartalmú papírnak is.

¹⁰³⁹ Krohn, Suomalaisten runojen uskonto 127.

¹⁰⁴⁰ Krohn Gyula, A finnugor népek pogány istentisztelete 59. és ek — Ezen a helyen szól Krohn Gyula az áldozó berkek közepén álló nagy fenyőről is.

¹⁰⁴¹ Erre a fára röviden még visszatérünk a tor című fejezetünkben is.

¹⁰⁴² Holmberg, Lappalaisten uskonto 14.

¹⁰⁴³ Holmberg, Lappalaisten uskonto 14.

temetkező helyül szívesen használják a szigeteket, nehogy a tetem a vadállatok falánkságának essék áldozatul és hogy senki járókelőnek útjába ne kerüljön.

Megjegyzi Holmberg, hogy eltekintve a fenti adatoktól, a lappoknak hajdan is lehetett közös temetkező helyük, amit az is igazolni látszik, miszerint a lappok „...Isten büntetésének tartják, ha nem szülőföldjükön éri utól őket a halál.”¹⁰⁴⁴

A *csereemiszek* temetője (*šügarla*) egy bekerített liget a falu közelében. Rendszerint mindegyik falunak külön temetője van; olykor azonban több falu temetkezik egy temetőbe. A csereemiszi temetőket az első pillanatra meg lehet különböztetni a csereemiszek más szent berkeitől és pedig azáltal, hogy a temető fáira törülközőkendőket, szövetdarabokat, a halottak ruháit stb. szokták felaggatni: „...nehogy azok a földben gyorsan elrohadjanak.”¹⁰⁴⁵

A mezőségen, kívül a temető kerítésén, félreeső helyen forgácsot és deszkadarabokat látni, amelyek a koporsókészítésből származnak. Itt-ott egy-egy régi szán roncsai hevernek. Egyik-másik sírra emberi alakra emlékeztető oszlopot állítottak. Ismét másokat kis házikószerű építménnyel fedtek le és vannak olyan sírok is, amelyek önálló kerítéssel bírnak. Rükskov feljegyzése szerint azért fedik be a sírokat faépítménnyel: „nehogy a halott elhagyván lakását, a környező vetéseket legázolja.”¹⁰⁴⁶

Birski kerületben pedig az a szokás, hogy a sírba hosszú rúdat tűznek, a rúd tetejére pedig egy fából készített „kakukk”-ot (*kükö*) ültetnek. De, hogy mi ennek a szokásnak az értelme, már nem tudják.¹⁰⁴⁷

A régi csereemiszi temetők azokon a helyeken, ahol a nép névleg már keresztyén, pusztulóban vannak. Ugyanis az új rend azt kívánja, az új vallás pedig arra szorítja őket, hogy halottaikat a templom mellé temessék. Ennek a kényszernek engednek ugyan, de mint kevéssel fentebb megjegyeztük, a régi pogány temetőkben is megtartják az emlék-torokat, nehogy az ott pihenő őseik megharagudjanak.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Holmberg, Lappalaisten uskonto 15.

¹⁰⁴⁵ Holmberg, Tsheremissien uskonto 16.

¹⁰⁴⁶ Holmberg, Tsheremissien uskonto 16.

¹⁰⁴⁷ Némelyek úgy vélik, azért ültették a régiak a rúd tetejére a kakukkot, hogy a halott gyönyörködtetésére kakukkoljon. (Vö. Holmberg, Tsheremissien uskonto 16.). E magyarázat természetesen távol jár az eredeti októl, amely eredeti ok azon a nyomon keresendő, amit fentebb már közöltünk, hogy t. i. némely szibériai nép a samán sírjára szokott madárképeket állítani.

¹⁰⁴⁸ Holmberg, Tsheremissien uskonto 17.

A *mordvinoknak* is együttes temetőik vannak, de gyakori náluk az a szokás, hogy a temetőn belül az egyes családoknak külön álló temetőjük van.¹⁰⁴⁹

A mordvinok körében is általános az a hit, hogy az újonnal felfogott temetőbe legelsőnek temetett halott a temető *urává, főemberévé* vagy *alapítójává* lesz.¹⁰⁵⁰ Gorodiscsen környékén pedig az a szokás uralkodott, hogy az újonnan létesített temetőbe legelsőnek egy *tölgyfából faragott férfi alakot (tumoja't'a)* és egy *nyírfából készült női alakot (b'erdis-baba)* temettek el. Az emberi alakokat nem úgy faragták, hogy nemüket is érzékeltessék, erre azért nem volt szükség, mert a tölgyfáról azt állítják, hogy az férfi nemű, a nyírfa viszont, hogy női nemű.¹⁰⁵¹ Ezeket a figurákat is a *temető alapítóinak* mondták és a nyári emléktoron juhof áldoztak nekik.

A temető fekvését illetőleg Milkovics azt mondja, hogy a mordvinok temetői „...jó magas helyeken“ vannak. Viszont a terjuhaniakról azt írják, hogy a folyók meredek partjaira temetkeznek. A régi temetők azonban a mordvinoknál is az erdők tisztásain voltak. Sokszor igen nagy utakat is megtettek, hogy halottaikat a távoli erdőkben lévő temetőbe vigyék. Ezekből a pogánykori temetőkől — írja Harva — mai napig érintetlenül áll néhány.¹⁰⁵²

A temetőt a mordvinok is szentnek tartják, úgyhogy azokban senki sem kaszálhat és ha elhagyták, akkor sem fogják művelés alá. Szigorúan tilos a régi temetőkben a fadóntás is, úgyhogy ma nagyon sok fátlan vidéken ezek a kicsiny foltok őrzik a hajdani erdők emlékét.

Az is megemlítésre érdemes, hogy a mordvinoknál messze földön egyedüli szent hely volt a temető. Sokszor tucatnyi falu járt egy-egy temetőbe emléktort tartani; néha 70—100 versznyi távolságról is. Ez a jelenség abban leli magyarázatát, hogy az egyes falvak a temetőt alapító valamelyik faluból származtak, kirajzás útján, de temetőnek továbbra is a régi temetőt használták. A temető tehát nemzetségi temetővé vált. A mordvi-

¹⁰⁴⁹ Ez kivüláglík az erzaíai mordvinok temető elnevezéséből is: erzaíaiaknál: *kalmolango, kalmazér, kalmazur, kalmoñzer'*, moksa-mordvinoknál: *kalmanežur, kalmejüñžer'*, kalma-kuzža ('temető-tér'); a *kalmejažer* azt a részt jelenti a temetőben, amelyet egy-egy család fogott fel a maga temetkezése számára.

¹⁰⁵⁰ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 37.

¹⁰⁵¹ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 37.

¹⁰⁵² Vö. továbbá: Paasonen, Mordwinische Volksdichtung II, 502. k.

noknál — írja Harva — még ma is szokásban van, hogy halottaikat lehetőleg oda temessék, ahol őseik nyugosznak. Ha mégis valamilyen okból előfordul, hogy a halottat nem őseihez temetik, az olyan körülmény, mely szálnalmat ébreszt hazzátartozóiban a halott iránt.¹⁰⁵³ Az ősökkel oly szoros kapcsolatban vannak az élők, hogy pl. Insari kerületében, ahol néhány régi temető van, a moksa-mordvinok nemcsak emléktorozni jártak oda, hanem segítséget kértek a halottaktól akkor is, ha valami nyomorúság, szerencsétlenség, vagy inség szakadt rájuk. Erős szárazságok idején, olykor még a papot is kihívták a régi temetőbe, hogy ott imádkozzék az esőért.¹⁰⁵⁴

Az eddig elmondottat nagyon egyezik, amit a *votjâkók* és *zürjének* temetőiről tudunk. A régimódi temetőket ma már csak azokon a helyeken találni, ahol a nép még nem keresztelkedett meg. Ezek a pogány temetők rendszerint az erdők mélyén húzódnak meg. A holtak lelke. — mint Aminoff írja a votjâkokról — a legszívesebben az erdők sűrűjében szeret tartózkodni. Azt hiszik, hogy a halottak a messzi erdőket szeretik, mégis némely helyen a falu közelében, folyó vagy patak partján van a temető. Minden pogány votjâk falunak különálló temetője van, ahová a falu lakói úgy temetkeznek, hogy az egy családba tartozók együtt legyenek. Az a hitük ugyanis, hogy a családok ugyanúgy élnek a másvilágon, mint itt. A rokon halottak egyetlen nagy családot alkotnak. A másvilági nagy család feje a patriarka vagy a család őse. Említésre érdemes, hogy a permi-finnek hite szerint a másvilági rokonokból alakult társadalomban bizonyos fegyelmet is gyakorolnak. Így pl. azt, aki életében békétlen, civakodó és mértéktelen volt, egyáltalán nem veszik be a nagy család kötelékébe. Ebben a felfogásban válik világossá az az igen ősi hit — írja Holmberg —, hogy a nemzeti temető (*šoni*) a halottak közös tartózkodási helye, amelyben az egyesek sírjai (*gu „gödör“*) az illetők önálló lakásai. Ha valaki meghal, akkor a rokonságához tartozó halottak eléje jönnek, hogy a másvilági közösségbe kísérjék, ahol az élet tökéletes folytatása a földi életnek. A gyermekek növekedhetnek, a házassulatlanok házasságot köthetnek és általában mindegyik halott azt a foglalkozást űzheti, amit földi életében folytatott.¹⁰⁵⁵

A zürjének különösen erősen félnek attól, hogy messze ide-

¹⁰⁵³ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 38.

¹⁰⁵⁴ Harva, Mordvalaisten muinaisusko 40.

¹⁰⁵⁵ Holmberg, Permalainen uskonto 19.

genben éri őket a halál és akkor nem térhetnek övéikhez, jóllehet lelkük nagyon vágya az ősök közé, de nem mehet, mert — hitük szerint — ott kell tartózkodnia, ahol a testét eltemették.¹⁰⁵⁶

Ismeretes a permi-finnek körében is, hogy az egymáshoz közel eső falvak közös temetőbe temetkeznek. Ezt egészen természetesnek tartják, hiszen a falvak mind ugyanabból a faluból rajzoltak ki, amelynek a temetőjét használják.¹⁰⁵⁷ A falvak tehát rokonok, s a temetőben ismét együvé kerülnek, vagyis a másvilágon együtt lesz a földön már széttelepült, külön önálló falvakban lakó nemzetség.

Ugyanúgy azonban, amint az egy anyafaluból kirajzott falvak nemzetségi falvak, a temetők is nemzetségi temetők voltak. És azokba idegeneket nem is szoktak temetni. Ezt legjobban az igazolja — írja Holmberg —, hogy némely votják falu temetője mellett látni külön álló, gyakran az útszélen fekvő temetőt, azokkal az idegenekkel, akiket a faluban jártukkor ért utól a halál.¹⁰⁵⁸

A votják pogánykori temetők sírjai, miután a temetőből a fák kipusztultak, úgy állanak romokban, de még így is tiszteletben tartják azokat. Nők egyáltalán nem léphetnek be a temetőbe. Férfiak sem járhatnak benne ok nélkül. A temető szent és félelmetes hely, aki elhalad mellette, és el akarja kerülni a holtak haragját, annak mindenkori kötelessége valamit dobni a halottaknak,¹⁰⁵⁹ ha egyebet nem, rézpénzt, kis darabka kenyeret vagy egy darab madzagot.¹⁰⁶⁰

A *vogulok* és *osztjákok* temetőivel kapcsolatban Sorokin¹⁰⁶¹ és utátársa Maliev azt írja, hogy pl. a Lozva-melléki voguloknak nincsenek temetőik, mint az osztjákoknak, hanem halottaikat ott temetik el, ahol éppen meghaltak. Karjalainen viszont ezzel a megállapítással szemben arról tudósít, hogy igenis vannak a voguloknak is temetőik, s azok vagy a falvak közelében, vagy azoktól bizonyos távolságban fekszenek.¹⁰⁶² Temetőik legnagyobb részt bekerítetlenek, de mindig ligetben, a folyók magas partjain vannak. Tremjugánban pl. — írja Karjalainen — mind a nyári,

¹⁰⁵⁶ Holmberg, Permalaisten uskonto 19.

¹⁰⁵⁷ Holmberg, Permalaisten uskonto 24.

¹⁰⁵⁸ Holmberg, Permalaisten uskonto 24.

¹⁰⁵⁹ Votják hit szerint a másvilágon éppen úgy megéheznek és szükségét láthatnak a halottak, sőt meg is betegedhetnek, akárcsak a földi életben. (Vö. Holmberg, Permalaisten uskonto 19.)

¹⁰⁶⁰ Holmberg, Permalaisten uskonto 25.

¹⁰⁶¹ Utazás a vogulok között c. művében (1877).

¹⁰⁶² Karjalainen, Jugralaisten uskonto 72.

mind a téli szálláshoz közel esik a temető.¹⁰⁶³ Mindegyik falunak van önálló temetője — esetleg az anya- és a fiók-falvaknak közös — s minthogy vogul- és osztjákföldön a falvak legnagyobb részét nemzetségi falvak, a temetőket is nemzetségi temetőknek kell tekintenünk — írja többek között Karjalainen. Bartenjev ezzel kapcsolatban, az északi területeken arra a megállapításra jutott, hogy az ott lakó mindegyik nemzetségnek még ma is önálló, azaz saját temetője van.¹⁰⁶⁴ A nemzetségi temetőkre mutat az az adat is, miszerint a legtöbb területen a hozzátartozók kötelességének tartják még ma is, hogy az idegenben elhalt halottjukat iparkodjanak falujuk temetőjébe hazahozni; ha ez teljesen lehetetlen volna, akkor az északi vogulok a halottnak jelképes temetést rendeznek otthon: sírt ásnak, beletesznek a sírba minden szükséges útravalót, megtartják a halott vendégségét (megvendéglését, étellel való kínálgatását¹⁰⁶⁵) éppen úgy, mintha a halott jelen volna, csak természetesen a ceremónia nem olyan sokrétű és alapos — jegyzi meg Karjalainen —, mintha a halott is „részt venne“ abban.¹⁰⁶⁶

Az idegen halottakat, akiket útja során közüllük szólított el a halál, bárhol eltemetik, ahol éppen jónak látszik, saját temetjükben azonban nem adnak neki helyet.

Különösen érdekesnek és mély gyökerű jelenségnek tartja Karjalainen, hogy az obiugorok között milyen sok neve van a temetőnek, s ha a temetőről beszélnek, mindíg „megkerülő neveket“, titkos neveket használnak. A nyugati területek osztjájai között a temető tulajdonképpeni neve *nēp*, amelynek a jelentéséről Karjalainen semmit sem tud mondani. Az Irtys vidékén *xanes*, a Vah mentén és Vasjugán vidékén *kalensa*, az északi osztjájoknál *xalaś*, a voguloknál *xäläsi* a temető neve, amely névnek az alapja, (eredeti töve) ugyanaz, mint a finn „*kuolemaa*“ (meghalni) igének a töve.¹⁰⁶⁷ A vogulok ezenkívül a tatároktól kölcsönzött *mōser* nevet is használják a temető megnevezésére.

A „megkerülő elnevezésből“ több is van — írja Karjalainen —

¹⁰⁶³ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 72.

¹⁰⁶⁴ Bartenjev, Obdorskin ostjakkien käsityksiä syntiistä (1895—96). — Vö. Karjalainen, Jugralaisten uskonto 73.

¹⁰⁶⁵ Vö. fentebb az útravaló adással kapcsolatban elmondottakkal.

¹⁰⁶⁶ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 73.

¹⁰⁶⁷ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 73. — A magyar „halál“, „halni“ szavak finnugor eredetűek.

és pedig: (itkettävä, surkea kylä) „*megríkató, bánatfalu*“ (Kr.¹⁰⁶⁸); (vainajan harju) „*halott dombja*“¹⁰⁶⁹ (D.); (pyhä kylä) „*szentfalu*“ (Trj.); (itkuisa paikka vagy surkea paikka) „*síralom helye* vagy *szomorúság helye*“ (Kaz.); (murrokko, ryteikkö) „*romlás, törés*“¹⁰⁷⁰ (Vj.); (Kärsimyksien paikka) „*szenvedések helye*“ (vog.). Ezek a nevek — mint Karjalainen megjegyzi — csaknem mind a gyász és a szomorúság helyeként tüntetik fel a temetőt, vagyis olyan helyként, ahol a halott, a „szerenésetlen létező“, igen kemény megpróbáltatásban részesül. — Az minden esetre természetes, hogy a temető a esend birodalma: sem a temetőt, sem a benne lévő dolgokat senki sem meri háborgatni.¹⁰⁷¹

A finnugor rokonok után az altaji rokonok temetőiről is kellene szólnunk. Ezeknek a népeknek azonban nincsenek olyan értelemben vett temetőik, mint amilyenek pl. nálunk vannak. Halottaikat — mint fentebb már többször, részletesebben pedig a koporsók tárgyalása alkalmával érintettük — a legváltozatosabb módokon temetik el a szerint, hogy milyen vallásúak, milyen rangjuk volt az életben és milyen földrajzi viszonyok között élnek. A keresztyén és mohamedán hiten lévők földbe temetkeznek, a samanizmus hívei vagy kiteszik a pusztára halottjukat, vagy állványra állított koporsóba teszik, sőt el is égetik olykor, a lamaisták a gazdagokat és előkelőket elégetik, a „középosztálybelieket“ elföldelik, a szegényeket pedig kiteszik a vadakra és az ég madaraira bízván eltakarításukat.¹⁰⁷²

Ezekből a tényekből következik tehát, hogy halottaikat csak azok temetik temetőbe, akik vagy keresztyének vagy mohamedánok és nagyobb részt nem a steppéken vagy a tajga erdők régióiban, hanem a földművelésre és a sűrűbb népesedésre alkalmas helyeken laknak. A többiek, ha el is temetik halottaikat, magános

¹⁰⁶⁸ A zárjelbe tett rövidítések a Karjalainen által alkalmazott és a finnugor szakirodalomban általában használt helyrövidítések pl. Kr = *Krasnojarskija jurti* (falu a Konda mellett); D = *Demjanka*; Trj = *Tremjugan*; Vj = *Vasjugan*; Kaz = *Kazym*. stb.

¹⁰⁶⁹ A *harju* szó a finnben, többől kiemelkedő hosszú földnyelvet, hátat jelent.

¹⁰⁷⁰ Olyan értelemben, ahogy a magyar nyelvben *romlásnak* mondják (Háromszék) az erdőirtás helyén ledöntött fatörzsek, tőkék és gallyak összekúszált szövevényét. A *törés* ugyancsak ilyesmit: *széltörte* erdőt jelent.

¹⁰⁷¹ Karjalainen, Jugralaisten uskonto 73., 74., 75. l. 5. kép.

¹⁰⁷² Vö. a következő legfontosabb művekkel: Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.: — Harva, Altain suvun uskonto.; Katanov, Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Zentral- und Ost-Asiens.

sírba teszik. Az erdős vidékek prémvadász népe pedig az erdőben helyezi magánosan vagy kevesed magával oszlopokra a tetemet magába foglaló koporsót. A család és a nemzetség mégis igyekezik valamennyire ugyanabban a körzetben, erdőrészen örök nyugalomra helyezni halottaikat. Mint alább, a torral kapcsolatban látni fogjuk, az altaji népek másvilághitének is lényeges része, hogy az egy nemzetségbe tartozók a más-világon is együtt élnek.¹⁰⁷³ Ez a hit pedig arra vall, hogy ezek a népek is együvé igyekeztek és igyekeznek temetni halottaikat, csak éppen szigorúan körülhatárolt temetőik nincsenek.

*

A hóstátiak temetkezésével, illetve a temetőben ásott sírokkal kapcsolatban hangsúlyoztuk, hogy a hóstátiak azon igyekeznek, hogy az egy család kötelékébe tartozókat lehetőleg együvé temessék el. Ez a szokás szerintünk nem véletlen szüleménye, hanem igen ősi gyökerű, hiszen valamikor a sírban szigorúan megszabott helye volt, kor, rang és neme szerint az egyes halottaknak. Az egyetlen aknaszerűen ásott sírban kellett elhelyezni a család tagjait. Ezért kényszerültek arra, hogy egymás fölötti rétegekbe temessék halottaikat. A sír, illetve a családi temetkezőhely legelőkelőbb része a sír feneke volt. Oda temették és temetik még ma is a család fejét, az apát. Mellette jobbról vagy balról helyezték el a feleségét.¹⁰⁷⁴ A feleség koporsóját azonban a 60—80 cm-nyivel magasabb szintben készített padmalyba szokták tenni (Vö. 39. kép). A feleség tehát nem kerül egyszintbe az apával, illetve a férjjel. Ugyanez áll a család nőtlennül elhalt fiával is. Ha az apa még él, akkor ezt a fiút a sír — rendszerint — jobboldali padmalyába temetik, hogy az apa helyét el ne foglalja. Az apa halála esetén gyakran az apa koporsója fölött készítenek padmalyt a fiú számára. A kisebb gyermekeket pedig, mint erről fentebb szólottunk, a sír oldalába — minél fiatalabbak annál magasabban — készített padmalyba temetik. Ezeknél sem tartják már be a régi rendet, miszerint a férfiakat a sír jobb oldalába (az apa fekvése szerint számítva) a nőket pedig a bal oldalába vájt padmalyba temetik. De ha felbomlott is ez a régi rend, mégis elég világosan kirajzolódik a szokás főredékeiből is, hogy a család együvé temetkezett, hajdan méginkább mint ma. És ha a sírban való elhelyezésnek ilyen szigorú szabályai voltak, akkor nyilvánvaló, hogy a

A sír és a családi temetkezés

¹⁰⁷³ Harva, *Altain suvun uskonto* 230—244.

¹⁰⁷⁴ Mint említettük, ebben nem igen volt az utóbbi időben semmi törvény, mert az öregek nem tudnak egyöntetű szokásról.

családi életben is meg volt az apa vezető és központi szerepe és hogy a családfőhöz a családtagok viszonya nem lehetett más, mint amit az a rangsorolás őrzött meg, ahogy a családtagok pl. az apa koporsóját a búcsúzás pillanatában körül állják.

A fent említett tiszacsegei, abásfalvi és bálványosváraljai szokás, miszerint a temetőben az egy családba — későbbi szaporodás folytán egy nemzetségbe — tartozók külön temetkeznek, illetve temetkeztek, egy távolabbi kapcsolat felismerésére kell, hogy vezessen bennünket. Ez a kapcsolat pedig a rokonnépek szokásához vezet, ahol az egy nagy családba, sőt nemzetségbe tartozók, mint ezt fentebb mondtuk, külön nemzetségi temetőbe temetkeznek. A hóstáti szokásban¹⁰⁷⁵ tehát a rokonnépeknél még ma is meglévő nagy család-rendszer emlékét kell látnunk.

A nagy család-rendszerekről a tudomány rendelkezésére álló anyag szlávokra, germánokra, finnugorokra és az altaji népekre vonatkozó részét, legutóbb Zdenko Vinski foglalta össze.¹⁰⁷⁶ Ebből az összefoglalásból két dolog rajzolódik ki élesen, a mi problémáinkat illetően: az egyik az, hogy rokonnépeink körében azoknál van meg még ma is legtisztább és legépebb formában a nagy család-rendszer, ahol a családi és nemzetségi temetkezést is ép formában megtaláltuk (finnugoroknál), a másik, hogy azoknál a népeknél, amelyek körében inkább a magános vagy az egészen szűk családi körre szabott temetkezést láttunk (altajiak) a nagy család-rendszernek egy sokkal magasabb foka dívik: a nemzetségi szervezet, erős központi hatalom, azaz a nomád államszervezet jólismert szerkezete.

A Vinski-féle összefoglalás még azzal az eredménnyel is járt számunkra, hogy értelmét nyertük nemcsak a hóstátiak, tehát a magyar családok együvé temetkezésének, hanem annak a lehetősége is előállott, hogy a *halottlátogatást*,¹⁰⁷⁷ a *virrasztást*, a *ha-*

¹⁰⁷⁵ A tiszacsegei, abásfalvi és bálványosváraljiban méginkább.

¹⁰⁷⁶ Vinski, Die südslavische Grossfamilie in ihre Beziehung zum asiatischen Grossraum. Ein ethnologischer Beitrag zur Untersuchung des Vaterrechtlich-Grossfamilialen Kulturkreises.

A magyar nagy család rendszerét pedig László Gyula fejté ki, most megjelenő: A honfoglaló magyar nép élete c. művében. A László Gyula eredményeinek nem akarunk elébe vágni, különben sem lehet célunk a magyar nagy család-rendszerrel részletesen foglalkozni: így csak a Vinski adataira utalunk, hogy a temetkezés néhány problémáját jobban szemügyre vehessük.

¹⁰⁷⁷ A halottlátogatás célja, hogy megbizonyosodjanak a nagy család egyik tagjának *más világba* távozásáról, s hogy jogainak és javainak birtokbavételéről intézkedjenek. A finneknél még ma is él a szokás, hogy a rokonokat, vagy a közeli szomszédságot (a finneknél a szomi-

lottasházhoz történő ajándékhozatalt és a koporsó körülállásának szokását mind az egykori nagycesalád-rendszerben gyökerező hagyománynak tekintsük. Fentebb, az útravaló adással kapcsolatban szó volt arról, hogy a rokonok (pl. Magyarón is) ajándékokat (főleg ételeket, továbbá szöveteit, gyógyeset stb.) hoznak a halottasházhoz s mint a rokonnépek adataiból látjuk, azokat mind a halottnak ajánlják fel. Ezek az ajándékok szerintünk háromféle eredetűek: 1. a halottnak adott ajándékok, 2. a halott javainak jelképes megváltása¹⁰⁷⁸ és 3. áldozat bemutatás a másvilági rokonoknak.^{1078a} Ugyancsak keleti rokonaink adatai között láttuk — a fentiek során —, hogy a másvilági nagycesalád elébe jön a halottnak, tehát jelen van a temetésen.¹⁰⁷⁹ Sőt az útravalóadás során olyan adatokat is említettünk, amikor a halottat arra kérték

szédságnak fontos szerepe van, az elszórtan települt nép a szomszédban igen fontos támaszt és tanácsadót lát), áthívják, amikor látszik, hogy a beteg halálra fordult. Vö. Ollila, Kuolemaan liittyvät tavat ja käsitykset 88.: — A cseremiszeknél pedig az a szokás, hogy amint a halott kiadta lelkét, nyomban egybehívják a rokonságot, hogy a szükséges teendőket megbeszéljék. Vö. Holmberg, Tsheremission uskonto 13.: — A finneknél a fenti szokáson kívül él még az a szokás is, hogy a temetésen megjelenteknek (azaz a *községnek*, régen a község egyenlő volt a nemzetséggel), bemutatják a halottat. A bemutatás úgy történik, hogy a temetés napján, amikor a koporsót kihozták az udvarra, leveszik a koporsó tetejét, hogy a jelenlévők láthassák a halottat. Vö. Sohlman, Pälkäneen naimapuuhista sekä syntymään ja kuolemaan liittyvistä tavoista 166.: — Bizonyára ide kell soroznunk a magyar szokást is, miszerint a halottal csak azután indulnak el a temetőbe, miután az udvarra kitették és fölötte felolvasták az ú. n. *nemzetséglevelet*, azaz a hozzátartozóktól, rokonaitól, szomszédaitól és barátaitól való búcsúzását.

¹⁰⁷⁸ A *permi-finnek* pl., mint Holmberg írja, pénzt tesznek a halott kezébe: ez a pénz a föld ára, amit a halott életében birtokolt. (Vö. Holmberg, Permalaišten uskonto 20.)

^{1078/a} Érdemes ebből a szempontból idézni Ibn Fádhlán adatát arról az esetről, amikor a rusok (bolgárok) a halott elégetésére készülnek, egy leányt választanak, akit feláldoznak a halott hajóján. Ezt a leányt előzőleg minden jóval s kellemessel ellátják. Kis sátrat is állítanak számára a hajón s szolgálatára férfiakat is rendelnek. Egyik napon ez a leány a szolgálatára rendelt férfiak tenyerébe állott, fejét félrefordította s így szólt: *nézzétek: itt van apám és anyám.* Majd másodsor is felemelték, akkor ezt mondta: *nézzétek, most látom minden rokon halottamat;* és amint harmadszor is felemelték, ezt mondta: *ott van az én urom, a paradicsomban ül. A paradicsom oly szép és zöld...* Ezután egy tyúkot adtak neki, amelynek levágta a fejét és eldobta, a tyúk testét azonban a hajóra vetette. (Vö. Hämäläinen, Arapialaisten kuvauksia 223.)

¹⁰⁷⁹ A cseremiszek hite szerint is pl. az ősök azon a helyen fogadják a halott lelkét, — mint ezt fentebb már említettük — ahol a megölt tyúk vére kifolyt. (Vö. Holmberg, Tsheremission uskonto 15.)

„kínálja vendégeit is”.¹⁰⁸⁰ Az a szokáscsoport pedig, amit a halottal történő üzenet, ajándék és ittfelejtett tárgyak küldésével kapcsolatban — ugyancsak fentebb említettünk¹⁰⁸¹ — egyenesen az áldozatnak a továbbítását mutatják. De mutatják egyúttal azt a szoros kapcsolatot is, amely a családot, nemcsak a földön élő család tagjait, hanem az élő és a másvilági nemzetség tagjait is, mint egy mágikus erő, egybekapcsolja. Ez a mágikus erő tulajdonképpen abból az ural-altáji világképből ered, amelyben a mindenség 3, 7, vagy 9 rétegre oszlik, mindegyik rétegben egy istenséggel és egy bizonyos fajta étellel, tehát az emberi élet is ilyen módon más és más rétegben zajlik le. A halál nem elmulás, hanem átmenet egy másik rétegbe. A születés folytonos, a meghalás nemkülönben, ezek szerint az egyes rétegek között állandó a kapcsolat, tehát az egyszer létezett család örökéletű és tagjai szétbont-hatatlan száalakkal egybetartoznak. Ez a világkép természetszerűleg létrehozta azután az őstiszteletet, a legelső családfőnek a tiszteletét, aki a különböző ural-altáji népek hitvilágában az Isten, de legalábbis a szent magasságáig emelkedett. Ezek szerint még világosabban áll előttünk, miért félik úgy a halottat az ural-altájiak: mert hiszen minden a másvilági ősöktől függ a földi életben.

E távolra vezető kitérés után említsük meg azt a módját is a családi temetkezésnek, amit Tagányinál olvasunk, hogy a halottakat szokásban volt a küszöb, vagy a tűzhely alá is temetni.¹⁰⁸² Kovalevszkij szerint a másvilágra költözött ősöknek isteneket megillető tisztelet jár s ennek a tiszteletnek a középpontja a házi tűzhely,¹⁰⁸³ minthogy részint körülötte tartózkodnak az ősök lelkei, részint pedig mivel a tiszteletükre bemutatott halotti áldozatoknak ez szolgál oltárul. Hogy miért éppen a tűzhely ennek az áldozatbemutatásnak az oltára, kiváltképpen pedig, hogy a halottak lelkei miért tartózkodnak a tűzhely körül, annak az okát a legtöbb esetben keresik¹⁰⁸⁴ — jegyzi meg Tagányi —, hogy valamikor a történelem előtti korban a halottat ténylegesen a saját

¹⁰⁸⁰ Erre vonatkozólag számos példát idéztünk már fentebb a halott útravalójával kapcsolatban. (Vö. e munka 168—185. lapján elmondottakkal.)

¹⁰⁸¹ Vö. e munka 186—197. lapján elmondottakkal.

¹⁰⁸² Tagányi. A hazai élő jogszokások 33.

¹⁰⁸³ Kovalevszkij, Szociológiája II. 251—256.; — Vö. Tagányi. A hazai jogszokások 33.

¹⁰⁸⁴ Ezen a téren a legalaposabb kutatást — úgyszólván a felkutatható valamennyi adat alapján — Schreuer végezte. Eredményeit *Das Recht der Toten* címen a Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. 1919. XXXIV. 92—108. adta közre.

tűzhelye alá temették el.¹⁰⁸⁵ Tagányi hangsúlyozza, hogy a temetkezésnek ez a legrégebb módja a leletek tanulsága szerint az egész kőkorszakban el volt terjedve, de a legrégebb görögöknél,¹⁰⁸⁶ rómaiaknál¹⁰⁸⁷ is megvolt, valamint Asszíriában, Babyloniában és Egyiptomban. A germánokra pedig azt mondja Tagányi, hogyha náluk nem is volt szokásban a házban való temetkezés, mindenestre a háztelken való temetkezést gyakorolták.¹⁰⁸⁸ Előfordult jelenségnek tartja, Grimmel¹⁰⁸⁹ együtt, Tagányi a *küszöb* alá való temetkezést is. Ezért van a néphitben — Tagányi szerint — oly fontos szerepe a küszöbnek.¹⁰⁹⁰

Ezek az itt elősorolt adatok tehát azt igazolják, hogy a családi tűzhely, azután pedig a küszöb, majd az udvar is használatott temetőül. A temetők tehát a család legközvetlenebb tartózkodási helyétől, a lakástól elkezdve az erdők mélyén, folyók partján, pusztai magános sírok és kurgánok, kunhalmok, valamint az elrejtett sírok formájában¹⁰⁹¹ a legváltozatosabb alakban és helyen fordulnak elő s mint az elmondottak során láttuk, rend-

¹⁰⁸⁵ Tagányi, A hazai élő jogszokások 33.

¹⁰⁸⁶ A görögök mindenképpen igyekeztek, hogy a halottat lehetőleg szülőföldjén temessék el, ezért a messze idegenből is hazahozták halottaikat, ha azonban ezt valamilyen oknál fogva nem teheték, akkor legalább egy *kenotaphiont* (üres nyugvóhelyet) készítettek számára. (Vö. Guhl und Koner, *Leben der Griechen und Römer* 477.).

¹⁰⁸⁷ A rómaiak körében a családi temetkezés nagyon általános volt. (Vö. Marquart, *Privatleben* 364.).

¹⁰⁸⁸ Tagányi, A hazai élő jogszokások 33.

¹⁰⁸⁹ Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* 176., 726—728.

¹⁰⁹⁰ Vö. fentebb a 870. jegyzettel, továbbá a küszöb érintésének szokásával, ahol említettük, hogy a bukovinaiak minden küszöböt érintenek a koporsóval, amint a ravatalozó szobából kiviszik.

¹⁰⁹¹ Az avatatlanok szeme elől elrejtett temetőkre nézve igen tanulságosak azok az adatok, amelyeket Herodotos jegyzett fel a szkítákról. (IV. könyv 126. és 127. fejezet. — Geréb József fordításában. Herodotos történelmi könyvei. Bp. 1893.) Herodotos Dareios hadjárataival kapcsolatban írja, hogy a szkíták minduntalan kitértek Dareios elől, ahogy sem akarták felvenni a harcot. Dareios, hogy a bővöcskának véget vessen „...egy lovast küldött a szkíták királyához, Idanthyrsos-hoz és ezt izente: esodálatos ember, miért futsz te mindig, amikor két dolog közül akármelyiket megtehetnéd? Ha ugyanis elég erősnek tartod magad arra, hogy hatalmammal szembezállj, állj meg, hagyj fel a kóborlással s küzdj meg velem, de ha belátod, hogy gyengébb vagy, akkor is hagyj fel a futással s uradnak földet és vizet hozva ajándékolj, állj velem szóba. Mire a szkíták királya, Idanthyrsos így felelt: Én nálam úgy áll a dolog Ó perzsa! hogy még soha egy ember elől sem futottam féltemben sem az előtt, amint most előled sem futok, s most sem cselekszem semmi mást, mint amit a béke idején is szokásom tenni. Hogy pedig miért nem küzdök meg veled, mindjárt annak is megmondom az okát. Nekünk sem városaink, sem megnüvelt földjeink nincsenek, ame-

kívül fontos adatokat őriztek meg pl. a magyar őstörténet számára is. Kár, hogy néprajz kutatóink a művészetüktől eltekintve, keveset foglalkoztak temetőinkkel.

*

A sírásást és a padmalyba való temetkezést, fent a koporsó tárgyalásakor már érintettük. Megemlékeztünk arról a jelenségről is, hogy az egyes népeknél a legkülönbözőbb módját találjuk a tetem eltakarításának. Vannak, akik elégetik halottaikat, mások földbe temetik, vizen úszó esónakba teszik, földbe temetik ugyan, de úgy, hogy halmot hordanak föléje, úgyhogy a test valójában a föld felszínén vagy afölött van; előfordul az az eset is, hogy a tetemet a föld felszínére fektetik, rábízván az eltakarítást az ég madaraira, ismét mások állványokra helyezik a koporsóba fektetett testet, de olyanok is vannak, akik a föld felszínén épített kis faházikóban helyezik el a halottat. E sokféle temetkezés okát az illető népek hitvilágában, világképében rejlő ama képzetel hoztuk kapcsolatba, miszerint a másvilágot az égben, vizek mögött, a föld alatt stb. képzelik el.¹⁰⁹²

A magyarság ma természetesen, kivétel nélkül, földbe temetkezik. Az alábbiakban a sírásás szokásairól s a padmaly készítés módjáról közlünk a hóstáti adatokhoz párhuzamot.

Szamosfalván a jóbarátok szoktak a halottnak sírt ásni. Úgy intézik, hogy a sír frissen ásott legyen, azaz éjszakát ne töltsön a kiásott sír, mert az olyan sírban, amelyik egy éjszakát üresen, gazdátlanul tölt „... abban nem lesz nyugta a halottnak...” — vélik a szamosfalvi magyarok; ugyanezen a hiten vannak a szamosfalvi románok is. Még arra is ügyelnek a szamosfalviak, hogy a temetésig sem legyen nyitott a koradélelőttre kiásott sír, hanem igyekeznek a sír száját fenyőgallyakkal és a padmaly készítéséhez előkészített deszkákkal elfödni. Hogy miért kell a kiásott sírt a temetésig elfödni, annak nem tudják okát adni a szamosfalviak. — A padmaly készítés hajdan Szamosfalván is általános volt. Ma már csak a tehetősebbek készítenek padmalyt,

lyeket félteneik, hogy beveszíték vagy elpusztítjátok, s így hamarabb elegyednék hareba veletek. De ha mindenképpen gyorsan kell erre kerülnie a dolognak, *vannak nekünk ősi sírjaink. Rajta! keressétek meg azokat és próbáljátok feldúlni, akkor majd megtudjátok, vajjon fogunk-e a sírokért harcolni vagy sem.* Ezek az adatok érzékeltetik azt, amit az altajiak temetőiről mondottunk, miszerint nincsenek nagy és feltűnő temetőik, hanem csak jól elrejtett magános sírjaik, a nomádoknak legalább is ilyen van.

¹⁰⁹² Vö. 535. jegyzettel.

mert kevés a padmalynak való alkalmas deszka és fa. A padmaly készítésnek két módja volt általános a szamosfalviaknál: az oldalpadmaly és a fenékpadmaly. Mind a kettőt azonos módon készítették, mint a hóstátiak. Néha, újabban pedig elég gyakran, előfordult, hogy a fenékpadmalyt nem a sír fenekébe való lemélyítés-sel állították elő, hanem úgy, hogy a kiásott sír fenekén készítettek deszkákból egy nagy ládaszerű alkotmányt, ami a koporsó leeresztéséig felül nyitott volt, s amif a koporsó leeresztése után deszkával zártak el. Az oldalpadmaly készítése azóta ritkul, mióta felhagytak azzal a törekvéssel, hogy a család lehetőleg együvé kerüljön.

A sírt a szamosfalviak „halmosra takarják“, azaz úgy temetik be, hogy élestetejű halomban álljon rajta a föld.

Györgyfalván és a *kalotaszegi falvakban* általában, még ma is a jóbarátok, szomszédok, néha a rokonok ásnak sírt a halottnak. Az a szokás itt is, hogy a sír frissen ázott legyen, különben „...nem nyugszik benne a halott...“ Ezért mindig a temetés napján fognak a sírásáshoz. Kora hajnalban kezdik, „...hogy ne lássa a Nap a kezdésit...“¹⁰⁹³ és hogy legalább délre készen legyenek vele. A kiásott sírba padmalyt is készítenek. Ahol agyagos a föld, ott oldalpadmalyt vágnak, ahol omladékos, ott a fenék padmaly járja. Ugyanúgy készítik, mint a hóstátiak. Ha nagyon korán elkészültek volna a sírásással, akkor fenyőágakkal, vagy ahol ez nincs, valamilyen lombbal fedik be a sírt.

Ugyanezek a szokások járják *Kide*, *Bádok*, *Csomasfája*, *Kolozsborsa* és *Kolozsgyula* magyarjai körében is. A románok is gyakorolják a padmalykészítés szokását s mint fentebb a koporsóval kapcsolatban említettük *kuptornak* (*skuptoris*, *kuptor*) nevezik a padmalyt.¹⁰⁹⁴ A sírt viszont *sălăş*-nak¹⁰⁹⁵ (szállás) mondják.

Szokásban van a padmaly készítés *Bálványosváralján*, *Szásznyíresen*, *Benedéken* és *Désen* is. Készítési módjukat közelebbről csak Bálványosváraljáról ismerjük, azonban egybehangzó adataink arról tanúskodnak, hogy kétféle padmalyt ismernek ezekben az említett falvakban is. A bálványosváraljai adatok pedig teljesen

¹⁰⁹³ Hogy ez csak arra vonatkozó mondás, miszerint a munkát korán kezdik, vagy csak a sírásással kapcsolatos hiedelem, nem tudtuk pontosan megállapítani, mert az aratással, szénakaszálással kapcsolatban is mondják: „...előbb kell látni a Napnál...“ — t. i. az aratandó életet, vagy a kaszálendő füvet.

¹⁰⁹⁴ Vö. 481. jegyzettel.

¹⁰⁹⁵ A román nyelvben a magyarból átvett *sălăş* (szállás) szó általában *koporsót* jelent. Vö. Schmidt, Adalékok 136.

megegyeznek, mind a sírásást, mind a padmaly készítést illetően a kalotaszegi adatokkal. A sírt itt is a temetés napján kell ásni, mert az „... állott sírban nem pihen a halott...” A kiásott sírt itt is valamilyen falombbal, lehetőleg fenyő lombbal fedik le. Hogy miért kell éppen fenyő lombot használni, arra nézve semmit sem tudnak.¹⁰⁹⁶

Magyarón ugyancsak két módja van a padmaly készítésnek: fenék és oldal padmalyt szoktak készíteni. A sírásást itt is a temetés napján kora reggel szokták elkezdni. A jóbarátok és a szomszédok mennek sírt ásni. Délre már készen vannak a 2 m mélyre ásott sírral. Reggeli tájban valaki a hozzátartozók közül (rendesen férfi) kilátogat a sírhoz és a sírásók részére pálinkát visz. Reggelit otthon, a sajátjából eszik mindegyik, ebédet azonban rendesen kapnak. A sírhoz szokták kiküldeni az ételt, amit valamelyik rokonnál főztek. Ugyanez a szokás az eddig említett többi faluban is.

A magyaróiaiak, mint mondtuk, kétféle padmalyt készítenek. Az oldal padmaly úgy készül, hogy a sírt kívánt mélységig kiássák és akkor boltozatosan üreget vájnak a sír egyik oldalába a sír egész hosszában. A boltozatos üreg alapja egyszintben van a sír fenekével, magassága pedig 60—70 cm, a szélessége pedig akkora, hogy a koporsó kényelmesen alája férjen. Ennek a padmaly-nak a lezárása éppen úgy történik, mint a hóstáti oldal-padmalyoké: gerendákkal és deszkákkal. — A fenék-padmalyt pedig úgy készítik, hogy hosszabb sírt ásnak, mint amilyent a koporsó megkövetelne; ezt azért teszik, mert így a sír két végében egy-egy kb. 30 cm széles patkát hagyhatnak. Ezeknek a patkáknak az a szerepük, hogy rájuk fektetik a sír hosszában alkalmazott gerendákat vagy erős deszkákat, amivel a padmalyt lepadolják. A patkák ennél fogva, 60—70 cm magasak, különben nem férne a koporsó a padmaly alá. A sírt itt is, mint az országban általában, élestetejüire hantolják.

A *nyikómenti* magyarok is padmalyos sírba temetkeznek. Úgyszintén a *kisküküllőmegyei* református magyarság. Ez utóbbi helyen, mint Sámuel Aladár közléséből tudjuk, fenék-padmalyt szoktak készíteni. A temető talaja, bizonyára porózus, mert azt a két kéve zsúpot, amelyen a koporsó volt a szekéren, a padmalyra hintik, hogy a föld a koporsóhoz ne jusson.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁶ A fenyőnek különösen megtiszteltető szerep jut a halottkultuszban. Mint fentebb, a halott lakodalmával kapcsolatban már említettük, fenyő helyettesíti a halott menyasszonyát. A finnugoroknál pedig a

Sófalván — mint Orbán Balázs írja¹⁰⁹⁸ — erős a törekvés, hogy minden családtagot lehetőleg a többivel együtt temessenek el. *Sófalván* ezért csaknem mindegyik családnak külön-külön temetkezési helye volt. Szendrey Ákos szerint ez az oka annak, hogy nagyon sok helyen *padmalyt* (oldalüreget) vájnak a sír aljába: „hogy több családtagot is lehessen még abba a sírba temetni“.¹⁰⁹⁹ Ismeretes a padmalyos temetkezés *Hódmezővásárhelyen*¹¹⁰⁰ és *Bácsbodrog* megyében is.¹¹⁰¹ A Magyar Tájékoztató adatai szerint azonban országszerte ismeretes „a sír aljában oldalt vájt üreg“¹¹⁰² és pedig: *Bőny, Muzsla, Bars megye, Heves és Borsod megye, Rimaszombat vidéke, Tokaj, Kiskunság, Kiskunhalas, Makó, Háromszék megye, Hegyalja, Abaúj megye, Békés megye, Szeged és vidéke, Ómoravica és a Székelyföld*,¹¹⁰³ stb. helyeken.

A *Nógrád megyei Kosdon* is élt az a szokás, hogy az egy családba tartozókat lehetőleg együvé temessék el. Ezért a „halottakat a halottak mellé, sőt a halottak tetejébe temetik“.¹¹⁰⁴ Az ilyen egymásfölé temetés a *vogulok* és *osztjások* körében is ismeretes.¹¹⁰⁵

Padmalyt vájnak a koporsónak *Szalacson* (Bihar m.) is.¹¹⁰⁶ „*Torockón* a sírt az atyafiság vagy a barátok ássák, ezek vágják a kriptá fülkét is; sok a kriptá a sziklába vájva; a sírásók kenyeret és pálinkát kapnak.“ — írja Orbán Balázs.¹¹⁰⁷

Martoson a gazda „virrasztalni“ is szólítja a sírásókat; két

karsikko is fenyő. A sojotok is vörösfenyő közé szerelt deszkákra „temetik“ samánjukat. A halott burját samánt pedig erdei fenyőből rakott máglyán égetik el. (Vö. Harva, *Altain suvun uskonto* 200., 201). — A cseremiszek is a halottat fenyőág derekára fektetik. (Vö. Holmberg, *Tsheremissionen uskonto* 13.).

¹⁰⁹⁷ Sámuel, *Kisküküllő* 102.

¹⁰⁹⁸ Orbán, *Székelyföld leírása* I. 133.

¹⁰⁹⁹ Szendrey, *Az ősmagyar* 13.

¹¹⁰⁰ Kiss, *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások* 90.

¹¹⁰¹ *Bácsbodrog megye monográfiája* (szerk. Borovszky) 337. — Vö. Szendrey, *Az ősmagyar* 13.

¹¹⁰² *MTsz.* (II:56) adatai sorrendben a következő forrásokból származnak: *Nyr.* XV: 285.; — *Nyr.* XXV: 288.; — *Nyr.* X: 138.; — *Nyr.* VIII: 569.; — *Nyr.* X: 89.; — *Nyr.* XXIV: 192.; — *Nyr.* IV: 42.; — *Nyr.* XV: 333.; — *Nyr.* IX: 377.; — *Nyr.* XVIII: 574.; — Vö. Szendrey, *Az ősmagyar* 13.

¹¹⁰³ Szendrey, *Az ősmagyar* 13.

¹¹⁰⁴ Fábriánné, *A kosdi temető* 70.

¹¹⁰⁵ Karjalainen, *Jugralaisten uskonto* 76.

¹¹⁰⁶ Lázár, *Alsó-Fehér vármegye Magyar népe* 94.

¹¹⁰⁷ Orbán, *Székelyföld leírása* V. 223.

közeli rokon szokott sírt ásni; *pandā*-t ásna mind két oldalra, hogy a harmadik középre kerüljön.¹¹⁰⁸ *Hajdúnánásról* közlik, hogy „... Megásatják a sírjukat, bedeszkáztatják, kijelölik a kertben az akácfa *akit fűtől való fának* száznak. Sokszor ki is vágják és elkészítetik.”¹¹⁰⁹

*Tiszacsege*n, mint fentebb említettük, régen, amikor a temető a templom mellől elvándorolt s az úgynevezett *homokhátra* (a Tisza egykori homok dűnéje a falu mellett) telepítették, az egyes családok felosztották egymás között a temetőt. Ezek a családi parcellák később valóságos nemzetségi temetőkké lettek. A régi temető betelvéen ez a szokás is abba maradt. Később már megelégedtek a csegeiek azzal is, ha az egy család kötelékébe tartozókat együvé temethették.¹¹¹⁰ Ezt is csak úgy tudták véghez vinni, ha a sírt „minél jobban igénybe vették,” azaz, ha padmalyba temetkeztek. A homokba nagyon könnyű volt padmalyt vágni. Bolygatatlan helyen nem kellett a beomlástól félni. Mégis olyan esetben, ha csak egy testet szántak a sírba, nem oldal, hanem fenék padmalyba temetkeztek. Ennek két módját is gyakorolják. Az egyik az a mód, amikor a szélesebbre ásott sírnak kétoldal a sír hosszában 25—30 cm széles 60—70 cm magas *patkát* hagynak. A koporsót kötélen engedik le; rendszerint négy ember két kötélen. Egy pedig lent van, hogy eligazítsa a koporsót s a leadogatott erős akác-, régebben tölgyfa gerendákat, számszerint 4-et 6-ot vagy 8-at, keresztbe fekteti a koporsó fölött. A patkák e gerendáknak szolgálnak *fűlül*. A gerendákra kerülnek az erős *foszni*deszkák, számszerint három szál. A deszkák a padmaly *bedeszkázására* valók.¹¹¹¹ Az ilyen padmalyt közönségesen nem is padmalynak, hanem csak *bedeszkázás*nak nevezik a tiszacsegeiek. Ugyancsak *bedeszkázás* a neve a másik fenék padmalynak is. Ez pedig lényegében ugyanúgy készül, mint az előbb leírt *bedeszkázás*. Ez alkalommal is szélesebbre ássák a sírt, két oldalt a sír egész hosszában patkát hagynak. A patkák ugyanolyan szélesek, mint az előző esetben, de csak a fele magasak: 25—30 cm-esek. A *bedeszkázás* is módosul; nem három, hanem négy, sőt hat szál *foszni*-

¹¹⁰⁸ Fél. A társaságban végzett munkák Martoson 378—379.

¹¹⁰⁹ P. Kiss, *Hajdúnánási temetkezési szokások* 38.

¹¹¹⁰ Kivéve a férjhez ment lányokat és a megházasodott fiúkat. Megtörtént azonban gyakran, hogy rendszerint a legkisebb fiút, aki az apai házat örökölni szokta, édesapjához temették, tehát külön a családjától, feleségétől. Ez különösen akkor volt szokás, ha a „fiatal gazda” hamarabb halt el, mint a felesége.

¹¹¹¹ Vö. fentebb a 480. jegyzetben mondottakkal.

deszkát (3 col vastag 12 col széles deszka) használnak.¹¹¹² Ezeket a deszkákat nem a patkákra vízszintesen elhelyezett gerendákra fektetik, hanem a talpával lefelé fordított V vagy ha *kakasülöt* is alkalmaznak A alakúra össze-szerkesztett gerendákra szegeznek. 3—3 vagy 4—4 szál deszkát egy-egy oldalra. Ez az alkotmány olyanféle, mint a háztető. Hogy könnyebb legyen ezzel a súlyos szerkezettel a munka, azért gyakran csak a *szarufákat* (*bakkfának* is mondják) szerkesztik egybe, a deszkákat a sírban rakják rájuk. A sírban azonban „nem jó kócozni, kopácsolni”,¹¹¹³ így hát már otthon elkészítik a *koporsófedelelet*,¹¹¹⁴ (*koporsóborítót*, *padmalydeszkát*, néhány esetben *palincsnak* is mondják, de ez a név az ugyanígy szerkesztett hídnak a neve inkább) oly módon, hogy a gerendákat A alakúra összeszerkesztik: a két tartót vagy *szarufát*, *bakkfát* felül egymásba *csapolják*, a csapolást átfúrják és faszeggel megerősítik. A kakasülöket is faszeggel erősítik helyükre. Amikor ezzel készen vannak, akkor a deszkákra kerül a sor. Először is a szarufák lábához támasztanak, mind a két felől egy-egy szál deszkát. A *szarufák* iránt *megjegyzik* és kifúrják. Azután a lyukak segítségével a *szarufákon vesznek mértéket* és azokat is kifúrják. Most a deszkákat fejes faszeggekkel rászegezik a szarufákra. A következő szál deszkákat azután a tetőfedés elve szerint *egymásra eresztve*, de hasonló módon szerelik rá a szarufákra. Amikor a koporsóborító így elkészült, *megjegyzik fejszeróvásokkal* (fejsze éllel, *szekerce* sarkával) azonos jeleket rónak az együvé tartozó részekbe s akkor szétszedik részeire az egészet, kivéve a szarufákat. Majd az egészet kocsira rakják és a temetés előtt kiviszik a sírhoz. Az összeállításnak másik módja is ismeretes, és pedig az, amikor a szarufákat felül nem erősítik össze véglegesen faszeggel (a szarufák ilyen esetben *kakasülöt* nem kap-

¹¹¹² Vö. A 480. és 481. jegyzettel.

¹¹¹³ Hogy miért, azt nem tudják.

¹¹¹⁴ Ezeket a neveket s a *bedeszkázás* módját az öreg Ferge István mondotta el, aki életében (*ezermester* lévén — mindenféle fűrész-faragáshoz, kerékgyártó, asztalos, építő stb.-hez értő ember), számtalan padmalyt készített, s nála jobban ezt a dolgot senki sem tudta. (Azóta sajnos, maga is „oda van deszkát árulni a Homokháton” — így mondják a csegeiek arra, aki meghalt). Elmondotta az öreg Ferge, hogy ő „nagy földet bejárt Csege körül” és szomszéd falvakban is ilyen padmalyokat látott: *Balmazújvároson, Nádudvaron, Egyekén, Ároktön, Dorogmán, Mezőcsáton, Tiszatarjánban, Tiszakesziben, Polyáron, Hajdúnánáson, Hajdúböszörményben, Ó- és Új-Fehértön* stb.

Megjegyzendő, hogy Tiszaesegén a padmalyt *padlan*-nak hívják: ez a név ma általános és mindenféle padmalyt illetnek vele. Régen azonban csak a sír oldalába vájt üreget hívták *padlan*-nak.

nak, de a felső végüket magasabbra, hagyják valamivel, mint az előző esetben, hogy össze lehessen majd illeszteni azokat), az oldal-deszkákat azonban véglegesen ráerősítik a szarufákra. Ez az alkotmány ezekszerint csak két fő részből áll, s kint a sírban hamarabb össze lehet állítani. Hátránya, hogy tölgyfa deszkák esetén rendkívül nehéz velük bánni, oly súlyosak.

Az így előkészített *koporsóborítókat* azután a sír patkáira alítják. És, hogy a két végén a föld be ne jusson a koporsóhoz, ezt többféle képpen akadályozzák meg. Az öreg Ferge szerint régen az volt a szokás, hogy a kiásott sír száját gallyal borították be. Betemetéskor ezt a gallyat igazgatták a *koporsóborító* két végéhez, de ezen kívül szokás volt a sír ásás kezdetekor a „gyökeres, füves földet“ a sír két végéhez hányni, mert — különösen télen — csak azzal zárhatták el a végeket.

Előfordult azonban az is, hogy az *ódalkast* (a kocsi oldalára, a két lajtorjára alkalmazott vesszőfonás¹¹¹⁵) kettévágták és azt dugták a *koporsóborító* két végéhez,¹¹¹⁶ reádobálván azt a szalmát vagy szénát is, amit a koporsó alá tettek a szekérre, hogy a koporsó ne rázódjék.

A padmaly készítésének még egy nemét alkalmazták a tiszacsegeiek és ez az úgynevezett *oldalpadmaly*, tiszacsegei néven *padlan*. Készítése és a koporsó elhelyezése után való elzárása ugyanúgy történik, mint a hóstátiaknál.

Meg kell még jegyeznünk, hogy Tiszacsegén is a jóbarátok, szomszédok szoktak sírt ásni. Már kora reggel munkába állanak. Rendszerint a halott valamelyik férfi hozzátartozója szokta „kivezetni őket a temetőbe, hogy megmutassa, hol ássák meg a sírt“. Az illető pálinkát is visz magával, meg egy tarisznyát kenyérrel, szalonnával. Kiérvén legelőször is pálinkával kínálja a sírásókat, majd evésre szólítja őket. Ezek azonban megköszönik az ételt s előbb „egy sort dolgoznak, csak azután látnak evéshez“. Ekkorra az illető hozzátartozó már megfordult otthon s egy kosárban *bodakot* (ökölnyi üres kalácesok, kelt tésztából sütvé) hoz, amit valamelyik rokonnál az imént sütöttek. A sírásók abbahagyják a munkát és falatozni kezdenek, miután „a pálinkás üveget körbe ado-

¹¹¹⁵ Vö. Magyarság Néprajza.

¹¹¹⁶ Olykor a koporsóborítóra is fektettek egy-egy *ódalkast*. Szegény emberek pedig, ha semmiképpen nem tudtak deszkát szerezni, ilyen *ódalkas szervűen fon lészával is beérték*, — mondja az öreg Ferge — csak erősebbre fonták. Olyant is látott, gyermekkorában az öreg, hogy a vízszintesen lefektetett keresztgerendákra nem deszkát, hanem csak gallyat tettek, arra szalmát s úgy temették be.

gatták". Délebedet már nem szoktak a sírásóknak adni; akkorra már mind haza mennek: a sír el kell, hogy délre készüljön. Így valaki azonban ott marad „a sírt őrizni". Ezt a szerepet régen valamelyik sírásó töltötte be, ma a temetőcsőszé ez a feladat. — A tiszacsegeiek kétféle képpen szokták a „bekapart" sírt „felhantolni": *tarajosra* (háztetőszerűen) vagy *laposra*, ez utóbbi annyiból áll, hogy az előbbi hantnak a taraját a lapát hátával lelapogatják.

Az eddig felsoroltakon kívül bizonyára még számtalan helyen dívik a padmalyos temetkezés, lehet, hogy itt-ott még egészen eltérő módok is ismeretesek, amelyeket azonban eddig nem írtak le. Pedig néhány adat nem elegendő arra, hogy a magyarság hajdani sírásó és padmalykészítő módjait azok alapján kiderítsük. Reméljük, hogy ezen a téren is még számos adattal bővül eddigelé jócskán hiányos ismeretünk. De addig, soroljuk elő azt a néhány adatot, amit e dologban a multból ismerünk.

A régészeti ásatások eddig vajmi kevés adatot hoztak, napvilágra arra nézve, hogy pl. a honfoglaló magyarság miképpen készített padmalyt, sőt azt mondhatjuk, hogy megbízható és minden kétséget kizáró adatunk nincsen is. Pedig a magyarság minden bizonnyal gondosan elkészítette a másvilágra költözőnek nemcsak az útipodgyászát (útravalóját), hanem a „lakását", azaz a sírját is. Szendrey összegyűjtötte az eddigi adatokat, melyek szerint pl. a sírt gondosan kitapasztották és kiégették¹¹¹⁷ és az így elkészített sírba gerendákat raktak le egymás mellé.¹¹¹⁸ Ez által úgynevezett *padlósírt* készítettek, azaz csak a halott alá tették gerendákat, amiről a csontváz alatt talált 9—10 cm vastag korhadék réteg tanúskodik. Nyáry Albert pilinyi ásatásaiból tudjuk, hogy kilenc csontváz alatt volt deszkalap és mint Szendrey minden különösebb következtetés nélkül megjegyzi, mind a kilenc sírban fiatal leány pihent.¹¹¹⁹ Ezek az adatok csak a sír gondos elkészítését igazolják, de a padmalyra nézve nem sokat mondanak. Minden esetre különös, hogy a sír fenekét ilyen gondosan készítik, sőt az oldalát is kitapasztják, kiégetik s ugyanakkor arról nem gondoskodnak, hogy a tetemre ne feküdjön rá a föld. Ez szinte bízhatatlan. Valószínű, hogy valamilyen módon azt is megoldották, hogy a halottnak ne csak a derékalja legyen kifogás-

¹¹¹⁷ Szendrey, Az ősmagyar 17. — Vö. továbbá AÉ. VII:61.

¹¹¹⁸ Szendrey, Az ősmagyar 17. Monajról, Vaskútról, Geszterédéről, Ozoráról, Szolyváról és Várfalváról közöl Szendrey idevonatkozó régészeti ásatások alapján feltárt adatokat.

¹¹¹⁹ Szendrey, Az ősmagyar 17.

lan, hanem hogy a föld se nehezedjék rá nyomban a betemetéskor. A koporsó tárgyálásakor már érintettük, hogy pl. a békési Szent-andráson, Örményzugban, Telekhalmon, Vajdahunyadon, Oros-házán és a torontálmegyei Aranka-vidéken több sírban az egész esontvázat körülvevő deszkakorhadékot találtak. Ezt a korhadékot egyesek koporsó maradványnak minősítették. Krecsmarik azonban, miután semmiféle szegnek még csak a nyomát sem találták a korhadékban, azt vallja, hogy a korhadék annak a deszkának a maradványa amellyel a sírt *kipadlózták* és kioldalazták.¹¹²⁰ Ezek az adatok sem beszélnek tehát padmalyról, de ez nem zárja ki, hogy mi mégis feltételezzük, hogy igenis vagy padmalyról van itt szó.¹¹²¹ vagy pedig a koporsó elődjéről: a tetem tölgyfalapokkal vagy éppen gerendákkal való körülpalincolásáról. Mint Szendrey-nél olvassuk: a sírnak, illetőleg a koporsónak tölgyfalapokkal való körülpalincolása¹¹²² a kunoknál még a XIII. században is szokásban volt.¹¹²³

A palincolásra, illetve a padmalyra emlékeztet a békésmegyei Doboz községből való adat is, amely szerint régen nem deszkából készítettek, hanem liceumból fontak feneket a koporsónak. A liceumból font fenék megfelel a fenti (pl. pilinyi) deszkáknak,¹¹²⁴ amiket a halott alá tettek, míg a koporsó oldalai és fedele együttesen a padmalyt adják, azaz a tetem körül épített vázat, házikót, ami a föld távoltartását szolgálta.

A padmaly készítésnek egészen sajátos módját mutatják azok a XII. századbéli, minden bizonnyal magyar sírok, amelyeket Kolozsvár főterén ezen a nyáron (1943) tárt fel Méri István. Nem akarunk az ő nagyjelentőségű tanulmányának, amiben ásatása eredményeit közreadja, elébevágni, annyit azonban megemlítünk, hogy a Kolozsvár főterén feltárt sírokban valószínűleg ko-

¹¹²⁰ Vö. Szendrey, Az ősmagyar 17.

¹¹²¹ A szegek hiánya különben is erre vall. Másrészt nem okvetlenül szükséges vasszegeket keresnünk, ha a koporsó létezését kívánjuk bizonyítani, hiszen faszegekkel is elkészíthető a koporsó. Gondoljunk pl. az ú. n. *szökrönyre* vagy *szekrényre*, amelyet még ma is koporsótetővel és vasszegek nélkül, faszegekkel készítenek.

¹¹²² Mint fentebb már megjegyeztük, a *palincs* a MTSz. szerint vastag deszka; bárka: koporsó borítékul szolgáló deszkafoglalvány.

¹¹²³ Ezt az adatot Szendrey Albericus Monachus alapján idézi (Szendrey, Az ősmagyar 17.) — Vö. Ethn. V : 316.

¹¹²⁴ Vagy éppen a sírfenek kítapasztásának. — Itt jegyezzük meg, hogy milyen nagy kár, hogy archeológusaink (pl. Jósa) nem mentettek meg egy darabot sem ebből a tapasztékből, pedig a sárba gyúrt polyvából meg lehetett volna határozni, hogy miféle gabonát termeltek pl. a lenfoglalók.

porsó nélkül fekiüdtek a holtak, de a temetéskor a tetemet a római fal maradványaiból származó kövekből készített félig kész boltozatba foglalták. A boltozatnak vagy helyesebben dongaszerű befelé hajló két falnak a tetejét deszkával zárták el valahogyan; a fakorhadék legalább is erről tanuskodik. Ezek a XII. századbéli sírok tehát padmalyos, mégpedig fenékpadmalyos sírok.¹¹²⁵ Ezek a sírok abban a véleményünkben támogatnak, miszerint a koporsóban való temetkezés másodlagos dolog.

A koporsós temetkezés a padmalyos (deszkából, gerendából készített fenékpadmaly) temetkezésből fejlődhetett, hiszen a koporsó maga sem egyéb padmalynál, de ez fordítva is érvényes: a padmaly tulajdonképpen koporsó, amiben a testet elhelyezik. A padmalyos temetkezésnek azt a módját, amikor a koporsót a sír fenekén elkészített deszka-dűcba (fenékpadmalyba) teszik (vö. 38. kép), kapcsolatba hozhatnók az úgynevezett *kamrasírokkal*¹¹²⁶ (Holzkammergrab). László Gyula ugyan azt írja, hogy nem ismer Magyarországról olyan temetkezést, ahol a halott fölé boronaházszerűen kis házat építettek volna.¹¹²⁷ Ezt a megállapítást azonban lehet, hogy csak a kurgános temetkezésre vonatkozóan alkalmazta László Gyula, mert hiszen arról ír az idézett helyen, hogy a magyar kurgános, vagy halmos temetkezések során nem találták meg a szokást. Az ilyen boronaház, vagy kamrasírok úgy készülnek, hogy a megásott sírban kis boronavázás házikót (valójában nagyobb ládát) ácsolnak a halott számára és úgy temetik be.¹¹²⁸ Van arra is eset, hogy nemesak a sírt mélyítették a földbe, hanem a sír közvetlen környékét is teknőszerűen, vagy méginkább lapos kerekgödörszerűen bemélyítették. Előfordul — írja László Gyula — hogy az így elkészített kerek lapos-gödörbe nem ástak sírt, hanem csak beléfectették a tetemet és halmot hordtak föléje (kenézlői, hencidai temetők). sőt László Gyula azt

¹¹²⁵ László Gyula szíves szöbeli közléséből tudom, hogy nagyjából a Kolozsvár-főtéri sírokhoz hasonlóan kövel körülrakott magyar sírokat tártak fel (László Gyula és Méri István) Bodrogszerdahelyen is.

¹¹²⁶ A kamrasírokról, vagy boronaház-temetkezésekről T. J. Arne írt és megállapítja, hogy ez a temetkezési mód Skandináviából ered; pontosabban frank és dán területről került Skandináviába és onnét a normann-hódítás juttatja el kelet felé. (Vö. Arne, Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikinger Zeit in der Ukraine.)

¹¹²⁷ László, A koroncói lelet 51., 52.

¹¹²⁸ Vö. a Harva által is közölt, Noin Ulaban (Urga közelében) feltárt hun fejedelem sírral, ahol a koporsót egy nagyobb ládába, azt pedig egy boronaházikóba tették és úgy hordták rá halmot. (Harva, Altain suvun uskonto 213. l. 35. kép.)

sem tartja lehetetlennek, hogy még a kerek laposgödröt sem ásták meg, hanem a testet csak a föld felszínére fektették és úgy emeltek föléje halmot.¹¹²⁹

A kún lovas temetkezésről világos leírások maradtak ránk.¹¹³⁰ Az egyik leírás szerint a gazdag kún urat úgy temették el, hogy egy nagy és széles gödröt csináltak a földbe, ebben őt igen fényesen és földészítve egy székbe ültették s vele együtt odaállították a legjobb lovat, amely neki volt és a legjobb csatlósát, mindnyáját elevenen... Midőn ez megtörtént őt (a csatlóst) urával és a lóval együtt egész elevenen a gödörbe helyezték, azután pedig a gödör szádja fölé jól leszögezett deszkákat vetettek s az egész sereg sietett követ és földet elővenni; még mielőtt alvásra tértek volna, azok emlékére, kiket eltemettek, nagy dombot emeltek volt föléjük.¹¹³¹

A fentebb már említett Arne-féle šestovitsy kurgánok (Ukrajnában, Csernigovtól 12 km-re Dny-ra) némelyikét úgy készítették, hogy a földbe egy 1—1,5 m mély négyszöget ástak és annak a négy sarkába cölöpöket vertek és közéjük deszkákat fektettek. A közöket földdel töltötték ki. Az így készült kamrába egy nővel és használati tárgyakkal felszerelve temették el a halottat. Arne megjegyzi, hogy ilyen kamrasírokat eddig nem ismertek Oroszországban, kivált délen nem.¹¹³² László Gyula szíves szóbeli közléséből azonban kiderül, hogy bizony ismertek, mert ilyen került elő a kijevi *Desjatinnája cerkov* alapfalai alól is.¹¹³³

Az oldalpadmalyos sírokra nézve honfoglaláskori magyar adatunk egy sinesen. A honfoglalást megelőző korból azonban számtalan avar adatot ismerünk.¹¹³⁴ A Szeged, Szentés és hódmezővásárhelyi VI. századbéli és VII. század eleji avar sírok mind hosszúkás téglalap alakúak, olyanok, akárcsak a mai sírok. A padmalyuk azonban nem úgy készült, mint a mai (fentebb leírt) oldalpadmalyok. Az avarok nem a sír oldalába vájták a padmalyt, hanem a sír végébe, de ott sem a sír fenekével egy szint-

¹¹²⁹ László, A koroncói lelet 51., 52.

¹¹³⁰ Vö. Plano Carpini, Jean de Mandeville és Jean Joinville leírásaival.

¹¹³¹ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 310—311.

¹¹³² Arne, Skandinavische Holzkammergräber 286, 294.

¹¹³³ Vö. továbbá: László, A koroncói lelet 51., 52. — Karger, Pogrebenie Kievskogo družinika X. v. Kratkje Soobščenija V. 140, 79—82. l.

¹¹³⁴ Ezekről legutóbb Csallány Dezső írt *Kora-avarkori sírletelek* c. munkájában (Folia Archaeologica I—II.).

ben, hanem ferdén lefelé mélyítették, azaz a sír végébe, ferdén lefelé haladva, ember hosszúságú *fülkét* vájtak¹¹³⁵ és abba helyezték a halottat.

Az oldalpadmalyos sírokról igen jó leírást hagyott ránk Plano Carpini 1246-ból, mongol területről, melyszerint: „... titokban a mezőre mennek. A füvet gyökerestől eltávolítják és nagy gödröt csinálnak. A gödör egyik oldalába barlangszerű *fülkét* vájnak és a halott alá azt a rabszolgát temetik, akit legjobban szeretett. A rabszolga oly soká fekszik a holttest alatt, míg agonizálni kezd. Ekkor onnan kihúzzák, hogy lélegzetet tudjon venni. Ezt ismétlik háromszor s ha a rabszolga épségben maradt, akkor később szabadon engedik. Mindent megtesznek, ami neki tetszik és kell és nagyra tartják a táborban és a halott rokonai között is. A halottat pedig az oldal *fülkébe* helyezik... aztán betemetik a temető-fülke felőli gödröt. Tetejére füvet tesznek, úgy ahogy előbb volt, azzal a célzattal, hogy azt a helyet később ne lehessen megtalálni.“¹¹³⁶

Az oldalpadmalyos sírok elterjedéséről legutóbb Zacharov és Arendt írt; közlik a sír ásásmódját is: „... A sír a következőképpen készül: először egy cca 1—1.5 m mély gödröt ásnak; egyik oldalról — különösen az északi és a nyugati kirgiz steppéken — egy *fülkét* vájnak, amibe a halottat helyezik. Ezt a *fülkét* deszkával, kővel vagy valami mással elzárva; a gödörbe szénát vagy gallyat tesznek és földdel betemetik. Ez a szokás — írják — az Uralon túl a XVIII. század végéig és a XIX. század elején nagyon el volt terjedve.“¹¹³⁷ Zacharov és Arendt is különösnek tartja, hogy a magyarság ezt a temetkezési szokást miért nem hozta magával mai hazánkba.¹¹³⁸

A padmalyok kérdését ezzel le is zárhatjuk. A finnugor népektől nincsenek adataink. Náluk a padmalyok sok esetben még nincsenek a föld alá süllyesztve,¹¹³⁹ hanem a föld felszínén fek-

¹¹³⁵ Azért emlegetik az irodalomban az ilyen sírokat *fülkés síroknak*, holott valójában ezek is padmalyos, mégpedig vég-padmalyos sírok.

¹¹³⁶ Csallány, Kora-avarkori sírleletek 132—134; — Zacharov és Arendt, *Studia Levedica* 43, 44.

¹¹³⁷ Zacharov és Arendt, *Studia Levedica* 43, 44.; — Vö. Zeland, *Kirgizy* 32. Ahol azt olvassuk, hogy a kirgizek a sír oldalába üreget vájnak, ahová a megmosott és halotti ruhába öltöztetett testet koporsó nélkül temetik el ülőhelyzetben, arccal keletnek.

¹¹³⁸ U. o.

¹¹³⁹ Mint fentebb már kifejezésre juttattuk, az a véleményünk, hogy a padmaly tulajdonképpen a koporsó legeredetibb formája, a holttestem házikója, azaz koporsó. A finnugorok és altajiak gerendából és deszkából vagy egyetlen fatörzsből készített, avagy csónakból alakított

szenek, mint kis gerendavázas házikók. Olykor félig a földbe sülyesztik ezeket a kis házikókat, néha pedig oszlopok tetején helyezik el azokat.¹¹⁴⁰

*

A dobott göröngy

Említettük, hogy a hóstátiak a betemetés megkezdése előtt néhány göröngyöt dobnak a sírba. Ez a szokás ismeretes Szamosfalván, Györgyfalván, Kidén, Bádokon, Csomafáján, Kolozsborsán, Kolozsgyulán, Fejérdén, Kajántón és a kalotaszegi falvakban is.^{1140a} Ezekben a helyeken a göröngyök dobása közben ezt mondják „Nyugodj békében!” vagy „Pihenj meg!” A göröngydobás okául pedig azt hozzák fel, hogy enélkül a halott „nem pihenne sírjában”, hogy „... hazajárna...”, „... gonosz lenne...” „... strigói lenne (románok hite szerint)”, mások meg úgy vélik (Kidén, Györgyfalván, Kispetriben), hogy „... nehéz lenne neki a föld, ha nem vetnének rá egy marék földet...”

Ugyancsak az említett helyeken ismeretes az a szokás is, hogy betemetés közben a legközelebbi hozzátartozó nőnek (tekintet nélkül, hogy férfi vagy nő a halott) egy óvatlan pillanatban valaki (rendszerint nő és pedig lehetőleg a rokonságból) egy marék földet dug a nyakába. Szabály, hogy az illető ne vegye észre, ezért mindig hátulról dugják a nyakába, mégpedig úgy, hogy a föld a mezelen testét érje. A szokás magyarázatául azt mondják: „... hogy az illető hamarabb elfelejti a halottat...” Mások szerint „... nem jár haza a halott (Györgyfalva)”, ismét mások azon a véleményen vannak, hogy: „... több szomorúság nem éri az illetőt (Bádok)” t. i. nem lesz hamarosan halottja. Arra ninesen adatunk, vajjon férfi hozzátartozónak szokás-e földet dugni a nyakába, vagy hogy férfi dughat-e földet a legközelebbi női hozzátartozó nyakába? Földet tehát mindig csak nő dug nőnek a nyakába. Az életkor nem nagyon számít. Ha egészen fiatal a legközelebbi hozzátartozó nő, akkor is dobnak a nyakába földet. Aki dobja, az lehetőleg felnőtt, nagyobbrészt férjes asszony. Ha ilyen nem volna a rokonságban, akkor az ismerősök vagy a szomszédok közül vállalja valaki ezt a tisztet.

A fentiekkel mindenben egyező szokást ismerünk Magyaróról, Bálványosváráljáról, a Nyikó mentéről, továbbá Kányádról, Ócfalváról, Farcádról, Nagysolyosról, Nagygalambfalváról, Ke-

koporsói sem egyebek padmalynál, tekintet nélkül arra, hogy sírba temetik azokat, vagy a föld felszínén bagyják, vagy pedig oszlopokra helyezik.

¹¹⁴⁰ Harva, Altain suvun uskonto 190—216. l. és 28—35. kép.

^{1140a} Megvan e szokás Désen is (Szabó T. A.).

csetkísfaludról, Sándortelkéről és Patakfalváról. Az utóbbi nyole helyen azért dobnak göröngyöt a sírba, hogy „... nyugodjék csendesen...” a halott. A nyakba dugott földnek ugyanaz a módja és rendeltetése, mint fent leírtuk.

A *Kisküküllő megyei* református magyaroknál is ismeretes az a szokás, hogy a hozzátartozók nyakába földet dugnak. „Ha takarásnál a halott hozzátartozói közül valaki *elgyengül* (elájul) — írja Sámuel —, akkor pl. Radnóthon megfogja 3—4 ember s földet hint a nyakába az inge alá, hogy ne lássa a halottat és felejtse el.”¹¹⁴¹

Erdőszentgyörgyön és Raván azért dobnak néhány göröngyöt a sírba: „hogy az eltemetett kísértésétől megszabaduljanak.” A legközelebbi hozzátartozó nő nyakába pedig azért dugnak földet „...hogy elfeledje a halottat... és ne senyedjen utánna...”¹¹⁴² Ugyanilyen értelemben gyakorolják a szokást *Kovácsnán, Gelen-cén,*¹¹⁴² *Ozsdolán, Berecken, Lemhényben, Maksán, Eresztevényben, Gidófalván, Magyarhermányban, Olaszteleken és Vargyason* is. Ismeretes a szokás — mind a sírba vetett göröngy, mind a nyakba dugott föld. — *Szilágygörcsönben, Gáborjánban és Kis-marján* is.

Tiszácsegén, Polgáron, Aroktön, Tiszakesziben, Bájón és Cso-bojón is dobnak néhány marék földet a sírba „...hogy csendes legyen a halott nyugalma a másvilágon...”¹¹⁴³ A legközelebbi hozzátartozó nőnek is dugnak egy marék földet a nyakába — észrevétlenül — „hogy minél hamarabb elfelejtse a halottat és hogy el ne haljon az eltemetett után...”

Vasvárott is kevéske földet dobnak temetéskor a koporsóra „...hogy csak könnyű nyomja a halottat, hogy könnyű legyen neki a föld...”

Az *Ormányságból* a következőket írja Kiss Géza: „A koporsót leeresztik a sírfenekre. Imádság. Hitvallás. Áldás. Hant dübörögve megindul a koporsóra. *Könnyázott keszkenyök röpülnek a hulló hanttal* — egy keszkenőbe sárták minden könnyüket — *ne vigyék vele haza a bánatot.* A halott vigye el magával. Szakadó szívvel hajol a hitves, jajgatva az édesanya még egy pillanatra a koporsó utolsó, kitetsző csücske felé. *Hajoltában valaki egy csipet homokot szór nyakába, hogy a félelme is itt maradjon.* Nem szabad siratni a halottat, mikor föld éri már a koporsót.”¹¹⁴³

Göcsejben a következő szokások járnak: „A kiásott földből a

¹¹⁴¹ Sámuel, Kisküküllő vármegye 102.

¹¹⁴² Ezeket az adatokat Pap Jánossy Magdának köszönöm.

¹¹⁴³ Kiss, Ormányság 129.

halott hozzátartozói visznek haza, hogy a halottól ne féljenek. *A sírba leeresztett koporsóra hantot rúgnak, hogy a halottnak könnyebb legyen a föld.* A halott volt haragosai, „kiknek neheztelisé van utánno“ szintén hantot dobnak a sírgödörbe, jelezvén ezzel, hogy megbocsátottak neki. — Hetésben mostmár fölhagytak a hantolással — írja Gönczi —, mert azt hiszik, hogy ezzel a halottnak nehezebbé teszik a földet. Azt a cédulát, melyen a búcsúztató volt írva, a kántor, a koporsó leeresztése után, a sírba dobja, hogy az senki kezébe ne kerüljön. A halott hozzátartozói egy-egy zsebkezdőt dobnak a sírba, hogy jobban feledjék. Ugyanezen okból a sírt 3-szor megkerülik. — A viselős asszonymnak férje után nem szabad a sírba nézni, mert születendő gyermeke meghal. Azt a tekereset, melyet a halott kisgyermek kivivésénél a fejen használtak, az asszonyok derekukra kötik, hogy születendő gyermekük meg ne haljon.¹¹⁴⁴

Tornyos-Pálcán (Szabolcs m.) „A siratók nyakába földet hinenek, hogy hamarabb elfelejtsék. A körülállók megköpdösött göröngyöt dobnak a sírba, hogy betegségüket is eltemessék.“¹¹⁴⁵

Ács Gedeon, *laskói* református pap naplójában olvasható, hogy „...ez alkalommal (t. i. a betemetés alkalmával) holmi babonás vénasszony a gyászos felek nyakába port hint a sírföldről, hogy őket hazajáró lélek ne kínozza.“¹¹⁴⁶

Máramarosban pedig az a szokás járja a románok között, hogy „...ha az árva gyermek elhalt szüleit *felejteti* akarja, a sírhalmukról vett földet hord a kebelében“.¹¹⁴⁷

Az a szokás, hogy a hozzátartozók, rokonok, jóbarátok s azok, akik csak közel állanak a sírhoz, néhány göröngyöt dobnak a sírba eresztett koporsóra, ismeretes a rokonnépeknél is. Irodalmi adat nem áll ugyan rendelkezésünkre, de saját megfigyelés szerint a *finnek és észtek* a bekaparás megkezdése előtt néhány marék földet dobnak a sírba, hogy „a halott iránti tiszteletüket lerójják“. Mások pedig azzal okolják a szokást, hogy „ezáltal a halott megnyugszik“, mert tudja, hogy nincs haragosa és, hogy mindent elkövettek a halott másvilági kényelme érdekében (*észtek*).¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴ Gönczi, Göcsej 366.

¹¹⁴⁵ Kiss, *Tornyos-Pálcái* babonák 251.; — Vö. Wlislöckiné, *Nyál és köpés a magyar néphitben* 461.

¹¹⁴⁶ Rédeyné, *Egy bújdosó naplójából* 26.

¹¹⁴⁷ Sróth, *Máramarosi oláh babonák* 364.

¹¹⁴⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy megfigyeléseink mind Finnországban, mind Észtországbán nem a nép, hanem a középosztály szokásaira vonatkoznak. Népi temetésen is résztvettünk, de ott nem

A keleti finnek közül is csak a *cseremiszek*-től említi Holmberg (Harva) a következő szokást, hogy: „a teljesen felhantolt sírra mindenki söpör még földet, miközben így szól: *legyen könnyű a te fejed a föld!*“ Ezt egymás után háromszor ismétlik s minden alkalommal elmondják a mondókát is.¹¹⁴⁹

A szokásnak semmi nyomát sem találjuk az *obi-ugoroknál* (vogulok, osztjások), pedig e népek hitvilágáról igen alapos monográfiák¹¹⁵⁰ állnak rendelkezésünkre.

Az északi *csuvasoknál* viszont ismeretes a szokás. Mészáros írja, hogy amikor a sírba leeresztett halottra rázárták a koporsó fedelét „...legelőször is valamennyien egy-egy maréknyi földet dobtak rá ezekkel a szókkal: *a nehéz föld könnyű legyen*“. A sírásók aztán feldombolták a sírt, — A temetésen jelen lévők azután „búcsúzóul mindkét kezüket hozzáérintették a sírdombhoz és így szóltak:

Nehéz földed könnyű legyen,
Te minket elhagytál s eljöttél,
Elváltál mitőlünk.

Körükerülték aztán egyszer a sírját, és anékiül, hogy visszaneztek volna a temető felé, hazamentek“. Megjegyzendő, hogy a sírásók még a boeskorukból is kirázzák a földet (a sírra), hogy haza ne vigyék (déli csuvasok).¹¹⁵¹

Az *altaji népek* szokásaiban sem igen szerepel a sírba és a nyakba dobott göröngy, legalább is Harva nem tesz említést róla. Azt kellene ezek szerint hinnünk, hogy ezeknél a népeknél azért nem ismeretes a szokás, mert hiszen a földbe temetkezés sem igen játszott és még ma sem játszik nagy szerepet. Mint fentebb a koporsó és a padmaly tárgyalása során már említettük, ezek a népek vagy elégetik halottaikat, vagy a pusztára teszik ki vagy pedig, mint a permi finnek és az obi-ugorok is, boronavázás házikókba,

láttuk ezt a szokást, tél lévén, a jelenlevők mind lapáttal, kapával hányták a földet a sírba. — Jellemző, hogy Krohn sem emlékszik meg, a *finn néphitről* írott nagy munkájában (Suomalaisten runojen uskonto) erről a szokásról.

¹¹⁴⁹ Holmberg, Tsheremission uskonto 16.

¹¹⁵⁰ Többek között Munkási Bernát nagy terjedelmű vogul népköltési gyűjteménye és Karjalainen, Jugralaisten uskonto (Az ugorok hitvilága) e. hatalmas monográfiája.

¹¹⁵¹ Mészáros, A csuvas ősvallás 217. 222—223.

esónakokba, fatörzsből vájt koporsókba stb. temetkeznek és a koporsókat olykor nemcsak hogy a föld felszínén helyezik el, hanem gyakran oszlopokra állítják.¹¹⁵²

A *beltíreknél* azonban (talán azért, mert keresztyének!) él a szokás. Katanov írja, hogy miután a halottat mindennel ellátták a nagy útra, hozzáfognak a sír betemetéséhez. Először az elhalt apja, testvére, közeli rokona dob háromszor földet a sírba és csak azután a többiek. Végül nagy rakás követ halmoznak a sírra¹¹⁵³ — írja Katanov —, de arról nem szól, vajjon mi a háromszori földdobás oka.

A *sagajok* körében pedig a következő szokás járja. A halottat a sírgödörbe való leeresztés előtt valamennyien megcsókolják búcsúzóul, mégpedig a szájánál és a köldökénél. Miután ez megtörtént — írja Katanov — leeresztik a gödörbe és az ember, aszszony, gyermek vagy a legközelebbi rokon három tele marék földet dob rá és azután elföldelik. A szokás okáról ez alkalommal sem tesz említést Katanov, csupán arról szól, hogy miután a sírt felhantolták, hasonló sorrendben, miként a jurtában szokás, leülnek, pálinkát isznak, húst esznek, majd pedig visszatérnek a halott házába.¹¹⁵⁴

A *keletkinai-törökök* között a következő formában van meg a földdobás szokása. „A tetemet — írja Katanov — koporsó nélkül egy mélyedésbe helyezik, amelyet a sír oldalába vágtak, tehát nem magába a sírba.¹¹⁵⁵ A halottra a legközelebbi rokon pl. a fia hét ásónyomnyi földet dob, ezután a többiek is földet dobnak. Azután egy kicsit olvasnak a koránból és hazamennek. Hogy kevéssel az alkonyat előtt visszatérjenek a temetőbe és imádkozzanak a halottért. Így imádkoznak hét estén keresztül és a halott lábánál pedig, röviddel a Nap kelte előtt, negyven napon keresztül. Sem a sírra, sem melléje nem raknak semmiféle dolgot.¹¹⁵⁶ A sírra házat építenek faragott gerendákból, vagy pedig agyag-

¹¹⁵² Vö. Harva, Altain svun uskonto c. műve idevágó fejezeteivel. (Ügyanez a mű németül is: Die religiösen Vorstellungen bei den altaischen Völker).; — Karjalainen, Jugralaisten uskonto. (Ügyanez németül: Die Religion der Jugra-Völker.). — Holmberg, Permalaisten uskonto, vainajanpalvonta c. fejezete.

¹¹⁵³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 108.

¹¹⁵⁴ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 112.

¹¹⁵⁵ Vö. a padmalyokról mondottakkal.

¹¹⁵⁶ Vö. a halott útravalójával kapcsolatban mondottakkal. Ott említettük, hogy a mohamedánok semmit sem adnak a halottnak útravalóul. Tényleges tárgyat semmit, csupán a feltorozott állatot és népek, papoknak adott dolgokat stb. tekintik a halott útravalójának.

ból síremléket emelnek“.¹¹⁵⁷ E részletes leírás során ismét semmi szó sem esik a hét ásonyomnyi föld dobásáról. Lehetetlen pedig, hogy ok nélkül esinálnák.

Az alábbiakban próbáljuk kutatni, vajjon mi lehetett a szokás eredeti célja? Mit akartak elérni a sírba dobott és a nyakba dugott földdel? A fenti népi magyarázatok, szinte egyöntetűen azt vallják, hogy a sírba dobott föld *a halott nyugalmát* kívánja szolgálni: *legyen könnyű a halottnak a föld.* Mint láttuk, van olyan eset is, amikor *a dobott göröngy a kibékülést jelenti*; a volt haragosok megbocsátanak a halottnak. A tornyos-pálcai szokás szerint a megköpdösött és *sírba dobott görönggyökkel a betegségüket is eltemetik.* Ugyanesak tornyos-pálcai adat szerint *a sírba dobott göröngy arra is jó, hogy a halottat hamar elfelejtsék.* A máramarosi adat pedig ennek a fordítottját mondja: úgy felejtí el hamar az árva elhalt szüleit, ha sírjukról való földet hord a kebelében. Az Ács Gedeon-féle adat pedig azt hozza fel okul (a nyakba hintett port illetőleg), hogy ezáltal elkerülük azt, hogy a halott *hazajáró lélekként* kínozza őket. A szokás eredeti okát ebben az adatban kell sejtenuünk. A földnek, különös, bűvös erőt tulajdonítottak,¹¹⁵⁸ amely a gonoszt elűzi s a rontást megszünteti. Fentebb, a ravatalozás során már említettük, hogy pl. a Nyikó mentén *vakondturást* vagy *patukból származó agyagot* tesznek a halott hasára, hogy fel ne fűvöldjék. A néphit ősi alakjában a halált, a betegséget és a test feloszlását gonosz szellemek idézik elő. A föld ezeket hívatott fávoltartani, azaz megakadályozni a test felfűvödését. A *nagytarnai* zsidók szent földet tettek a halott szájába, hogy a giliszta meg ne egye a tetemet. Valójában itt is a testet elpusztító gonosz távoltartásáról van szó. Megemlíthetjük itt azt is, hogy pl. a Hortobágy-vidéki pásztorok tudván-tudják, miszerint a jószágba, baromba a *zöldlégy köpi a nyüvet*, mégis rontást emlegetnek, ha a barom megnyüvesedik. És ennek megfelelően is gyógyítják. Olyik Nap-kelte előtt vízzel önti le a nyüves testrészt, azt tartván, hogy ettől a nyüvek kihullanak. Olyik pedig ugyanesak Nap-kelte előtt frissen ásott (vagy vakond által feltúrt, ennek különösen bűvös erőt tulajdonítanak) földet vízzel *megparáhol*¹¹⁵⁹ (kézzel ráfröcsköli a vizet) és az így nyert nedves porhanyós földet dobja *visszas-kézzel* a jószág nyüves testrészére.

¹¹⁵⁷ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 232.

¹¹⁵⁸ Közbevetőleg ntaljunk itt az egészen más természetű Anteusmondára, ahol a föld új erőt önt a testbe.

¹¹⁵⁹ Van, aki azt vallja, hogy csak úgy ér valamit az egész, ha balkézzel végzik a *paráholást*.

Közben bizonyos ráolvasást is kell mondani: a nyüveknek mire a Nap delelőre ér ki kell az állatból hullani. A nyüvek eltávolításának eféle módjáról Ipolyi is megemlékezik a következő képpen: „... a sertés nyü kiolvasásakor marok földet kell a malac felé vetni kifordított (visszás) kézzel jobb kézzel balról jobbra kanyarítva...”¹¹⁶⁰ A *liszacségeiek* a rejtélyes daganatokat, égett sebet, de több más, szerintük rontásból eredő, bajt is úgy gyógyítanak, hogy földet kötnek rá.¹¹⁶¹ *Kecskeméten* pl. a földre térdel és megcsokolja a földet a torokfájós.¹¹⁶²

A sírba dobott föld, illetve a nyakba dugott föld tehát a nem kívánatos szellemek elűzését célozza. A sírba, időközben, míg a testtel útban voltak, gonosz szellemek települhettek, amelyek ott maradván megháboríthatnák a halott nyugalmát,¹¹⁶³ sőt azt hazajáró, kóbor lélekké is tehetnék. A sírba dobott göröngy azonban kiűzi a sírból a gonosz szellemeket,¹¹⁶⁴ ezért mondják a göröngyök dobása közben: „... nyugodj békében...” vagy „... legyen neked könnyű a föld...” stb.

Az eddigiek azonban még nem tisztázták kellő módon a nyakba dugott föld szerepét. Ha ezáltal is a gonoszt űzik el, akkor miért csak a legközelebbi nő-hozzátartozó nyakába dugnak, hiszen a gonosz másokat is hatalmába keríthet. Erre nézve meg kell emlétenünk, hogy az illető legközelebbi hozzátartozó nőnek azért dugnak észrevétlenül földet a nyakába, *hogy a halottat minél hamarabb elfelejtse*, azaz hogy a halott szellemét eltávolítsák tőle. Ebben az esetben tehát a halott szelleme az eltávolítandó, nem kívánt gonosz, akit a sír behantolása közben az emlegetett marék földdel arra igyekeznek rábírní, hogy hagyja el a legközelebbi hozzátartozó nőt és térjen síri otthonába.¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁰ Ipolyi, Magyar Mythológia I. 292.

¹¹⁶¹ Némely esetben pl. méhcsípés, fertőző légycsípés esetén emberi vizelettel megöntözött földet kötnek a csípés helyére.

¹¹⁶² Ipolyi, Magyar Mythológia I. 291.

¹¹⁶³ Vö. ezzel a sír kifüstöléséről fennebb mondottakat, ahol szintén az volt a cél, hogy a sírba befészkelődő gonosz szellemeket kiűzzék. Ezt célozza a sírba lövés is.

¹¹⁶⁴ Sőt még azt a gonoszt is elűzi, amelyik a halott s valamelyik életben maradt társa között annakelőtte haragot szított. Népünk körében általános a hit, *hogy a gonosz ingerli haragra az embert*. Vö. a következő jegyzetben elmondott Vid vitéz esetével is.

¹¹⁶⁵ Mint feltevést ideírjuk azt is, hogy nem lehetetlen, miszerint a nyakba dugott egy marék föld, az illető személy jelképes eltemetése. Emlékezzünk itt arra, amit fentebb az útravaló adással kapcsolatban is elősoroltunk, hogy némely népnél szokásban volt a halottal nőt és rabszolgát is, mint útravalót, útítársat, másvilági szolgát, eltemetni. A fejre hintett egy marék föld pedig pl. a *kalmüköknél* az eltemetéssel

Említettük volt, hogy pl. Kídén és Kolozsorsán a koporsóba is tesznek földet.¹¹⁶⁶ A szokás okát azonban már nem tudják. Mi azt véljük, hogy ez a föld is a halott nyugalmaát célozza, s ugyanakkor a halott jelképes eltemetését is. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy pl. a dán és skandináv népek hiedelme szerint „aki János napkor földet tesz a fejére, halott rokonaival beszélhet a másvilágról”.¹¹⁶⁷ Ez az adat tehát azonos a fent említett kalmük adattal, miszerint a halott fejére dobott marék föld egyenlő az eltemetéssel,¹¹⁶⁸ azaz a holtak birodalmába, a másvilágra való juttatással.¹¹⁶⁹ A *csuvasok* már említett *erényföldje* és *földkezdő földje*¹¹⁷⁰ szintén ebbe a körbe tartozik.¹¹⁷¹

egyenlő. (Vö. a 629. jegyzettel.) Ebben a szokásban ezek szerint a hitves és a szolga (halottal történő) elevenen, vagy holtan való eltemetésének a jelképes formája él.

A jelképes eltemetés esetével állunk szemben a német hősregék esetében is, midőn a legyőzött haldokló hős kéri a másikat, tenne a szájába földet, hogy nyugodtan halhasson meg. Ipolyi azt véli, hogy ebben az adatban az az eredeti ok lappang elfakult formában, miszerint hajdan az elesettre, megölve találtra hantot vetettek, hogy temetetlenül ne maradjanak. Achilles is ezért szórja be fekete homokkal Patroklost. (Vö. Ipolyi, Magyar Mythológia I. 291.). — Mi azonban inkább azon a véleményen vagyunk, hogy a halott bosszújától való félelem miatt — tehát a gonosz távoltartása végett — szórták a tetemre a földet, ami végeredményben a halott jelképes eltemetésével, tehát az Ipolyi-féle felfogással is azonos. — Hogy a haragos, izgága emberben tényleg a gonosz ütött tanyát, (a néphit szerint) arra nézve ideirhatjuk a Türoczikrónika elbeszélése szerint, hogy amikor a cinkotai esatában Vid a haragos, bosszús vitéz elesett (testvér háborúk okozója!), a vitézek neki estek, mellét felvágják és sebeibe földet szórtak, e felkiáltással: *lakjál jól most földdel*, aki életében javakkal és méltóságokkal telhetetlen voltál. (Vö. Ipolyi, Magyar Mythológia I. 291.). — Mi azon a véleményen vagyunk, hogy az idézett *felkiáltás* (*lakjál jól most földdel* stb.) nem fejezi ki a sebebe tömött föld eredeti okát: a gonosz lélek elűzését, hanem csak aféle utólagos magyarázata vagy megokolása a tettnek.

¹¹⁶⁶ Vö. fent a 158. oldalon mondottakkal.

¹¹⁶⁷ Vö. Népr. Ért. XXXIII. : 113.

¹¹⁶⁸ Vö. fentebb a 629. jegyzettel.

¹¹⁶⁹ Meg kell itt említenünk Harva adatait, miszerint régi határpercek alkalmával Finnországban, Orosz- és Lettföldön szokás volt tanúvallómáskor a tanú fejére gyepet, vagy göröngyöt tenni és úgy megesketni. (Vö. Virittájá 1940. 1—2. füz.) — Toivonen az *Aura mies ~ adra meesz* kapcsolatban kiegészíti Harva fenti adatát, miszerint: „... A skandináv sagákban fennmaradt a testvéri szövetségkötésnek az a szokása, hogy az egymással szövetségre lépő barátok felvágják a gyepnek egy sávját, feltámasztják kópjával, alája mennek, felvérzik magukat, a vért a földdel összekeverik, s úgy mondják el a szövetségi esküt...” (Vö. Népr. Ért. XXXIII. : 113. — Virittájá, 1940. 1—2. füz.). — Talán ezekkel az adatokkal függ össze valahogyan az Arany János-féle „hamistanú” esküvése is, amikor az öreg Márkus a lábballijébe rejtett földre esküszik.

¹¹⁷⁰ Mészáros, A csuvas ősvallás 214. 217. és 220.

¹¹⁷¹ László Gyula ugyan lehetségesnek tartja, hogy a csuvasok föld-

Fejfák, síremlékek és Kelet, mint a sírok fő iránya.

63. A betemetés általában nagyon gyorsan és eléggé hangtalanul zajlik le. A hozzátartozók ilyenkor már nem siratják. Úgy tűnik fel a kívülről szemlélőnek, mintha a koporsó fölött egyre halmozódó, felgyülemelő föld fokozatosan elfedné a bánatot is. Az imént még keservesen zokogók teljesen elsillapodnak mikorra a sírhalom feldomborul. Ekkor már nem illik sírni, jajveszékelni;

Abb. 41. kép.

Koszorúk a sírhalmon.

Der mit Kränzen bedeckte Grabhügel.

meg is szólnák az olyant, aki még most is zokogna, mint ahogy azt is megszólják, aki nem siratja a sírszélére érkezett halottját. Még mindig erősen uralkodó hagyományos szokással állunk itt szemben, amely inkább megszabja a megnyilvánuló elsiratási jelenséget, mint a tényleges bánat.

A felhantolt sírra bőven raknak koszorúkat (41. kép). A hozzátartozók, rokonok, jóbarátok szomszédok és ismerősök koszorúi teljesen beborítják a sírt. Itt is az illendőség és nem a bánat szabja a mértéket. Mindenki igyekszik kitenni magáért. Ezt a közösség,

kezdő földje és erényföldje, továbbá az ezzel kapcsolatos fű és moha annak emlékére szerepel a koporsóban, illetve a síron, hogy régen a halottat nem sírgödörbe temették, hanem fűre, vagy éppenséggel az erdőbe tették ki (Vö. László, A koroncói lelet 60.).

a kikísérő gyülekezet számon is tartja. A halottkísérő gyülekezet nem oszlik szét addig, amíg a koszorúkat mind el nem helyezték a síron. Szemmel tartják, ki mivel tisztelte meg az elhunytat. Aki nagyon bőkezű volt azt épp úgy megszólják, mint azt, aki fukar kezekkel járt a koszorúk körül. Ez a racionalista érzékkel jól megáldott nép nem tűri a szélsőségeket. A közösségi erkölcs még nem halt ki közöttük. A Hóstatók e tekintetben még mindig falvak a városban. Ebben rejlik elpusztíthatatlan erejük. Sajnos a népi közösségeket is szétmálasztó individualizmus már közöttük is pusztít. Temetkezési szokásaikat is rongálja már. Temetőikben is száporán „újít“, de a régi rend még áll a temetőikben.

Ez a régi rend abban mutatkozik, hogy még mindig kizárólag a „hóstatiai temetőjébe“ temetkeznek és fejfát nem állítanak azonnal a sírra, hanem csak néhány nap eltelte után, olykor egy-két hónap múltán. Ez tulajdonképpen nem szabály, hanem csak szokás, mert hiszen a fejfát már régen abbahagyták. Ma már a legszegényebb is követ állít, ha akármilyet is. Annak pedig idő kell. Meg kell hányni-vetni árát, anyagát, formáját, díszét (jelvényét) sőt még a feliratát is. Az eset egészen más, ha régi sírba temetnek. Azon már ott áll a legelső halottnak (talán éppen a családfőnek) állított sírkő. Ezen jut hely a most temetett halott „írata“ számára is, hiszen amikor állították, már erre is gondoltak. Nagyobbrészt az a szokás, hogy az újonnal ásott sírra, bármelyik családtag haljon is meg, mindig úgy állítanak sírkövet, mintha a családfőt temették volna elsőnek. Az ő számára tartják fenn a kő legfontosabb (első, szembenéző) lapját, sőt halála dátumától eltekintve, sírfeliratát is elkészítik, hiszen egyszer ő is csak meghal. Az nem aggasztja őket, hogy a családfő esetleg a haretéren tér elesett bajtársaival közös nyugovóra. Ebben az esetben itthon is belevéselik sírkövébe halála dátumát. (Kár, hogy azt már nem írják oda pl. hogy: „hősihalált halt a Don-mentén, itt csak az emlékét őrizzük“. — Így egy netaláni ásatást nem érne meglepetés. Azonkívül a családok történetére nézve is jó adatokat örökítenének meg.)

Fejfát, mint említettük, már igen régen nem állítanak. Néha, elvéve előfordul ugyan még ma is, hogy olyik fejfát állít a teljesen új sírra, amelyen még semmi jel nincsen, hogy valamivel híriül adja, ki nyugszik ott. Ezt azonban a koszorúk szalagfelírata is elmondja. „Mikorra a szalagokat elemészti az idő, akkorra már állani kell a kőnek“ — így vélekedik az öreg Hatházi József.

Lábfát egyet sem látni a hóstatiai temetőben. Az öregek sem

emlékeznek rá, hogy valaha is tettek volna a sír lábába ilyeneket. Tudják anélkül is, hogy merre van a halott feje. Mert hiszen a hóstátiak is, mint népünk általában, *Kelet-Nyugat irányban* temetkeznek. A tetem feje mindig Nyugatra van, hogy a hanyattfekvő halott arccal Keletnek legyen. „Nézze a felkelő Napot, hogy el ne felejtse a feltámadást” — mondja az öreg Bandár. Ezek szerint a sírkövek főoldala, a családfő felírata is naptámadatra néz, tekintet nélkül arra, hogy az út a halott lábánál, vagy a fejénél vezet-e el. Ez az oka annak, hogy a kövek gyakran „háta fordítanak” az útnak. Ezért aztán a kő hátsó felületére is odaírják a halott nevét (újabbban azt, hogy kinek a „családi nyughelye”) és legfontosabb dátumait. Gyakori azonban ma már az az eset, hogy a családfő feliratát úgy helyezik el, hogy az útról jól lehessen olvasni. Tehát nem az égtájhoz (Kelet), hanem az úthoz igazodnak. Sőt ez az újabbban felbukkant tényező nemcsak, hogy megfordította a sírkövet, hanem még helyéből is kimozdította, amennyiben olyik elhagyván a régi törvényt *az út mentébe, a halott lábához* állítja a sírkövet. Így aztán megesik, hogy ma már nem mindig áll *szemben a halottal*, aki sírjához vetődvén, mint „vándor megáll, s a köre tekintvén” olvassa, hogy ki nyugszik ott. A régi rend így bomladozik.

A 42—67. képpel bezárólag néhány hóstáti sírkövet, illetve sírkőrészletet mutatunk be. A bemutatott sírkövek, illetve sírkőrészletek nagyobb része a *házsongárdi temetőből* való, néhány pedig az úgynevezett *kismező-utcai Kalandos temetőből*. Ami ezeknek a *hóstáti* vagy *kalandos-sírköveknek* a formáját illeti, semmiben sem térnek el pl. a házsongárdi temető nem kalandos sírköveitől. A régebbi formák, amelyek között akad a XVII. század végéről is néhány, laposak. Tetejük koporsószerűen van faragva, úgy, hogy a feliratos lap felől (tehát a kő keleti lapján) eresz-szerűen előre ugrik (48. kép). Ugyancsak régi kövek azok is, amelyek laposak, mint a 48. képen bemutatott kő, de a tetejük háromszög alakú (42. kép) vagy pedig kerek, mint a *mózesztábla* (51. kép). A kettő közül az utóbbi a fiatalabb; az általa megjelölt sírba 1880 szeptember 16-án tért örök nyugalomra Török Márton uram és a követ ugyanabban az évben állíttatta 40 évig hitestársa: Zágoni Szabó Zsuzsánna. (Vö. 51. képpel.)

Jellemzője a hóstáti sírköveknek, hogy meglehetősen nagy helyet hagynak a sírfeliratok számára. Ez érthető is, hiszen mint fentebb már említettük, egy sírba több halottat is (lehetőleg a család minden — nem házasság — tagját) temetnek. Régen hosszú

feliratot vésettek a kő főlapjára (keleti oldal), amely felirat tartalmazta a család fő fontos dátumait (születés, halál és házasságlele időtartamát) olykor halála körülményeit is. Nagyritkán epikus

Abb. 42. kép.

Búzakalász és szőlőfürt, mint Kalandos-jelvény a házsongárdi Kalandos-temető egyik sírkövén.

Weizenähre und Weintraube als Kalandos-Schilder auf einem Grabstein im Kalandos-Friedhof zu Házsongárd (Kolozsvár).

vagy epigrammaszerű felírást is találunk. A 42. képen bemutatott kövön a következő felirat áll:

[H]ALLANDO AJ MEG IT
 TEKINTS E SZÉP KÖRE
 ÖREG KÖVÁTS MÁRTON
 TEMETŐ HELYÉRE
 KINEK IS AZ HALÁL
 IMÁR VÉGET VETET
 NÉGY ÁRTATLANIVAL

IDE HELYEZTETET
 EL MARADAT TÁRSA
 HIV SZABÓ BORBÁRA
 KIVEL SZÉP ESZTENDŐT
 NEGYVENET ELSZÁMLÁLA
 IDE VÁRUNK TÉGED
 HOGY EGYÜT LEHESSÜNK
 ABRAHAM KEBELÉBEN
 EGYT (így) ÖRVENDEZÜNK
 MEGHOLT 1831 BEN
 DECEMBER 9- DIKÉBEN

Ezek a feliratok megtalálhatók a polgár-sírköveken is. Azokon sem régiebbek azonban a XVIII. század második felénél. Azelőtt a sírfeliratok (nemesi és polgári sírköveken) nagyjából latin szövegiek, de a most idézett sírfelirattal nagyjában megegyező tartalmúak voltak. Hóštáti követ egyet sem találtam, amelyiken latin felírás lett volna. Nincs kizárva azonban, hogy latin feliratos kövek is állottak a hóštátiak sírjain.

Valamivel fiatalabb az a felirat, amit pl. Máté János sírkövére (47. kép) írtak, s amely így hangzik:

ITT JARÓ ALY MEG TEKINTS E
 SÍRKÖRE ELHUNYT MÁTÉ
 JÁNOS TEMETŐ HELYÉRE. IDE
 JUS TEJIS HOLNAP VAGY KÉSSŐRE.
 HA MESTER SZÉGEM KÉRDED:
 SZANTÓ VETŐ VOLTAM, DE
 MÁR E SETÉT BOLT LEVE AZ ÉN
 BOLTAM. ÉLETEM ÉVEJIT HAT
 VAN TAVASZT ÉRTEM SZERETETT
 NÖMMEL 38 ÉVEKET BÉKÉBEN
 TÖLTÖTTEM. NE SISÁR (így) ENGEM
 HIV ÉLETEM PÁRJA MEG
 HIDEGÜLT TESTEM TESTED
 IDE VÁRJA. EZ KÖVET EMELTE
 HIV SZERETŐ NŐJE: JAKAB
 SÁRA 4 ÉLETBEN LEVŐ
 GYERMEKI: JÁNOS ANNA
 SARA MIHÁLY, KIK ATY (így)
 KAT BUSAN FÁJLAJÁK. MEG
 HOLT JANU: 10 EN 1860 BAN.

Egy 1851-ből való felirat pedig azzal tűnik ki a többi közül (bár nem egyedül álló e nemben), hogy a feliratban előadottakat számokkal tagolt öt részben közli:

1 HA TUDNI AKAROD KI FFKSZIK E
SIRBAN ÁLY MEG EGY KEVÉSE OL
VASD EL ZOKOGVA KILIN GYÖRGY
TETEMI NYUGOSZNAK E PORBA
EGY KISDED FIAVAL FEKSZIK
EZEN BOLT BAN 2 VILÁGI ÉLETE
HARMINTZ NÉGY ÉVBE TELE EBBŐL
TIZEN HÁRMAT HITVES SÉVEL TÖL
TE SZERETETHITVES SE KELEMEN
MÁRTZELLA KI EGÉSZ ÉLTÉBEN HOLTÁIG
FALIALIA 3 HAT APRÓ GYERMEKI KESE
REG UTANNA MARTZELLA MARIA MIHÁLY
ÉS AZ ANNA GYÖRGY KITSI FIATSKAD
KESERVESEN SIR 4 KEDVES HITES TARSOD
ÉS ÁRVA GYERMEKID HOLT ÉDES ATYOKAT
SIRVA EMLEGETIK EZEKET ÓHAJTYÁK
NYUGOGY ITT BÉKÉVEL LELKED ŐR
VENDEZZEN A SZENTEK LELKÉVEL
5 MIND ADDIG MEG MI IS HOZZAD EL JUT
HATUNK AZ ÖRÖKÉLETBEN EGYÜTT
VIGADHATUNK AMÉG HOZZAD JUTUNK
NYEGÜNK ERZEKEGEN SUHAJTSON EGY
SZIVEST AKI ITT EL MEGYEN
MEGHOLT 1851 JUNIUS 21 ÉN

(Feltűnő, hogy a szövegben hat apró gyermekről van említés, de csak ötnek a nevét vésték a köre. Ez abból ered, hogy a hatodik gyermekkel éppen állapotos lehetett az anya. Ilyen esetben, pl. a Hajdúságon, már ezt a gyermeket is megjelenítik a sírfeliratban, ha névtelenül is, mert az apa sírfelirata nemesak a *leszármazottairól való jegyzék*, hanem az *örökösödésnél is perdöntő* jellegű, hiszen az apa ezzel ismeri el utódjainak a fiaikat, hogy fejfájára iratja nevéket. Mondják is a *fatyúra: nincs az apja fejfáján!* azaz törvénytelen, vagy apja halála után született, tehát nem részesül az örökségből.)

Ezek a feliratok variálódnak aztán az egyes sírköveken. Szá-

muk azonban meglehetősen gyér. A század fordulóján mindegyre gyakoribbak az egészen szűkszavú feliratok; az ilyenfélék:

ITT NYUGSZIK
GÁLL ZSUZSANNA
NEHAI SZABÓ ISTVÁNNE
KI SZÜLETETT 1822 BE
ÁPRILIS 20. AN.
MEGH: 1882 be. ÁPRIL 16 AN.
BEKE LENGJEN PORAI FELETT!
ES FÉRJE
SZABÓ ISTVAN
SZÜL: 1820 BAN
MEGH: 1889. MARC. 8AN
NYUGODJÉK BEKÉBEN!

Régen az ilyen rövid feliratok csak a sírkő hátán, a *kő nyugati oldalán*, szerepeltek. Mint fentebb már említettük, a sírköveket mindig a halott fejéhez állították, úgy, hogy a feliratot a halott lábához állva, *tehát a halottal szemben elhelyezkedve*, lehetett elolvasni. Megesett azonban gyakran, hogy a halott, illetve a sír fejénél halad el az út vagy az ösvény; ilyen esetben a sírkő hátára vésték a halott nevét és esetleg születése és halála dátumait. Legtöbbször azonban csak a nevét (régii köveken), újabban pedig azt írják, hogy kinek a *családi nyughelye*. Ilyen rövid hátlapi felirat pl. az 1785-ben elhalt Gombos János uram (hóståti család, akik úgy tudják, hogy eleik hajdúk voltak) sírkövén a következő:

ITT NYUGSZIK A URBAN
NEMES ÉS NEMZETES
GOMBOS JÁNOS URAM

A feliratok kérdése előtt, a sírkövek fején olykor a következő öt betűt találjuk: A. I. B. F. T. és csak ezek után kezdődik a felirat. A betűk a hóståtiak szerint a következő szöveg rövidítése: *Az Istenbeni Boldog Feltámadás Tudatában*.¹¹⁷² Az 52. kép fel-

¹¹⁷² Az alföldi református temetők fejfáin a szomorúfűz képe alatt, vagy a körül, pedig ezek a betűk állanak A. B. F. R. A. = *A Boldog Feltámadás Reménye Alatt* (Tiszaelege). Erdélyi (kivéve a Partiumot) temetőkben eddig még nem láttam ezt a szokást, valószínű, hogy meg van Erdélyben is. Ha nem volna meg, akkor ez a szokás is hozzájárulna annak a bizonyításához, hogy a hóståtiak között tényleg vannak hajdúk, azaz történt hajdú telepítés a Hóståtokba.

iratában pedig ezt olvassuk: *Adjon Isten Boldog Fel Támadást!* Az előbbi betűk tehát ennek a szövegnek a rövidítései. Ez után folytatódik aztán, hogy *Itt nyugszik* stb. Polgári, azaz nem hóstáti, sírköveken nem látni ezeket a betűket. Ebben a tekintetben tehát különböznek a hóstáti sírkövek a polgári sírkövektől.

Van ezen kívül azonban egy sokkal lényegesebb különbség

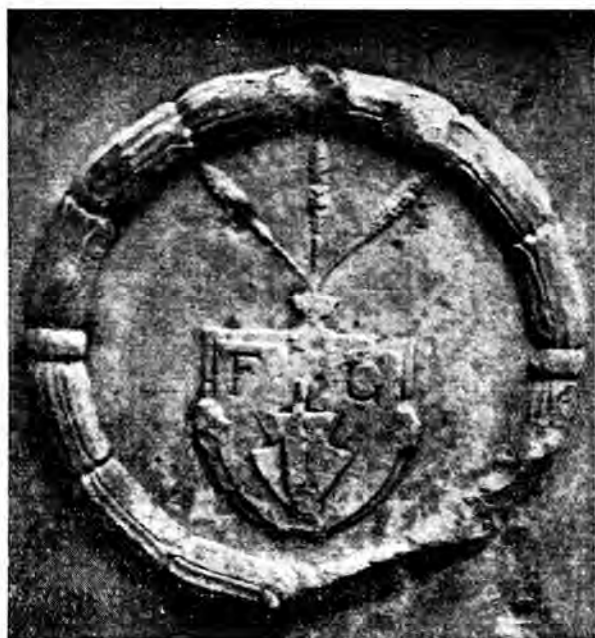

Abb. 43. kép.

Három búzalkalászos nemesi címer egy 1646-ból való sírkövön a házsongárdi temetőből.

Edelwappen mit drei Weizenähren auf einem Grabstein aus 1646 im Házsongárder Friedhof.

is a hóstáti és a polgári sírkövek között. És ez a hóstáti sírköveken általánosnak mondható jelvény, amit mi *hóstáti jelvénynek*; vagy *földész-jelvénynek* (emlémának) nevezünk.¹¹⁷³ Ennek a jelvénynek a két legfontosabb alkotó eleme a búzalkalász és a szőlőfürt. A búzalkalászok száma változó. Van olyan jelvény, amelyben két kalász látható (pl. a 42. és a 44. kép), de vannak olyanok is,

¹¹⁷³ A hóstátiak nem nevezik sehogy; kérdésünkre törték a fejüket, hogy mi is lehet annak a neve, de nem tudták. Az öreg Hatházi *afféle jelvénynek* mondotta *mivel, hogy földész nyugszik ott*. A *földész* elnevezés nyelvújításkorabeli szó, de a hóstátiak elég gyakran használják maguk megjelölésére.

amelyekben három (pl. 49., 56., 60. és a 61. képen), a leggyakoribbak azonban azok a jelvények, amelyekben öt búzakaralászt látunk. Hogy mi a magyarázata ennek, nem tudjuk. A legrégebb földész-jelvényben, amely Gombos János 1785-ből való sírkövén látható (44. kép),¹¹⁷⁴ egy szárból fakadt két karalászt látunk. A karalások lapos ábrázolása nagyon emlékeztet a kétsoros árpakaralásra is, nincsen okunk azonban kétségbe vonni, hogy a két karalász tényleg búzakaralász, hiszen az összes hóstáti sírkövön mindegyiken búzakaralászt látunk. Búzakaralász, mégpedig öt karalász van a kül-középutcai Kalandos Társaság pecsétjében is (71. kép). Az öt és annál több búzakaralász az újabb sírkövek jelvényében fordul elő, bár vannak régi kövek is, amelyeken háromnál több karalászt látunk.

A jelvény másik eleme a szőlőfürt már nem mutat ilyen nagy számbeli ingadozást. A legrégebb jelvényben (44. kép) egy fürtöt látunk. Más jelvényekben azonban már két fürt szerepel. Sőt előfordulnak olyan jelvények is, amelyekből hiányzik a szőlőfürt (vö. 46., 48., 49., 50., 52., 53., 56., 64. és 65. képpel). Hogy ennek mi az oka, nem tudjuk határozottan megmondani, de nagy a gyanunk, hogy a szőlőfürt hiányzásának a Kolozsvár-környéki szőlők elpusztulásában van az oka. A földész-jelvény ugyanis a hóstátiak foglalkozását jelképezi. A múltban (még a kuruc-háborúk idején is) igen fontos szerepe volt Kolozsvár, elsősorban pedig a hóstátiak gazdasági életében a szőlőművelésnek. Nem kevesebb mint 700 hold szőlő volt Kolozsvár határában,¹¹⁷⁵ úgyhogy az adófizetés is gyakorta borban történt. Amikor tehát a szőlőnek ilyen fontos szerepe volt a hóstáti ember életében, nyilvánvaló, hogy jelvényébe is bevette a szőlőfürtöt. Amint azonban a szőlők kipusztultak, egyszóval a szőlő nem volt többé a hóstáti ember vagyonosodásának, megélhetésének forrása, elvesztette szerepét a szőlőfürt is a hóstáti-jelvényben. Végül pedig teljesen kimaradt onnan. Megemlíthetjük itt, hogy a hóstátiak a kapufélfákra is rávésették hajdan a búzakaralászt, vagy az ekét, vagy mind a kettőt, mint a földművelés jelképét; ott szerepelt a kapufélfán a szőlőfürt is, mint a szőlőművelés és gyümölcstermelés jelképe. Lassan azonban a kapufélfákról is eltűnt a szőlőfürt. Helyét a kukoricaeső, ez az újabb és a hóstátiak életében egyre fontosabb termés, foglalta el.¹¹⁷⁶ A

¹¹⁷⁴ A képen a 8-as 9-esnek látszik, az eredeti alapján azonban kétséget kizáró módon megállapítható, hogy 1785. és nem 1795. az évszám;

¹¹⁷⁵ Vö. a bevezetéssel mondottakkal. Ha a hóstátokban szász eredetű családokkal találkozunk, azok nem mindig iparosok, hanem szőlőművelők.

szőlőfürt tehát eltűnt végleg a földész-jelvényből is, nemcsak a Kolozsvár-környéki lankákról, dombokról és hegyoldalokról.

Felmerül a kérdés, vajjon honnan ered a hóstáti sírkövek földész-jelvénye? Itt keletkezett volna, vagy valahonnan másolták? Tudtunkkal ilyen jelvényt sehol máshol nem alkalmaznak sírköveken. Ezek szerint azt kell hinnünk, hogy a földészjelvény hós-

Abb. 44. kép.

Búzakalászkok és szőlőfürt 1785-ből a nemesi származású hóstáti Gombos János sírkövén a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Weizenähren und Weintraube aus 1785 auf dem Grabstein des Hostater Gombos János, adliger Abstammung, im Kalandos-Friedhof zu Házsongárd (Kolozsvár).

táti eredetű. Itt alakult ki és csakis itt alkalmazzák. Kialakulásában azonban szerepe lehetett a nemesi címereknek éppúgy, mint a céhjelvényeknek. A 43. képen a házsongárdi temető egyik legrészebb és legrégebb sírkövének a címerét mutatjuk be. A követ 1646-ban állította Fodor Gergely gyermekei sírjára.¹¹⁷⁷ A kő a házsongárdi temető I. oszt. 6. tábla 546. számú kriptája mellett állott;¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁶ Vö. K. Kovács, Hóstáti képek.

¹¹⁷⁷ Vö. Kohn és Zsakó, A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. Itt megemlékeznek a Fodor-féle sírkőről is.

¹¹⁷⁸ Ezt az adatot Herepei Jánosnak, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának, a házsongárdi temető kiváló ismerőjének és gyűjtőjének ezúton is hálásan köszönöm.

ma az Erdélyi Nemzeti Múzeum udvarán van felállítva. Emblémája olasz koszorúban kerek talpú címerpajzs, amelyben egymáson hegyével lefelé esoroszllya és kétszárnyú (váltókére való) ekevas van. Kísérők: F. G. betűk. A pajzs peremének közepén három levélkéből¹¹⁷⁹ képzett esomóból három búzakalász emelkedik ki.

Az 59. képen bemutatott sírkő fején (Házsongárdi temetőből) babérkoszorúban *Kádár-mesterek jelvényét* látjuk; röviden szólva kádár céh-jelvényt. Az 58. képen pedig, a sírkő timpanon-szerűen képzett fejében, ugyanesak babérkoszorúban egy könyvet látunk. A kö keleti lapján, azaz a sírfelirat lapján, látható két rozetta erős kiemelkedése arra enged következtetni, hogy a követ átfaragták. Erre vall a kö formája is, 1904-ben ezeket a formájú köveket egyetlen síron sem találjuk, ha csak nem átfaragva, illetve lecsiszolva és új felirattal ellátva. A kö fejében lévő könyv tehát nem a kövön most szereplő Herczeg Albert kedvéért, illetve az ő foglalkozását jelképezendő kerülhetett oda,¹¹⁸⁰ hanem már eredetileg is a kövön szerepelt, amikor a követ első gazdája sírjára állították. Az illető bizonyára pap vagy valami könyvek között élő tudós férfiú lehetett, ezért kapta jelvényül a könyvet.

A földész-jelvény tehát ezeknek a nemesi címereknek, céh- és foglalkozást jelképező jelvényeknek a hatására keletkezhetett és alakulhatott. Alkalmazása a Kalandosbéliek sírkövén oly annyira kötelező erejű volt, hogy még a nemes emberek is ezt vésették sírkövikre. Példa erre a már több ízben emlegetett Gombos János uram sírköve. A Gombos család régi hóstáti család. Körükben épp úgy él az emléke annak, hogy ők hajdú eredetűek (előnevük is *hatházi*), mint ahogy arra is emlékeznek, hogy eleik nemes emberek voltak.¹¹⁸¹ A család sírkövein (vö. 44. és 61. képpel) mégis a földész jelvény szerepel és nem a nemesi címer. Azt lehetne ugyan mondani, hogy a Gombosok régen elhanyaghatták nemeslevelüket s nem tudták a címet sírkövikre vésetni. Ez azonban csak feltevés marad, hiszen a Gombos család itt Kolozsvárt is megerősítette nemesi jogait.

Érdekes azonban ideírni a következő esetet is: az 1643. május

¹¹⁷⁹ Lehet azonban, hogy a nemesi címerek szokásos koronáját ábrázolták így.

¹¹⁸⁰ Bár nincs kizárva, hogy Herczeg Albert is könyvek között élő pap vagy tudós férfiú volt. Ez azonban nem lényeges most.

¹¹⁸¹ Vö. Kempelen, Magyar nemes családok IV. k. 332. A hatházi Gombos család nemessége 1671-ben július 19-én kelt (OL. Kolosmon, conv. Arm. G. 10. Erd. főkörmányszék. 1803: 9929). 1803-ban tehát legfelsőbb helyen igazolták nemességüket.

29-én elhalt kecskeméti Szabó Gergely sírkövén (a házsongárdi temető II. oszt. B. tábla 644. sz.) az embléma *olasz koszorúban két búzakalász*. Herepei János szerint, akinek ezt az adatot köszönöm,

Abb. 45. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

kecskeméti Szabó Gergely nemcsak nevében, hanem foglalkozásában is *szabó volt* és mégis búzakalász van a sírköve emblémájá-

ban. Föltehető, hogy kecskeméti Szabó Gergely is tagja volt a Kalandosnak és ezért vésték sírkövére a búzakaralászt.

Érdekes az is, hogy pl. a házsongárdi temető III. oszt. B. tábla 2213. számú koporsó formára faragott és a XVIII. század végről való sírkövén olasz koszorúban *szívből kinövő három búzakaralász* látható. Előfordul viszont az is, hogy csak a szőlőfürtök szerepelnek az emblémában. Pl. a házsongárdi temető III. oszt. B. tábla 2043. számú kő mögött, mégpedig ettől keletre áll egy rongált ereszes síremlék (a XVIII. század második feléből), amelyen olasz koszorúban *könyökben behajtott kar két-fürtű és egy levelű szőlő venyigét tart.*¹¹⁸²

A földész-jelvény tehát nem új keletű és eredetét tekintve a céh-jelvények és a nemesi címerek lehettek reá hatással. A jelvény megjelenési formája nincs mindig szigorúan az olasz koszorúhoz kötve.

A 42. képen pl. a kő háromszög alakban kiképezett fejében: a timpanonban helyezték el a két búzakaralászt és a két szőlőfürtöt, mégpedig úgy, hogy a két búzakaralász is lefelé fordul és közrefogja a két szőlőfürtöt. Ez az ábrázolás úgyszólván egyedül álló, amennyiben a búzakaralások más sírkövek jelvényein mindig fel felé törő állásban szerepelnek.

A 45. képen egy régi stílusú lapos sírkövet mutatunk be. A legrégebbi formájú kövektől annyiban tér el az a kő, hogy teteje nyeregrető-szerűen van kifaragva. Ebben a tekintetben közel áll a 42. képen bemutatott kőhöz, a különbség csak az, hogy ennél a kőnél három lépcsővel ugrik előre a nyeregrető-szerűen képezett eresz és az eresz-szarak alsó végeit nem köti össze vízszintes párkány, mint a 42. képen látható kőnél. Érdekessége ennek a kőnek, hogy jókora babérkoszorúban könyökben hajlott kar hat búzakaralászt tart. A babérkoszorú fent kevésbé nyitott s e fölött a nyílás fölött egy égő szívet ábrázolt az egykori kőfaragó. A babérkoszorú alján, a koszorú kötéséhez van erősítve egy vízszintes helyzetű szőlővenyige, amelyen két szőlőfürt lóg. A venyige két végét egy-egy szőlőlevél fedi. Az elsorolt figurák mind meglehetősen természetű ábrázolásúak. Kár, hogy a kő mélyen a földbe sülyedt s így nem tudtuk megállapítani a korát, sem azt, hogy kié s milyen felirat van rajta.

A 46. képen bemutatott kő is a régebbi kövek közül való. Korát nem tudtuk megállapítani, mert ez is mélyen a földbe van sülyedve. Az ilyen formájú kövek azonban majdnem kivétel nélkül

¹¹⁸² Ezekre az adatokra Herepei János hívta fel a figyelmemet.

az 1700-as évek második felében voltak divatban. Lapos kő ez is, amelynek feje kerekén formált s eresztét a fő oldala felől, barokkszerű csigavonalban végződő ív alkotja. Az ív recézett, úgyszintén a kő föllapja széle is.

Abb. 46. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

A kő fejében, az ív alatt, olasz koszorúban könyökben hajlott kar négy búzakalászt tart. Szőlőfürtöket nem látunk ezen a kövön.

A 47. képen látható kő, mint a fentebbi róla származó felirattól kiderül, Máté János sírköve, aki 1860. január 10-én költözött el az élők világából. Ezek szerint a kő a múlt század második feléből való. Az egész követ három lépcsővel kiugró perem veszi körül. A kő fejét pedig úgy képezték, hogy a felirat lapját bemélyesztették. Az így keletkezett mezőben látjuk a lent szalaggal átkötött dús babérmalacos koszorút, amely egy öt búzakalászt tartó kart

övez. A szőlőfürt ebből a földész-jelvényből is hiányzik. A kő felirata azonban még a régi köveken szokásos beszédes felirat.

A 48. kép kövéről már fentebb is megemlékeztünk. Kiemeltük, hogy ez nemcsak a legrégebb hóstáti sírkő, hanem a legrégebb há-

Abb. 47. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

zsongárdi sírkő forma is. Teteje koporsó-szerűen faragott s a kő keleti lapja fölé eresz-szerűen ugrik ki. A kő eresze alatt látjuk a földész-jelvényt. Felül nyitott babérkoszorúban négy vagy több búzakaralászt tartó kart ábrázoltak. A szőlőfürt azonban hiányzik. Ebből a tényből kifolyólag az a gyanúnk támadt, hogy a kő eredetileg aligha Benkő Szász János sírjára készült, hanem valami régi követ faragtak át. Ezt a feltevésünket támogatná az a körülmény, hogy a kő eresze erősen előre ugrik, ami az újrafaragás eredménye szokott lenni az e fajta köveknél. Kár, hogy az erősen

porladékony kő nem őrizte meg Benkő Szász János halálának az évét is, ami eldöntötte volna, hogy eredeti-é a kő vagy tényleg átfaragták. A porladékonyysága ismét az átfaragás mellett szól, azaz a kő hamar levedlette első tulajdonosának sírfeliratát s ezért dobták

Abb. 48. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

ki, mint értelmetlen követ és faragták át. A felirat ismét tönkremenőben van, a földész-jelvényt azonban jól védi az erősen kiugró ereszt. Az átfaragással kapcsolatban meg kell említenünk azt az igen gyakori esetet is, amikor a nagyon megrongálódott követ a család leszármazottai faragtatják át, illetve csiszoltatják le. Ilyenkor azonban az szokott történni, hogy a kőre nem a régi halott, vagy halottak (az első foglaló, első család és családfő) nevét írják a kőre, hanem azoknak a nevét, akik jelenleg temetkeznek

a sírba. Harminc, negyven év lejártával gyakran előfordul, hogy az újabb nemzedék veszi birtokba a sírt, ha valami okból másikat nem kapnának. Az elhagyott régi sírokat ugyanis a város időről-időre eladja. Így tett valamikor a Kalandos is a kihalt vagy elköltözött családok sírjaival. Ma azonban ez a jog már a város kezébe esúszott át. A Kalandosbéliiek, illetve hóstátiak azonban szívósan ragaszkodnak sírjaikhoz és ha netán valamelyik család férfi ágon kihal, akkor a nő ág szállja meg a család, a nemzetség sírjait. (A szaporodás folytán egy nemzetségnek több sírja is van.) Ez az oka annak, hogy még áll a régi kő, de nem a régi felírás, nem a régi név olvasható rajta. Így történt pl. a 47. képen bemutatott kővel is. Máté János családja férfi ágon vagy kihalt vagy elköltözött, mert a sír sokáig elhanyagolt állapotban volt. Amikor mi 1941-ben lefényképeztük a követ, a kő félig kidőlt állapotban volt. Ma ismét áll, de a család női rokonsága vésetett a lecsúszott lapra új (Kiss) nevet. Ez a kővek sorsa, ez volt a múltban is. Nagy kár, hogy legalább az értékesebb kőveket nem óvják meg ettől a sorstól.

A 49. képen az egyik legelterjedtebb földész-jelvény változatot látjuk. Ez a szépen díszített és szépen is faragott olasz koszorú a század fordulóján bukkant fel és hamarosan általánossá vált a hóstáti temetőkben. A kő, amit itt részletben mutatunk, eltérően az eddig tárgyalt kővektől, négyzetes hasáb-alakú. Ez is a század fordulóján vált általánossá, mind a hóstátiak, mind pedig a polgárok temetőjében. A kő feje klasszicizáló stílusban került ki a kőfaragó vésője alól. (Vö. pl. az 54. és 55. képpel.)

Az 50. képen ismét más változatát látjuk a földész-jelvénynek. A négyzetes hasábalakú kő keleti oldalán, a feliratnak szánt, körívvel lezárt mező felső részében kis fülkében ábrázolták a könyökben hajlott, öt búzakaralászt tartó kart. Itt tehát semmiféle koszorú nem övezi a földész-jelvényt.

Az 51. képen ugyancsak koszorú nélkül földész-jelvényt faragott a kőfaragó, de azzal a különbséggel, hogy a jelvény nem mélyedésben, fülkében van, hanem a kő síkjából emelkedik ki. A többi jelvényekhez hasonló domború faragás abban is különbözik az 50. képen bemutatott jelvénytől, hogy itt a könyökben hajlott kar nem öt, hanem csak két búzakaralászt tart. Ezzel szemben azonban egy szőlőfürtöt is vésett a kőfaragó a jelvényhez. Az elrendezés az, hogy ugyanaz a kéz markolja a búzakaralások szárát és a fürt kaccsát is. A kalászokat felfelé s a karra hajló állásban, a fürtöt pedig esüngő állásban ábrázolták. A sírkőről is meg kell

annyit jegyeznünk, hogy ez a kerek tetejű lapos kőtípus 1870—80 táján volt divatos, de általánossá, rövid szerepelése folytán, nem vált. Egyaránt előfordul a hóstáti és a polgári temetőben. A polgári temetőben viszonylag többet találni belőle. Ez a jelenség min-

Abb. 49. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

den bizonyosan a hóstátiak hagyományhűbb mivoltával magyarázható: jobban ragaszkodtak régibb formájú köveikhez, mint a polgárok.

Az 52. képen egészen egyedülálló ábrázolását látjuk a földész-jelvénynek. Az erősen klasszicizáló stílusú lapos kő keleti, azaz fő lapján külön mezőt szenteltek neki. A könyökben hajlott és négy búzakalászt tartó kart cserfalevél-koszorú övezi. A koszorút alul a szokásos szalag díszíti. A koszorút magát pedig két hős-

táti férfi alak tartja. A két alak viselete a mult század közepi (1857-ben állították a követ) hóstáti viseletet ábrázolja, s ebből a szempontból igen becses. A két férfi alakot kétsor-gombos, hajtókás rövidderekú ujjasban, nyakravalósan, bőgatyában, csizmá-

Abb. 50. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

san látjuk. Kezükben tartott kalapjuk pedig ugyanolyan, mint a széki legények mai kis pörge kalapja. Ez a kép eszünkbe juttatja a hóstátiak ama szokását, miszerint a házasságtalanul elhaltak temetésén két legény viszi a menet élén az ifjúság nagy fenyőlombkoszorúját. Lehetséges, hogy valamikor minden nemű és korú halott temetésén így vitték a koszorút s ebben a földész-jelvényben ezt a képet igyekezett kifejezni a kőfaragó.

Érdekes ennek a könek a felirata is, amelyből (a végéről) vagy két sort már elemésztett az idő. Ime a felirat:

EMLÉK KÖRE

ADJON ISTEN BOLDOG FELTÁMADÁST!¹¹⁸²
HALANDÓ ÁLLJ MEG ITT TEKINTS E SZÉP KÖRE
42 ÉVES KELEMEN MIKLÓSNAK TEMETŐHELYÉRE
KINEK IS A HALÁL 1857 IMÁR VÉGET VETETT
KÉT ÁRTATLAN FIÁVAL IDE HELYEZTETETT
ELMARADAT HIV TÁRS DIÓSZEGI KATALIN
KEVÉS SZÉP ESZTENDŐT HUSZAT TÖLTÖTTÜNK EL
MELYNEK IS A VÉGÉT HALÁL SZAKASZTÁ EL
IDE VÁRLAK TÉGED HOGY EGYÜTT LEHESSÜNK
ANGYALOK KARÁVAL EGYÜTT ÖRVENDEZZÜNK

(A felirat többi része, vagy két sor, olvashatatlan.)

Az 53. képen ismét fülkében és nem koszorúval övezve ábrázolták a földész-jelvényt. A kő fejében, az ív legmagasabb hajlása alatt négyszögletes alapú fülkét mélyesztett be a kőfaragó és ebben helyezte el domború faragással az öt búzakalászt tartó könyökben hajlott kart. A kar és a kalászok ábrázolása természetűségre törekszik. Feltűnő, hogy a kart vaspántok díszítik. Ezeknek a pántoknak a jelentését nem tudjuk. Valószínű, hogy nem is volt semmi jelentősége a hóstátiak életében s ha mégis így ábrázolta a kőfaragó, az csak a nagyúri (nemesi) páncélban ábrázolt figurák hatására vezethető vissza.

Az efajta lapos kövek, amelyeknek a fejét ilyen hátszerűen, boltozatszerűen képezték ki elég gyakoriak a hóstáti temetőben. 1850 táján állítottak ilyen alakú köveket, de túlnyomó többségükön a lehető legegyszerűbb kivitelű a földész-jelvény: három szál búzakalász egy csokorral összekötve. Semmi több. Ez a három búzakalász azonban mindig a felirat fölött, közvetlenül az ív alatt foglal helyet, mintha csak ennek a számára készült volna az ív.

Az 54. és 55. képen két négyzetes hasáb alakú sírkövet mutatunk be a Kismező-utcai Kalandos temetőből. Ezek a kövek a század elején élték virágkorukat. Ebből a formából van aránylag a legtöbb, mind a hóstáti, mind a polgári temetőben. A hóstáti te-

¹¹⁸² Vö. a fentebb említett A. I. B. F. T. betűkkel, amelyről azt mondták az öreg hóstátiak, hogy azt jelenti: *Az Istenbeni Boldog Feltámadás Tudatában.*

metőben szinte a felét teszi az összes sírköveknek. Ugylátszik ez a jelenség a század fordulóján mutatkozott gazdasági fellendüléssel függ össze. Akkor mindenkinek tellett sírkőre, hát állítottak is. Jellemzője ezeknek a köveknek, hogy a fejüket a klasszikus

Abb. 51. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

építkezés elemeivel, illetve elemeiből formálták. A klasszikus ízlést még azzal is kihangsúlyozták, hogy a kő tetejére hamvvedret állítottak. Egyik-másik kövön ez a hamvveder, vagy kehely, fátyollal van letakarva, de a fátyol elrendezése nagyon emlékeztet a török sírkövek turbánjára. (54. kép.) Később a fátyol el is marad a kehelyről, de a kehely is teljesen elveszti kehely formáját, simára stilizált turbánszerű formát vesz fel. (Talán valami török

emlék is lenne ebben?) A házsongárdi temetőben, ahol szintén sok az ilyen négyzetes hasábalakú sírkő, a kövek tetején nem kehely, vagy hamvveder áll, hanem túlnyomó részben szabályos gömb (Vö. 67. képpel).

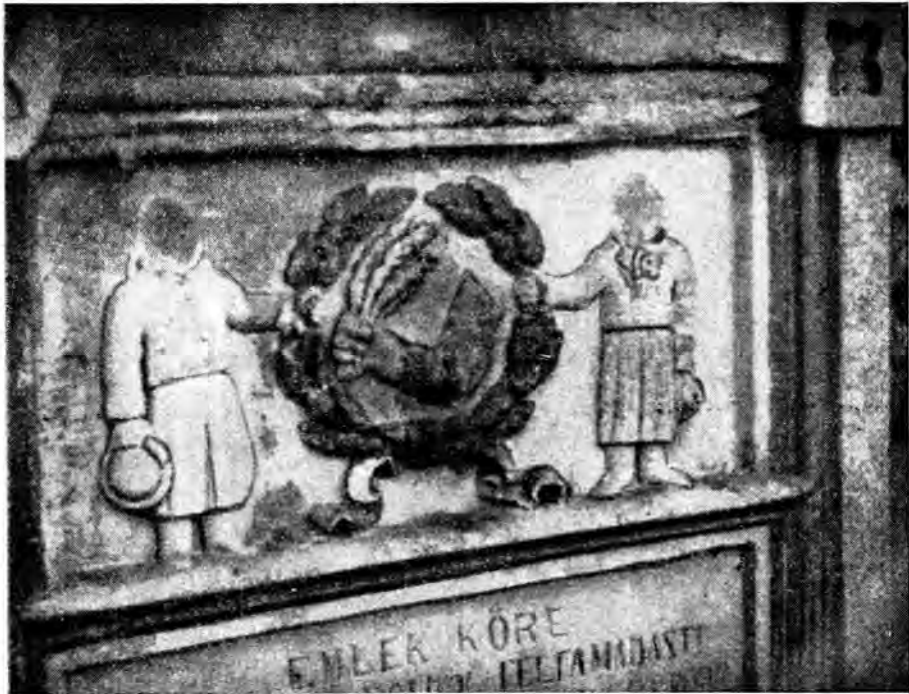

Abb. 52. kép.

Részlet a házsongárdi Kalandos-temető egyik sírkövééről.
Teil eines Grabsteines aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

Az 56. és 57. képen ismét a Kismező-utcai Kalandos temetőből mutatunk be két sírkövet. Az 56. képen látható követ egy régi (1850 tájáról való) kő „modernizálása“ útján nyerték. Lecsiszolták a régi feliratot, a hajdani három búzakalászból, ami ezeknek a köveknek a jellemzője, a cserkész-liliomhoz hasonló dísz lett. A három búzakalászt is ábrázolja a kő, de nagyon vérszegény és különös helyzetben. Az olasz koszorút csak egy félig kiszabadított gyűrű jelképezi, a könyökben hajlott karból elégnék vélte a kőfaragó a csukló fölött levágott kézfejet s e különös újítástól mintha iszonyodna a három kalász, nem a kar fölé hajlik, mint rendszeren, hanem attól elfelé. A kő felirata is csak a puszta nevet s az illetők két fő dátumát tartalmazza.

Az 57. képen bemutatott lapos kő, bár nyugtalan a kazetták-

ból és barokk volutákból alkotott fej-szerkezete, túlnagy a földész-jelvény is, mégis sokkal izlésesebb kő az előbbinél. A rajta ábrázolt földész-jelvény: könyökben hajlott, három búzakalászt tartó kar; a könyök alatt, vízszintes helyzetben venyigét látunk,

Abb. 53. kép.

Kalandos-jelvény a házsongárdi Kalandos-temető egyik sírkövén.
Kalandos-Schild auf einem Grabstein des Kalandosfriedhofes
zu Házsongárd.

amelyen egy szőlőfürt és két szőlőlevél lóg. Az egészet babérokoszorú övezi; a koszorút alul dús fodrozatú szalag díszíti.

Az 58. és 59. képen ábrázolt sírköveket, mint fentebb már több ízben volt róla szó, csupán abból a szempontból mutatjuk be, hogy bizonyítsuk, miszerint a polgár- és cég-életbe tartozó egyének sírkövei alakra ugyanolyanok, mint a hóstátiak kövei, sőt előfordul rajtuk az illető mesterségét ábrázoló jelvény is. A hóstáti kövek ezeket a sírköveket utánozzák, s mint már mondtuk, a földész-jelvény is ezeknek a köveknek a jelvényei alapján keletkezhetett.

A 60. képen bemutatott, erősen szecessziós, sírkövön a földész-jelvényt is meglehetősen sajátos felfogásban ábrázolta a kőfaragó,

amennyiben a kő fejében látjuk a búzakalászatot tartó könyökben hajlott kart, míg a két fürtöt és három levelet tartalmazó szőlő-

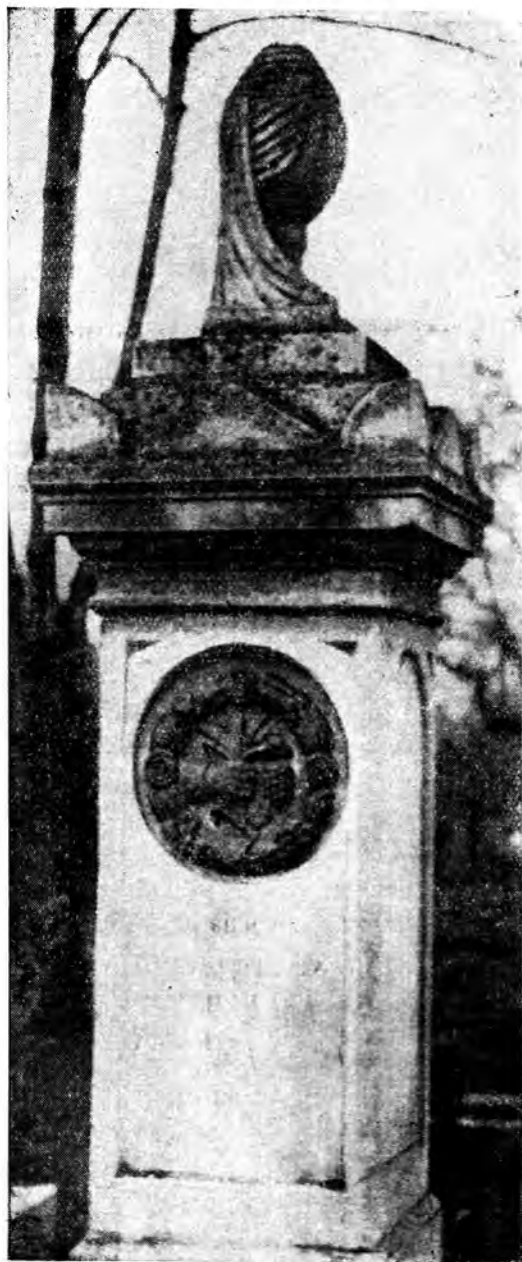

Abb. 54. kép.

Sírkő a Kismező-utcai Kalandos-temetőben.
Grabstein im Kalandos-Friedhof aus der Kismező-Gasse.

venyigét a felirat-mező felső részébe sikerítette a véső. A házson-
gárdi temető kövein néhány esetben megfigyelhető ez a jelenség.

Abb. 55. kép.

Sírkő a Kismező-utcai Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof aus der Kismező-Gasse.

A szőlőfürtnek ebből a bizonytalan helyéből arra következtethetünk, hogy a szőlőfürtnek nem volt kezdettől fogva lényeges sze-

Abb. 56. kép.

Sírkő a Kismező-utcai Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof aus der Kismező-Gasse.

repe a földész-jelvényben s ha mégis szerepel, abban a hóstátiak szőlőművelésén kívül erős befolyása lehet a keresztyén hitben szereplő „örökélet-szőlőfürtjé”-nek is.

A 61. képen a Gombos-család egyik ága sírkövéből mutatunk be részletet. Erről a körül fentebb (a halott körül állásával stb.

kapcsolatban) már több ízben volt szó. A kő alakilag nem valami különös kő, olyan négyzetes-hasábkö, mint pl. az 54. 55. és 67.

Abb. 57. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandes-Friedhof im Házsongárd.

képen bemutatott kövek. Egyben azonban különös érdeklődésünkre tarthat számot. Éspedig annál a tulajdonságánál fogva, hogy ezen a kövön kifejezésre jut az égtájak szerepe a férfiak és nők sírfeliratát illetőleg. A családfőt megillető sírfelirat a kő *keleti* oldalán olvasható. Olykor, mint ebben az esetben is, itt szerepel

az a felirat is, hogy kinek a *családi sírhelye*. A nőt megillető sírfelirat pedig a kő *északi* oldalán (a halott balkeze felőli oldalon; a koporsó mellett is ez a nők helye!) foglal helyet. Amikor a sírkövet állították (sőt még 1942-ben is) élt id. Gombos Mihály. Először feleségét temették a sírba. — Másik érdekessége ennek a kőnek, hogy a férfi oldalon aranyozott babérkoszorúban a földészjelvényt látjuk. A könyökben hajlott kar három búzakaralászt tart.

Abb. 58. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

Szőlőfürt nincs a jelvényben. A nő oldalon, vagyis a kő északi oldalán a földész-jelvényhez hasonló jelvényt látunk: aranyozott babérkoszorúban könyökben hajlott kar három rózsát tart. Ez a jelvény, illetve ábrázolás elég gyakori a házsongárdi temető, főleg polgári sírkövein. A rózsák helyett azonban rendszerint három

liliom, vagy tulipán szerepel. Így azonban, hogy sírkövön két jelvény, mégpedig férfi és női jelvény legyen, csak ebben az egy esetben ismerjük.

A 62. képen a földész-jelvénynek azt a változatát mutatjuk be, amikor a jelvényt bronzból öntik ki és a kő keleti oldalán a felirat fölött vésett kerek mélyedésben helyezik el. (Vö. 54. képpel, ez a részlet arról a köről való. Maga a jelvény a megszokott ábrázolás: ebben az esetben három kalász és három búzalevél,

Abb. 59. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

szokatlan a szőlőfürt helyzete is, amennyiben a kéz mellett van. A szokásos könyökben hajlott karból csak a kézfej és a kézzárból egy kevés szerepel a jelvényben, amit olasz koszorú övez.

A 63. képen látható földész-jelvény szintén eltér a megszokottól. Itt, ha nem is betétszerűen illesztették a kőbe, mégis kerek

mélyedésben, domború véséssel ábrázolták. Érdekessége ennek a jelvénynek, hogy két egymással keresztben fekvő könyökben hajlott kar szerepel benne. A szokásos helyzetben lévő kar tartja a búzakalászokat, míg a másik kar két szőlőfürtöt tart. Elég gyenge ábrázolás mind a kettő. Hasonlóképpen gyengén sikerült a sok mindennel agyonzsúfolt olasz koszorú is. — A jelvény négyzetes-hasáb alakú kövön van a házsongárdi temetőben.

A 64. és 65. képen a legújabb idők két sírkövét mutatjuk be.

Abb. 60. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

A 64. képen látható kő műköből készült lapos sírkő fényesre csiszolt „fekete-márvány“ felirat betéttel. A földész-jelvény ismét egyszerű, akárcsak az 1850 körüli időkben állított köveken, csak azokon nem öt, hanem szalaggal összekötött három búzakalász szerepel. Ez a kő forma terjedőben van, s a sok lehetetlen for-

májú kő ellenére (amelyek különösen a polgári temetőben burjánzanak) a hóstátiak jóízlését dícséri.

A 65. képen a jómódú hóstáti gazdák „rangos síremlékét” látjuk. „Fekete-márvány”-ból készült magas obeliszk. Az út miatt a kő a halott lábán áll. Fő oldala nem keletnek, hanem nyugatnak néz. Nem a régi rend volt a család szemében a fontos, hanem az, hogy a járó-kelők minél jobban lássák. Ebben nem a hóstátiak a ludasok, hanem a polgárok, akik már régen lábbal tiporják a hagyományos rendet, s hívságukban nem veszik észre, hogy a „fűtül való fa” a *fejfa*, azaz a sírkő a halott lábához került. (A polgári temetkezésben egyébként ma már a kelet-nyugati ősi irányt sem tartják be; erre azonnal figyelmeztet bennünket a „hárompüspök” síremléke, amint belépünk a házsongárdi temető kapuján.)

A 65. kép sírkövével kapcsolatban meg kell még arról is emlékeznem, hogy elég gyakori eset, amikor a földész-jelvény búzalkalászaiból ilyen koszorút formálnak, mint ezen a kővön is. Ennek a koszorúnak az értelme az, hogy később, amikor a családfő meghal, ebbe a koszorúba illesztik a porcellánra égetett arcképet. Amikor a követ fényképeztük, Zágoni Szabó Mihály uram még élt, azóta azonban már kint pihen az élet fáradalmaival a házsongárdi temetőben. A koszorúban pedig már ott van az arcképe is.

A 66. képen ugyancsak a legújabb idők síremlékét látjuk. Műkö vagy terméskő talapzaton álló, kovásolt vasból készült síremlékek ezek. Csak a Kismező-utcai kalandos temetőben látni belőlük vagy tízet, tizenötöt. Megállapítható, hogy olcsósága ellenére sem igen terjed. A házsongárdi temetőben csak a polgárok sírjain látni néhányat belőlük.

A 67. képen részletet mutatunk be a házsongárdi Kalandos-temetőből. Az előtérben nagyjából a négyzetes hasáb alakú köveket látjuk. Majdnem mindegyiken ott van a földész-jelvény s egyben azt is megfigyelhetjük, hogy a kövek a halott fejénél állanak. A jobb módú gazdákra pedig abból következtetünk, hogy a sírok nagyobb része befoglalt sír.

A hóstátiak temetője, a házsongárdi temetőben eléggé gondozott, amiben nem kis része van Kolozsvár városának is, amely nagy gonddal fáradozik a temető karbantartásán. A Kismező-utcai temetőre több gondot is fordíthatnának, mert bizony az több, mint háromszáz éves multja ellenére is inkább falusi, mint városi temető benyomását kelti a szemlélőben.

* * *

Fentebb hangsúlyoztuk, hogy a hóstátiak mind a mai napig

nagyon vigyaznak arra, hogy a sirt Kelet-Nyugat irányban állítsák meg, azaz, hogy a beléje fektetett halott Kelet-Nyugat irány-

Abb. 61. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

ban nyújtózkodják. Mégpedig úgy, hogy feje Nyugat, lába pedig Kelet felé legyen, miáltal a párnákon fekvő halott arca Keletre tekint. Ez a szokás nem csupán hóstáti jellegzetesség, hanem általános az egész magyarságnál. Itt-ott ugyan találunk eltérést is, de annak csupán az az oka, hogy a térszíni viszonyok zavarják a sírhalom elrendezését, pl. meredek domboldal, amelyen a lejtés irányára merőlegesen helyezik el a sírhalmot, holott a lejtés iránya talán éppen Kelet-Nyugat irányú. Régen a lejtő iránya sem befo-

Abb. 62. kép.

Kalandsos-jelvény a házsongárdi Kalandos-temető egyik sírkövén.

Kalandsos-Schild auf einem Grabstein im Házsongárdi Kalandos-Friedhof..

lyásolta a sír Kelet-Nyugat irányát. Olyan esetekben is gyakran előfordult, hogy eltértek a Kelet-Nyugat iránytól, amikor nem a temetőbe, hanem a telkükre, kertjükbe temetkeztek (pl. kideiek, csomafájiak, bádokiak stb.) A régi renden a családi sírboltok, kripták és az újabb keletű, nagyvárosi temetők ütöttek rést. Ezek-

ben már ritka eset, leginkább véletlen volt, ha a sírok, illetve a holtak Kelet-Nyugat irányban feküdtek. A ma embere keveset törődik a régi hagyományokkal; nem érti azokat, kívül esnek az ő világán s így könnyen eltér tőlük. Ennek ellenére azonban, különösen a nép körében olyan általános a kelet-nyugati irányú temetkezés, hogy feleslegesnek tartjuk egyetlen párhuzam felemlítését is.

Azt azonban meg kell még jegyeznünk, hogy a honfoglaló ma-

Abb. 63. kép.

Kalandos-jelvény a házsongárdi Kalandos-temető egyik sírkövén.
Kalandos-Schild auf einem Grabstein im Házsongárdier Kalandos-Friedhof.

gyarok sírjai is hossz tengelyükkel mind nagyon gondosan Kelet-Nyugat irányba vannak beállítva, úgy, hogy a halott arca Keletre nézzen.¹¹⁸⁴ A magyar honfoglalást megelőző időből, a népvándor-

¹¹⁸⁴ Vö. pl. Nagy Géza, A magyarhoni lovas sírok c. tanulmányával (229. l.), ahol azt mondja, hogy „A magyar sírokban, mind a pogánykoriakban, mind a XI.—XIII. századbeliakban, csekély kivétellel, mindig a nyugat-keleti irány volt megtartva, a holttest arca a fölkelő Nap felé volt irányítva.“

lás korból azonban vannak elég szép számban olyan sírok is, amelyekben pl. nem kelet-nyugat, hanem *észak-déli*¹¹⁸⁵ irányban helyezték el a testet, illetve ásták meg a sírt. Amint pedig Szendreynél olvassuk előfordul magyar honfoglaláskori sírokban,

Abb. 64. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.

Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im Házsongárd.

illetve temetőben olyan eset is, amikor a halott feje Kelet, lába pedig Nyugat felé esik, tehát éppen fordítva, ahogy általában

¹¹⁸⁵ Munkácsi. A régi magyar lovas temetkezés 297. Azt mondja ezen a helyen Munkácsi, hogy „néhány *hunn* korszakbeli lovas sírban“ úgy feküdt a tetem, hogy feje Északnak, lába pedig Délnek volt, azaz a déli Napot nézte.

lenni szokott.¹¹⁸⁶ És ez a jelenség — mint Szendrey megjegyzi — nemcsak szórványosan fordul elő, hanem azokban a soros temetőekben is, amelyekben pedig általában a fej Nyugat felé, a lábak Kelet felé való elhelyezését, tehát a test arccal Kelet felé való

Abb. 65. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof im
Házsongárd.

Abb. 66. kép.

Sírkő a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabstein aus dem Kalandos-Friedhof
im Házsongárd.

fordítását figyelték meg.¹¹⁸⁷ Ezt a kivételes helyzetet többen azal magyarázták, hogy a halottat eredőileg arccal Keletnek temették, esak hogy lóháton s később a tetem lefordult a lóról s így

¹¹⁸⁶ Szendrey, Az ősmagyar 14, 15.

¹¹⁸⁷ Szendrey, Az ősmagyar 15.

került a feje Keleti irányba.¹¹⁸⁸ Ezt a magyarázatot természetesen Szendrey sem fogadhatta el, hiszen gyakorta olyan sírokban észlelték ezt az esetet, amelyekben a lovas temetkezésnek hírehamva sem volt. Mi úgy véljük, hogy ezek a sírok nem magyar, hanem avar-sírok, amely népnek a temetkezése más tekintetben is eltér a honfoglaló magyarok temetkezésétől. László Gyula megállapítása szerint pl. abban is, hogy nem a kitömött, hanem az egész lovat temették el halottaikkal.¹¹⁸⁹ De ugyanezekben a temetőkben — írja Szendrey —, ha szórványosan is, előfordult a fejnek Észak felé való helyezése, azaz a halott arccal Délre nézett¹¹⁹⁰ „s mert a nyugat felé való helyezésnél is eltéréseket találunk, észak-délnyugat felé — írja Szendrey — a téli és nyári kelő nap és a napszakonként való irányban, főbben azt következtetik, hogy az arcnak nem is éppen Kelet felé, hanem a temetés idején mindenkor sütő nap felé irányítása volt a főcél.”¹¹⁹¹ Lehet, hogy így van, de az is lehet, hogy véletlen okozta a Kelet-Nyugat iránytól való eltérést.¹¹⁹²

Ezek után idézzünk egy-két párhuzamot az altaji népcsalád szokásaiból is. A *beltír törököknél*, mint erről fentebb már volt szó, az a szokás, hogy a halottat csak a férfiak — valamennyi lovon ülve — követik a steppére (t. i. a temető ott van) s amikor megérkeznek a sírhoz, a tetemet úgy helyezik el a sír mellett a földön, hogy lába Kelet, a feje pedig Nyugat felé legyen. Erre mindig vigyáznak. Így fektetik aztán a sírba is a halottat.¹¹⁹³

A *sogaj-törökök* a holttestet nem viszik egyenesen a temetőbe, hanem előbb a jurtt előtt — az ajtón való kijáratra keresztbe — leteszik, úgy, hogy lába *északra*, a feje pedig *délre* legyen. Így a halott jobb oldala esik a jurta ajtaja felé — írja Katanov. (Ezek szerint a jurta ajtaja Nyugat felé néz, holott a belső-ázsiai

¹¹⁸⁸ Vö. AÉ. XI: 208 és AÉ. XXIX: 258. — Szendrey, Az ősmagyar 14.

¹¹⁸⁹ László, A koroneói lelet 48, 56.

¹¹⁹⁰ Szendrey, Az ősmagyar 14. — Vö. AÉ. XI:208; AÉ. XXIX:258.

¹¹⁹¹ Szendrey, Az ősmagyar 14. — Vö. Népr. Ért. VI: 170. — Banner. A magyarországi zsugorított temetkezések 39. — Ugyanitt megjegyzi Szendrey, hogy *a mai népi temetkezésekről szóló feljegyzésekben a halott feje irányáról egyáltalában nem tesznek említést!*

¹¹⁹² Minden esetre érdekes, hogy pl. a keresztyén templomokat mindig arra az irányra tájolták be, ahol a Nap a templom védőszentje napján felkelt.

¹¹⁹³ Katanov, Über die Bestattungsgebräuche 107.; — Vö. Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés. 312.; — Szendrey, Az ősmagyar 14.

steppék pásztornépei mind délre irányítják a jurták ajtaját.¹¹⁹⁴) A sírba azonban már úgy helyezik, hogy feje *Nyugat*, a lába pedig *Kelet* felé legyen, azaz arccal *Keletre* tekintsen.¹¹⁹⁵

Érdekes a *Kargin-* vagy *Karginc-tatárok* temetkezési szokása, miszerint a halottat fejjel előre viszik ki a temetőbe és ha már megkeresztelkedett, akkor úgy helyezik a sírba, hogy feje *Kelet* lába pedig *Nyugat* felé legyen, vagyis arccal Nyugatra, a le-

Abb. 67. kép.

Sirkövek a házsongárdi Kalandos-temetőben.
Grabsteine im Kalandos-Friedhof zu Házsongárd.

nyugvó *napra* tekintsen. Ha azonban nem megkeresztelt, tehát nem keresztyén a halott, akkor éppen fordítva teszik a sírba: *Nyugatra* fejjel és *Keletre* lábbal, hogy arccal a felkelő Nap felé forduljon.¹¹⁹⁶

A *Kalároknál* (jenisszei kormányzóság minuszinszki kerü-

¹¹⁹⁴ Pálsi, Mongolian matkálta 98.; — Vö. Harva cikkével, mely a *Virittäjä* 1940. évf. 1—2. füzetében jelent meg s az égtájak szerepével foglalkozik a finn ember életében.

¹¹⁹⁵ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 112.

¹¹⁹⁶ Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés* 319.; — Vö. Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 225.

lete) az a szokás, hogy a deszkát, amelyen a tetemet megmosták, a jurta ajtajában, tehát *Keleten*, elégetik. A koporsóba tett halottat¹¹⁹⁷ sem akárhogyan helyezik el a jurtában, hanem a samán vagy bármi más férfi tetemét a jurta *déli* részében helyezik el, úgy, hogy lába az ajtó felé, tehát *Kelet* felé legyen. A nő tetemét viszont a jurta *északi* részében helyezik el.¹¹⁹⁸ Sajnos arról nem ír Katanov, hogy vajjon a sírba is így temetik el a halottakat: fejfelé *Nyugatra*, lábbal *Keletre*. A *karagassokról* viszont megemlíti, hogy samánjukat fejfelé *Nyugatra*, lábbal *Keletre* irányítva temetik el.¹¹⁹⁹ Harvánál ugyan ennek éppen a fordítottját olvassuk — jóllehet Katanovot idézi —, miszerint, a karagassok újabbban samánjaikat is a földre temetik, de úgy tájolják, hogy a halott feje *Kelet* felé, a lába pedig *Nyugat* felé legyen, azaz arccal *Nyugatra* nézzen.¹²⁰⁰

A *burjátok* — írja Munkácsi — nagyjából úgy helyezik a halottat a sírba, ahogy azt „a hunnoknál láttuk”: arccal *Dél* felé irányozva.¹²⁰¹ Harva ezt a szokást csak a lamaista burját samán holttestének elégetésével kapcsolatban említi.¹²⁰² Ugyanitt megemlíti Harva azt is, hogy a lamaista burjátok erősen tartják a régi hagyományaikat. Munkácsi fent idézett munkájában Potanin alapján azt is megemlíti a burjátokról, hogy „halottaik arcát *Kelet* felé irányítják.”¹²⁰³

A *kínai kazak-kirgizek* a távoli temetőbe tevé hátton viszik ki a halottat, mint ezt fentebb már említettük, és megérkezvén a sírhoz (mohamedánok lévén földre temetkeznek) a tetemet úgy irányítják, hogy arca *Dél* felé tekintsen.¹²⁰⁴ Ugyanezt a szokást követték a *szkiták* is.¹²⁰⁵

Katanov nyomán írja Munkácsi, hogy a minuszinszki területben lakó *kaesincz-tatárok* temetkező helyekül rendszeren dombokat választanak; a samánt pedig valamely magas hegynek az ormán oszlopos állványra helyezik. A halott arca náluk mindig *Kelet* felé van irányítva.¹²⁰⁶

¹¹⁹⁷ A koporsó készítésben valamennyi férfi részt vesz. Vö. Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 227.

¹¹⁹⁸ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 227, 228.

¹¹⁹⁹ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 229.

¹²⁰⁰ Harva, *Altain suvun uskonto* 205.

¹²⁰¹ Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés* 313.

¹²⁰² Harva, *Altain suvun uskonto* 201.

¹²⁰³ Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés* 314.

¹²⁰⁴ Katanov, *Über die Bestattungsgebräuche* 280.

¹²⁰⁵ Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés* 318.

¹²⁰⁶ Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés* 317.

Ugyancsak Munkácsi írja Pallas adatai alapján, hogy a *kalmúkok* a holttestet minden öltözet nélkül kiviszik a pusztába, *fejfelé kelet felé helyezik*, mégpedig mintha aludnék, kezét a feje alá téve.¹²⁰⁷ A *tunguzok*, mint azt Maak az Öjakit-folyó mellett meg-

Abb. 68. kép.

A Kül-Magyar-utcai Kalandos Társaság ládája.
Lade der Kalandos-Gesellschaft aus der Kül-Magyar-Gasse.

Abb. 69. kép.

A 68. képen bemutatott láda felnyitott fedéllel.
Lade von Abb. 68 mit geöffneter Deckel.

figyelte, úgy helyezik el a tetemet befogadó ládaszerű koporsót az állványzaton, hogy a halott feje *Északkelet* felé essék.¹²⁰⁸

A Jeges-tenger partjai felé lakó *csukcsok* sokféle módon te-

¹²⁰⁷ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 317.

¹²⁰⁸ Harva, Altain suvun uskonto 206.

metkeznek; Munkácsi azt a módot közli Kosztrov nyomán, amikor valamely magas helyen, rendszeren dombon köveket hordanak össze és tojásdad alakban *észak-déli* irányban ravatalt állítanak belőle. Erre helyezik az esetleg messze földről szánon idehozott halottat és csupán rénbőrrel fedik be, melléje helyezvén szándékosan összetörött holmijaikat.¹²⁰⁹ Kár, hogy nem tesz Munkácsi arról említést, vajjon a halott arccal északra vagy délre tekint-é? Föltehetőleg délre, mert a *vogulok* és osztjások esetében külön hangsúlyozza, hogy „e népeknél” „a halott fekvési iránya „*dél-északi*”, azaz a láb észak felé van térítve, mi talán a felfogással függ össze — írja Munkácsi —, hogy a halottak gyülekező helye és általában az alvilág birodalma az északi tenger egy szigetén van“.¹²¹⁰

A párhuzamokat tetszés szerint szaporíthatnánk, azonban akkor sem tudnánk meg többet, minthogy egyik nép *arccal Keletnek* a másik *arccal nyugatnak*, a harmadik *arccal délnek*, a negyedik *arccal északkeletnek*, sőt mint a *vogulok* és osztjások esetében láttuk: egyenesen *arccal északnak* helyezik örök nyugalomra halottaikat. E sokféle irány okáról, általában pedig, hogy mivégre állítják ilyen vagy olyan irányba arccal a halottat, a további párhuzamok sem mondanának semmit. Pedig ok nélkül semmi sem szokott történni és ha gondosabban szemügyre vesszük pl. az ural-altáji népek hajdani világképét, akkor az okot is megtaláljuk. Ebben a világképben egyik legszembevetőbb, hogy a mindenség közepe hajdan maga az ember, a mindenséget szemlélő egyén volt. Ez a homocentrikus szemléleti mód, különben nem ural-altáji sajáttság, hanem egyetemesen emberi, hiszen a legelső, amit az ember észlelt, felfedezett, az önön maga volt. Így önmagából kiindulva, belülről való szemlélettel fedezte fe fokról-fokra a teremtett világot. Önmagából indult el mindig, ha a világot érzékelő, a rengeteg teremtett dologban rendet teremtő útjára indult s mindig önmagához is tért vissza.

Úgy érezte az ember, hogy ő van a teremtett világ közepén s minden ami van őhozzá van közel, vagy tőle van távol. Természetes, hogy a térben mozgó ember igen korán felismerte a tájékozódás szempontjából oly fontos *irány* mivoltát, illetve a valamihez való igazodás szükségességét, azt már tudta, hogy neki van *eleje*, *háta*, két (jobb és bal) *oldala*, lehet valami *felette* és *alatta*. Ezek azok az őseredeti irányok, amelyek kiindu-

¹²⁰⁹ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 322.

¹²¹⁰ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 321.

lási, illetve elindulási, viszonyítási alappontokul szolgáltak a térben. A dolgok tehát az egy helyben álló emberhez viszonyítva a térnek ebben a *hat fő irányában* voltak. Mondhatta tehát az ember, hogy valamely dolog *előtte, oldalt, hátul, fent* vagy *lent* van. De ezekkel az irányokkal semmire sem ment volna, ha azokat nem rögzítette volna, ha az *előtte-irány* az *előt* nem mindig egy és ugyanaz az égtáj lett volna. Ha tehát az ember tájékozódni akart a nagymindenségben, előbb önmagát kellett „betájolnia“ (akár csak ma a térképeinket), azaz *be kellett állnia a világba* arccal a megállapodott *mindig azonos egy irányba*, a „fixpontba“.

Úgy látszik az ősi, a legáltalánosabb fixpont a felkelő Nap volt.^{1210a} Ebbe az irányba állt arccal az ember, ez az irány volt *előtte* s ehez viszonyítva volt valami a háta mögött, jobb vagy baloldalt, lent vagy fent.

Messze vezetne a megokolása, de úgylátszik, hogy a világmindenség ilyen belső (homocentrikus) szemlélete helyébe később, de a történelmi korok legkezdetén, a külső szemlélet lépett. Mostmár nem az ember volt a világ közepe, hanem valami más, és pedig olyan valami, ami körül minden elhelyezkedik, forog. Ez a valami, az emberiség ősmondáiban csaknem mindenütt megtalálható *világ-oszlop, világ-köldök* és a legáltalánosabb nevén: az *életfa* volt.¹²¹¹ Ezt a világ-oszlopot, világ-köldököt vagy életfát azután (a fejlődés folyamán) az egyes népek egy bizonyos meghatározott helyre telepítették (pl. a paradicsom közepébe stb.); s az lett az élet forrása, az élet leghatalmasabb ura, később az istenek vagy az istenség is az ezáltal tartott egekbe költözött. Így a vallási fogalom vagy vallási, tehát szellemi, lelki világ közepévé is lett az életfa s belőle származik ezután pl. a *bábeltorony*, a budd-

^{1210/a} Szinte kimeríthetetlen azoknak a szokásoknak, babonás cselekedeteknek a száma, amelyekben a Nap-nak is fontos szerep jut. A sok közül csak egyet említsünk: Roska Márton közli (A nap a babonákban 254.), hogy a *magyarköblösi* románok az ágyat a lakásban úgy igyekeztek elhelyezni, hogy a benne fekvő *keletre* tekintsen. *Keletre* fordulva mondják el imádságaikat is, de halottaikat is úgy temetik el, hogy arccal *keletre* nézzen. Temérdek aztán az olyan babonás eljárás, amely csak akkor eredményes, ha a Nap nincsen az égen, amikor végrehajtják, tehát vagy napfeljötté előtt, vagy naplemente után kell azokat véghezvinni.

¹²¹¹ Nem lehet célunk e problémával behatóbban foglalkozni, annál is inkább, mert ezt a kérdést legutóbb Uno Harva (Holmberg) kiváló finn etnológus minden részletében kidolgozta s eredményeit a következőkben adta közre: *Elämänpuu* (Életfa), Helsinki, 1920.; *Der Baum des Lebens*. Helsinki, 1922–1923.; — *Siberian mythology*. Boston, 1927.; — Ugyanez finnül: *Altain suvun uskonto*. Helsinki, 1933.; — és németül: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki, 1938.

hizmus pagodái, sőt a világ-költők szerepét betöltő mitikus *Sumer* hegy *Sumbur*, *Sumur* néven a mongol. burját stb. mondákban, *Fuzsijama*-ban stb. Olykor pedig az életfát telepítik a mondák a *Kozmikus-hegy* vagy *világhegy* tetejére. Az életfa ezáltal nemcsak az ember hajdani központi helyzetét, illetve középpont-szerepét vette át, hanem amellet, hogy az élet forrásává s az istenek otthonát tartó oszloppá lett, még a térbeni tájékozódásnak, az égtájak rögzítésének szerepe is reá tolódott. Az életfához viszonyítva volt ezután valami *elől*, *oldalt*, *hátról*, *lent*, vagy *felül*. Az említett *Sumer-hegy* ugyanis az altajiak mondáiban piramis alakú; négy oldala van s mindegyik oldala egy-egy égtáj felé néz. Az egyes oldalaknak eredeti saját színiük is van (amire a gyászszínek tárgyalásakor fogunk kitérni) éspedig a déli oldal színe *kék*, a nyugatié *piros*, az északié *sárga* és a keletié *fehér*. Ezt a négy színt vetítik aztán a világhegy négy oldala szerint lévő négy világtájra is, azaz délt *kéknek*, nyugatot *pirosnak*, északot *sárgának* és keletet *fehérnek* nevezik,¹²¹² sőt még az embereket is e négy világtáj szerint osztják be: hosszukás, kerek, négyszögletes és holdsarlószerű arcúakra.¹²¹³

Igy már meg volna a térben való tájékozódáshoz szükséges négy világtáj, azonban ebből még keveset tudunk meg arra nézve, hogy miért temetkeznek pl. az ázsiai nagy steppék népei úgy, hogy a tetem arcát mindig a felkelő Napra, azaz Keletre irányítják? Ez a kutatók szerint, mint legutóbb László Gyula is kifejtette¹²¹⁴ az illető népek hitvilágával függ össze. Vagyis azzal a ténnyel, hogy az *elől*, az *előtte* irányt azért rögzítették egy bizonyos égtáj szerint, mert hitük eredeti állapotában annak az iránynak egy bizonyos jelensége (pl. a felkelő Nap) vált istenségükké. A Nap jelentette számukra az élet forrását, hiszen ennek a járása, felkelése, lenyugvása szerint ébredt fel és aludt el, tehát született és halt meg az ember, vagyis az „élet”. A világ minden jelenségét meglelkesítő ember ebben a praelogikus gondolkozási korszakban ösztönösen igazodott a Naphoz, mint szerinte legfőbb lényhez. A Nap-kultuszban ezért gyökerezik az arccal Keletre irányított temetkezés szokása. Amely népek így temetkeznek, azoknál a legfőbb isten (s így a másvilág is) Keleten van. Az

¹²¹² Harva, *Altain suvun uskonto* 45, 46.

¹²¹³ Pl. egy kalmük „világtérkép” szerint is, amit Harva közöl *Altain suvun uskonto* c. műve 46. oldalán (13. kép).

¹²¹⁴ A honfoglaló magyar nép életéről írt most megjelentő művében:

életfa hiába vette át az ember középpont-szerepét, hiába vált az istenség lakóhelyének tartóoszlopává, az ember szemléletében az életfa mégis *Keleten* állott, azaz központ volt ugyan, de a szemlélődő embertől mindig Keletre esett. Hiszen a Nap továbbra is csak Keleten kelt fel. (Keletre, Mekka felé, a szent *Kába-kő* felé fordul az igazhitű mohamedán is, sőt még akkor is *Keletre*, ha Mekkától keletre pl. Belső-Ázsiában él!) Ezért van az, hogy ezeknél a népeknél a *fehér* szín (mint fentebb láttuk a *Kelet* színe, vagyis az istenség fogalmával összeforrott szín) a legelőkelőbb szín.¹²¹⁵ Ez a királyok színe,¹²¹⁶ sőt mint László Gyula kifejtette előttem, ez a szín jut kifejezésre a *Székesfehérvár* és *Gyuláfehérvár*, tehát a magyar király és a kiskirály tartózkodási helyének nevében szereplő *fehér* jelzőben is. Azt is kiderítették már nyelvészeink, hogy végsősoron a magyar király a Napisten fia.¹²¹⁷ Ezért illeti meg a fehér szín s ezért szerepel a *fehér*, mint jelző a királyi székhelyek nevében is.

De hogy függ mindez össze az arccal Keletre irányított temetkezéssel? Úgy, hogy a meghalás a nép, főleg az ural-altajiak hitében nem elmulás, mint ezt már többször hangsúlyoztuk, hanem születés. Újjá születés, amiben benne van az is, hogy ennél a földi életnél jobb boldogabb, dicsőségesebb életre való jutás. A legnagyobb és legfenségesebb valami pedig a népek szemében mindig a király. Ezzé lesz a mesék kiskanásza, vagyha nem is, legalább a király leányt és a fele királyságot kapja. Aki tehát meghal, azt e felé az óhajtott királyság felé, az istenség világába irányítják. (Még a keresztyénség is azt tartja az igaz élet legnagyobb jutalmának, hogy „azok meglátják az Istent“, azaz elnyerik a mennyeknek országát.) Arról is tettünk már említést, hogy a néphit kezdeti fokán (de még ma is) a földi családi kötelék megmarad s akik itt egy családba tartoztak, azok a másvilá-

¹²¹⁵ De a kísértetek is fehérben jelennek meg, mint fentebb erről már szoltunk s utalnunk kell már itt is pl. a magyar *fehér-gyászra*, mint a halottak, azaz a másvilág színére.

¹²¹⁶ Érdekes, hogy az Árpádok színe a *fehér* és *piros*. Arra nem térhetünk ki, hogy pl. Árpád *fehér* lovon vette meg ezt a hazát, s hogy a nagyistennek is *fehér* lovat kellett áldozni.

¹²¹⁷ László Gyula, már említett most megjelenés alatt lévő művében (A honfoglaló magyar nép élete) közli az előttem szóbelileg kifejtett idevonatkozó eredményeit. Vö. Pais, MNY. XXVII:170–176: a magyar *kündü* (kende, kend) szó, mely a királlyal egyenlő méltóságnev. a török *kün* szóból származik, amely *Nap*-ot jelent. A *kündü*, *kende* szavunk tehát „a Napot biró“ jelentésű, azaz a *Nap-fia*, *Gyula* szavunk (a kiskirály régi neve) pedig szintén a török *jyla*, *jula* szóból származik és *fáklyát* jelent.

gon is együvé tartoznak. Így az egy családból származott nemzetség őse továbbra is a család feje sőt, mint az ural-altajiak hitvilágából, s bálványaiából kiderül, a nemzetség istenségévé vált. Így tehát a halál az istenség birodalmába (tehát a *Keletre*) való jutást jelenti. Ezért kell a halottat arccal Keletre irányítva eltemetni.¹²¹⁸

Fent láttunk arra is példát, hogy vannak olyan népek is, amelyek nem keletre, hanem *délre irányított arccal* temetik el halottaikat. Hogy ennek mi az oka, biztosan nem tudjuk megmondani. László Gyula ugyan feltételezi, hogy ez a szokás az anyajogú társadalom emléke, amely társadalom nem a Nap szerint igazodott, azaz nem a Nap, hanem a Hold szerint tájékozódott a világmindenségben. A déli irányú temetkezés László Gyula szerint inkább a steppéktől északabbra eső zónában élő népek köré-

¹²¹⁸ Érdekes, hogy *Kelet* szerepel az altajiak samanjainak műveleteiben is. Pl. a burját, jakut, gold és dolgán samán a beteget úgy gyógyítja meg, hogy elindul a lélek felkutatására és visszahozza a megtalált lelket a testbe. Hitük szerint ugyanis minden betegség úgy keletkezik, hogy az ember lelke valamelyik — jó vagy gonosz — isten hatalmába kerül s így a másvilágba jut. A samánnak tehát el kell jutnia a másvilágba. Az odavezető út azonban rendkívül veszélyes és fáradtságos. Az út megkönnyítése céljából pl. a dolgán samán kilenc oszlopot állít *kelet-nyugat* irányú sorba, úgy, hogy kelet felé az oszlopok egyre magasodnak. Az oszlopok mindegyikére egy-egy fejjel kelet felé fordított madár-alakot állít a samán és azonkívül az oszlopokat kelet felé magasodóan zsineggel is egymáshoz köti. Ez a szerkezet jelképezi a samán útját a kilencedik égbe. Az áldozatul bemutatott állat szellemét is így viszi a samán a kilencedik égben lakozó nagyisten elé. (Vö. Harva, *Altain suvun uskonto* 361—371. l. 102—104. képek.). —

Érdekes itt megjegyezni, hogy abban az esetben, ha az alvilágba ereszkedik le a samán, akkor az út iránya *nyugat*. (Vö. Harva, *Altain suvun uskonto* 364. 375.)

A keleti irány szerepével kapcsolatban még azt a feltevést is ide írhatjuk, amit Kovács István kitűnő régészünktől hallottunk, miszerint „az is lehet, hogy a halottakat azért temetik a magyarok keletre irányított arccal, mert az őshaza keleten van. A lelkek is oda térnek halál után, hiszen az ősök ott maradtak, oda kell a nemzetség minden tagjának halála után, lélekben, visszatérni. Ebből az is következne — fejtegette Kovács István —, hogy akkor minden pusztai népnek úgy kellene temetkeznie, hogy halottaikat arccal mindig az őshona felé irányítsa. Akik tehát északra vándoroltak, azok délre kellene, hogy irányítsák halottaik arcát. (Erre mint fent láttuk, van is adatunk.) Meg kellene ezzel kapcsolatban vizsgálni azt is, — Kovács István szerint — vajjon a nyájaival nomadizáló pásztor esténként úgy tér-e pihenőre, hogy lába az állandó szállás, az *aul* felé legyen!”

ben általánosabb s ez a megállapítása egybevág Harva megfigyeléseivel, illetve adataival is.¹²¹⁹

Harva egy külön tanulmányban is foglalkozik a déli irány kérdésével, ha nem is temetkezési szempontból, hanem inkább a nők és férfiak házban való tartózkodási helyével kapcsolatban.¹²²⁰ Kimutatja, hogy az asszonyok helyét a házban mindig a kemence határozza meg, azaz, ha a házba belépünk, akkor az asszonyokat jobbról a férfiakat pedig balról a szoba mélyén találjuk. Számos (keleti finn) példával is igazolja, hogy *a ház ajtaja eredetileg déli irányban feküdt*, s hogy ez a szokás általános volt szerte Euráziában,¹²²¹ s ebből következőleg a *Kelet* fogalmát kifejező szónak — Harva szerint — számos keleti nyelvben *bal*, a *nyugatnak* pedig *jobb* jelentése is van.¹²²² Talqvist alapján közli Harva, hogy a finn *etelä* 'dél' a magyar *elő*-nek megfelelő *esi*, *ete*-származéka, az északot jelentő *pohjola* alapszava pedig a 'hátsó részt' is jelentő *pohja* (valaminek a *feneke*) szóval azonos. Tehát a finn ember szemléletében *előrefelé* van *dél* és hátrafelé *észak*.¹²²³

Az arccal délre irányított temetkezésnek az okát tehát ezeken a nyomokon elindulva kutathatjuk.

Az arccal *északra* irányított temetkezés szokásának okát pedig, azt hisszük, abban kell keresnünk, amiben Munkácsi megjelölte, hogy tudni illik: „...a halottak gyülekező helye és általában az alvilág birodalma az északi tenger egy szigetén van”.¹²²⁴ Ezt azonban még megtoldhatjuk azzal a feltevésünkkel is, hogy a tundrák világában, általában az arktikus régióban a tájékozódás nem a Nap vagy a Hold, hanem az északi *Sarkesillag* alapján történik.

Az északi sarkesillag kozmogóniai és vallástörténeti szerepéről (az egyes népek hiedelem világában) Harva közöl igen érde-

¹²¹⁹ Ezt a feltételezését szíves szóbeli közlése alapján írtam ide, de ugyanezt kifejti sajtó alatt lévő könyvében is (A honfoglaló magyar nép élete). — Az apajogú társadalmak embere a Nap szerint áll be a világmindenségbe.

¹²²⁰ Vö. Népr. Ért. XXXIII : 113.

¹²²¹ Vö. fentebb, a halott körülállásával kapcsolatban mondottakkal.

¹²²² Természetesen a világmindenségben arccal *délre* lévő (déli irányban tájolt) emberhez viszonyítva.

¹²²³ Vö. Népr. Ért. XXXIII : 113. — Virittájá 1940. 1—2. füzet. Megállapítja Harva ezeken a helyeken, azt is, hogy „A ház lakóinak nemek szerinti elkülönülése a szobában, továbbá bizonyos finnugor népeknél a lakás ajtajának déli fekvése a lakásműveltségnek olyan elemei, amelyek Közép- és Észak-Ázsia sátor kultúrájára jellemzők.” (Vö. Népr. Ért. XXXIII : 113. Krompecher ismertetéséből vettük az idézetet.)

¹²²⁴ Munkácsi, A régi magyar lovas temetkezés 321.

kes adatokat. Ezeket az adatokat az életfával, illetve a világ-mindenség középpontjával kapcsolatban tárja elénk. Mindenek előtt felteszi a kérdést, mi irányította az emberiség elméjét, hogy a világképét jelentő mindenség *közepét* keresse? Feleletként idézzük Harva szavait:

Nagy összehasonlító anyag alapján bátrak vagyunk azt állítani — írja Harva (Holmberg) —, hogy ennek okát a csillagos égszabályos mozgásában az egy napos időtartam mozgásában kereshetjük abban a mozgásban, amit a csillagos ég végez a sarkesillag körül, mint az ég köldöke (forgás középpontja) körül.¹²²⁵ — Különösen a göncöl-szekér, amely szabályosan kering a sarkesillag körül és azonkívül sohasem tűnik el az északi csillagos égből, tanította esodálatos módon az embereket. Nemesak ősapáink — írja Harva — hanem valamennyi, az északi földtekén élő nép a „göncölszekér tanulója“ volt. Megtanította őket a göncöl-szekér, hogy ő nemcsak az éj gyorsan múló pillanatainak a *mutatója*, hanem mutatója az év bizonyos időszakainak is: „Amikor a göncöl-szekér farka (rúdja) keletfelé mutat — mondták a régi kínaiak —: tavasz van az egész világon, amidőn délre mutat, nyár van és ha nyugatra, akkor ősz, ha azonban északra fordítjuk farkát (rúdját) akkor tél van az egész világon.“¹²²⁶

Az a körülmény — írja Holmberg — hogy a göncöl és más állócsillagok is oly változatlanul keringenek a sarkesillag körül, csak emelték annak rangját, amiből viszont az következett, hogy az emberek az ég leghatalmasabb urát, az ég főistenét a sarkesillag mellé telepítették. Így érthető, hogy pl. több indián törzs szerint „az a mozdulatlan csillag“ az ég csillagainak a fejedelme. A mexikói aztékok pedig még a Napnál is hatalmasabbnak tartották. Más földrészek demonológiájában is fontos szerepe van ennek a csillagnak — írja Holmberg. Az alacsonyabb műveltségi szinten élő népeknek, minők a csukesok, éppenséggel a sarkesillag istene lett a főistenük, nem is szólva a művelt népekről, pl. a kínaiakról, akik a legrégebb kortól — írja Holmberg — „az ég nagy hatalmasságaként“ tisztelték a sarkesillagot, vagy a babyloniakról, akik főistenük, *Anu* trónját helyezték a sarkesillagra, mint a világmindenség legmagasabb esúcsára, az ég köldökére. És hol is találtak volna az emberek az égen más hatalmasabb és örökké változhatatlanabb lakást — folytatja Holmberg — a változhatatlan és örökké való nagyisten számára, mint a sarkesillagot, ahonnan min-

¹²²⁵ Holmberg (Harva), *Elämänpuu* 10.

¹²²⁶ Holmberg, *Elämänpuu* 10.

dent bejárhat a tekintete és ahonnan a legjobban kormányozhatja a változásnak és mulandóságnak alávetett világot.¹²²⁷

Ime a sarkesillag, *észok* állandó pontja, mint a legfőbb isten trónja; az arktikus világ halandó népe reá tekint a lét sivár térein való tájékozódása közben, s ha a nyomorúság, baj közepette segédelmet óhajt. Amidőn pedig elköltözik a keservesen nehéz élet rabságából, arccal északnak temetik el és elindul őseihez a nagyisten birodalmában lévő másvilágra. Úgy véljük, ez az oka annak, hogy pl. a vogulok és osztjások arccal északnak temetik el halottaikat.

Fentebb szóba került, hogy vannak népek, amelyeknél az a szokás, mint pl. a megkeresztelkedett *kargin-tatároknál* is, hogy halottaikat nyugatra irányított arccal temetik el.¹²²⁸ Ha nem ismernénk arra is adatot, minő pl. a *karagasszok* szokása, miszerint sámánjaikat úgy temetik el, hogy feje kelet felé, lába pedig nyugat felé, azaz arccal nyugatra legyen irányítva,¹²²⁹ azt mondhatnánk, hogy a keresztyén karginoknál csupán demonstratív oka van az arc nyugatra való irányításának. Így azonban egyelőre semmit sem mondhatunk arról a temetkezési szokásról, amely szerint keresztyének és pogányok¹²³⁰ egyaránt úgy helyezik örök nyugalomra halottjukat, hogy arccal nyugatra tekintsen.

Ezek azok, amikben úgy ahogy okát tudjuk adni annak a szerepnek, amit az égtájak játszanak a temetkezésben. Főcélunk tulajdonképpen nem is az okok kinyomozása volt, hanem inkább azokat a fontos kérdéseket akartuk hangsúlyozni, amelyek ebben a magyar temetkezés-leírásokból úgyszólván teljesen kihagyott szokásban rejlenek. A mulasztás még nagyon könnyen pótolható, mert nem kell egyebet tenni, csak végigjárni a régi temetőket, s az öreg sírok azonnal elárulják, hogy az illető helység, vagy vidék magyarsága arccal melyik irányra temette el halottait. Az új idők, mint már mondtuk, ezen a téren is kikezdték a hagyományos szokást.

¹²²⁷ Holmberg, *Elämänpuu* 11.

¹²²⁸ Vö. 1196. jegyzettel.

¹²²⁹ Harva, *Die religiösen Vorstellungen* 304.; — Ua. *Altain suvun uskonto* 265. Ahol megjegyzi Harva, hogy más altaji népek is gyakorolják ezt a szokást.

¹²³⁰ Azt nem mernénk állítani, hogy ezeknek a népeknek a világcépében az életfa, azaz a legfőbb istenük s ezzel együtt a másviláguk is, tőlük nyugatra lenne, mert akkor fel kellene azt is tételeznünk, hogy itt a Kovács István-féle őshazából való vándorlással állhatunk szemben. Vagyis ezek a népek őshazájukból keletre vándoroltak, s most az őshaza felé irányítják arccal halottaikat. Erre azonban semmi bizonyítékunk nincsen!

A hóstáti fejfákkal, illetve sírkövekkel kapcsolatban mellőz-
zük a párhuzamok közlését. Hála kutatóink érdeklődésének és
szorgalmának, ezen a téren nagyon szép anyagot hordtak össze.
A különböző vidékek fejfa- és sírkőformái ilyenformán, többé-
kevésbé ismerttek, s ezért elegendő, ha itt csak a legfontosabb
irodalomra utalunk.¹²³¹

Eldöntetlen kérdés: volt-e pl. a honfoglaló magyaroknak fej-
fájuk vagy valami más síremlékük és hogy mi is a kopjafa, a
lábfa stb. Erre nézve nincsenek sem írásbeli sem régészeti
adataink. Így aztán nem is tehetünk mást, mint amit Móra Ferenc
is tett, azaz feltételezzük, hogy valamilyen jelt a honfoglaló ma-
gyarság is állított a holtak sírjára. Móra pl. úgy gondolja, hogy:
„... ha nem is voltak a keleti kurgánokra állított esészetartó szob-
rok (kamenaja babák), mégis kellett lenni valami jelnek a síro-
kon, mert a népvándorlaskori sírablók *biztosra mentek* — írja
Móra. A szeged-fehértői *gazdag* hún-avar temetőt feltúrták a
rablók, de a 800 m távolságra lévő 500 sírt számláló *szegények* te-
metőjében egyetlen sírt sem bolygattak meg.”¹²³² Ezek szerint
tehát kellett valami jelnek lenni a síron, ami elárulta, hogy sze-
gény vagy gazdag nyugszik-e a sírban. Hogy azonban ez a jel
milyen lehetett, arra nézve csupán a rokonépek szokásaiból idéz-
hetünk s azokat a jeleket vehetjük össze bizonyos magyar szo-
kásokat és ilyenformán következtethetünk a régi magyar sírjelekre.

¹²³¹ A fejfák, kópjafák és sírkövek legteljesebb, illetve legmegbíz-
hatóbb közlései az *Ethnographia* évfolyamaiban jelentek meg. (Vö.
Mutató az Ethnographia Népelet I.—L. évfolyamához Bp. 1942. 37, és
49. l. *fejfa*, illetve *kópjafa* címszók alatt.) Még ennél is gazdagabb az
az anyag, amit a *Néprajzi Értesítő* évfolyamai tartalmaznak (vö.
Mutató a Néprajzi Múzeum Értesítője I—XXXII. évfolyamához. Bp.
1942. 41. l. *fejfák*, *fejfadíszítések*, *fejfafaragó* és 69. l. *kópjafa-díszítések*,
kópjafás temetkezés címszók alatt).

¹²³² Móra Ferenc, Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás-
kori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* XLIII:57.

Az Intézet igazgatósága szükségesnek tartja megjegyezni a következőket: 1. E munkát a szerző még valamikor 1941 folyamán kezdte írni, s a lassan készülő kéziratot részletekben adta nyomdába. A szerkesztést és a kefelevonatok javítását 1944. szeptemberéig kizárólag a szerző végezte; ezért tehát nem az Igazgatóság, hanem a szerző felelős. 1944. október 1-re e munka a 320. lapig ki is nyomult, a 321—424. l. meg már ugyanekkor kiszedve, sőt be is tördelve várta az utolsó revíziót. Minthogy 1944. október 10 után külső okok miatt a szerző nem juthatott hozzá, hogy e rész nyomdai munkálatait ellenőrizze, illetőleg irányítsa, ezt a feladatot felkérésre előbb dr. Sándor Gábor, majd dr. László Gyula volt szíves elvállalni. 2. A sajtó elől 424 l. terjedelemben kikerülő munka befejezetlennek látszik. Egyébként is tudjuk, hogy a szerző a temetkezés tárgyalása után függelékben nemcsak a Kolozsvári kalandosok válogatott iratanyagát akarta közölni, de idegennyelvű kivonatot is szándékozott hozzá mellékelni; ezenkívül szó- és tárgymutató könnyítette volna meg a kiadvány használhatóságát. A rendkívüli viszonyok következményeképpen a munka ilyen értelmű befejezéséről részben a szerző távolléte, részben anyagi okok miatt is az Igazgatóság nem tudott gondoskodni. Úgy látszott azonban cél- és időszerűnek, hogy a kész íveket ilyen befejezetlen alakban is a további kutatás számára hozzáférhetővé tegyük.